

F
75

8/2135

1907

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

ÖTÖDIK KÖTET.

PEST 1859.

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN.

BUDAPESTI SZEMLE

BUDAPESTI SZEMLE

CSÉNGÉRY ANTAL

ÖTÖDIK KÖTET

Budapesti Művelődési Központ
Könyvtár
Előfizetés

184

OSZK
KÖNYVELOSZTÓ
FŐLŐPÉLDÁNY

Orsz. Levéltár Könyvtára
22100/19 68. n. sz.

GOETHE.

ÉLET ÉS JELLENRAJZ.

The life and works of Goethe : with sketches of his age and contemporaries. By G. H. Lewes. Two volumes. 1858.

(Első közlemény.)

A név, melyet közleményünk fölébe tűztünk, kiváló sőt rendkívüli érdekekkel bír, viselőjének akár élete külső körülményeit, akár jellemét, akár végre munkáit tekintsük. Élete, mely hosszú és eseményekben gazdag pálya után 83 éves korban ért véget, az európai társadalom minden tekintetben legérdekesebb korszakába esik (1749—1832), korának minden nagy vagy csak valamennyire is feltűnő emberével érintkezésbe hozta őt s az egyszerű polgári családból eredettet fényes állásra emelte. Jelleme, — mely sokoldalú fejlődésében kortársai legnagyobb része előtt sokat vitatott és sokat gyanúsított talány vala, — munkái, nagy szelleme emez örökéltű emlékei, mik számára a halhatatlanság pantheonában minden nemzetek s minden idők fáklyavivői között a legelőkelőbb helyek egyikét biztosítják — közelebbi vizsgálatra és tiszteletteljeseb méltánylásra teszik őt érdemessé, mint a minöben eddig nálunk részesült.

E férfi, Goethe János Farkas az, kinek ezennel, két vagy három közleményben, néhány lapot szentelni célunk; hiven, nem nagyítva érdemeit, nem palástolva hibáit, jellemezve életét és munkásságát s minden oldalulag tehetségünk szerint méltányolva igyekszünk fölmutatni őt, mennyiben terünk szűkre szabott volta engedi. Előadásunk fonalát a nagy német költőnek legjelesebb (angol) életírója Lewes nyújtja, ki a múlt évben megjelent terjedelmes munkáját, kiadott és kiadatlan forrásokból, a kor és Göthe művei mély ismeretéből, nem csak lelkiismeretes gonddal, de egyszersmind művészi erővel is úgy állította öszve, hogy az életrajz méltó azon élethez, melyet rajzol, s melyről, annak egy közeli ismerője, (Merck) oly jellemzőleg mondá: „a mit Goethe élt, még szebb, mint a mit irt.“

II. Göthe apja, Frankfurt városi polgár, később birodalmi tanácsos G. János Gáspár, — hideg, szigorú, kimért — de igazságszerető, egyenes lelkű ember volt. Tudományszomjas s bár általában kevés szavú, szívesen közlő azt a mit tudott. Nem csak parancsoló de önféjű és szeszélyes létére is nagy tiszteletben, ha nem épen szeretetben is, állott nője, gyermekei, baráti s minden ismerője előtt. Szokásai és magaviselete ép oly kiszabottak valának, mint ruhája. Tőle öröklé költőnk derék testalkatát, emelkedett tartását, kimért mozdulatait, mik élemedett korára feszekké dermedtek; tőle azon szigorú rendszeretetet, és rideg stoicismust, mik annyiszor lőnek félre magyarázva azok által, kik a lángészt csak vagabund alakban tudják képzelni. A tudás szomja, a gyönyör annak másokkal közlésében, a csaknem pedans pontosság a részletek körül, mik Göthét jellemzik, apjában is feltalálható vonások.

Anyja inkább megközelíté azon fogalmat, mit a költő anyjáról alakítunk magunkban. Egyike a legvonzóbb alakoknak a német irodalomtörténetben; egyszerű, szíves, vidám, szerető természete által mindeneket megnyerő; gyermekek gyönyöre, költők és fejedelmek kegyencze. Mindvégig megtartván lelkesültségét és egyszerűségét, mik benne ismeret és jellem szilárdságával párosultak, Frau Aja (így nevezték tréfás-bizalmasan) egyszerre komoly és szívélyes, méltóságos és egyszerű tudott lenni. A német és olasz irodalmat jól ismerte s birt a veleszületett elmeél azon nemével, mi a tényleges ismeretet majdnem feleslegessé teszi az asszonyban,

gyors szemlélet pótolván s előzvéen meg a tapasztalat késő következtetéseit: — oly jellemvonás, mi a költői természetekkel is köz. Wieland, Merck, Bürger, Stael asszony, Károly Ágost s más emberek keresve keresték barátságát. Amália nagyhercegnő testvéri bensőséggel levelezett vele, s „Frau Aja“-nak minden levele egy kis ünnep volt az udvarnál. Tizenhét éves korában lett nő, s tizennyolczban anyává; de a körülmény nemhogy korán megvénytette volna sőt lány-ifjúságát úgy látszik maradandóbbá tette. „Én és Farkasom — mondá — mindig igen szorosan ragaszkodtunk egymáshoz, mert együtt töltöttük ifjúságunkat.“ Az anya és fiú szép benső viszonyát ez egy szóból eléggé megítélhetni. — Tőle maradt fiára elbeszélő kedve, élénk szelleme, kitüntető vonzalma minden iránt, a mi saját egyéniség bélyegét hordta magán, s öröme, ha boldog arcokat láthatott maga körül. Maga is érezte, hogy őt mindenki szívélyessége s türelmes volta miatt szereti. „Szeretem az embereket s ezt mindenki érzi; igények nélkül megyek útamon s ez mindenkinek tetszik; soha sem feddözöm senkivel, azt keresem az emberekben, a mi jó van bennök, roszt tulajdonaikat arra bizom, a ki teremtette s legjobban tudja miképfordítsa jóra. Ily módon teszem életemet boldoggá s kényelmessé.“ Ki ne ismerne fiára — az anya e vonásaiban?

Anyjától öröklé azon szokását is, hogy minden oknélküli fölindulást és izgatottságot gondosan kikerült s mindazt eltávolítani igyekezett magától, a mi kedélye nyugalmát felzavarhatta volna. Verőfényt szerető lelkülete visszarezzent a vihartól. Ez igyekezet annyira ellenkezik azon önkénytes izgalomkereséssel, melylyel az emberek legnagyobb része megmérgezi életét, hogy épen nem csodálhatjuk, ha Göthe e miatt oly gyakran jött szívtelesség vádjá alá; holott élete történetét s jellemét csak valamennyire ismerve, átlátandjuk, hogy annak oka épen nem érzéketlenség, sőt igen is nagy érzékenység volt. Fogékony és finom idegzete nem bírta e fölindulás háborát; mi kevésbé élénk természeteknek felfokozó ösztön lett volna, neki zavaró akadály volt. Igaz, hogy természetünk ösztönében van: izgató eszközöket keresni, — de eszélye elég erős vala illő határai közé szorítani ösztönét. Átalában jellemének kulcsát önuralkodása adja kezünkbe. Királya volt önmagának. Tanulmányává s főtörekvésévé tette, magában minden tehetséget, erőt és sajátságot, a leghatalmasabba-

kat és legpártütöbbecket is, zsarnoki erővel fékentartva, egységes öszhangzásba hozni, akarata vas ereje által.

És ezt részint apjának, részint anyjának köszönhető, különösen ez utóbbtól örökölte azon irányadó elveket, melyek művészi természetete egész széles körében vezették: vidám, egészséges véralkatát, kedélyét, élénk képzelődését, fogékonyságát, s csodás belátását a dolgok mélyébe; — míg atyjáról rendszeresség, fáradhatatlanság s önmagának semmit el nem néző lelkiismeretesség maradt reá.

III. G ö t h e János Farkas 1749-ben, augusztus 28-kán, pontban a mint deket ütötte a toronyóra, született Majna m. Frankfurtban. A kor, mint a kitörést lassan, rejtetten, de annál retentesebben előkészítő volkán, — érlelődött későbbi forradalmaira. Voltaire, Rousseau, az encyclopedisták a politika és bölcelem, — Gibbon, Johnson Sámuel, Buffon — a tudomány egén föltűntek már. Mirabeau, Alfieri kényeztetett s elrontott nő vendékek valának, Marat öt éves ártatlan gyermek. Göthe most született. A hely hol meglátta a napot, Frankfurt, épen legjobban illett egy ily világpolgár — költő szülővárosául. Gazdag a mult emlékeivel, a német őskor maradványaival, — a lovagi középidő viszhangjaival, — de egyszersmind a jelen életteljes ifjú képét mutató; középpontja a középeuropai s különösen német kereskedelmi és polgári életnek. S az időpont és születési hely mellett figyelmet érdemlő s Göthe egész életére és jellemére befolyást gyakorló körülmény, hogy a polgári középrendhez tartozott. Egyiránt távol a nyomortól és fénytől, középen a társadalom legalsó és legfelső lépcsői közt, szükségét — a napi kenyér nyomasztó gondját soha nem ismerve, de a túlbőség puhító gazdagságát sem kóstolva, született és nevedett ő. A túlságok által szült s táplált emésztő szenvedélyek egy és más oldalról elkerülték, s jellemének korán nyugodtságot, elégteliséget, türelmet és derült fényt kölcsönöztek.

Rendkívül korán fejlett gyermek volt. De nehogy az olvasó, azon általános hitté vált tapasztalaton — hogy a „csodagyermek“-ből később szellemi nyomorékok lesznek — megrettenjen: sietek utánna tenni, hogy rendkívüli korán fejlettségében semmi természetlen nem volt. Gondoljuk meg hogy az ember el fo g a d ó és t e r e m t ő tehetségekkel bir: tanul és föltalál. De midőn azon gyermeket is tehetségesnek nevezzük, ki iskolai leczkéljét könnyen tanulja, s azt is, a ki elmeélt, találékonyságot és öngondolkozást tanúsít,

— amabból gyakran az életben igen közepszerű ember lesz, míg emebben utóbb az elfogadó és teremtő erők öszhangzásba jönnek. Göthében már gyermekkorában rendkívüli öszhangzás volt a két tehetség közt. Csak annyit említek, hogy ezen korban, midőn még az iskolázott gyermekeknek is legnagyobb része csak olvas és újjain számlál: ő egyszerre latinul, görögül, francziául tanult, testvér huga leczkén elleste az olaszt s nyolcz éves korában anyanyelvével együtt öt nyelven irt fogalmazványokat. . . .)

És mi nemüeket?

Anyjának szokása volt mesék elbeszélésével táplálni a gyermek képzelődését. Tűz, viz, levegő személyesített lényekké lőnek s tündérek és királyfiak nevei alatt szerepeltek a kedélyes anya s élénk gyermek közti beszélgetésben. De a mesék többnyire úgy voltak intézve, hogy mint Sheherazade regéi azon nap ne végződjenek el, a melyen megkezdődtek, hogy a kis fiú képzelődése szabadon gyakorolhassa magát azok szövésében. Mily öröm volt, ha az elbeszél s az előre elképzelt fejlődés öszvetalálkozott! Mily vita, midőn a kis fiú ily megjegyzéseket tett: nem, anyám! a szép herczegkisasszony nem megy férjhez a szurtos vargához, ha meg is ölte az óriást!“

Mig az anya a gyermek képzelődését s érzését gyakorolta, a komolyabb apának törekvése arra irányult, hogy az értelmet és itéletet fejtsse benne. Főladatokat adott elébe, egy egy történeti tényt, erkölcsi eszmét, életjelenetet, vagy adomát, — mit elbeszélés vagy párbeszéd alakjában kellett kidolgozni. Itt már nem a csapongó képzelődésnek, hanem az olvasmányoknak, emlékezésnek, tapasztalásnak volt dolga. Könyv nélkül nem kellett tanulnia, mert az csak az emlétet gyakorolja nem az itéletet. A nyolcz éves fiúnak német, latin és görög fogalmazványai maradtak fen, mik mind a tanítási rendszer eszélyességéről, mind a tanítvány észjárásáról s gyakoroltságáról fényesen tanúskodnak.

A fiú mellett egy élénk vig lányka is nőtt fel. Más négy gyermek is következett még, de korán ismét sirba szállt s végre is csak ketten maradtak. Szeretetök a bölcsőnél kezdődött s mindig nevedő szenvedélylyel tartott a sirig. A fiú játékszereit elhozta a bölcsőhez s szeliden ringatá a síró kicsinyt. „Midőn kivették a bölcsőből a leánykát, kit féltékenyen őrzött, alig lehetete csilapítani haragját. Átalában hamarabb indult haragra, mint könyekre.“

IV. Az olvasó láthatja, hogy „nagyobbakra sietvén“ csak futólag vázoljuk a költő gyermekkorát: — mindazáltal igazat adván az előttünk fekvő könyv első osztálya címének: *the child is father to the man*“ (a gyermek a férfi apja), nem mellőzhetjük még némely ide tartozó adatok egyszerű följegyzését.

Hat éves volt, midőn az 1755-diki, Lissabont összeromboló földrengés híre megrendítette Európát. Sok hasonkorú gyermek hallotta e gyászos eseményről beszélgetni a nagyobbakat, de tán egyre sem tett mélyebb benyomást, mint a kis Göthére. Az öszvedült főváros, egymásra omló utcaszorok alá temetett hatvanezer lakó, — a megnyilt torkán füstöt és lángot okádó föld képei elevenen éltek lelke előtt s megingatták a gondviselés jószágába vetett gyermeteg hitét. Egy más körülmény épen így ingatá meg az emberekben s a világ ítéletében helyezett bizalmát. Hét éves volt, midőn a hétéves háború kezdődött; annak vitatása képezte a háznál a családi beszélgetések főtárgyát. Anyai nagyatya Ausztria — édes atya pedig Fridrik részén volt, s a vitatkozások oly hévvel folytak, hogy végre a két ház elidegenülését vonták magok után. A fiú természetesen apja pártján volt s midőn egyszer nagyapja asztalánál „Fridrik gyalázatosan rágalmaztatott“, ő keserűen kelt ki a világ igaztalansága ellen.

Az anyjától hallott vagy maga által elképzelt meséket nemcsak jól el tudta beszélni, de le is irogatta. Midőn kilencz éves korában egyik kis öcsce, Jakab meghalt, ő nem sirt, mert azt hivé, hogy az angyaloknál s a jó istennél van testvére, s midőn ezért anyja azt mondá, hogy „tán nem is szeretted öcsédet,“ szobájába szaladt s egy nyaláb kéziratral tért vissza, mi a meséket tartalmazta; „ezeket — mond — mind azért irtam le, hogy majd ha nagyobb lesz, megtanítsam őt azokra.“

Kevéssel azután francia csapatok szállották meg a várost. Az utcák megélnkültek. A sereggel színész társaság is jött. A háznál is nagy tiszt volt beszállásolva, Thorane gróf, a király szárnysegéde. A tanulékony fiú most egy darabig könyvek helyett az életet s embereket tanulta. Egy fiatal francia szeleburdival, valami Derones nevűvel, nagy barátságot kötven, általa a színpalak mögé sőt az öltöző szobákba is bejutott. Tíz éves volt, — de meglátjuk, mily korán fog az élet színpalcai mögé is bepillantani. A színészi és színműirői dicsvágy (sajátságos gyermeki

szenvedély!) csakhamar elfoglalta. Már előbb próbát tett volt Terentius utánzásával, most Piron modorában tett kísérletet. De barátja, kinek a darabot felolvasta, kérlelhetlen kritikus volt. Darabokra tépte a szegény áldozatot s a kor divatos kritikai szójárásaival némitá el a fiatal szerzőt. A „három egység“ elengedhetlen voltát vitatta; az angolokat lerántotta, a németeket kinevette a francziákat éjig emelte. A tiz éves drámairó nem tudott felelni, de meggyőzve nem volt; tanulmányozni kezdé Corneille értekezését az egységekről, Racine előbeszédeit, — s az eredmény az lön, hogy lélekből meggyűlölte e feszes rendszert; és ki tudja, tán Derones-nak köszönhetni részben ama merész „maga túl-tevé-sét“ a classicus iskola szabályain, a mi később Götz von Berlichingenben mindenkit meglepett s ámulatba ejtett.

Azonban 1761-ben a francziák minden pereputyostól oda hagyák Frankfurtot s a komoly tanulmányok ismét elővették. A francziában most már gyakorlat utján is tökéletes jártasságot szerzvé, előbbi nyelvtanulásait most az angollal szerezte meg; s így, egy találó kifejezés szerint egyszerre „hat lovon lovagolhatt.“ Nyelv- és egyszersmind földrajzi ismeretei folytonos gyakorlása és bővítése végett egy kis regényt gondolt ki, melyben a világban szétszórt hat testvér hat nyelven levelez s közli tapasztalásait és élményeit. Az első szép németséggel írja utazásait. A másik theológiát tanul s latinul ír, görög utóiratokkal. A harmadik attaché valamelyik consulságnál s francziául, — a negyedik kereskedő hajóskapitány s angolul levelez stb.

Az utolsó testvér azonban, különös szeszélyből tán, zsidós német-nyelven irván, hogy ezt is természetesen adhassa, a zsidó nyelvet is kelle tanulmányoznia. Különben is az ó-testamentom eredeti nyelve levén, nélkülözhetlennek látszott előtte, kire a biblia már korán roppant benyomást tett. Meg is nyéré atyjától, hogy zsidó tanórákat vett számára. Ótestamentomi tanulmányainak egyik eredménye egy elbeszélő költemény volt József és bátyja történetéről, — mit egy házuknál tartott fél-bárgyu fiúnak tollba mondva szerzett. E modor előtte már ekkor nagyon előnyösnek tetszett az irás fölött, s egész életén át legkedvesebb maradt, mert mint mondá, legjobb gondolatai járkálás közben jöttek, ülve, tollal kezében semmit sem tudott csinálni.

Szellemét azonban már korán elkezdte nemcsak a szobában

s könyvek és emberek társaságában, hanem a szabad természetben is képezni. Gyakori kirándulásokat tett a vidékre, erdőkön bérczeken szeretett járni s míg Hamburg, Königstein, Wiesbaden, Schwabach stb. környékeit meglátogatta, fogékony lelke megannyi új benyomással s bájos képekkel gazdagult.

Nem volna azonban a gyermekről adott képünk — bármily igénytelen vázlat is — teljes, ha első szerelméről nem szólnánk. Göthe életében a szerelem sok és nagy szerepet játszik, s midőn a „nagy embert“ a „kis fiúban“ fejletlenül, de egészen föltaláljuk, nem szabad felejtenuk, hogy szerelmeinek hosszú és érdekes története is alig serdülő korában kezdődik.

Valami szilaj fiuk társaságába keveredett s azok egyikének nővére Gretchen megmozdítá a tizennégy éves fiu szívét. Minden napos volt nálok s gyakran estéken át mulatoztak és pajtáskodtak a fiúk. Egy este észrevétlen röpültek az órák s majd éjjél volt, midőn Göthe észrevevé, hogy a kapukulcsot, melylyel zaj nélkül szokott bejutni, honn feledé. Lármát ütni félt s azt indítványozá, maradjon együtt a társaság s legyenek fön reggelig. Az indítvány elfogadtatott ugyan, egy darabig élénken is folyt a társalgás, de rendre kezdtek székeiken elszunyadni a beszélgető pajtások. Gretchen szerelmes ifjával egy ablak-mélyedésben suttogott, míg karja előbb, azután feje is ennek vállára hanyatlott. De a szerelmes fiút is elnyomá a boldog ölekezésben az álom. Fényes reggel volt, mire fölébredt. A szobában csak Gretchent látá, ki haját rendezve édes mosolylyal üdvözlé őt s midőn távozott, megleg kézszorítással búcsuzott. Ah! de a legszebb reményekkel ekékp megkezdett szerelmi viszonynak a sors csak hamar véget vett. A pajtások közül néhányan rossz dolgokba elegyedtek, sőt komoly büntetésre méltó csinyeket is követtek el. A rendőrség elé kerültek; Göthe öszveköttetése is velök nyilvánra jött s bár a roszebb csinyekben mind ő, mind kedvese ártatlanok voltak, a szigoru apa kérelhetlenül elszakította fiát minden öszveköttetéstől előbbi pajtásaival.

Egy darabig vértett az ifju szív. De az egészséges természet csakhamar erőt vett az érzélgés és szenvedély rohamain s a tanulmányokkal megjött a feledés és vigasz. Azon büszke terv vert gyökeret lelkében: egyszerű tanárrá képezni magát s korán érezte, hogy a pyramis annál magosabbá épülhet, minél szélesebb

alapon indul, folytatta azért minden irányban megkezdett tanulmányait. Morhof „Polyhistora“, Gessner „Isagog“-ja, Bayle „Dictionaire“-je voltak olvasmányai, s ő minden új tárgyat és minden új eszmét mohó vágygyal ölelt fel. Ebben mint később is egész pályáján, feltűnő azon fogékonyság minden benyomás iránt, mi a rege chameleonját juttatja eszünkbe, mely minden fa színét felölti, melynek árnyában megpihen.

Im a gyermekben, ha nem is kifejlődve, de tisztán megkülönböztethetőleg, a férfi jellemének minden alapvonásai. A gyermek és férfi kor között, melyek egymáshoz lényegileg rendesen hasonlók, fekszik az ifjuság zajos, forrongó korszaka, melynek gyorsan keletkező szenvedélyeiben se a hátrahagyott gyermekkor tiszta elemeire, se a következő férfikor ülepedett higgadtságára nem lehet ismerni. Göthe is, ha mint Chatterton, Shelley vagy Keats ifjúságában hal el, a legcsapongóbb költői természetek közé számíttatott volna. Késő öregséget érve, egészen más emléket hagyott maga után, olyat minőt erős jellemek, kiknél az értelem és elvek uralkodnak a viharos indulatok felett, s a tényekre fektetett tanulmány parancsol a termékeny képzelődésnek, szoktak hátrahagyni. De mindazon vonásokat, melyek férfi korát s így az egész embert és életét jellemzik, határozottan fölleljük már a gyermekben. Ezek: fáradhatlan munkássága, sokoldalúsága, érdekeltsége az ismeret minden nemei iránt, benyomásokat elfogadó érzékenysége s mindezek mellett — a mi gyermekben legritkább — komolysága, formák iránti tisztelete, részletek körüli lelkiismeretessége. — Az erőtelj, melynek túláradó gazdagságában vannak mind e tulajdonok felolvadva, az ifjúnál csapongásokban fog nyilatkozni, melyekből a férfikor kristályosodásával, akkor már állandó alakulásokban ismét az eredeti tiszta elemek fognak leülepedni.

V. 1765-ben, 16 éves korában, hagyá el az apai házat s ment a lipcsei egyetemre, atyja kívánsága szerint bölcselmi és jogi tanulmányokra, de azok mellett szívében ellenállhatlan vágygyal irodalmi munkásságra és határozott művészi hajlamokkal. Mind a mellett oly szorgalommal kezdett a fárasztó száraz tudományokhoz, hogy apját is kielégithette volna. De a logica és metaphysica kézzelfoghatlanságai csakhamar kiállhatlanokká lőnek „tényleges“ után sovárgó lelkének s a jog nem kevésbé unottá, midőn csak-

hamar magáévá tett belőle annyit, mennyit a tanárok jónak láttak eléadni.

Különben is a mint ifjusága s erőteljessége fejlődött, mind csapongóbb, szilajabb lett. Szelleme mint lánczra vert rab türehtelenül küzdött, semmiben jól nem találta magát, több fényt áhítva, nagyobb szabadságot keresve. Hogy telt ideje, mikép élt, egy levele engedi sejtenünk. „Időm — írja — társaságban, hangversenyekben, színházban, bálokban röpülve száll. Ha! fölségesen! De bezzeg költségesen is! Az ördög tudja, erszényem hogy bírja ki! Hó! segítség! megállj! ni hogy szaladnak egymás után! Két aranyom van oda! Segítség, újra egy! Egek! amott megy újra kettő! A garas itt olyan, mint nálatok a kispénz. Mindazáltal itt olcsón lehet élni. Remélem kijövök kétszáz tallérral. Mit mondok? Háromszáz tallérral. NB. bele nem értve, a mit eddig már elvitt az ördög.“

Schlosser, később sógora, Lipésébe jött s már tiz évvel idősb és ismeretben s képességben gazdagabb levén, nemcsak jótékony vetélyt ébresztett az ifju tanulóban, de oly körbe is vezetette, hol a társalgás folyvást művészeti, költői és tudományos tárgyak körül forgott. E kör rendszeren egy borkereskedő s egyzsersmind zártkörű magán éttermet tartó becsületes polgárnak — Schönkopfnak házánál jött öszve, hol bizalmas együttlétben ebédelték, fecsegték, tanakodtak, vitatkozának. Orvosnövédekkel is érintkezve orvosi tanulmányokhoz kapott kedvet, míg irodalmi és művészeti viták hasonló tanulmányokra irányzák munkásságát. A gazda szép és elmés leánya, Anna Katinka, pedig mély benyomást tett szívére s a szerelmet képviseli élete e szakában. A fiatal mintegy 18 éves élénk, szerető szívé leányka hő érzelimmel viszonzá Göthe szenvedélyét, ki midőn győzelméről bizonyos lón, az ifjuságnak sajátos szeszélylyel és kegyetlenséggel gyöttré a szegény szeretőt. Mindennap látták egymást, nemcsak ebédkor, de egész estéken át is, midőn Göthe fuvoláját elhozta s epedő dalokat játszott hangszerén, lázongóbbakat a lányka szíve hurjain. Nincs kegyetlenebb a fiatalságnál s Göthe maga mondja — ki minden eszméjét saját élményeiből meríti — hogy az ember valamit nem birni, csak kivívni ohajt. Ha Katinka kaczer játékot üz vele, rabul tarthatja őt, — az odaengedő leány feltétlen uralkodást engedett neki magán. Haszontalan gyanukkal gyötörte a leányt;

ok nélkül féltékenységre gerjedt, szintoly alaptalanul lecsillapult; szeszélyeivel bántotta s addig sebzé és békíté, míg a lány türelme kifáradt s szerelmét a sok köny elmosta. Későn ébredt, későn bánta meg játékát az ifju; hasztalan igyekezett megtartani vagy visszaszerezni a drága gyöngyöt, mit könnyelműen szórt el. Hiába minden. Vigasztalanságában önmaga ellen dühöngött s végre abban lelt enyhülést, hogy saját hibáját s szomorú történetét költői formába öltöztette. Így született a „Szerető szeszélye“ című kis szinműve versekben, melyen az ifjuság ragyogó bája s a valódiság életfrisesége ellenállhatlan ragadják meg az olvasót.

Jegyezzük meg itt jó korán, hogy Göthének, saját vallomása szerint „minden munkája úgy tekintendő, mint egyegy töredék önéletírásából.“ Ő soha nem festett érzést, szenvedélyt — a min, bizonyos tekintetben legalább, maga nem ment volna át. Csupa képzelődés útján nem alakított semmit, a csirát legalább, miből dús fát növesztett, saját szívében s élete élményeiben találta. Ezért van igaza, midőn azt mondja, hogy minden költemény — bizonyos tekintetben — alkalmi vers, pedig költeményei közt számtalan örökbecsű van, sőt legkisebb dalát, egypár soros rimelését is becessé teszi a valódiság. Innen már korán észrevehető nála a törekvés „képpé, költeménynyé önteni mindazt, a mi gyönyört adott vagy fájdalmasan érinté vagy más-kép foglalkoztatá, — s azt bensőleg feldolgozván tisztába jöni vele, és művészileg kiöntvén belső csendjét, helyre állítani az izgalom után.“

De ily irány és törekvés mellett mindenk előtt élni, minél többet élni kellett. S az ifju Göthe, a saloni és egyetemi életet odahagyva, örömmel rohant az életzajba, a tapasztalás édes és keserves iskolájába. De ne félj, jámbor olvasó! Ő innen sem romlást vagy aljasságot, hanem fenkölt érzést s az erkölcsi és érte-mi erők tisztító rostáján átment tanulságot hozott ki. Nemes lelkek az élet setét folyosóin az emberek árnyoldalairól szerzett tapasztalásokat is jól használják fel, mint a gazda az ocsmány, de termékenyítő trágyát. Ő korán és gyakran pillantott az élet színpalái megé s volt módja nem egy kívül fehérre festett ház setét rejtelseibe hatolni, mosolygó arczok mögött bűn, szenvedély vagy fájdalomtól szaggatott kebleket fedezni föl.

E kora bús tapasztalatok egyik eredménye a „Büntársak“

czimü dráma, melylyel, bár egy tekintetet megérdemelne, csak azért nem időzhetünk itt, mert olvasóink figyelmét fontosabbakra akarjuk föntartani.

VI. Egyszer határozottan szakítva az egyetemi leczke-szorgalommal s művészi dolgokra adván magát, — hozzá kezdetben nagy reményeket kötött jogtanárai fájdalmára elhanyagolta a tanórákat. De annál szorgalmasabb volt művészeti tanulmányában. És pedig, mint tőle várhatjuk, minden irányban. Moliéret és Corneillet tanulmányozva, a „Menteurt“ kezdte fordítani. A színház folytonos erővel vonzá. De mindennél nagyobb hatást gyakorolt reá Shakespeare, kit ekkor „Sh. szépségei“ czimü szemelvényekből, — nem sokára Wieland prózai fordításából ismert meg, s növekedő bámulattal és lelkesedéssel tanulmányozott.

A Breitkopf könyvárus családdal kötött ismeretsége zene-gyakorlatokra, Öser — a festész akademia igazgató befolyása rajz-és műtani tanulmányokra, sőt Stock nevü rézmetsző metszésbeni kísérletekre bátoríták s vezetéek. Két metszvénye, mindkettő sziklás tájkép, ma is fenvan, s alattok e szavak olvashatók: *peint par A. Theile, gravé par Götthe*. Különös kedve, sőt szenvedélye volt a rajzolás iránt, most és később is fáradhatlanul elkövetett mindent, hogy kitünő rajzoló lehessen, de minden erőfeszítése mellett sem emelkedhetett a művészet ez ágában a mindennapiságon felül. Elméletben, nem művészet hanem tudomány gyanánt tekintve azt, mély alaposságot szerzett, de ennyi volt mindaz, a mire mehetett. Ez időben sokat tanult Oeseren kívül Winkelmanntól s azon kis, de hasonlíthatlan könyvecskéből, melyet Lessing épen e tájt bocsátott ki: „Laokoon“-ból. Mindamellett, bár Lessinget bámulta és szerette, oly csodálatos, szeszélyes, fölsemmevő vagy szilaj volt, hogy a nagy kritikust Lipsén átmenni s ott mulatni hagyá, a nélkül, hogy megkereste volna; később megbánta e szeszélyt — mert az alkalom soha sem került vissza többé.

Szeszélye s nyugtalan kedélye azonban nemcsak lelki, hanem testi bajokkal is volt összefüggésben. Gondatlan élet, szilaj rendtelenség, önelhanyagolás végre erős crisisben törtek ki. Élete is veszályben forgott.

Betegen ment haza. Atyja, az időközben még szigorubbá és követelőbbé lett öreg, hidegen fogadta, annyival inkább, mert mint

jogtudort ohajtotta volna viszont látni. Költők atyjai rendszeren nincsenek megelégedve fiaik előmentével, mert ezek nem a járt országutakat tapodják, hol felállított mértföldfák csalhatlanul mutatnák a haladás mértékét. Atyja hidegségeért anyja és testvére szeretetében, gyöngédségében lelt kárpótlást. Ezek is s különösen a leány sokat szenvedtek az öreg mogorvasága és aprólékoskodásai miatt s szegény „Frau Ajá“-nak szünetlen békitőül és engesztelőül kellett állania férje és gyermekei között. A két nő szerető gonddal ápolta a beteget, kinek baját midőn egy tudós de nyegle orvos „alchymiai gyógyszerekkel“ orvoslá meg, a felgyógyult tudományszomjas ifju alchymiai tanulmányokra adta magát. Nem csak Paracelsust, Van Helmont stb. olvasta és követte kísérleteivel, hanem Boerhaave vegytani Compendiumait is, kinek „Aphorismáiban“ sok gyönyört lelt. Mindezek előtanulmányok lőnek „Fausthoz.“

Tán szintén e rejtelmes irány hozta őt közelebb Klettenburg kisasszonyhoz is, kivel még korább, gyermekkorában ismerkedett meg. E nő mind most, mind élete későbbi szakában nagy befolyást gyakorolt reá s vele folytatott levelezései és társalgásai adták az anyagot „Meister Wilhelm“ emelkedett episodjához: egy szép lélek vallomásai. A nélkül, hogy bigot, vagy tulszigoru lett volna e nő, vagy vallási tárgyakról pedans beszélgetéseket tartott volna, — bensőleg vallásos természetű vala. Hite benső fény volt, mely szelid sugarakat árasztott körüle. Befolyása alatt Göthe már gyermekkorában egy füzetke vallásos költeményt irt: — most Lipsceből hazatérve még bensőbb lett viszonyuk.

Bár Schönkopf Katinkával rég megszakadt szerelmi viszonya honn mulatása alatt gyakran irt neki Frankfurtból Lipscébe. Levelei gyöngéd szeretetteljesek s lehetlen hangjokban észre nem venni, hogy a húr, melyet szívében a szerelem vont föl, még mind rezeg. Nem sokára azonban hirét vevé, hogy Katinka, egy barátjához, kit ő vezetett volt be nála, Dr. Kanne-hoz megy nőül. Az ifju szerelem méla barátsággá vált s rendre feledés borult reá, mint utóbb annyi másra még!

Nem is csoda oly életben, mely megállapodás nélkül s folyton gyorsabbadó léptekkel ment előbb és előbbre. Husz évet töltött már az ifju Göthe, midőn szülő városát másodszer is elhagyva, Strassburgba költözött. Szebb, mondhatnám fenségesebb ifju alak

soha sem lépte át a strassburgi sorompókat. Sokkal előbb, mint híressé vált volna, már Apollóhoz hasonlították; ha valamely vendéglő étteremébe lépett, a vendégek letették késeiket és kanalikat, hogy őt megbámulhassák. Arczképek és szobrok csak gyöngé fogalmat adhatnak szépségéről, mert a tökéletes arczszabás és görög hőskori termet mellett legfőbb, s visszaadhatlan bája a szellem volt, mely arczán ragyogott, az élet, mely egész valóján elömlött.

Bár Strassburgba is jogtudori koszoruért jött, inkább természeti és művészeti tanulmányokkal foglalkozott. Az óriási Münster roppant hatást tett reá s gyakran órákig nézte, vagy megmászván, magosan ülve merengett. A középkori építészet szellemébe behatolt. — Asztaltársai azonban itt is nagyobbára orvosok lévén, velök lépést tartott boncz- és vegytani tanulmányaikban. Lobstein anatómiai, — Ehrmann klinikai leczkéi, a villanyosság s Franklin ide tartozó felfedezése, mindennél jobban elfoglalák elméjét.

Ha ez időben vitt vázlat- és jegyzetkönyvét kezünkbe vehetnők, a legsodásabb vegyítéket találunk benne. Egyik lapon egy tétel Kempis Tamásból, s mellette egy sereg átolvasandó mysticus könyv jegyzéke. Más lapon gunyoros mondatok Voltaire és Rousseau könyveiből. Harmadikon valami jegyzés a classicusokról. Azután Mendelsohn Phaidonának Platóéval egybeazonosító bírálat. Tovább ismét Bruno Jordán védelme Bayle ellenében. Mi ez utóbbit illeti: félreismerhetlen Göthe korai hajlama a természet-imádás felé. Mint kis gyermek, pogány oltárt épített s áldozatot égetett rajta a természetben élő istennek. Mint ifjut Bruno eszméi ragadták meg; mint férfi, Spinoza böleselmének hódolt. Sőt mondhatjuk, hogy ő a művészetben is pantheista volt*).

Idejét azonban ennyi s ily sokféle tanulmány sem foglalhatta

*) Irjuk ki jegyzőkönyvéből ez ide vonatkozó néhány sort: *Separatim de Deo et natura rerum disserere, difficile et periculosum est, eodem modo, quamsi de corpore et anima sejunctim cogitamus. A nimam nonnisi mediante corpore, Deum nonnisi perspecta natura cognoscimus; hinc absurdum mihi videtur, eos absurditatis accusare, qui ratiocinatione maxime philosophica Deum cum mundo conjungere. Nec Sacer Codex (a szent írás) nostrae sententiae refragatur etc.*

el egészen. Strassburg élénk város s mulatságokban és társalgásban nem szegény. Majd az ifju és bájos királyara Marie Antoinette átutazása volt a napi érdek, kinek ott mulatásáról a történelem utólagosan feljegyezte a baljóslatot, miről Göthe előre már sejtelmet érzett, — a gyászjelentőségű festvényeket, melyek a fenséges vendég hálószobája falait boriták. Majd midőn ez felejtve lőn, a Salzmann tudor köre, hol irodalmi, művészeti s tudományos tárgyakat vitattak, új könyveket olvastak és bíráltak, terveket cseréltek ki — foglalá el Göthét s akkori barátit. Később híressé vált neveket látunk e körben megjelenni, minők Müller Frigyes a nagy naturalista, és — kinek nevénél kissé meg kell állapodnunk — Herder.

VII. De szőjünk be először egy kis szerelmi történetet különben is elég tarka elbeszélésünkbe, mi a Herderrel kötött ismeretséget megelőzte.

A strassburgi társas körök legkedvencebb mulatsága a táncz volt s szép és jeles ifju — tánczolni tudás nélkül, merő képtelenségnek tartatott. Göthe pedig, a francia miveltségű város arszlánaihoz képest, durván tudatlan volt e szép mesterségben. Tehát mulhatlanul tánczórákat kellett vennie. A sors vagy ismerősei ajánlása egy francia mesterhez vezette őt, kinek két szép, szeretetreméltó leánya volt, veszélyes segédei a tánczórákon s begyakorlásoknál. Melyik leány ne szerette volna meg a gyönyörű Göthét? s melyik szép leányt ne szerette volna meg a gyulékony Göthe? S tán nem is lett volna oly nagy baj, ha a sors sajátóságos drámai helyzetbe nem hozza őket. Göthe az ifjabbikat, Emiliát szerette meg, ki mást szeretett s már el is volt jegyezve; Göthére pedig az idősb, Lucinda, pazarlá számba sem vett szerelmét. Az órákon nem sok tanítvány lehetett, úgy hogy a két leány mindig a szép ifju körében volt, s az óra végeztével is szívesen — és feltűnéség nélkül maradhatott velök. Ilyenkor történt egy estve, hogy Lucinda vele ült a tánczszobában s mondá, hogy huga lakszobájokban egy jósnővel kártyát vettet magának, az ifju felől ki szívét bírja, „az enyém — tevé hozzá — még szabad s hozzá kell szoknom, hogy azt mindig megvetve lássam.“

Göthe egy pár üres bókka akarta elütni az igen is világos vonatkozást s ajánlotta: menjenek ők is a jósnőt megkérdeni. A kártyák Lucindának makacsul egyet s mindig ugyanazt mondák:

hogy szeret, de viszont nem szerettetik, mert más, ki hozzá legközelebbi, áll közben. Történetesen, vagy ravasz belátásból, a kártyavető elevenebbre talált, hogysen a különben is szakgatott szívé szenvedélyes leány kitörés nélkül elszivelhette volna. Kitért s keservesen zokogva veté hugának szemére, hogy ennek mostani jegyese is előbb neki, az idősbnek, udvarolt, de a kaczer Emilia elhalásza előle a kedvest, — és első zsákmányával meg nem elégedve, most ez új imádott szívet is elrabolja tőle. Ily vádakra nehéz volt felelni. Lucinda dühösen hagyá oda őket és szobájába zárkozott.

Göthe, látva hogy Emiliánál semmit sem remélhet, elhatározá végkép kimaradni a háztól. Harmad nap azonban hivatták. Tánc-óra volt, de csak Emilia jelen. Az ifju kérdésére mondá, hogy Lucinda beteg, halni készül s szenvedélyesebb, mint valaha. Szóból szó s a leány végre tanácsolá, hogy Göthe távozzék, mert e háznál csak gyászt és fájdalmat okozhat. Szívélyesen búcsuztak, egymásnak szívéket kítárva. Göthe megvallá, hogy szereti őt, de a jegyes jogait tiszteli; Emilia pedig, hogy jegyeséhez hű akar maradni, de ha tovább is Göthe közellétének varázsa alatt maradna, érzi, hogy az veszélyessé válnék. Ez őszinte vallomások közt, hisz ugy is először és utoljára történt, forróan zárták egymást karjaik közé s ajkaik az első — ah! a búcsúcsókra forrtak össze — midőn az ajtó nyílt s mint koporsóból kikelő halott, fehér ruhában, bontott hajjal, halványan lépett közibök Lucinda. Mint örült rohant Göthéhez, föltépte őt nővére kebléről s vadul zárta karjaiba. „Nem csak te, kiáltá, én is hadd búcsúzzam el tőle, én is hadd csókoljam emésztő, áruló ajakát!“ Ekkor ellökte magától a meglepett ifjut. „És most menj, kiálta fenyegetőleg, s átkozott legyen a leány, a kit utánam először érint ajkad! Isten! halld meg átkomat! Te pedig menj, menj!“

Göthe kábultan sietett le a lépcsőkön s mert az ifjuság és szerelem soha sincs minden babona nélkül, nyomott szívéen érezte az átok súlyát.

A házhoz nem tért vissza, a lányokat nem látta — soha többé.

VIII. A strassburgi időszak legfeltünőbb s leghasznosabb eredménye azon valódi német és egészen nemzeti műveltség, a mit itt nyert. A kor — a francziák nyomán — egészen classicus

irányu volt. Ezzel szemben a Salzman-kör tisztán nemzeti irányban fejtette magát, művészeti nézeteit, tanulmányait. Asztaluktól nem csak a francia nyelv volt száműzve, de igyekeztek, hogy életök, minden pontjában, minél elütőbb legyen a francziától. A francia irodalmat, mint erőltetettet és természetlent állították szemben a való, otthoniasan erős, egyszerű német természettel. Göthe középkori tanulmányokba mélyedt, nemzeti hagyományokat kutatót, Shakspeare befolyásának engedte át magát s tapsolt Lessingnek, ki erős kézzel töré szét a francia classicitas bálványait.

Szóval ez a nemzeti önéretet ébredésének kora volt, s e nemzeti irány egyik legerőteljesebb képviselője nem csak a szük strassburgi körben, de egész Németországon, Herder vala. Göthénél öt évvel idősb s már megalapított és tisztelt névvel birt, midőn szembaját gyógyittatni Strassburgba jött. Csak hamar barátságot kötöttek s Göthe mellette volt a szemén tett kínos, de hősiiesen kiállott műtét alatt, a gyógyuló mellett ült reggel és este, hallgatva a higgadt bölcseséget, mi ajkairól ömölt, mint hű tanítvány tisztelt és szeretett mesterét. Nagy ellentét volt jellemökben, de az sem különíthető el sziveiket egymástól. Herder határozott, világos, magával s törekvéseivel tisztában volt és szívesen közölte eszméit. Göthe kételkedő, kutató vala. Herder durva, gunyoros, keserű, — Göthe szívélyes és végtelenül türelmes. De a szigoru modor, mi Herdertől annyiakat eltaszított, Göthét nem taszithatta el, — neki sajátsága volt, hogy ellentéteseihöz is ragaszkodott, ha tanulhatott tőlök.

Mindkét férfi sokoldalúságát s elméik és munkálkodásuk többféle irányát ismerve, természetesnek találjuk, hogy Herder befolyása is Göthére több nemű volt. Legnagyobb csakugyan költészeti irányban. Herder minden nemzetek saját jellemű nemzeti költészetét tanulmányozta s ismertette meg ifju barátjával. Megtanította őt az ótestamentomot ugy tekinteni, mint ellenmondhatlan bizonyítványát annak, hogy a költészet nem egyes nagy elmék nyilatkozása, hanem az erős nemzeti közszellem kifolyása. A görög Homerja — s az észak újan felfedezett Ossianja mint nemzeti énekesek lőnek vizsgálva, kiaknázva, átérzeve. Shakspeare, mint a german nemzeti szellemű legmagasabb képviselője, foglalá el illető helyét tiszteletökben. A költőktől a hőskor s nemzeti tettek- és jellemekre természetes fordult a figyelem. Most

olvasá Göthe a berlichingeni Götz, e vaskezü dalia, a lovagkor s ököljog utolsó nagy és erős nemzeti képviselőjének történetét. Leirhatlan a hatás, mit ez alak, története, környezete, egész kora reá tett.

De bármily nagy lett legyen ez eszmék és tanulmányok — s azok főirányadója : Herder befolyása, volt valami egyéb mi az ifju költő kedélyét és szívét még inkább igénybe vette. Mi lett volna egyéb mint egy uj szerelem?

A strassburgi Münster csúcsáról belátszó messzi vidék gyönyörű panorámáján a sok közt egy kis falu egyszerű képe is mosolygott. Sesenheim, a Brion lelkész-család laka ez, Friderika hazája. Mindazon képek közt, melyek Göthe szívében a szerelem bűvös üvegén át rajzolódtek, egy sem oly varázsos, oly örökifju mint Friderikáé. Oly sok van még hátra teendőnkől s oly kevés térről rendelkezhetünk, azért csak egy két vonás, a melylyel a bájos alakot és történetét vázolhatjuk.

Egy barátja által bevezetve, neki sajátos szeszélyből, kopott theologus álszerepében mutatattott be a háznál a fiatal Göthe. Az atyával, ki mint mondjuk lelkész volt, s kiről elég följegyeznünk, hogy nyílt, közlékeny, szivélyes ember vala, — már egészen megismerkedve s bizalmas beszélgetésbe mélyedve valának, midőn az anya két leányával belépett. A két szüz falusiasan egyszerű nemzeti ruhát viselt, fodrozott inget, lengő szalagot, szalmakalapot. Friderikáé karjára volt öltve s fürtei szabad gyűrűkben omlottak vállára. Frisebb, életteljesebb, de ártatlanabb rózsabimbót képzelni sem lehet. Göthe hamar megbánta szeszélyét, álöltözetét, mely személyisége minden előnyeitől megfosztá. Bevezetője már rég ismerős levén a háznál, ezer dologról, házi ügyekről, rokonokról stb. kezdett beszélgetést, melyből az idegen vendég egészen kimaradt. Friderika „szánta meg“ — s természetes szívésséggel ült mellé. A házi zongora nyitva volt s a társalgás önként ment dalokra, költészetre, zenére. Friderika nem nagy művészzel, de annál szivhez szólóbban énekelt. Az est holdvilágot — sétát — bizalmas beszélgetést hozott, melyben az álöltözet titka önként kiderült.

Miért folytassuk? Göthe szive fogva volt. A néhány nap, mit Sesenheimban töltött, gyorsan repült. De mit függnek az érzések az időtől? A pillanatok órák, az órák évek értékével bir-

nak, midőn két szív összeolvadóban van. A vasárnap vendégeket hozott. Társasági játékok zálog-váltással végződnek. Göthe reszketett; a tánczmester leányának átkát nem vethette ki fejéből s mindent elkövetett, hogy ne kelljen Friderikát, kiért égett, megcsókolnia. A lány, az ártatlan szívek egész ravaszságával segítette őt titkon észrevett igyekezetében. De ah! ki állhat ellent a sorsnak, kivált ha a szerelem s a vágy is szolgálatába állnak? Táncztól, játéktól, érzéstől hevülten — önkénytelenül forrtak egybe ajkaik, az átok varázsa eltűnt s boldog önfeladás borult reá, mert hisz a lángoló csókban szépség, ifjuság és szerelem minden tüze égett.

Midőn néhány hét múlva ismét meglátogatá Sesenheimot, csaknem mint vőlegény tért vissza Strassburgba. Szívét a legtisztább, a legnemesebb szerelem töltötte el, — oly édes, oly varázsos, hogy hozzá hasonlót egyszerűen többször nem érezhet a szív.

Hazulról azonban komolyan és szigoruan sürgették az ifjút, hogy tudori koszoruját szerezzé meg. Épen most kelle egyetemi leczkék kinpadára vonnia lelkét? A költészet édes muzsája ölegette; „Sesenheimi daloskönyve“ szelid dalait írta. Kedveséről álmadozott. Egyszerre azonban komolyan neki kezdett a készületnek. Thesiseit és dissertatióját fontolgatta, készítette. A tél eltelt s ő nem mehetett Sesenheimba Friderikáék egy rokon látogatására bejöttek a városba. De ah! a falun oly bájos angyal — a városi szépek mellett csak „falusi egyszerűségnek“ tűnt föl. E látogatás nehéz próbaköve volt a szerelemnek. Göthe, bármily szerelmes volt is, akaratlanul éreznie kellett, hogy előtte egészen más pálya áll, mint a minőn egy Friderika a világ előtt megállható társ volna neki. Ő, a kimért modoru, büszke frankfurti polgár és császári tanácsos fia, — ő, a társaságok már is ünnepelt ifja, — ez egyszerű falusi ártatlansággal hogy egyeztethette volna sorsát? A genius ellensége a háziasságnak s Göthe érezte, hogy a szerelem nem lehet elég erős betölteni azon űrt, a mi életében támadna, ha szíve leghőbb érzéseit, lelke legnagyobb törekvéseit oly leánynak áldozná, ki bárkit képes volna boldogítani, kielégíteni csak épen — egy Göthét nem!

Ne gondolja az olvasó, hogy e félig alapos, félig keresett okokat egészen helyben hagyjuk, — de nem magunk érzéseit,

hanem Göthe életét irván, az ő nézponjtjába kell helyezni magunkat. Ő szerette Friderikát. Tisztább és igazabb érzés e sokat érzett ember szívében soha sem égett ennél, — de talán igen is megszokta volt akarátát és cselekvéseit egyedül az ész által vezéreltetni, s hősies öngyőzelemmel kiragadni a sziv uralma alól.

Miért szépítsük a dolgot? Göthe még egy párszor meglátogatta a sesenheimi csendes magányt. Aztán — elbúcsúzott, örökre elbúcsúzott. Vérző szívvel tette azt és soká, sőt élete végeig kínos önváddal emlékezett vissza e korra. Midőn mint agg, élete történetét írta, vagy inkább titkárának tollba mondá, — a sesenheimi emlékekhez érve, a hideg s magán uralkodni oly erős agg elfogult. Nyugtalanul, meg-megakadva, reszkető hangon beszélt — mintha önmagával beszélne nehéz sohajokkal szakítva magát félbe; s a mint Friderikát festé, a rajz gyöngéd vonásain megtetszik az érzés örökélete.

És Friderika? Azt várjátok, hogy szive megszakadt? Vagy ellenkezőleg hogy felejtett? — Egyik sem történt. Ő elviselte a nehéz csapást, nehezen, magában vérezve, fel nem jajdulva. Aztán nénye férjhez ment, korán elhalt s a szegény leány a hátrahagyott árvának nevelésére szentelte önáldozattal kezdett és végzett életét. Akadtak kérői is, de ő azt mondá: hogy a sziv, mely egykor Göthe képével volt tele, mást be nem fogadhat, s a kéz, melyhez Göthe s a mely Göthéhez tartja jogot, másé nem lehet. S én nem válhatok meg e névtől, mely majdnem szentté vált az emlékezetben, hogy szép Ilonka utolsó versszakait ne ismétljem:

— ha láttál szépen nőtt virágot
Elhajolni belső baj miatt stb.

IX. Göthe mint jogtudor tért haza. Atyja kívánatának eleget tett. De neki a tudori koszoru csak üres cím volt sőt az sem, mert nem viselte. Nem tartotta méitonak, hogy dicsekedjék vele. A frankfurti ismerősök örömmel fogadták s ő az apai fedél alatt kissé megpihenhetett, hogy érzései, eszméi, tanulmányai rohamra után rendbe szedhesse magát. Vannak nyugorák a legtevékenyebb élet pályán is. De nála az ilyenek is csak rövid ideig tartottak, — ő mint a méhe, nem csak gyűjtött, hanem kincsét egyszerűs mind művészileg rakta is össze; — s bármily különemű volt is, mit érzésből és eszméből egyszerre felhalmozva viselt, az öntudat és határozott akarat irányfonalát soha sem veszté el a tévegben.

Nekünk pedig itt kezdődik meg az ő dicsőség-kora, — s halhatlansága nagy épületéhez az első szegeletkő: berlichingeni Götzt.

Götz három alakban maradt fön. Az eredeti, mit 1771 telén irt e czím alatt: *Geschichte Gottfriedens von Berlichingen, mit der eisernen Hand*, dramatisirt; ez azonban csak nagy későre jelent meg. A második, már átdolgozás, *Götz von Berlichingen, Schauspiel*, az a mint legelőször megjelent 1773 tavaszán. A harmadik emennek színre alkalmazása, kevés változtatással s inkább csak kihagyásokkal. Maga e többszöri átdolgozás mutatja az érdeket, melylyel a tárgy és mű iránt írója viseltetett. Egy 1771 novemberben kelt és Salzmanhoz irt levelében így nyilatkozik erről. „Egész lelkem oly vállalaton függ, mi velem Shakspeare, Homert s mind a többit felejteti; a németek legnemesbbikének történetét dramatiszálom, hogy a derék emlékéit megmentssem.“ Önéletrajzában pedig így emlékszik róla; „Shakspeare folytonos tanulmányozása alatt annyira szélesült lelkem, hogy a színpad szükköre s egy előadásra szánt néhány óra épen nem látszék előttem elegendőnek valamely nagy eszme kifejtésére. Götz élete a tárgy történeti kezelésére sürgett s képzelődésem oly széles mezőt fogott be, hogy drámaszerkezetem is a színpad határain túl lépett, mind inkább igyekeztvén közelíteni a való élthez. A mint haladtam, újra és újra megbeszéltem a tárgyat nővéremmel, ki ily tárgyak iránt szívvel lélekkel érdeklődött. Végre ő türelmetlenül nógatott, hogy meddő és tétlen beszélgetés helyett kezdjek az annyiszor megvitatott tervek valószínűségéhez. Egy reggel irni kezdtem előleges vázlat vagy jelenetelés nélkül, de belebb és belebb haladva mind jobban ura levék tárgyamnak s a szerkezetnek. Hat hét alatt kész volt a kézirat.“

Berlichingeni Gottfréd, melléknéven a vaskezű, híres rablólovag volt a XVI. században, egyike a rakoncátlan hűbéri bárók utolsóinak, kiknek rablókalandjai a személyes hősiségtől gyakran regényes fényt nyernek. E kor és faj méltó képviselője Götz. Hűsége a császár iránt ép oly rendíthetlen, mint bátorsága, — de azonkívül urat, törvényt nem ismert. A többi bárókkal folytonos harczban élt, különösen a bambergi és mainzi püspökök ellen gyakran hadakozott. Lovagias érzülete két vetélkedő közt mindig

a gyöngébb pártjára vonta őt s a védtelen biztos oltalomra számolhatott nála.

A XVIII-ik század költőjét ily jellem végtelenül érdekelhette. Götzben az eszme: az egyéni erő és személyes nagyság dicsőítése — s nem ez-e a XVIII. század nagy törekvése is? Születés, kiváltság és törvény által adott jogokkal szemben a természet jogát vívni ki, — ez azon elv mely a középkorban az ököljog, — az új időben a szellemi erő uralomra emelésében nyilatkozik.

A hős maga irta meg életét, méltósággal, önérzettel, de száraz tényekben. Göthe eszmét fektetett belé, még pedig oly eszmét, mely saját magáé volt, de oly szerencsével, hogy az egyszersmind a festett koré is. Anyagot bőven talált a krónikában s a hős mellett játszó személyek készen kínálkoztak, de ő azokban saját élményei visszaverődő fényét s árnyait személyesítette. Elisabethben Göthe anyja él; Máriában Friderika árnya lebeg.

Götz dramatizált krónika, nem dráma. Ha legelső alakjában s címével marad, megfelelne annak, a mi. Igy mint drámát ítélték meg, s mert a kritika mindig hasonlít s a jogosult műnemek valamelyikéhez soroz minden új jelenséget, — ez egyenesen a shakespearei drámák közé soroztatott. Félreértés, mi abból származott, mert Götz a francia szinpad egységein túlteszi magát, nagyokat és tömeget egymás mellett szerepeltet, személyei declamatio helyett drámailag beszélnek, szóval a francia műszabályokkal homlokegyenest ellenkezik. De azért, mert Shakspeare befolyása alatt készült, lényegében a nagy brit műveitől is tökéletesen különböző.

Szerkezetében nem shakespearei; mert kort és nem szenvedélyt fest; mert él az elbeszélő művészet szabadalmaival, a helyett, hogy mindig a cselekvést tenné előtérbe s magát a szinpad és előadás szoros követelményeinek alávetné; mert végre hiányzik benne a központ, mely minden jellemet és minden eseményt maga körébe vonjon s egy tömbbe csoportosítson.

A jellemfestésben sem shakspeareibb. Minden nagy írónak saját jellemzési modora van, s Sophocles, Racine és Göthe a magok nemében époly önállóak, mint Shakspeare. Götzben a jellemek tisztán körvonalozva állanak előttünk, de nem árulják el — mint Shakspeare jellemei — önkénytelenül lényük legbenső természetét; ismerjük őket szavaik és tetteik által, de nem gondo-

lataikban, benső és öszvefont indokaikkal, melyekkel önmagok sincsenek tisztában, s a melyeket nekünk a költő a szenvedélyek önkénytelen nyilatkozatain átsütő keresztűzben mutat föl.

Sőt a nyelv sem shakspearei. Hatalmas, festői, világos, valódi; de nem gondolatterhes, nem túlbő eszmében, hasonlatokban, árnyéklásban, mi Shaspeare sajátása s gyakran hibája. Általában jegyezzük meg itt egyszer mindenkorra a nagy különbséget a két költő nyelve, előadása közt. Göthe nem fest hasonlatokkal, mikkel Sh. túlgazdagon áradoz. Bármily valódiak, eredetiek, mélyek is Sh. hasonlatai s bármily nagy bennök s általok előnye minden költők felett, Göthe annyiban jobb utat választott, mert ő nem azt mondja, mihez hasonló valami, hanem hogy mi az? A dolog természetében fekszik, hogy ez utóbbit megmondani s világossá tenni nem mindig sikerülhet, jó kézben azért (minő Shakspeareé) az előbbi módszer sokkal előnyösebb.

Tekintve a kort, melyben Götz készült s megjelent, bámulatos műnek kell vallanunk, — átható erejére, eredetiségére nézve. Egyike ez azon műveknek, melyek időszakot képeznek az általános vagy legalább a nemzeti irodalomtörténetben. Ha most, mint a nagy Göthe művét olvassuk, tán nem elégít ki; de akkor midőn megjelent még a nagy nem, csak az ifju Göthe létezett. Mily hatást tett, mint rázta meg a műszabályok iskolaembereit, de egyszersmind mint ragadta meg még azokat is, kik a készrt mindig csak az adott mértékkel vetik össze, — képzelni lehet. Az akkori napi kritika, következő nyilatkozata ezt még világosabbá teendi: „Oly darab — írja a Deutsche Mercur — melyben a három egység gyalázatosan sértve van; mely sem tragoedia, sem comoedia; s mind a mellett a legszebb, legelragadóbb szörny-szülött.“

X. A második mű, mely Göthe ifju korát jellemzi: „Werther.“ Wetzlarban, hova 1772 tavaszán ment, tárczájában Götz kéziratával, fejében egy sereg szilaj és csapongó gondolattal, s hol akkor még a császári kamara állt, — élte ő át azon tapasztalatokat és érzelmeket, melyeknek kifolyása e kis regény, mi kétségtelenül minden munkái közt a legnagyobb zajt ütötte nemcsak Németországon, de mondhatni az egész világban.

Kestner, kivel mindjárt bővebben megismerkedünk, egy le-velében részletesen jellemzi Göthét s mi a fő vonásokat egyenként

kiemeljük a rajzból. Nagy tehetség, valódi genius és egyenes jellem teszik az alapszinezetet. Képzetele gazdag, érzése fogékony, kedveltei lángoló. Gondolkozása nemes s előítéletektől és indokolatlan ellenszenvektől feltünőleg ment. Szabadságot szerető s minden megszorítás gyűlöletes előtte. Szereti a gyermekeket s szívesen foglalkozik sőt bajlódik velök, azért a gyermekek — bámulatos természeti ösztönnél fogva — hamar ismerkednek vele, rajta csüggnék s állandó szeretettel ragaszkodnak hozzá. A nők iránt különös tekintettel van. Elvekben még nem egészen állapodott, őszinte vágygyal küzd a jobb és legjobb után. Sokat tart Rousseauról, de nem föltétlen bámulója. Vallás dolgában nem az, mit orthodoxnak neveznek, de nem minden mély vallásos érzés nélküli. Nem is szeszélyből, kevélységből, vagy fitogatósból hitetlen; sőt bizonyos fontos kérdések körül komolyan zárkozott s inkább nem nyilatkozik, mintsem más hitét s azzal nyugalmit megzavarja. Tiszteli a keresztyénséget, bár nem annak mostani egyházi alakjában. Hiszi a jövő életet, lelkünk tökélyesb létét. Igazságot szomjaz s azt elfogulatlanul keresi.

Im nagyjában a Wetzlarba érkező 23 éves ifju képe. De a festő — még közelebbi ismeretség hiányában — nem látott a szivbe annyira, hogy észrevegye benne a nyilat, mit Friderika emléke behagyott. Más, hasonló becsü kéz kellett, hogy azt kivonja onnan. Maga s mindnyájunk sorsát és élettörténetét példázza a kis mesében, melyet ez iránt Salzmanhoz irt levelébe szőtt. „Midőn gyermek valék — ugymond — egy cseresznyefát ültettem s növekedését lesém. Késő tavaszi fagy megölte, s én újat ülteték. Tizszer veszett ki, tizszer ültettem újat. És ha most kertet kapok, újra cseresznye csemetét ültetek bele.“

A kép, mely Friderikáét felváltandó vala, egy Buff nevű kishivatalnok leányáé, Karolináé, kit jobban esik Lottchennek neveznünk, a mint Wertherben is szerepel s a mint ismerői valóban is nevezték. — Két év előtt halván meg anyja, a ház s a kisebb gyermekek gondja a fiatal leánykára maradt. Tizenhat éves volt, de gondos, munkás, türelmes, szerető szivű. Két éve már elvult jegyezve Kestnernek, kit már említénk s ki 24 éves és követségi titkár volt, nyugodt, tiszta elméjű és jellemű, rendszerető, mivel, nagylelkű ember, ki csak félszegen van Werther Albertjében képviselve s azért ettől gondosan megkülönböztetendő. Vegye az ol-

vasó kezébe Werthert, abból egyenesen kiolvashatja, mikép ismerkedett meg az ott hűn ecsetelt Lottchennel. Ám vesse össze a jelenetet a következővel, mit mi Kestner egy leveléből irunk ki.

„Történt, hogy Göthe is ott volt egy bálban a vidéken, hol én és jegyesem is jelen valánk. Én későn meheték s csak jóval a társaság után, melyben Lottchen Göthével együtt ment, ki akkor először látta őt. Egyszerre megragadta figyelmét, mert jegyesem fiatal, s ha nem is épen szabályosan szép, mindenesetre vonzó tekintetű, vidám fényű, mint tavaszi reggel s azon este különösen ragyogó volt, mert igen szeret tánczolni. Vig volt s igen egyszerűen öltözve. Göthe hamar észrevette természet iránti fogékony-ságát s természetes eszét és nyílt kedélyét. Nem tudta, hogy jegyben jár. Én csak néhány óra mulva érkeztem s nem is szokásunk nyílt helyen túlbizalmas magaviselet által árulni el benső viszonyunkat. Egészen elbájolta Göthét, s ez már másnap meglátogatta. Mint vidám kedves leányt, társaságban s tánczközben ismerte meg előbb, most sokkal előnyösb helyzetben látta — családi körében.“

Bizonyára Lottchen bájoló teremtés volt; nem nagy értelmi miveltséggel bíró, nem költői, mindenek felett nem azon érzelgős lány, kivel az első jeleneten túl Wertherben találkozunk: hanem józan, természetes, és oly tapintattal bíró, hogy imádóit (és ilyen sok volt!) egyszerre meggyőzni képes vala: hogy vagy távozniok — vagy barátságával kell megelégedniök!

Göthe is épen így járt. Tagadhatlan, hogy iránta Lottchen megkülönböztető volt, s nemével azon nemes barátságnak viseltetett, melytől a szerelemig csak egy lépés van, mely a szerelemtől nem lényegileg, csak fokozatilag különbözik. Göthe is hamar belátta a helyzetet. Érezte szívének természetes nemességével, hogy Lottchen birhatása iránti minden reményről le kell mondania, — és le is mondott, de minden philosophiaja s büszkesége mellett sem volt annyi ereje, hogy egészen vissza fojtsa hajlamát. A harmadik személynek a kis drámában, Kestnernek, nem kevésbbé nehéz szerep jutott. Benső küzdéssel nézte Göthe szerelmét s kérdé magától, vajjon ez nem teendené-e boldogabbá kedvesét, mint ő teheti? Érezte Göthe nagy szellemi előnyeit maga felett, és annyira szerette Lottchent: hogy habozott, nem kellene-e viszszalépnie? Azonban az egyszerű, tiszta szívű leányon ily kételyeknek árnya sem látszott, neki eszébe sem jutott, hogy jegyesétől máshoz, bár

kihez is, lehessen fordulnia. — Így véve föl a helyzetet, látni való, mennyi érzelmenemesség, mily kölcsönös szeretet és bizalom kellett mind három részről, hogy gyanu, kicsinyes féltékenység, izetlenség soha egy pillanatig sem férkezhetett közénk. Göthe mindennapos volt a háznál, s érkezte mindig ünnep, különösen a gyermekeknek, kik valódi szenvedélyvel csüngöttek rajta; kétszeresen drágák neki: mert gyermekek s mert a drága Lottchen testvérei valának.

A helyzet előttünk áll, a kifejlést gondolhatjuk. Egy reggel Göthe oda hagyta Wetzlart. Azelőtti este még együtt voltak, de senki sem gyanította, mit Göthe elhatározott, de titkolt. Bucsútanul ment el, hogy magának is, azoknak is könnyítse az elválást. Levelet hagyott Kestnernek s abba zárva Lottchennek. Rövidek, de kötetekkel érnek föl. Jegyezzük ide.

Kestnernek ezt írta:

„Ő elment, Kestner! midőn e sorokat veszed, ő elment! Add Lottchennek az ide zártat. Egészen el valék készülve, de ez esti beszélgetések ismét öszszetört. E perczben nem tudok egyebet mondani mint Istenhozzádot. Ha még egy pillanattal tovább maradtam volna veletek, nem birtam volna magammal. Most már egyedül vagyok, — holnap megyek. Oh szegény fejem!“

Lottchennek pedig ezt írta:

„Bizonyosan remélem, hogy vissza jövök, de isten tudja mikor. Lotte! mit éreztem, midőn utolszor hallám szavadat, tudva, hogy utolszor hallom azt! Nem utolszor s mégis, — holnap megyek. Mire e földön vágytam, kezed, mit utolszor csókolék! Ah a szoba, melybe nem lépek többé s jó apád, ki utolszor kísért át e küszöbön! Egyedül vagyok, sirhatok. Boldogan hagylak téged s szivedben fogok maradni. És viszont is látlak valaha; de nem holnap — annyi mint soha! Mondd a gyermekeknek: ő elment! Nem tudok tovább írni!“

Nem írjuk le a jegyesek megütődését, bánatát, barátjok távoztán. Az olvasó érti azt, az előzményekből; nem a gyermekek siralmát, midőn megérték a szomorú hirt: Göthe elment! Valóban e történetben annyi a mély és nemes érzés, annyi a valódiság, oly meszsze tőle minden beteges érzélgés, — hogy nekem a történet így a mint van, sokkal szebbnek, sokkal hatásosabbnak tetszik, mint a hogy Wertherben az olvasó világot megrázta, s egész irodalmi forradalmat s utánczóik özönét támasztá. Szóljunk hát egyikét tájékozó szót Wertherről.

A helyzet úgy van felállítva, mint valósággal. De azután Lottchen érzélgő, Albert egészen nélkülözi Kestner méltóságos nemességét, mindenk felett pedig Werther nem Göthe. Göthe erőt, érzéseit sőt sorsát is önkezében tartó ember, ki a fájdalmas helyzetből épen és diadallal vágja ki magát, — Werthernek öngyilkossá kell lennie, mert gyáva,²⁾ és gyáva, mert gyenge; nem levén erkölesi ereje, nem bírhat erő-öntudattal. Egyébiránt jegyezzük meg itt, hogy Göthe a Werther-katastrófát sem költötte. Épen azon időben élt Wetzlárban egy szerencsétlen ifju, kit Göthe is jól ismert s ki részint és főleg szerencsétlen szerelemből, részint polgári állása nehézségei miatt, Wertheréhez hasonló körülmények közt lett öngyilkossá. Göthe önmagából s ez ifjuból csinált vegyületet hősében. Ily formán járt el hősnőjével is.

De míg a nagy közönség elragadtatással és könyvek közt olvasta Werthert, Kestner és Lottchen szívében fájdalmas méltatlankodás érzetét költé az. A mindenki által ismert helyzetet félreismerhetlenül, jellemeiket azonban elferdítve vagy legalább hűtlenül látták abban a nyilvánosság pelengérére állítva. Göthe úgy látszik nem gondolt erre, — sőt legőszintébb, legforróbb szeretettel küldé meg könyvét nekik s vigasztalan volt, midőn neheztelő levelöket vette, nyugodt ismét csak akkor, midőn kétségbeesett kérelmére bocsánatukat s a hirt vevé, hogy Lottchen anya s kis fiát barátja nevére keresztelteti.

Valóban a közerkölciség oly fontos kérdése jö itt szóba, a mit érinteni el nem mulaszthatunk. Áll, hogy a művésznek tárgyát, jellemeit a valóságból kell vennie, — de kétségtelen az is, hogy saját tapasztalatait oly alakban tartozik feldolgozni, mely külső jelenségeiben lényegesen különbözzék a valóságtól. A művészi valóság nem a történelmileg igazban, hanem a lélektanilag lehetőben áll és senkinek nincs joga mások magán viszonyait, miket ő csak saját néz pontjából szemlélhet, közönség elébe vinni. Sőt az emlékirat jogosultságának is vannak föltételei és korlátai s határai közé csak azt veheti föl, a mi a történelemé és így közvagyon. Bizonyára, a költőnek nem kis nehézség: a valót, eseményben és jellemben a külső körülményekből kivetkeztetve csak benső jelentősége szerint fogni fel s adni elő, — de oly nehézség ez, mit az erkölciség parancsol.

XI. Mielőtt első közleményünket bevégeznök s az ifju Gö-

tétől búcsut vennék, föl kell még némelyeket, bármily futólag is, jegyeznünk.

Két szomorújáték esik még ez időszakba. *Clavigo* és *Stella*. Mindkettő nagy erővel írva, megható jelenetekkel teljes s színen hatásos, — a kritikus előtt azonban jelentéktelen. *Clavigo* valótörténet, egy spanyol államférfi életéből, még a nevek is megtartva, holott a személyek még soká éltek azután s maguk is láthatták előadva történetüket. *Stella*ban az erkölcsi alap hiányzik, — egy két nejü embert látunk, ki mindkettőt szereti s mindkettőt megcsalja s végre, elég csodálatosan, nem veszi büntetését, hanem bigamiában marad s egyszerre öleli keblére a két nőt.

Két óriási felfogással készült tervvel is küzdött ez időben, Mahomettel és Prometheuszal; amazt Voltaire, ezt Aeschylus dolgozta ki előtte, — de a fenmaradt kevés töredékek mutatják, hogy Göthe egészen másképp fogta fel s kezelte volna tárgyait.

Egmont és Fauszt is megkezdődtek — de ezek a második időszakban készülnek el teljesen.

Komoly tanulmányai Spinozát ölelték föl. Lavaterrel megismerkedett. A hit és bölcsелеm ellenirányai küzdöttek benne.

De beszéljünk ismét a szerelemről. Csak futólag említjük Műnch Anna Sibillát, kit Frankfurtban mulatása alatt, nővére körében ismert meg. A vidám körben házassági sorsjátékokkal mulatták magokat s Göthét a szellemdús leánynyal háromszor hozván össze a sors, többé — közmegegyezésből — nem bocsáttattak sorshuzás alá, hanem állandóan „kinevezett“ férj és nő maradtak. A szabály a házastársaktól minden szerelmi nyilatkozatot, féltékenységét jelt vagy pásztori érzélgést eltiltott, de folytonos előzékenységet, szolgálatkészséget, engedelmességet követelt. Göthétől hölgye egy napon Beaumarchais épen megjelent emlékiratának dramatizálását kérte; az udvarias férj engedett s így született hat nap alatt „*Clavigo*.“ A leánynak nem kevésbé hízelt a készség s tisztelőjére szebben mosolygott ezután. De bizonyára nem csalódunk, ha mondjuk, hogy mindkét részről több szerepe volt a hiúságnak, mint a szerelemnek.

Mélyebb, sokkal mélyebb volt az érzés, melylyel az ifjú költő Schönemann Anna Erzsébet, a szép és gazdag bankárleány iránt viseltetett, ki költeményeiben mint Lili van halhatlanítva;

sőt mondhatjuk, volt valami ez érzelemben, a mi bizonyos tekintetben Friderika, Lottchen s későbbi neje fölébe emelé Lilit. „Szerelmem iránta“ mondá öreg korában, midőn többször említett önéletrajzát (a Wahrheit und Dichtung-ot) írta, „valami oly sajátos és gyöngéd, hogy még most is befolyással volt ir módokra míg e fájdalmasan boldog korszakot elbeszélém.“

Pedig Lili nem volt valami kiváló lény, s nem a szerető szemével tekintve, se Friderikával, se Lotte-vel ki nem állja a versenyt. Fiatal, bájos, és — kaczer. Ez utóbbi szó fejt meg a varázst, a mit Göthére gyakorolt. Megfordítva állt a viszony, mi egykor Göthe és a szegény Katinka közt vala, mint az ekkor készült Erwin és Elmira ellendarabja a szerető szeszélyének. Göthe komolyan házasságról gondoskodott, — először életében. De se a kaczer Lilinek, se a nagyobbra látó bankárnak, se az öreg büszke Göthének, nem sok kedve volt ahhoz. Azonban az előbb kaczer lány, minden felől ellenszegülést és akadályt látván, természetes fordulattal, forróbban kezdett ifjához ragaszkodni s ennek szenvedélye napról napra erősült. E tájban irt költeményei tanuskodnak; a „Lili parkja“ czimüben ő a meghunyaszkodott medve Próbáljunk meg visszaadni egy e korban irt és sokat mondó kis költeményt. Négy sor az egész.

„Vom Berge.“

„Wenn ich, liebe Lili, dich nicht liebte,
Welche Wonne gäh' mir dieser Blick!
Und doch, wenn ich, Lili, dich nicht liebte:
Fänd ich hier, und fänd ich dort mein Glück?“

„Édes Lili! ha nem szeretnék:
Oh mily gyönyört adna, egy ily pillanat!
S mégis Lili, ha nem szeretnék:
Hol lelhetném vajjon boldogságomat?“

Az érzékeny történet, a szivhullámoknak a tenger hullámival közös természete szerint, a partokhoz csapkodásban, rendre rendre elenyészéssel végződött. Göthe elutazott, mert apja kívánta, testvére, baráti sürgették; elutazott oly feltétellel, hogy a távollétben is erősnek fogja szenvedélye magát mutatni. A távollét idejét azonban a jóakarók okosan felhasználták a leány körül, — s a viszatérő Göthe, a szerető Lili helyett idegent talált.

Itt azonban elválnak tőle. Második közleményünkben a „meglett férfiával“ Weimarban találkozunk.

SZÁSZ KÁROLY.

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Ötödik fejezet. Vége. *)

A közelebbi közleményünkben érintett naplók sorát a Rédei Lászlóé, a fejdelem Rédei Ferencz fiáé, nyitja meg. 1654-ben mint 18 éves ifjú már főbejáró volt. A sűrű fejdelemváltások korában Baresai tanácsurrá tette s kinézte nagyvárad kapitányának is: de e vár elveszése miatt e kinevezés teljességbe nem ment. Naplója, inkább diariumja, némely családi följegyzéseken kívül tárgyalja 1655 elején Bécsbe tett útját, bemutattatását az udvarnál s az 1657-iki lengyel hadjáratot azon pontig, midőn a fejdelem elvált Keménytől. Tulajdonkép följegyzése annak, hogy melyik nap hol mulatott, hol megütköztek stb. lehető legrövidebben, és fontossága is ebben áll, a napszámlálás biztos ka-lauza levén. E hadjárat a szultán haragját Rákóczyra zúdítá, miért a szegény országnak kelle szenvednie. Török, tatár borítá el, dúlt és rabolt, a hol csak lehetett. Az isteni kegyelem által megkimélt

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV-dik kötet 3, továbbá a 190 és 398 lapjait.

helyek közé tartozik Nagy-Enyed, mely bár keményen megsarczoltatva, menekülését csak egy fergetegnek köszönheté, a mint Dipsei Szabó László Rövid historiájában leírta, (kiadva Nagy-Enyeden 1838 ban). A végetlen dulások szemlélete, előidézve a fejdelem konoksága által, melylyel mintegy kétségbeesetten igyekezett trónját megtartani, Bethlen Jánost még azon évben egy latin nyilatkozat kiadására birta: „Erdély ártatlansága“ (Ujabbban megjelent Trausch gyűjt. II. 80 s köv.) Vádlóként lép fel Rákóczy ellen, hogy nagyravágyása előidézte a bajt, s konoksága még neveli azt, de mindezt mély fájdalommal, szenvedély nélkül s egy bíró nyugalomával mondja el, inkább kérve, hogy vessen véget az inséges állapotnak.

Mit sem használt. Négy hosszú éven át kelle még Erdélynek küzdeni török és német hadakkal, tatár és vallon pusztítással, mialatt a fejdelem-változások, a küzdők nagyravágyása még nevelte a nyomort. Mederus Asarela a Töppeltin veje, s Brassó városi titoknok, két röpiratának tárgyává e pusztításokat tette. De fontosabbak ezeknél Enyedi István nagybányai jegyző magyar munkája: II. Rákóczy Gy. lengyel útja és hadjárata, mely az 1657—60 közt történeteket tárgyalja; továbbá Grafius János épen ez évekre vonatkozó följegyzései: Erdély romlása 1658—61-ig (kiadta gr. Kemény Fundgruben II. k.) Grafius gondos növelésben részesült, a németországi egyetemeket szép sikerrel járta s hazatérve különböző helyeken előbb mint iskola-mester, majd mint pap szolgált. 1659-ben a Rákóczy mozgalmak alatt Szebenbe menekült s 1661-ben e város papjává lett. Mint szemtanúja e pusztításoknak, a hadjáratok s az azt követő dulásokra fordít fő figyelmet, s azokat különösen a tartózkodása környékén levőket oly terjedelemben adja, milyenben egyik kortársánál sem találjuk. Értelmes és alapos ismerettel bíró férfinak kezesetlen tollal írt följegyzései s fontos adatai történetünknek. Erdély romlását a fenebb említett Hermann Dávid is leírta latin nyelven. E korrall összefüggő s azt fölvilágosító adatokat tartalmaz a Lutsch János nagyszebeni királybíró és szászok ispánja Diariuma, melynek eleje 1607—52-ig családi följegyzéseket foglal magában. 1625-ben külföldre ment egyetemek látogatása végett, honnan 3 évi kün tartózkodás után Szebenbe visszatérve különböző városi hivatalokat s végre királybírósgot vi-

selt. Mint ilyen 1658-ban jul. 5-én Rákóczy parancsából Bánffi Györggyel s Dániel Ferenczczel a fővezérhez küldetett, de ez útját be nem végezheté. Majd azon 500 ezer forintért, melyet Barcsai a szultánnak fizetni ígérkezett, mint egyik kezes Konstantinápolyba vitetett, hol 3 évi tartózkodás után 1661. nov. 17-kén meghalt. Diariuma 1658. júliusától 1661 júliusáig terjed (kiadta gr. Kemény Fundgruben I. k.) s elején az erdélyi dolgokat, melyekről utjában tapasztalat vagy hír után tudomást szerzett, majd utóbb stambuli útját s tartózkodását írja le, s némely mesésen hangzó adatai mellett is figyelemreméltó közleményeket tartalmaz.

Azon események sorában, melyek e villongások folytán felmerültek, egyike a szász írók által nemcsak munkáikban, hanem önállóan is legtűzetesebben tárgyaltatnak: *Szeben ostroma*. A török által kellően nem segített Barcsai 1659 végén e megerősített városba vonult, Rákóczy csapatával oda követte s ostrom alá fogta. Barcsai hogy szorongatott helyzetében fel nem adta a várost, leginkább tanácsosainak köszönheté. Az ostrom folyama alatt a Rákóczyhoz mindig hű Basire Tuba Transylvanica cím alatt egy kis iratot intézett a szorongatottakhoz, melyben a szakadás, különösen a török uralom veszélyeire figyelmeztette őket. Feleletül rá Bethlen János egy jóval terjedelmesebb nyilatkozatot tett közzé, mely Erdély nyugalmát csak a török pártfogolás alatt reményli. Magát az ostromot leírták: terjedelmesen *Keresztúri Demeter* latin nyelven, s a napi eseményeket kísérve figyelemmel; 1659. dec. 18-tól kezdve 1660 maj. 30-ig, a szebeni származású *Prefling Pál*, és annyira hajhászva a pontosságot, hogy mindig még az ágyulövések számát is megemlíti. Rákóczy végre is kénytelen vala felhagyni az ostrommal s néhány hó múlva életét veszté. Barcsai eszélytelensége csakhamar új ellenséget támaszta a bécsi udvar által pártfogolt *Kemény János* személyében, ki 1661. jan. 1-én fejdelemmé választva ünnepélyesen bevonult az országba. Erről egy kis napló maradt ránk (megjelent *Hon és Külföld* 1841.) majd az 1661 apr. 23-iki beszterczei országgyűlés a töröktől való elszakadást is kimondá: egy más naplócska annak leírását tartalmazza. De ez még jobban felzavarta a viszonyokat, melyek nem is csendesültek le addig, mig *Kemény* halálával *Apafi* a fejdelemséget végre magáénak mondhatta. E korból egy városi följegyzés, a német szerkezetű *Chronica civ. Schaesbur-*

gensis vonja magára figyelmünket. Szerzői Goebel János mint kezdő, és Wachsmann György mint folytató. Adatait 1514-en kezdik közleni, eleinte nagyon keveset, a XVII-ik századról azonban folytonosan többet, míg végre 1658-tól 1663-ig jóval terjedelmesbbé lesz. Fő figyelme Segesvár s környékére terjed: de e helyen sok országos nevezetességű esemény történt, mire nézve e napló első rendű forrás.

Erdély Kemény halála s pártjának elnémulása után Nagyváradot s néhány megyéjét elvesztve, ha belbékét élvezett is, de nyugalma mindig fenyegetve volt, azon támadások folytán, melyek Magyarországot több ízben megrázták s azon háborúk közt, melyek a bécsi udvar sergei s az ozmanok közt folytak; és annyi- val inkább, mert Apafi uralkodása kezdetén mindkét pártfogójának sergei a szerencsétlen országban tanyáztak. Ezekről szabadulhatni kevés kilátása volt. Ugyanis 1663 elején a békealkudozások félbeszakasztásával Kiuprili, a nagyvezér, roppant sereggel Magyarország ellen indult. Apafi is parancsot kapott, hogy hozzá csatlakozzék. Hiába mentegette magát, hogy lengyel támadástól fél, ki kellene hirdetnie az országos felkelést. Erre nem sokan jelentkeztek, valamint a zsarolásáért elhírhedett Kucsukkali csatlakozást betegség örvével kikerülte. De a nagy vezér ismételt hívásainak végre engednie kellett. Ez Szentgothárdnál megveretve már Érsekújvárig érkezett s „hogy hiába ne essék a vár megszállása a méltóságos erdélyi fejedelmet Apafi Mihályt hivatá ki országából, hogy talán ily keresztyén embernek kérésére megadnák.“ A fejedelem Radnothról sept. 20-án indult el, s bár a török birtokban mindenütt nagy tisztelettel üdvözölték, nem minden aggodalom nélkül érkezett a fővezér táborába. Fogadtatása azonban szívélyes és tiszteletteljes volt, s a fővezér kegyeivel és ajándékaival elhalmozá. Mind a mellett csak akkor érezte magát valóban jól, midőn Budán harmadik szemelétele után elválhatott s utját hazafelé vehette. E menetelt s fogadtatást három leiratban bírjuk: Egri Fodor Sámuel átírása nyomán egy névtelentől, Rozsnyai Dávid a török diák (megjel. Hon és Külföld 1842.) és Czeglédi Istvántól. Ez utóbbi kinyomatott Kolosvárt 1670-ben mint az „Az úr frígyszekrénye előtt Dágon ledülésé“ nek az olvasóhoz írt bevezetése. Czeglédinek célja volt bizonyítványát mutatni fel annak, hogy „a kit az úr kedvel, ellensége is annak

jóakarója leszen“, s hogy e csodás megmenekülés Isten különös kegyének bizonyossága. Az akkori állapotok helyes felfogásához nevezetes adalékot képez Páskó Kristófnak, azon időben török követnek (1665) írománya: „Igaz és keresztyén magyarok gondolkodására való rövid matéria.“ Majd megkezdődtek Magyarországon a politikai és vallásos üldözések, és sokan Erdélyben kényszerültek menhelyet keresni, s míg a fejedelem ennek jogát nagy mértékben védelmezte, találkoztak, kik a magyarföldi eljárást igen lanyhának tarták. Bethlen János két ily röpirat emlékéet tarta fen (Hist. continuata 113 és 122 egészen le vannak nyomva). Ugy látszik az ily ajánlatok nem maradtak mindig foganatlanul s Apafi uralmának egyik kellemetességét az azokba való beelegyedés vagy annak kerülése tette. Ez aztán rést nyitott a nagyravágyóknak a fejedelemiség vagy olykor egymás elleni törekvésre, s a kabineti ármánykodás, belmozgalmak, egymással küzdés egész sorával találkozunk. Ily körülmények közt jett nagyravágyásának áldozatává Bánffi Dénes, ki 1674-ben Bethlenvárában lefejeztetett. E fogságában s lefejeztetésekor is mellette volt Patáki István, kolosvári professor, ki mentségére s az ellene emelt vádak czáfolatául egy munkát írt. Teleki Mihály már ekkor hatalmas s az udvarnál eldöntő befolyással bíró ember volt, kit elvei s törekvéseiért nem egy váddal illettek. E korra vonatkozik (1676—8) Apologiája. Apafi részint a porta rendeletére, részint a menekültek által megnyerve s különösen hogy üldözött vallásfelekezetét segíthesse, beleelegyedett a magyarországi ügyekbe s jelesül a Tököli mozgalmába. A fejedelemnek e táborozásait s megjelenését (aug. 22.) a török táborban Bécs alatt Algyógyi Török Ferencz, fejedelmi bejáró, naplókönyve (1680—3) tárgyalja egész Bécsnek az ostrom alóli fölmentéséig.

E korból oly naplókat is tudunk felmutatni, melyek kiválóbban családi ügyekkel s az ország dolgaival csak kevésbé foglalkoznak, de a mellett is a kor történeteire nem megvetendő adatokat szolgáltatnak. Ilyenek Kornis Gáspár jegyzetei családja története s viszontagságairól (1594—1683) Werner Mihály Diariuma házi dolgairól (1649—1686). A két Köleséry Sámuel rövid naplója (1657—1685) hazai történetekről, s mindezek fölött a Vehiculum Vitae Michaelis Apafi e fej-

delem naplókönyve, melybe ez latin czimje daczára magyar nyelven írta be élte történeteit születésétől kezdve.

A menekültekkel való közreműködéstől a fejedelem mind jobban elfordult. Némely tapasztalatok meggyőzőek, hogy attól nem várhat üdvöt, a mint több több alkalma lett meggyőződni róla, hogy ezek terveiben ő csak mint felhasználandó eszköz szerepel, és a párt, mely annak ellenében képződött udvarában s melynek élén Teleki állt, hatalmasabbá, befolyásosabbá lett. A közreműködés, melyet felső Magyarország s Bethlen, majd I. Rákóczy ki tudtak fejteni, többé nem létezett még akkor sem, midőn Apafi és Tökölczi czélra látszának egyesülni. A szerencse, mely a császári fegyvereket a hadjáratokban kísérte, mind erősebbé tette a meggyőződést, hogy a félhold uralma szilárdságából naponként veszít s érlelé a meggyőződést, hogy Erdély, ha nem készíti elő az útát egyezkedésre, meg fog hódíttatni. Már 1684-ben hajlandónak mutatta magát bizonyos esetekben megnyitni Erdélyt a császári hadaknak s midőn Veterani katonáit télire Mármarosban szállásolta el, beláttá, hogy ezt nem sokára beebb nyomulás is követi. Ily körülmények közt nyújtá be Bethlen Miklós Scherffenberg tábornoknak latin röpiratát: „A haldokló Erdély Leopold császár lábainál“ (1686). Cyrus néma fiáról vesz példát, ki utolsó kétségbeesésében, midőn atyját le akarták gyilkolni, nyerte vissza hangját. Hét pontot ajánl, melyet ha a császár foganít, Erdély nyugalomát visszanyerheti s különösen az eddigi tábornokok helyett olyanok küldését óhajtja, kiknek híre ne rémítse a népet. Ekkor már Caraffa sergei szállásoltak Erdélyben, a ki négy évvel később egy tervet terjeszte az udvarhoz, mikép lehetne Erdélyt az osztrák uralom alatt megtartani. (Megjel. Archiv des Vereines Uj f. I. k. 178.). Ez idők alatt megkötetett a Halleriana Resolutio, melynek történetét a Resolutiot Bécsből magával lehozó Haller János írta meg, s Erdély önállása mind jobban hanyatlott és az adó, melyet Stambulba fizetett, a német sergek elszállása és élmezése, melyre Lotharingeni Károlynak mohácsi diadala után (1687) kelle magát köteleznie, erejét meghaladó kiadásokat rótt nyakába. Majd (1688) a török véduralom alól elvonta magát s bizonyos feltételek mellett Leopoldnak hódolt meg. Ennek szükségességét mutogatta Drauth Márk azon nyilvános beszédben, melyet egyetemen létében Lipcsében tartott s ugyanott (1689) ki is nyomtatott

Apafi 1690 apr. 13-án meghalt. Egy 1682-iki választás s a bécsi udvarrali egyezkedések értelmében fiának kelle következnie. S valóban II Apafi Mihálynak elismerését a császár el is rendelé: de a szultán megragadta az alkalmat uralmát Erdély fölött visszaszerezni. Tököli Imrét fejdelemmé teszi s török-tatár sereggel a barczaságba küldi (1690 aug.), ki töröcsvári diadala után magát Erdély fejedelmévé választatá. Uralma nem tartott sokáig: annak történetét egy brassai névtelen német följegyzései: „g r ó f T ö k ö l i Imre beütése a Barczaságba“ — (megjel. Fundgruben II-ik k.) után tanuljuk körülményesebben ismerni, ki mint a hely színén tartózkodó, részletes és alapos körülményekkel ismertet meg. Kivüle az 1690-ik év nevezetességiről még Lakatos István kozmási paptól is birunk följegyzéseket, melyeket szerzőjük az egyházi anyakönyvbe igtatott, de a melyek a kurucz mozgalmaknak ama környékben történt nevezetességeire vonatkoznak. Ezután a dolgok gyorsan fejlődtek. A Leopoldi hitlevél (1691. dec. 4.) Leopoldot Erdély uralmában megszilárdítá, bár a kiskorú Apafi még névleg fejdelem volt, s már a következő évben főkormányzók igazgatta Erdélyt Bánffy György (a Dénes fia) mint kormányzó elnöklete alatt. E közben Alvinczi Péter némely fölterjesztésekkel Bécsbe küldetett, s a szász nemzet követtársul rendelte mellé Zabanius Jánost, a későbbi szász ispánt, 18 pontból álló s kérelmeket tartalmazó utasítással. Alvinczi is, Zabanius is kedvező válaszzal tértek haza, ez utóbbi mint tudjuk német lovagi rangot is nyert. Utjáról és eljárásáról egy terjedelmes és historiai becsű jelentést készített német nyelven (kiadta gr. Kemény Fundgruben I. k.). Ily körülmények közt, midőn a dolgoknak új alakulása készült s a szászok a kedvező alkalmakat nagy hévvel megragadták, kieszközölni minden rájuk nézve nem kedvező törvényezik eltörlését, egyfelől köztök, másfelől a megyék és székely székek közt a kormányzók előtt folytonosan folyt a rendezkedés legkivált az adózási ügyeket illetőleg. Épen e viszonyokra vonatkozó politikai röpirat a latin Párbeszéd Atrocious és Aequalius közt, melyben ez utóbbi mint a szász nemzet igazságának kimutatója tűnik fel. Minthogy azonban ily körülmények közt is nyereségeik várakozásaiknak nem feleltek meg, s simulékonyságokért e zavaros időkben a német tábornokok olykor az ellenpárttal való kaczerkodással vádolák, a mint

évkönyviró ismeretes Gunesch A szászok hűsége Erdélyben című röpiratával (1697) mutatta ki a szászok ragaszkodását a bécsi udvarhoz a mohácsi véstől koráig. E közben Apafi 1695-ben Bethlen Katalinnal menyegzőjét ünnepelte „és — mond sohajtva Apor Péter — azzal a házassággal veszté ki kezéből a fejedelemséget.“ Nejével együtt Bécsbe fölrendelteték s onnan többé soha vissza nem tért, mígnem 1699 ben végkép lemondott.

E mindenkép nevezetes átmeneti korszakból is figyelemreméltó naplókat tudunk felmutatni. Nagyvárad i Inczédi Pál erdélyi főúr és Apafinak több ízben követe a bécsi udvarnál följegyzette az életében történt nevezetes dolgokat 1660—1697-ig. Csak kevés évről tartalmaz följegyzéseket, melyek azonban nagy fontosságúak. Így pl Apafi útja Bécs alá (1683-ban) annak ostromakor, az 1688-iki, s 1691 óta történt események, melyeknél egy s más dolgot új világtításban tüntet fel. Az ekkori történetekhez egy latin erdélyi historiai töredék című (1690—97 közti) munka, továbbá Gulácsi Albertnek (1691—7) a II. Apafi Mihály titoknokának naplója bécsi útjairól, valamint II. Apafinak Az erdélyi fejedelemség állapotáról az Apafi családnál (1690—8) című latin értekezése szolgáltatnak adatokat. Kívül e mozgalmakon gróf Kálnoky Sámuel 1702. Bécsben kiadta a Pető Gergely (kit ő címleplején Zrinyi Miklósnak nevez) krónikáját és Mikola László (1702.) családja nemzedék rajzát s ugyanő a Bánffy család dicsiratát 1698-ban elkészíté.

Midőn a porta a karloviczi békében Erdély fölötti védurságáról lemondott, bár Leopold azt ellenmondás nélkül sajátjának tekinté, s körülményszerűleg uralmának megszilárdítására intézkedéseket tett: még nem állottak akkép a dolgok, hogy az országot háborítatlan birtokának mondhatta volna. A Magyarországon kiütött Rákóczy forradalom csak hamar elharapódzott Erdélyben is, s oly rokonszenven találkoztott, melynél nagyobbat nem remélt. 1702—1708-ig Erdély folytonos hadak színhelye volt, a német tábornokok és fölkelők hadai közt. A század elején az 1701-iki eseményeket gróf Kálnoky Sámuel naptári jegyzetekkel Czegei Vass György Kolos és dobokai főispán, kolosvári kapitány (Szakalként a Commendans képe) 1700—2-ig latin 1704 és 5-ben magyar följegyzésekkel tárgyalta, az elsővel az europai

az utóbbival a hazai ügyeket. A kuruczok által elfoglalt Enyednek 1704-beni ostromát s feldúlását a labanczok által Dipsei Szabó István magyar s Páriz Pápai Ferencz latin nyelven írták le. 1705-ből egy jezsuita Gyalogi hagyott följegyzéseket, melyeket ő, mint maga írja, a marosvásárhelyi missionak titkos irásaiból merített. Ugyanez évben Medgyes ostromát a kuruczok által Schoebel s Görgény megvétclét 1704 és 8-ban egy névtelen tárgyalta. Az 1707. marc. 28-iki Marosvásárhelyre hirdett országgyűlés történetéről, mely Rákóczyt tette Erdély fejdelmévé Tolvaj István, Rákosi Péter és Sámsondi József készítettek egy latin diariumot. Épen ez évben írt e mozgalmakról Projectumot a „jó öreg“ Cserei Mihály. 1704 és 7 közti évekről egy német fogarasi krónika emlékszik. A kurucz mozgalmakat Erdély keserű hányatásai című latin művével Basch Simon írta le, míg a többször említett Fronius Marktól egy Kuruzo-Labanzológiát birunk, mint e mozgalmak történetét. A kurucz világnak Brassó vidékén, Csik, Gyergyó és Háromszéken történt nevezetesebb eseményeit Simonis Kristóf hagyta hátra, németül írt munkájában, mely az 1704—9 közti évekről tartalmaz adatokat. E többé kevésbé érdekes, fontos munkák mellett kiváló helyet foglal el két kolosvári napló a Vízaknai Bereczké és Szakál Ferenczé.

Vízaknai Bereczk, kolosvári orvos, káptalanőr, királybíró s ref. egyházigondnok, rendes naplót vezetett eleinte külföldi útjáról, majd hazajövele után az azon időben dúló kurucz mozgalmakról. Naplója napszám szerint rövid följegyzéseket tartalmaz, olyakat, melyekben vagy maga forgott, vagy melyekről biztos tudomással bír. Eleinte Rabutin különböző küldetésekre használta Magyarországra Károlyihoz, majd 1707-ben a kimenetel neki személyesen megparancsoltatván, idejét Károlyi mellett töltötte s az óta jegyzései a magyarországi dolgokra vonatkoznak. Rövid följegyzései nemcsak azért becsesek, mert új adatokat is tartalmaznak, hanem kiválóan az események napjainak pontos meghatározásáért.

Naplójával rövidebb időköztt merit ki, de terjedelmesebb Szakál Ferencz. Szakál kolosvári jómódu polgár volt, kit mestersége mellett érdekelték az egyházi ügyek és politikai események. 1700-ban egyházfivá lett, de 1718-ban curatornak írja magát. A napló

1698-ban kezdődik, de 1702-ig csak kevés s inkább a várost vagy önszemélyét illető följegyzéseket tartalmaz. A kurucz mozgalmak kezdetével naplója is nyer nemcsak érdeket, de terjedelemben is. Tárgyalja azon mozgalmakat, melyek a Rákóczy fölkelését megelőzték, s azokat, melyek azóta történtek, hogy (1703) támadásának „híre lengedezett.“ Ettől fogva a Kolozsvár környéki kurucz mozgalmaknak lehetőleg részletes s naponként pontosan folytatott leírását tartalmazza egész 1704. sept. 5-ig, hol a napló rögtön megszakad. Talán eltávozott a városból, s oda vissza sem tért a kurucz világ végéig. Legalább 1711. jul. 14-én, tehát a szathmári békekötés után újra megkezdi s folytatja városi érdekű följegyzéseit, melyek közt 1716-ban az unitariusok kolozvári piaczi nagy templomának és két évvel később iskolájoknak elvétele a legfontosabb. Ez utóbbinál bevégtelenül szakad meg a napló, mely bár írója állása, miveltése s szűk látkörénél fogva az országos viszonyokba mélyebben nem láthatott, de a Kolozsvár vidékén történetekre nézve annyira részletes és pontos, hogy e tulajdonait más följegyzésekben hiába keresnök.

A fontos átmeneti korszak s a kuruczvilág eseményeihez e naplók és följegyzések becses, s a kidolgozó történetíróra nézve nélkülözhetlen adatokat, olykor fontos részleteket, néha egyes eleven leírásokat nyújtanak ugyan, azonban az országos viszonyok melyébe nem engednek tekintenünk, nem jellemzik a kort, hiányzik náluk az egyetemesnek felölelése s legtöbbször a történetek összefüggő előadása. De a tulajdonok nem is vágnak körükbe: kidolgozott évkönyvek kellékei azok, melyek részletesen és tüzetesen tárgyalják a kort, s milyent kettőt tudunk felmutatni, egyiket a Bethlen Miklós önéletrajzát, másikat Cerei Historiáját.

Kisbúni és Bethlen Miklós, Bethlen János ország korlátnokának legidősb fia, született 1642-ben. Iskolai tanulását Fehérvárt Rákóczy Ferencz s Bethlen Farkas társaságában a Keresztúri Pál (ki atyának nevelője volt) és ennek halála után (1655-óta) Basire s végre Kolozvárt az Apáczai Csere vezetése alatt végezte. 1661-ben, daczára az akkori zavaros időknek Csernátoni Pál vezetése mellett (ugyanaz ki a Deési féle versengésbe be volt elegyedve) kül egyetemekre ment. Bécsben Szelepcsényi György — a később oly híressé lett érsek — ismeretsége által nemcsak az előkelő világgal ismerkedett meg, hanem az

udvarhoz is bejutott. Bécsből Heidelbergbe ment, s egy év múlva 1662. Utrecht és Leidaba. Az egyetemi tanulmányok bevégezte után bejárta nyugot Europa jelentékeny részét. Mindenütt szivesen látták s mint erdélyi főnrat azon figyelemnél fogva, melyet ez ez ország szerencsétlenségei ébresztettek s mintegy jó hangzatú fejdelmi névnek tulajdonosát, több helyt jelesül Angliában az udvarnál, Franciaországban Colbert és Turennek bemutatnak. Visszatérte után nagy utjából, melynek eseményeit egy naplókönyvben jegyezte föl, 1664-ben a törökök elleni magyarországi hadjáratban részt veendő, kiment Magyarországra, hol azonban időközben megkötöttvén a vasvári béke, e célját nem érheté. Még ez évben nov. 13-án látogatást tett Csáktornyan Zrinyi Miklósnál „nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt nap lehetve vele ismerkednem s oda lőn“ mondja Önéletírásában. „Engemet ez a nagy úr érdemem felett becsült, és mennyire egynehány nap tapasztaltam, szeretett.“ Tanúja volt Zrinyi halálának, melyről terjedelmesebben emlékszik, mély részvételt szól, ismerve a szerencsétlen esemény egész hord erejét. Onnan Velenczébe utazott az olasz nyelv megtanulása végett. Hazatérve (1667) nősült s majd az állam szolgálatába állt, melyen tehetsége, ismeretei s összeköttetései fényes pályát nyitottak föl lötte. Atyja lemondásával Udvarhelyszék fő kapitányává lett, de a Béli Pálféle mozgalom alkalmat adott számos elleneinek törbe ejtésére (1676). „Még akkor írja Cserei, ifjú ember vala ugyan, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományért s eszéért és sok országokban való járásáért, és gyakorta az országgyűléseken (atyával együtt) böles discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésére hajtának, járulván hozzá, hogy a több Bethlen urak is Bethlen Miklóst gyűlölnék“ gőgjéért melylyel ezeket, „kiknek esze nem érkezik elméjéhez, contemnálja vala.“ Mint a Béli Pál „factiojának“ részesét, „noha annyi vétke sem volt, mint a ma született gyermeknek“ elfogták s Fogarasban börtönbe vették, melynek szigorúságát a várparancsnok Cserei János becsületes bánásmódja enyhíté, ki életét is megmenté a kiadott halálos ítélet végre nem hajtása által. E vádak nem bizonyultak be, az ország rendének többszörös felterjesztésére a következő 1677-ben kiszabadult reversalis aláírása s kezesek állítása után. Azonban az udvarhelyszéki főkapitányságtól megfosztaték s

ő elkedvetlenedve „ingyen tanító professorrá“ akart lenni, teljesen visszavonulván az államügyektől. Atyjának a következő évben történt halála e tervét megérlelé s barátai csak nehezen bírhatták szándéka változtatására. Ugyanez évben egy Törökországból Erdélybe menekült csaló magát a Zrinyi Miklós fiának adta ki, s mind a fejedelmi udvarban, mind Szebenben kitünő fogadtatásban részesült. A körülményekkel ismeretes Bethlen Miklós eleinte hiában akarta leálarcozni; ez csak akkor sikerült neki, midőn hiteles okmányokkal melyeket Magyarországból hozatott, bemutatta csalárdságát — s ekkor hitelezői vetették börtönbe, az elbizakodott csalót. Az 1681-iki hadjáratban Bethlen főstrázsamester, a következő évben a megyei hadak vezére volt. A hatalma és befolyására féltékeny Teleki módot talált összejördülni vele, de a béke 1688-ban helyreállt köztök, s ennek felszólítására ő elvállalá az egyik hadi biztosí állomást. A másik biztos Komornyk Pál volt, egy magyarországi ember, kívül ő „élben állván, minden mesterségéből kiforgatá s akkor vevé eszében Komornyk uram, hogy Erdélyben is vagy on esze némely embereknek.“

E közben Kóvár főparancsnokává, mármarosí főispánná s tanácsurrá levén 1689-ben az ország ügyeiben nagyobb befolyásra tett szert. S midőn Apafi a következő évben meghalt, szükség is vala eszére és hazafiságára. Terve volt, hogy Erdély a német birodalomhoz hűbéri viszonyba lépjen (Cserei 222.) de ez leginkább a főurak akaratán mult el. Ennek folytán ő eszközlé ki egyik a Leopoldi hitlevelet. Az 1690. jan. 10-iki országgyűlés (Artic. XVIII.) Fogarasban, országkorlátnokká választá s kinyert meg erősítés után az 1692. marc. 15-iki Szebenben felesketé. Fenebbi terveivel egyezőleg II. Apafi házasságát a Bethlen Gergely leányával határozottan ellenzé, bár a kézfogón s nászán jelenvolt. Ezen évben (1695.) irt esemény után Bécsbe utazott, hogy a kormányformán szükségessé vált módosítások jelenléte nélkül véghez ne menjenek: az udvari cancellaria felállítása ez időre esik. Bécsből 1696-ban gr. fi czímmel tért vissza, mi ugyanakkor Tor-dán hivatalosan kihirdettetett.

Azon körülmények közt, midőn Erdély az átmeneti korszak minden nehézségeit volt kénytelen érezni, Bethlen hazaszeretete a főurak ellenében hatalmas paizs volt. Ezért két főhivatalnok társával meghasonla: a kormányzóval, ki „caperape ember volt s ő

neki sok afféle dolgaiban akadályt csinált“, s a kincstárnok Apor Istvánnal, ki, mint katolikus, a körülményeket a más három vallás elnyomására szívesen felhasználta volna, s kivel peres kérdései is voltak. És ezek utoljára „meg is fizetének neki, addig keresésnek praetextust, a míg hálóba ejték.“ E miatti kellemetlenségei folytán 1702-ben Bécsben létében le akart mondani hivataláról, azonban mind jobban terjedvén a Rákóczy mozgalmak 1704-ben, a dolgok folyásával elégtelen férfi, midőn az Erdélyt is elborítá „A már már haldokló Erdély so haja“ cím alatt egy röpiratot bocsátott ki latin nyelven és egy tervet készíté latin és magyar nyelven a mozgalmak elnyomására. „Olaj ágat viselő Noe galambja a magyarországi és erdélyi gyuladásoknak eloltására, és a németeknek, magyaroknak, erdélyieknek, törököknek, moldvaiaknak örökös és tökéletes békeségeknek megszerzésére, mely a felséges Leopoldus római császárnak és Anna ama nagybritanniai királynénak és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek, nemzetségeknek bemutatatik Godefridus Fridericus Veronensis által Theophilus Philadelphus bötüivel az kígyó czímer alatt, legyetek okosak, mint a kígyók! Máté X. V. 16.“ (Mint tudva van a Bethlenek czimere kígyó). E terv lényege az volt: Mivel Erdély és Magyarország nem egyesülhet sem Austria sem a török alatt a nélkül, hogy akármelyik is túlhatalmassá ne legyen, választassék el a kettő. Erdély és a magyar kapcsolt részek fejlődésévé nevezzen ki Leopold „egy ifjú és ily nagy szerencsére méltó német házból született és reformatus valláson levő herceget“ ez nősüljön egy osztrák főhercegasszonnyal, nyerje jegyajándékul Erdélyt s fizessen 15,000 aranyat a császárnak s ugyanannyit a töröknek. Ezenkívül még 24 pontban határozza meg a körülményeket, melyek alapján annak létesítését gondolá. Kinyomva azonban soha sem volt, hanem egy Pano Stepan nevű görög által Selmeceben az épen akkor folyamatban levő traktára akarta küldeni az angol és hollandi követek kezéhez, kik mint közbenjárók jelen voltak. Bethlen e tetteről mondja Cserei: „Senki nem elég okos magának, és a böles ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyű.“ A görög Noe galambját Rabutinnak kézbesíté, ki neheztelt rá „mert nem akar vala hizelkedni sem a generalnak, sem a több officereknek mint a több magyar urak“, és őt, mint

a zendülés részesét s a pártosok társát elfogatta. A közügy igazgató „notára kereste“ s írásos és kényszerített szavazattal elmarasztaták. E fogságában igen rosszul bántak vele. „Mezítelen fegyverrel a házban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél sing állott, azok minden órán változtak „abgelst“ (abgelöst) kiáltásaikkal mindenkor felserkentettek.“ Azonban ő perét Bécsbe felebbezé s ellenzett terve mentségire egy Apológiát készített. Harminczegy havi fogság után engedélyt nyert, hogy neje és gyermekeivel, kiktől az ideig elválasztva volt, találkozassék, s végre négy év múlva rendelet érkezett, hogy Bécsbe vigyék fel (1708 maj. 1-eje). Azonban Eszéken megállottak vele s innen egy folyamodványban kifejté József császárnak okait, melyek őt Noe Galambja írására birták: a magyar nemzetnek e tervvel megegyező közvéleménye s Leopold császár kegyessége, ki őt hasonló tervek készítésére felbátorítá ¹⁾. Csakugyan lett kérvényének annyi eredménye, hogy őt héti ottmulatás után Bécsbe fölvitték, hol visszanyerte ugyan szabadságát, azonban azon engedélyvel, hogy hazájába visszatérhessen, nem élt. Meghalt Bécsben 1716. october 17-én.

Ez eszes, mély belátásu, a körülményeket hasznára fordítani tudó s jeles tapintatu államférfi megírta latin nyelven szenvedéseit és fáradalmait s bécsi fogságában hozzá kezdett Önéletírása, azzal kapcsolatban Erdély történeteinek megírásához ²⁾. Bevezetésül egy theologico-philosophiai értekezést írt, bizonyítványát a Bibliában s ama két irodalmi ágban teljes jártasságának. Aztán átmegegy Önéletírására, melynek utazásaira vonatkozó részét külföldön vitt naplójából állította össze. Életének alkonyán mint félreismert fogságban szenvedő ember minden érzelmet, mi talán tollát megvesztegethette volna, levetkez. Nyílt, őszinte és igaz val-

¹⁾ Másclatából.

²⁾ E munka első felét kiadta Szalay (Tört. Emlékek II. k.) A neve alatt 1736 ban kijött francia emlékirat (Memoire du C. Bethlem Njkos) mint azt az első kiadás előszava is bevallja Reverend Abbetől van. Ez tulajdonkép regény közbeszótt historiai episodokkal s érdekes korrajzokkal. Tártyát többi közt Bethlennek Baresainéhoz viseltető szerelme teszi, miből valóban egy szó igaz sem volt s mr. l'abbé Reverend nagyon rosszul gondolta ki, midőn özvegy Baresainét Zólyomihoz adja nőül, tudva lévén, hogy e főrangú hölgy második férje Rédei László volt,

lomást tesz, nem hallgatva el a fiatalság szokásos bűneit. Épen azért nemcsak történeteket, hanem korrajzot is nyújtott, mely az idők szellemét tárja fel előttünk, úgy a mint az valóban létezett erényeivel és fogyatkozásaival, be hagy pillantanunk a családi élet titkaiba, melyről kivüle oly kevés tudósításaink vannak, szól a főuraknak egymáshozí viszonyáról, melyben önzés és hazaszeretet nem egy keserú harezot küzdött. Mind erre higgadt nyugalommal tekint vissza akkor, midön már az érdekeltek jobbadán sirban feküdtek, egy sokat hányatott élet után, melynek jelentékeny részét a haza szolgálatában töltötte. Épen azért midön annak rajzával foglalkozott, bármily igénytelenül mondja is: „ilyen rendü embernek, mint én voltam, élete tudására mi szüksége vagyon valakinek, mind a most élő, mind az ezután következendöknek“: akarva sem kerülhette volna ki a történetírást. Valósággal nem is akarta. Sokszor lehete alkalma meggyőződni, hogy politikai állása mi könnyen tért nyit a félreértéseknek, s a viszonyok nem ismerése mennyi bal véleményt terjeszt. Akarta, hogy munkája ezek ellenében védelme legyen s megkímélje a félreértésektől: szóval maga commentárt irt tetteihez. Mert minden becsületessége mellett is, mit életétől megtagadni nem lehet, s daczára őszinteségének, melylyel munkájában az olvasó kedvező véleményét megnyeri. egyikben mint másokban, világos nyomaira akadhathni a politikai bölcseségnek: melyre különben nagy szükség is volt e nehéz időkben s kétes körülmények közt, midön a főszereplök annyi gyanusításnak voltak kitéve, s melyeknek hasonló kitünő forrása a másik évkönyv, a Bethlen Önéletrajza mellett ugyan e kort tárgyaló Cserei Historiája.

Nagyajtai Cserei Mihály Felcsikban Rákoson született 1668. oct. 21. előkelő székely szülőktől, kik szem előtt tarták fíjok gondos nevelését. Atyja János szigorú ember volt „ki engem — írja maga — oly kemény disciplinában tartott; melyhez hasonló soha sem hallottam.“ És rajzában az atyai szigor mellett az anyai szeretet s gyöngédség képét találjuk fel. Amaz, hogy erősödjék, nem engedte, hogy ágyban feküdjék „hanem két kedves agara levén a többi között, kik mindenkor a maga házában egy leterített medve bőrön feküdtenek, azok közé fektettek, míg az atyám elaludt; akkor az édes anyám onnan titkon felvitetett, s a mely házban fehér cselédei háltak, oda vittek jó ágyban s

hajnalban meg kihoztanak az agarak közé.“ Hat éves korában már föladata atyja a fogarasi iskolába, mely várnak kapitánya volt. Épen ennek felvigyázata alatt állottak Béli Pál és Bethlen Miklós államfogylok, s mélyen hatott a gyermek lelkére midőn az előbbi ima után harsány hangon éneklé :

Kegyelmezz meg uram nekem,
Mert az ember igen kerget engem!

oly mélyen, hogy e hatás alól később a történetíró sem tudott menekülni. Kilencz éves korában a már akkor gymnasiummá alakult udvarhelyi iskolába járt, honnan 1685. marc. 10-én távozott Atyja kevéssel azelőtt szabadult ki fogságából, melyet mint Béli Pál kezese szenvedett. A következő évben a Bethlen Gergely táborában szolgált, mely a sok fárasztás s különösen a Gyulaffi László csapatjának szétverése után teljesen eloszolván a tiszteket és nemeseket -- ezek közt Csereit is -- térítvény mellett haza bocsáták. Ugyan ez évben (1686.) Csereinket atyja az épen akkor csiki főkapitánynya lett Teleki Mihály udvarába adta inasnak, „azért elhiszem, hogy magának valami könnyebbséget szerezzen ott lakásommal. Ott nyomorgék majd két esztendeig nagy sanyarúsággal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgálival“ ételök nem járt ki, vizöket „az eb fiai a szakácsok“ megsózák „hogy inkább mortificalhassanak bennünket“, télen szállása előtt háltak, nyáron legyezék, szóval ott az apródoknak épen nem volt jó dolgok. E kellemetlen helyzetet tovább nem tűrhetve, midőn ahhoz betegség is járult ¹⁾, távozott e szolgálatból, melynek azonban nevezetes hasznát vette, mert 1688-ban a császári Castelli, a következőben a Gavriani ezredben mint tartományi biztos szolgált. Ugyan ez évben s a következőben a Heissler alatt a bozzai táborban katonáskodott s jelenvolt a zernyesti csatában is, hol a labanczokkal harczolt egy sorban. Élete itt csudálatos módon menekült meg. Azon szárnyon állt, mely a török sereggel harczolt. Midőn ez megszaladt, még várt egy ideig, ha tán a másik szárny helyreállítja a rendet. Ez is megfutamodván a kuruczok közé vegyült, kik, mint ő, magyar öltözetben voltak, de jeleik nekik

¹⁾ Mint Önéletrajzában mondja. Az előbbieket Historiájában sorozza elő.

„kik a némettel voltak“ bal kezökben kötött keszkenőből állott. A hátáról lelógó farkas bőrrel ezt eltakarta s „űzőleg vitte a hegyes tört a német után.“ Azonban a szél a perczen, midőn a patak árján lovával átugrott fellebbenté a farkas bőrt s egy öreg török meglátta a jelt, melyet karjáról hasztalan próbált leoldani. Az ozmán többed magával üldözőbe vette, kik hátrább maradván szétozlottak megkerülésére. A perczen, midőn az öreg már csaknem elérte, megfordult s karabélyát neki tartá, mire amaz hátrálván időt nyert a menekülésre. Ez ijesztésnek négyszeri ismétlése után csakugyan elsüté karabélyát, mire menekülhetett az erdőbe, onnan keserves bujdosás után Fogarasba s végre haza Nagyajtára atyjához, hol ez az üldözött német katonák közül többeket rejtve tartott.

A zernyesti diadal után Tököli pártja folytonosan szaporodott s nem sokára Csereit is azok sorában találjuk. Jelenvolt Keresztyénszigetnél, hol Tököli fejdelemmé választatott, követte egész utjában, melyet a túlnyomó német sereg elől Oláhországba tett s azon év oct. 21-től jan. 12-ig idegen földön volt. Száműzetésére visszaemlékezve nem minden keserűség nélkül mond: „jobb, hogy az erdélyi kutyák egyék meg testemet, mint idegen országba menjek reménység fejében, mert könnyű a hazából kimenni, de nehéz visszajöni.“ „Látván azért mi erdélyiekül, hogy Tököli fejedelemsége csak pünkösti királyság“ mintegy 50-en a visszatérésre szánták el magokat, de tervöket nem minden életveszély nélkül érhatték el.

Hazatérte után a Gavriani ezredben volt biztos, majd 1693-ban némi összezördülés miatt az atyai háztól távozván nagybátyja Apor István udvarában vállalt eleinte csak magán hivatalt, mely — utóbb 1696-ban ugyan csak mellette kincstári titoknökká neveztetvén ki, államszolgálatná lett. De már a következő évben eltávozott ennek udvarából. Ugyanis engedelemmel haza ment, de bátyja halála miatt a rendelt időre vissza nem mehetvén, Apor István e miatti neheztelését kemény szavakkal adta tudtára, s Cserei „hirtelenségből megesküdött, hogy megházasodik, gondolván, hogy ez által az udvartól távozhat.“ Ugy is lett: eljegyzé magának „az igen szép ábrázatu és jó természetű“ Kun Ilont a még akkor csak 13 éves hajadont s nászát Apor István házánál Keczen ünnepelte, kinek unokaöccse Apor Péter volt vőfélye. A

boszúból kötött házasság a legjobban ütött ki, s bár neje után semmi hozományt sem kapott, „az isten csudálatos gondviselésével tartá mindennyi változások között is.“

A Rákóczy mozgalmak kiütése Csereinek végetlen sok nyomort okozott. Azon parancs folytán, hogy minden nemes ember oly helyre vonja meg magát, hol német őrség van, Görgénybe menekült — roppant veszteségével. Mert nem csak jószágait prédálták fel s marháit hajták el, hanem még „szolgái s lovai is kurucz bőrbe öltöztek.“ Ez volt nyomorainak kezdete. A várat 15 havig ostromlák a kuruczok s ő ez alatt életveszélylyel nem egy csatározást vezetett. De majd gyermekei megbetegedtek s ezeket orvoslás végett ki kelle küldeni, sőt maga is hagymázba esett, mit a vízhiány még nevelt. „A feleségem — írja — eső vizet vétetett s azt főzette italomra.“ Végre a parancsnok kinek neje „a Bereséni udvarából való fraj volt,“ árulással feladta a várat, őt „hat ember hozta le pokróczon, ugy tették a szekérbe s olyan betegen is megölnek vala a kuruczok, ha Rákóczy hűségére be ne esküdjem.“ Elcinte Kálba vitték, s onnan felgyógyulása után Brassóba ment. „Tanácsul is adom — mondja — mindennek, soha, de kivált kurucz támadásban várba ne szorúljanak.“ E városban két hó hiján hét évet tölte el mi alatt a labanczok részére több ízben különböző küldetéseket vállalt el, melyek folytán egyszer kurucz fogságba is esett. Éjjel nappal kinezák s több ízben főbe akarták lőni. Végre csudálatos módon — paraszt öltönyben — menekült, de mire Brassóba visszaérkezett, nejét s gyermekeit fogva találta, mert Wellenstein parancsnok árulást gyanított. Majd 1707-ben csiki fő királybiróvá nevezetett, mely hivatalát három évig folytatta. Utóbb viszont tartományi biztos volt, s majd a szatmári béke után adó összeíróvá lett. Atyja halálával 1713-ban átvette annak jószágait. Nejének 1719-ben történt halála után, 1721-ben Széki Zsuzsánnával másod ízben lépett házasesetre. A halál agg korában mint 88 éves embert 1756-ban érte el őt, ki zavaros és nyomorúságteljes fiatal-ság s oly mozgalmas élet után sem nyughata meg teljesen. Mert a Cserei hűsége sem kellően nem méltányoltaték, sem annak jutalmát nem vette. Sőt a csiki fő királybiró egyik jószágától alsó Köhertől is magfosztá. Ezért készíté a császár elibe terjesztésre szánt emlékiratát — ugynevezett önéletírását — melyben

felszámítja szenvedéseit és kárait. De fontosabb ennél másik munkája : Erdély Historiája.

E munkáját 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranyműves Miklós házánál“ kezdte írni. Megszakadásokkal ugyan — a mint hivatalos küldetései hozták magokkal — azonban mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változtatásokat, azt némely később beszűrt adatok bizonyítják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relatióiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experialtam s experialok minden napon, azokat irtani le senkinek sem hízelkedvén, sem pedig, a hol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta nem kedvezvén.“ E sorokban elvéről számol, melylyel tollát kezelte, s mely jelszavával : „veritas omnia vincit“ nagyon megegyezik. Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott a rugók közé, melyek a tényeket intézték. Éles szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Természeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte mint ifjú a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik e válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a múltra néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készítettetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekkkel bír s ezekhez tántoríthatlanul ragaszkodik. De épen ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer túlzóvá teszi, midőn személyekről mond ítéletet. Különben e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinysegekért kedvenceit ítéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott

részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellen-szenvei. Teleki Mihály rossz hírét egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Talán mint diplomata nem volt mindig lelkiismeretes az eszközök megválasztásában, talán egyes tettei erőszakosok is voltak, vagy e korban a felszín az emlékirónak adott igazat. De Cserei sokat nem fontolt meg, mit azoknak, kik az ő szájával beszélnek, meg kellene fontolni. Másfelől Béli Pált ideálizálta, forradalmát s ármányait úgy elsimítja, hogy ha okiratok nem bizonyítnának ellene, az ember hajlandó volna valami felsőbb lénynek tekinteni. Egy martyr, kit a rossz világ buktatott meg és — saját tehetlensége. De pártvezérben a tehetlenség mindig bűn : pedig ezt Cserei jól tudta akkor, midőn Tökölit festi. Különb munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlólag nagybecsű : adatai, jól értesültsége, a hazai állapotok festése a viszonyok teljes ismerése miatt. Stílusa a memoire stílnak utól nem ért példánya irodalmunkban oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt. Saját élettörténetének neveléses részleteit épen oly kedélyes őszinteséggel beszéli, mint sötét emlékü élményeit, és ezek valamint közbeszúrt történeti anekdotáknak leírása, a helyzetek festései s a jellemek előállításában természettől nyert tehetőségei és naivságánál fogva egyaránt művész. Nehány szóval, pár odavetett vonással tisztább fogalmakhoz juttat az akkori állapotokról, közhangulatról, mint mennyihez sok más ívekre terjedő rajzzal. E részben, hol sem rokon sem ellenszenvennek nincs helye, hanem ő is a közönség befolyása alatt áll, teljesen hű és hitelt érdemlő.

E két emlékirat, a Csereié és Bethlené, bezárja a munkák sorát, melyek ez átmeneti korszak történetét tárgyalják. Bizalmas följegyzések ezek, melyek mélyebben hagynak pillantani a történetekbe, mint a XVI-ik századnak írói : kik kidolgozott munkákat szándékozva készíteni, nagy mértékben gátolva voltak a forma által, s épen ezért gondosan kerülnek mindent, mi a közlékenység színét viselve magán a történetirői méltóságon csorbát ejt-hetne. Annak itt semmi nyoma. Érdekes fecsegésekkel, apró jellemzetes anekdotákkal vannak ezek vegyítve, mik jobban festenek a hosszadalmas oratióknál. E két munkához még kettő csatlakozik : határpontjai az emelkedésnek, utolsó a történeti

irodalom fejlődésének sorában : mindenik tárgyát e remény és csalatkozásban gazdag korszak alkonyának, a hanyatlásnak festése teszi. És e kettőnek írója még e korszak növendéke volt s annak befolyása alatt írt, egyik száműzésében a menekültek sorsáról, másik hazájában ugyan, de ez időkben föl nem találva magát, az erkölcsök hanyatlásáról. Mikes és Aporezek, e két végpont a kor történeti irodalmában.

Mikes Kelemen tagja egy előkelő székely családnak, Rákóczynak kamarása volt. Urát követte bujdoklásában Lengyel és Franciaországba s végre a török földre, soha sem válva el oldala mellől s tisztelettel és ragaszkodással csüngve rajta. A bujdosóknak egymás után négy főnökét, Rákóczy Ferenczet és fiát, Csákyt és Zayt elhunyni látta, ekkor ő lett a menekültek fejvé. De midőn ő is behunyta szemét, 1762-ben, felbomlott a bujdosók társulata. Leveleket írt egy nénjéhez Konstantinápolyba 1717. oct. 10-től 1758. dec. 20-ig, szám szerint kétszázhetet. Tartalmának jelentékeny részét a menekülés története és saját sorsának leírása teszi. De alkalom szerint a török erkölcsök és szokások leírását is befonja s közbeszó egyegy adomát, történeti képet; kiterjed néha saját lélekállapotának festésére is.

E levelek művészi példányok s irodalmunk egyik kincsét képezik : az elsőt egy erőteljes, kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s harmincz év mulva az utolsót egy számkivetésben megöszült aggnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugottságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egyegy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek öszitik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatioba megy át, a szeszélyes kedvesapongásnak borúlt lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanéz a múltra, hol bajtársait egymás után eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1739-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellet írta: „elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasai mellett mentem el. Örömet bementem volna Zágomba, de az Ur befödözte előttem az oda vivő utakat.“

És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi a mi nem őszinte.

S ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében.

Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye.

A ki első leveleiben zúgolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek attól fél, 's nem minden aggály nélkül említi, hogy : „ha egyszer megverik a törököt, ha lehet tőle azt békességgel keni meg,“ huszonöt év múlva (1711.) nyugalommal mondja : „ma olyan, mint holnap, holnap is olyan lesz, mint ma volt . . . mindenkor vonjuk magunk után hosszú bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.“ S megnyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval se számvetővel. Perkedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mienket.“ Itt már sorsa nem jókedvű élcz tárgya, humora itt keserű és epés. Pedig ő sokáig gondtalanul, zúgolódás nélkül türt s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt.

Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélvén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez; mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az isten — írja maga — árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és Atyánkat három óra után reggel “

„Húllassuk bőséggel könyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott.“

„De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert ötlet az isten anyyi szenvedési után a mennyei lakadalomba vitte, a hol a gyönyörűségnek és örömmek poharából itatja : hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.“

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifjú Rákóczi megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ez óta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz. s utolsó levelében egészen megtörve írja : „ne kívánjunk egyebet isten akarat-

jánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.“

Ezek voltak utolsó szavai néjéhez.

Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhitattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bércei felé, mikor még erőteljes, harcedzett férfi volt. Mert a válásos érzés ekkor még csak egyik húrját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva ez menhelye, hite s reménye maradt a rodostói száműzöttnek.

Altorjai báró Apór Péter épen ily száműzött volt a házában. Született 1676-ban júniusban. Mint fél éves gyermek azon évben, dec 2-án elveszté atyját, ki az akkor dühöngő ragálnak lett áldozatává. Gondos növelésben részesült. Tanulmányait a jezsuiták nagy szombati egyetemében 1696-ban bevégezvén, visszatért Erdélybe, hol nőül vette Kálnoky Borbálát és a hivatalos pályán próbált szerencsét. 1699-ben a segesvári országgyűlésen mint regalista vesz részt, s még azon évben Küküllő megye főispánjává lesz, mely hivatalába 1701-ben igtattatott be. Mind növeltetésére, mind azutáni pályájára nagy befolyást gyakorolt gr. Apór István nagybátyja, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike s a kath. vallásnak „nevezetes oszlopa“

A Rákóczy-mozgalmak folytán, midőn az Erdélyben parancsnokló tábornokok csak kis gyanúra is készen voltak az elfogatási parancsokkal, 1706-ban, midőn legkevésbé sem gyanította volna, csiksomlyai házában elfogatott, s Csik-szent Imrére vitetett, honnan paraszt kocsin Brassóba szállították Szerencséjére itt az őrségben több ismerősei voltak, kik becsülettel fogadták s fogsága terheit könnyíteni igyekeztek, „úgy hogy — írja maga Opus Chronologicumában — Brassóban érkezésem óta, mintha nem is fogságban, hanem vendégségben lettem volna.“

Minden közbevetések mellett is fogsága hosszan tartott. — Nyutott ugyan be egy Memorialét, ezredes Wellenstein útján, az akkori parancsnok gr. Rabotinnek, azonban minden eredmény nélkül, s csak annyit nyerhetve meg, hogy a várban szabadon járkálhasson. Végre „bizonyos pártfogói“ útján I. József császárnál keresett kegyelmet s itt július 11-kén miniszteri tanácsban teljesen ártatlannak találtatván, fel is mentetett,

de tényleg csak november 10 én nyerte vissza szabadságát, a császári kegyelem fogantatását Rabutin mindez ideig feltartóztatván. 1708-ban háromszéki főkapitánynya neveztetett ki, és maga s maradékira nézve 1712-ben ¹⁾ bároságot nyert. Öregsége napjait irodalmi működésre használta latin és magyar nyelven. „Opus Chronologicum“-ját latinul írta, hibás, mondhatni konyhadeáksággal. E munkának két része van: első, mely az Apor s vele rokon családok nemzedékrendjét adja, s némely apróbb följegyzésekkel kíséri: pl. a korában létezett főbb hivatalnokok névsora, a csatában vagy erőszakos halállal kimúlt hősök névsora sat. a másik pedig történeti följegyzéseket tartalmaz 1676—1738 évekről. Legérdekesebek a kuruczvilágra vonatkozó — bár rövid — adatok s Erdélynek azután bekövetkezett változásairól való följegyzések. Mindamellett is a munkának kevés irodalmi s inkább csak historiai bece van. Hasonlíthatlanul fontosabb magyar munkája az erdélyi erkölcsök változásairól, melyet élményei által keserítve, lelkesítve, egy magosan a felett álló munkát adott át a közönségnek. Ő is, miként Cserei a kuruczvilágban, a császári párton állott s attól szenvedett csalódásai sem tántoríták el. De e csalódásoknál rosszabbul esett a mit honfiai részéről tapasztalt: az erkölcsök változása. „Látom — úgy mond — hogy ab anno 1687, minden esztendőben új új mód, avagy a mint a német mondja, náj módi vagyon, ugyhogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomantos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem chetjük, hacsak német szakácsunk nincs.“ Mindez nem tetszett neki, hogy a régi szép és jó világ oly nyomtalanul enyészik el. Ezért írta munkáját: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldússágra való változása, melyen az mint életében soha sem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy az következő maradvának (utód) örökös emlékezetére irt le hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafia és gyökeres székely báró Altorjai Apor Péter. Végezte pedig el munkáját az 1736 és életének

¹⁾ Mint maga írja Opus Chronologicumában. Nagy Iván a Gothai Zsebkönyv nyomán 1713 jan. 5-re teszi.

60-dik esztendeiben alsótorjai udvarházánál. Et haec meminisse juvabunt.“¹⁾ Jó is vala rólok megemlékezni oly gondos és figyelmes szemlélőnek, oly alapos vizsgálónak, mint Apor, s épen azon időben, midőn a politikai változás a társadalmi életre is oly nagy befolyást gyakorolt, s midőn mintául Bécszet választva, minden ősi szokás oly lényeges átalakulást szenvedett. Jó vala megemlékezni a régiek egyszerűségéről, a hajdani lakomákról s tánczokról, a fejedelem életmódjáról, az öltözetekről, az utazásokról, szekereikről s kocsijukról az ősöknek, a lakodalmakról, temetkezésről, a régi tisztességéről, az esküvések és szitkozódásokról s végre saját katholika vallásának sorsáról. És legfőként az volt helyes, hogy a multat és korát párhuzamba tette, egymás mellé állítván mindkettőnek szokásait, egy nevezetes félszázadnak erkölcsörténetét. Természetesen a mult szebb, jobb volt előtte a hanyatlásnál, melyet ő megért. A párhuzam csak annak kedvez. Ebben ő nem találja magát. A magány, az elvonultság az államélettől, a tespedés, melyben az országot látta, sehogy sem tetszett. Visszanézett a multba, hol oly gazdagok és egyszerűek voltak az emberek, hol nem álcstillogás, hanem igazi fény kápráztatta a szemet, hol hetekig tartottak a lakomák s cseber számra itták a bort. Mindez megváltozott: a lakomák, az emberek, az erkölcsök, az egész világ. A visszaemlékezés író asztala mellett enyhet adott

¹⁾ E munkából Cserei is vett másolatot, sőt adversariákat s jegyzeteket is készített hozzá, mint ezt a maros-vásárhelyi könyvtárban levő s egy névtelen egykorútól vett másolat szavai (hol Apor a munka írójának s Cserei az „additamentum“-ok készítőjének mondatik) tanúsítják. E példány azonban csak hat czikkből áll: I. Oka ez irásnak. II. a titulusról. III. Vendégségekről. IV. Köntösökről. V. Lakodalmi, VI. temetési solemnitásokról; míg az Apor Péter munkája tizenháromból, még pedig Cserei „additamentum“-jai daczára is az övénél hosszabbakból. Mindamellett azon példányokban is, melyek eredetileg az Apor nevét hordozzák magokon (s melyet én hármat láttam: a károly-fehérvári Battyányi-könyvtárét, a nemzeti muzeumét s a magyar akadémiaét) vannak a Cserei additamentumjaiból némelyek beigtatva. Mindamellett a kétféle példányok gondos összevetése után azon meggyőződésre jöttem, hogy Cserei nem a stiluson változtatott, hanem lényeges dolgokat hagyott el, olyakat, melyek neki vagy fölöslogeseknek látszottak, vagy mint buzgó protestánsnak érzékét sértették. Némely helyt a rendezést is máskép tette, de azért az övé semmivel sem jobb az Aporénál, s a kettő együtt igen szépen egészíti ki egymást.

neki, csendesíté meghasonlott kedélyét. Irt, hadd tudják meg, mi volt, és mivé lett hazája. Munkájából legalább megemlékezhetnek maradvái „régí alázatos együgyűségében Erdélynek gazdagságáról, s az náj módi mellett való koldusságáról.“ De ez nem volt elég. Óhajtá, hogy azt is tudják, kik voltak kortársai, s kik előzték meg korát. Ezért (1741 és 2.) két „S y n t a g m a és S y l l a b u s t“ írt. Az első „az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltanak összeszedése és száma, valakik eszembe jutottanak.“ A második „A születésem előtt az 1676-ik esztendő előtt való holtaknak száma és nevek úri, fő s nemesi rendből valóknak.“ Kiegészítő részei a Metamorphosisnak, Erdély e kitünő erkölcsörténetének, e fájdalmas visszatekintésnek a múltra.

Mert a mit Apor még megéért s a mi utána az irodalomban következett, az a hanyatlás kora volt. Itt nem megállapodás történt, hanem tespedés, nem tétlenség állt be, hanem egyidőre szünet. A pontról, midőn már hatalmas lendületet vett, midőn nyelve fejlődött, irálya tisztult s a becses és sok részben kitünő munkáknak egész sorozatát tudjuk felmutatni, oda esett vissza, hogy tizedeken át egykét magyar könyvet alig látunk megjelenni. A mult feledékenységbe ment, s a fejlődés a kezdett alapon teljesen megszűnt.

SZILÁGYI SÁNDOR.

GUIZOT,
MINT
ÁLLAMPHILOSOPH.
II.

Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe. Paris, 1851.
(Bruxelles, Meline et Co. 1851.) Két kötet.

Mint az előbbi cikkünkben ismertetett munkák a társadalmi történet bölcselmét: úgy a jelen cikk homlokán idézett mű Europa politikai történetének bölcséletét, vagyis elemeinek és végirányának nyomozását foglalja magában. Miért czimezé Guizot emüvét a „képviselési rendszer történetének”? ki fog derülni tartalmából.

A képviselési rendszer történeteinek eredete Európában nem oly elvont, élettelen, mint föltenné az olvasó; nem is a tényekre erőszakolt állambölcséleti agyrém. Ellenkezőleg, a cselekmények eleven változata képezi e történet tartalmát, s e cselekmények láncolatából önként nyilvánul a következtetés.

„A történeti tények tömege közt, mond Guizot, kell lenni egybefűző kapocsnak. E kapocs magokban a tényekben fekszik. Az erkölcsi világban szintugy van egység s következtetesség, mint a testi világban. Az erkölcsi világnak, mint az égi testeknek, törvényei, s mozgása vannak; csakhogy titka mélyebben fekszik, s az emberi szellem nehezebben fedezi föl. Elég későn élünk, hogy e nyomozásban befejezett tények vezérelhessenek. Nem szükség valamely kétes bölcselmi hypothesisitól kérdenünk: mi

volt politikai körben az európai civilizáció iránya? Rendszer, mely általános szempontból tekintve mindenütt ugyanazon elvekkel függ össze, ugyanazon szükségékből ered, s ugyanazon eredményekhez vezet, — ily rendszer nyilvánul egész Európában. Csaknem mindenütt követeltetik, megadatik, megállapítatik a képviselői kormány. E tény se véletlen, se mulékony szeszély. Gyökerei bizonynyal a népek politikai múltjában, mint indokai jelen állapotokban vannak. Ha ez által figyelmesekké levén, vizsgáljuk a múltat, mindenütt többé kevésbé erőlyes vagy szerencsés kísérleteket fogunk látni e rendszer kifejtésére, vagy ellenkező erők ellenében kiküzdésére. Anglia Francia, Német, Svéd, Spanyol országok számos példát nyújtanak. Hol tartósak, s állandósítvák e kísérletek; hol mindjárt kezdetben megbuknak. S midőn végre egy lángelme (Montesquieu), árnyékát sem levén a continensen, s csak a brit parlamentben látván a képviselői rendszert, annak eredetét nyomozza, azt mondja: „e szép rendszer Germania erdeiben találtatott.“

Guizot, mint azonnal látni fogjuk, nem osztja Montesquieu ezen véleményét, mely különben a német állambölcsölők rögeszméihez tartozik, kik rendszeren „german intézményekként“ dicsőítik az önkormányzási és képviselői rendszer intézményeit.

„A képviselői kormány (ügymond Guizot) állandón lebegett Európa politikai ege fölött; elvei s természete iránt nem voltak elejétől fogva tisztában az emberek; de az mégis az európai társadalmak általános szükségéi s törekvései mélyében honolt; veszélyes, súlyos időkben a fejedelmek hozzá folyamodtak. A hosszú békében kifejlett haladás oda vezeté a népeket. Legalaktalanabb kísérletei hatalmas emléket hagytak magok után. Olyan volt végre keletkezésük óta a modern társadalmak helyzete, hogy történetök egész folyama alatt mutatkoznak a képviselői kormány nyomai, mint egy hol közeledő, hol távolodó rév, melyben minden akadály daczára kikötni akarnak. Tehát nem kénykedvű, hanem természetes és kényszerű választásnál fogva tekintendő Európa politikai intézményei történetének központjául és céljául a képviselői rendszer. Tehát csak a tényeket s az igazságot követjük, midőn e kormányformát munkánk fő tárgyául tűzzük ki. Nyomozni fogjuk azt mindenütt, a hol arra ismerni vélték, a hol létesíteni megkísérlették, a hol teljesen uralkodóvá lett. Ha valahol tökéletesen nyomára akadunk, kutatni fogjuk, miként keletkezett, hatalma mennyire terjedt, mily okok nyomták el fejlődését. Végre azon országhoz érkező, a hol az nem szüint meg erősödni, terjedni a XIII-dik századtól fogva korunkig, meg fogunk állapodni, hogy viszontagságait, elvei és jellemző intézményei fejlődését nyomozzuk, szóval a képviselői rendszer történetét tanulmányozzuk ott, a hol az csakugyan bir történettel, mely a nép és kormány története egyszersmind.“

E rövid programmban szabatosan kifejezve találjuk a szóban levő mű tervét, alapeszméjét és irányát.

Mielőtt tárgyába ereszkednék, az eurpai intézmények nagy korszakait jelöli meg, a miken által mentek, s miknek szempontjából kell kiindulni e nyomozásban.

Europa politikai intézményeinek története négy általános korszakra oszlik, melyek folyamában a társadalom lényegesen különböző formák és elvek szerint kormányoztatott.

Első korszak. Germania népei a római területen letelepedvén, magukkal hozák szabadságukat; de egyikét sem azon intézményeknek, melyek használatát szabályozzák, s tartóságát biztosítják. Az egyének szabadok voltak; szabad társadalom nem volt megállapítva. Sőt társadalom nem is létezett. Csak a hódítás s a területi letelepedés után kezdődött valóban alakulni, részint a győztesek és legyőzöttek, részint magok a győztesek között. Hosszú, nehéz munka volt ez. A helyzetek bonyolultak s biztosítatlanok valának; az erők szabályzatlanok; a szellemek előrelátásra s magasb fogalmakra képtelenek. Különböző irányok küzdöttek. Az egyének, kiknek szabadsága elszigetelt önállóságban állt, azt megtartani törekvének. A kik erősek voltak, azoknak sikerült, s hatalmasokká lőnek. A kik gyengék voltak, elvesztették s az erősek járma alá kerültek. A királyok, előbb harcosok egyszerű főnökei, később a legnagyobb földbirtokosok elsei, hatalmukat biztosítani és kiterjeszteni kísérlék meg; de mellettök helybeli érdekek, s a birtokok öszpontosulása által egy aristocrazia keletkezett, mely azt akadályozá. Az erők hajdani szabadsága, a monarchiai rendszer első kísérletei, a hűbériség első elemei — ezen erők tusakadtak a társadalom birtoka fölött. Semminemű politikai rendszer nem birt megállapodni e viszályban, mely tart a XI-századig. Ekkor a hűbéri rendszer felülkerekedik. Minden központi hatalom, a királyoké, mint a hajdani nemzeti gyülekezeteké, eltűnt. A szabadság az erőtől függött; a felségiség feloszolt.

A hűbéri rendszer tölti be a második korszakot; mely a XIII századig uralkodó. Lényeges jellemvonásai: a lakosok tömegének szolgaságra, vagy ahhoz közeledő állapotra juttatása; 2-or a hűbéri aristocrazia hierarchiai s szövetségi szervezete; 3). a hűbéri urak fölségisége, a kik t. i. elég erősek azt megvédeni.

A harmadik korszakban a szuzerain király hatalmassá leszen, s felségiség után törekszik. A lakosok egyrésze némi erőre tevén szert, szabaddá akar lenni. A hűbériség megtámadtatik alól és felül. A hűbériség süllyedésével mindenütt a képviselői kormány kísérletei nyilatkoznak. De a felség is mindenütt bizalmatlanná kezd lenni irányában; nem azért hódítá meg s öszpontosítá a szétoszolva volt fölségiséget, hogy most ismét másokkal

megoszszá. Új küzdelem, melyből a tiszta monarchia kél ki; a képviseleti rendszer kísérletei meghíúsulnak. Egyetlen ország őrzi, védi s végre, kivívja.

A negyedik korszak ettől fogva tart korunkig.

Angliában a képviseleti rendszer haladása tölti be; a continensen a tiszta monarchiai rendszer kifejlése, melyhez helyi szabadságok csatlakoznak, törvénykezési intézmények, melyek a politikai körbe hatnak s azon gyülekezetek némi romjai, melyek az előbbi korban némi egyetemesség jellemét látszottak ölteni, s most csaknem mindenütt egyedül közgazgatási érdekekre szorítkoznak.

A politikai intézmények vizsgálatában tehát a képviseleti rendszer azon központ, melyre Guizot visszavezet. Ő csak azon intézményeket nyomozza, a melyek által a társadalom a kormányzásban nyilatkozni törekszik.

Azonban igen messze vezetne egész Európában kutatni e nyomokat, miután oly különféle változatok léteztek egyes országainak viszonyaiban, hogy nem lehet egységes szempont alá helyezni. Ez okból csak Spanyol-, Francia- és Angolországra szorítkozik Guizot; mint a melyekben céljára nézve kielégítő történeti anyag lelhető.

Arról távolról sem lehet szó, hogy Guizot e művében a politikai intézmények történetének a legelső századoktól máig terjedő, valóban túláradó adattárát mintegy dióhéjba szorítsuk. A mi föladatunk nem az alapos tanulmányozást fölöslegessé tenni; hanem egyedül abban állhat: Guizot állambölcselmi műveire vezetni a politika kedvelőinek figyelmét az által, hogy rendszerét fő vonásaiban megismertetjük, alapelveit és vizsgálatainak eredményeit logikai összefüggésben, de teljes általánosságban kiemeljük; s az író céljai iránt olvasóinkat tőlünk telhetőleg tájékozunk.

Nem hibánk tehát, hanem kitűzött föladatunk következménye ha csak futólag érintjük azon tényeket is, melyek hosszabb megállapodást látszanak érdemelni.

Habár ugyanis csak a III-dik korszakban nyilatkoznak a képviseleti rendszer utáni törekvések, Guizot még is hosszasan tárgyalja az első két korszak intézményeit; különösen az angol század intézményeket; mert nevezetes, hogy Anglia politikai fejlődése már az első korszak óta kedvezőbb helyzetben volt, mint a többi Europa; kevesebb befolyást gyakorolnak az ott alig megállapodott római hatalom hagyományai; hamarabb szűnnek meg az invasiók s hamar olvadnak össze az új hódítók, dánok és normannok a régi lakosokkal. Ezt alább bővebben kifejti, mert

szerző művének felét, az egész második kötetet, az angol intézmények történetének szenteli; sőt az első kötetnek is jó részét, miután a régi angolszász helyi intézményeket, és a köz nemzeti gyűlést (vittenagemot) s annak politikai és törvénykezési hatáskörét tárgyalja; a mely is felette különbözik ugyan a mai parlamenti intézménytől, annyira mint a mai Anglia az ezer év előtti Angliától, de kétségtelen némi sarjait rejti magában, melyek kiirthatlan gyökereket vertek a nemzeti közérületben.

Még csak itt tér át szerző, mi tán előbb is állhatna, a képviseleti rendszer elméletére; mely is abból indul ki, hogy: az erő mellőzése, egy szabály uralkodása: a társadalmak és kormányok alapelve. E szabály, vagy is a törvény, vagy is a jogi felségiség nem feküdhetik egy egyénben, sem az egyének tömegében; hanem magában a természeti jogban, egy felsőbb rendben, az az észben, igazságban. Minden hatalomnak, ha jogos akar lenni és nem egyedül tényleges, ehhez kell alkalmazkodnia. De se egy ember, se többek gyülekezete nem ismeri el, s nem gyakorolja teljesen a jogot, igazságot. Minden politikai tervzetnek tehát oda kell irányozva lenni: egy részről kivonni s a kormányzásra befolyatni a társadalom minden eszes, jogszerű, igazságos elemeit: más részről elmozdítani ez elemek fejlődését; s e társadalmi haladásnak a kormányra való hatását állandósítani.

Guizot úgy találja, hogy ezen elvvel, mely a képviseleti kormány elve, az aristocratiai kormányforma ép úgy ellenkezik, mint a népfőlségiség elve. Az aristocratiai kormány elvileg oda vezet, hogy a vagyon, erő, értelmiség, s végre a jogi felségiség egy osztályban öszpontosuljon. Ez ellenkezik a képviseleti rendszer alapelvével, — mely szerint a jogi főlségiség senkiben és sehol sincs letéve; mely szerint minden hatalomnak folyton folyvást az ész, a jog, az igazság által kell legitimálnia magát.

De ép úgy ellenkezik a népfőlségiség elvével; mert ez az egyénbe, a számba, a többségbe helyezi a jogi felséget, míg amaz egy eszmébe, mely folyton védelmezi a kisebbség jogait is; a népfőlségiség alig van kikiáltva, le kell mondania, mert képtelen; a képviseleti rendszer folytonosan haladhat.

A képviseleti rendszer gyakran követeltetett a népfőlségiség nevében, de helytelenül, mert ez azzal elvi ellentétben van. A népfőlségiség egy nagy erő, mely gyakran egy túlságos egyenlőtlenység vagy korlátlan hatalom megtörésére közbenjárhat, mint a despotismus közbenjárhat a rend nevében a zilált társadalom összetartására; de nem képes megállapítani kormányelvet, mert csak lerombolási eszköz, de a szabadságot meg nem alapíthatja; — egy mulékony rettentő dictatura.

Miután Guizot kifejté, hogy a képviseleti kormány elvének lényeges formái: 1-ör a hatalmak megosztása; 2-ör a választás;

3-or a nyilvánosság: — áttér Franciaország intézményei történetére, a frankok ős intézményein kezdve, melyből látható, hogy az ős nemzeti gyűlések, melyek még Nagy Károly alatt gyakran hivattak össze, a hűbériség megállapodásával eltűnnek. Egyébiránt is e kor történetében a valódi képviseleti kormány nyomaira nem találni.

Az emlékezetes nyugoti gót törvényhozást és intézményeket részletesebben tárgyalja szerző: azt a papság művének tartja; emberies szelleméért dicséri, — s végre (Savignyvel s más német tudósokkal ellenkezésben) azt vitatja, hogy a VI és VIII században Spanyolországban a german szokások teljesen eltűntek, s a római intézmények kerekedtek felül.

Azonban Francia- és Spanyolországot a X. századon innen elhagyva szem elől, visszafordul szerző Angliához, mely föladatának ugy szólván kész anyagot nyújt, mert a képviseleti rendszer nyomai a norman hódítás előtt is az angol szász intézményekben már föllelhetők, s azóta nagyobb-kisebb visszaesésekkel folytonos történeti fejlődésben mutatkoznak. Jelesen adja elő a charták történetét, melyeket az angol királyok egymásután megadtak, kijátszottak, visszavettek, ismét megadtak. De sokkal tanulságosabb még az intézmények előadása, mikben szembeötlőn mutatkozik a törvénykezési és politikai hatáskörnek egybeolvadása a jurykben és a parlamentben; a törvénykezési s politikai intézmények egymásra hatása és összefüggése; s látható, hogy az angol képviseleti rendszer utólagos diadala nagyrészt ezen községi, bírói, látszólag egyáltalán nem politikai intézmények szervezetének tulajdonítandó.

Guizotnak e műve a nem-angolokra nézve ajánlatosb, mint Hallam-nak kitünőn tanulságos, de igen apró részletekre bőven kiterjeszkedő s a száraznál is szárazabb története; (The constitutional history of England from Henry VII. to George II.); ám-bár sajnós, hogy csak a Stuartokig terjed. Ő a képviseleti rendszer eredeteit akará nyomozni, — de azokra a XIII-ik századig nem lelt csak Angliában. Nem kevesb érdekű lenne ugyan-ezen alapon tovább építeni korunkig. Mert mondhatni ugyan, hogy a képviseleti kormányrendszer egyedül Angliában fejlődvén ki teljesen, (felesleges megjegyezni, hogy ott a fejlődés máig sincs befejezve, mint a parlamenti reform állandó sürgetése tanúsítja); nem kell feledni Dán, Svéd, Belga, Holland, Poroszországot, még néhány német-szövetségi államot sem, hol a képviseleti rendszer ha nem is tiszta alakjában, de állandón törvénybe ment át; s Spanyolországot, hol érte félszázad óta vért ontanak, (Angliában még több folyt érte); ugy szintén Franciaországot, mely a képviseleti rendszert alig tiz éve áldozá föl és akarata ellen, forradalom erőszakolása következtében a népfelségiség elvének, melyet Guizot már harmincz év előtt a képviseleti rendszer ellenségének nevezett: — és végre

két dolgot nem lehet tagadni, hogy a képviseleti rendszer állandón európai közbírásként nyilatkozik; s a közérzület, ha alapja, tartóssága van, előbb utóbb alakítólag foly be a viszonyokra.

Guizot előadásában egyet nélkülözünk. Az egyénnek teljes mellőzése, az egyéni befolyás ignorálása a történetben, hiba. Igaz, hogy a tények, a viszonyok hatalma a történetben eldöntő; előtte az egyénnek meg kell hajolnia vagy törnie. De mindamellett az egyén — nem semmi. Sőt hatalmas tényezője a történeteknek. Sokszor megvolt egy eszmének ideje, de nem született meg embere; azt kivinni elég észszel s erővel birt volna; hivatalnok vállalkoztak a nagy szerepre; s az eszme megbukott. Sokszor megelőző egy ember az eszme érettségét; de ő lángolt érte, mozgalomba hozta; nagy küzdelmet, háborgást idézett elő; bele veszett. A küzdelem mindazáltal nem volt meddő.

Hátha ezen egyén fejedelem? Ha magas állással és hatalommal azt használni értő akarat egyesül? Guizot az egyénről hallgatva nem látszik bölcsesletében figyelemre méltatni, hogy Franciaország közviszonyaira nem maradhatott befolyás nélkül, hogy ott egy XI. Lajos, I. Ferencz, Medici Katalin, IV. Henrik, XIV. Lajos ült a trónon. Angliában is azt látjuk, hogy az erőteljes Tudorok és Erzsébet alatt a parlament igen szerény. Mily könnyen sikerült volna a képviseleti kormányt nem mondjuk örökre, de tán századokra visszavetniök a Stuartoknak is, ha nem oly esztelenek, a mily kegyetlenek; mily közel voltak céljukhoz? Macaulayból részletesen láthatni. És a parlamenti kormány mai magas fejlődésében is mit tehet egy erőlyes és eszélyes férfi a trónon, következtethetni abból, hogy még a Györgyök is személyes befolyást gyakoroltak?

Továbbá kellő szerénységünk oly nagy elme s tudomány ellenében, mint Guizot, — sem hallgattathatja el velünk, hogy ő önmagának ellenmond, midőn egyrésztől Franciaországot tartja az európai polgárisodás vezérének, ott látja azt legtökéletesebb kifejezésében; más részről Angliában kénytelen felismerni azon kormányrendszer diadalát, melyet ő az európai polgárisodás intézményei központjának nevez, ezéül tűz ki. Vagy tán megkülönböztessük a társadalmi és politikai fejlődést? mondjuk, hogy Europa társadalmi fejlődése legmagasb fokát Franciaországban érte el; ellenben a politikai intézmények fejlődése Angliában? mondja azt, a ki elválasztva tudja képzelni a kettőt. De ennek is meg kell engednie, hogy Franciaország társadalmi fejlődésének látszólag magasb foka nem elég kárpótlás Anglia politikai fejlődésének magasabb fokáért. Nékünk ugy látszik, hogy a társadalom fejlődése az osztályok jogok egyenlősége értékelen azon biztosság nélkül, mit Guizot egyedül azon rendszerben lel, melynek nyomait Europa történeteiben oly kitartással nyomozá.

Másrésztől a képviseleti rendszer vizsgálatánál Angliában

nem lehet elég súlyt fektetni annak közgazdasági viszonyaira. Ezeknek kutatása azonban messze vezetne.

De ha nem is illik az angol képviseleti rendszer története s viszonyai a többi európai államra; azon három pont, melyet e rendszer lényegének nevezett Guizot, a közérzületben határozottan megülledett ohajt képez. Mindenütt látjuk, hogy a társadalom érvényesíteni akarja magát az államban; ez különböző formák s korlátok közt érhető el, hosszabb rövidebb időt igényelhet; de nem agyrém, melyet egyedül a nemesebb kedélyek vigasztalására költött játszi bölcsesség.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

EGY PILLANTÁS
A
K Ü L F Ö L D
TUDOMÁNYOS MOZGALMAIRA
A KÖZELEBBI ÉVEKBEN.

A jelenkort sokszor vádolják azzal, hogy egészen az anyagiságba merült el; hogy kiki csak pénzt hajhász, s egyedül azon kincsek után törekszik, melyeket a tolvajok ellophatnak s a molyok fölemészthetnek. Valami talán van a dologban, de oly igen rosszúl mégsem áll még az emberi nem. Sőt a figyelmesb néző azt látja, hogy azon nemzetek, melyek kiválólag a hasznossági elvet vallják, a műiparral, kereskedéssel s hasonló anyagi dolgokkal és gazdagodási eszközökkel foglalkoznak, különös buzgalommal a szellemi kincsek növelésén is munkálkodnak, a tisztán tudományos munkálkodást is becsülik és előmozdítják. Így az angol nemzetet mindenki anyagias, üzérkedő, túlnyomólag gyakorlati irányú nemzetnek tartja: mindazáltal az angolok nemcsak a mesterembereket, gyárosokat, kereskedőket és tőkepénzeseket becsülik; nemcsak az úgynevezett gyakorlati kenyértudományokkal foglalkoznak; a matematikát, chemiát, mechanikát, geológiát, physikát s hasonló tudományokat sem mivelik és becsülik egyedül csak azért, mivel azok közvetve a földmívelést, műipart és kereskedést is előmozdítják. Valamint azon egyén, ki valamely tudománytól közvetlen anyagi hasznot vár, s csak is azért fog hozzá, soha abban vagy másban kitünő tudós, de még csak jeles gyakorlati ember sem lesz: ugyanazon nemzet is, mely a tudományoktól közvetlen anyagi nyereséget vár s csakis azokat véli felkarolandók-

nak, melyek neki legnagyobb hasznot látszanak ígérni, valamirevaló tudományossággal és irodalommal soha sem fog dicsekedhetni.

Ezennel futólagos pillantást akarok vetni a külföld tudományos mozgalmaira, de ezen mozgalmakat korántsem szándékozom teljes terjedelmükben előadni; ezt nem tehetném, s ha tehetném is, sok könyvet kellene összeírnom. Csak a tapasztalati s némileg foglalkozásaim körébe eső tudományokban mutatkozó legújabb mozgalmakat fogom röviden megérinteni, és pedig különösen a brit társulat s az angol királyi földirati társaság elnökeinek jelentései nyomán.

I.

A brit társulat 1857-ik évi gyűlésének elnöke, dr. Lloyd Humphrey, a csillagászaton kezdé jelentését. Századunk elején kezdődött az addig ismeretlen járócsillagok fölfedezése, 1845-ben újra föléledt s azóta folyvást tart; 1846 óta egy esztendő sem telt el, a nélkül, hogy az úgynevezett bolygókák (planetoidák) száma egygyel vagy többel ne növekedett volna; 1852-ben nyolcz, 1856-ban öt, végre 1857-ben három új bolygókát fedeztek föl. A legújabb három közül egyet Pogson fedezett föl Oxfordban, kettőt pedig Goldschmidt Párisban. Most tehát összesen már negyvenöt-re szaporodott a bolygókák száma. De ezek mind igen apró csillagkák, összes tömegök nagyon csekély, mert a legnagyobb bolygókának átmérője 5 mfdet sem tesz, a legkisebbiké pedig, t. i. Atalantáé alig 1 mfdnyi. A csillagok egen tett új fölfedezések ösztönt szolgáltatottak arra, hogy mentől pontosabb csillag-abroszok és csillag-jegyzékek készíttessenek, s ezek ismét a fölfedezéseket könnyebbiték meg. Jelenleg két ilyen, nagyon terjedelmes munka van készülöben; egyik Chacornac csillagjegyzéke, mely a marsillei vizsgáldában készült, s melyet a francia kormány tesz közzé; a másik Cooper csillagjegyzéke, melyet ez irországi Markree nevű városban levő vizsgáldájában szerkesztett, s mely az angol királyi társaság segélyével adatik ki. Ez utóbbi munkából azon nevezetes tény került napvilágra, hogy a régibb jegyzékekben előforduló csillagok számából most hetvenhét csillag hiázik. Ez ugyan egyrészt a régibb vizsgálatok hiányos voltának tulajdonítandó, de másrészt, úgy látszik, a csillagok rendszerében történt változásokból magyarázható ki. — A csillagászok mindig nagy figyelemmel kísérték azon állócsillagokat, melyek az ég boltozatán rögtön megjelentek, azután fényüket egyre megváltoztatták s végre ismét teljesen eltűntek. Mintegy husz ily csillagot tapasztaltak az egen. Arago bővebben nyomozá a legnevezetesebb efféle csillagok történetét s felhordá a különbféle föltevéseket (hypothesis), melyeket a kérdéses tünemény megfejtésére kidolgoztak. Legelfogadhatóbbnak látszik azon vélemény, mely szerint a

saját tengelye körül forgó s forogtában földünk felé más-más oldalával irányzott csillag felülete nem egyenlő fényességű, s ezért a mint tengelye körül forog, majd fényesebb oldalánál fogva látható, majd homályosabb oldala miatt nem látható. Ha ez áll, akkor a tüneménynek körszakosnak (periodikus) kell lennie. Legújabbán Goldschmidt e véleményt azzal támogatá, hogy hihetővé tette, hogy az 1609-ben megjelent új csillag ugyanaz, mely 393-ban, 798-ban s 1203-ban is mint új csillag jelent vala meg. E szerint azon csillag megjelenési körszaka $405\frac{1}{2}$ évet tenne.

Az égi tünemények nagyobb része a csillagok mozgásaiban s az ezektől függő csoportosulásaikban áll. A csillagok mozgásait legnagyobb részt a nehézkedés törvényére vihetjük vissza, mely a mi naprendszerünkhez tartozó járőrcsillagok vagy planeták mozgásait kormányozza. Mindazáltal a csillagos egen oly jelenségeket is tapasztalunk, melyek más erők hatására mutatnak, s melyek azért a természetbuvárok figyelmét annál inkább igénylik, jóllehet azok már természetöknél fogva alkalmasint még igen sokáig csak a szemlélődés tárgyai fognak maradni. Azon jelenségekhez tartoznak a Rosse által fölfedezett csigavonalu ködök. Ezek a világegyetem messze távol vidékein oly változásokra mutatnak, mikhez hasonlót a mi naprendszerünkben nem találunk. Valaki azon jelenségeket a nehézkedési erők s más ellenálló közeg egymásrhatásából akarja megfejteti, midőn fölteszi, hogy az ellenállás érezhető arányban van a nehézkedéssel.

Saját naprendszerünk középponti testének állapota és mivolta még közelebb és érdekeseb tárgyat nyujt vizsgálódásunknak. A mult század végén a nap természetét és alkotát illetőleg többféle gyanítmányt gondoltak ki: abban mindannyian megegyeztek, hogy a nap magában sötét test, s hogy azt bizonyos távolságban fénylő burok környezi. De ebbeli tudásunk csak azon bizonyítékra támaszkodhatik mint tényre, melyet Arago mutatott ki, hogy t. i. a nap világa vagyis fénye szintugy mint a gáznemű testek világa nem polarizált, ellenben a kemény izzó testek világa a sugárszegecs folytán polarizált. — Schwabe szerint, ki ebbeli vizsgálatait 30 évnél tovább szünet nélkül folytatá, a napon észrevehető sötét foltok bizonyos körszakban növekszenek és csökkennek s e változási körszak 11 esztendőt s 40 napot tesz. E nevezetes tény s azon viszony, melyben az, úgy látszik, a földdelejesség bizonyos tüneményeivel áll, a nap felületének vizsgálása iránt új érdeket költött. Herschel János ösztönzésére Kew-ben fénynaprajzi (photoheliographikus) készüllet állított föl, hogy ez által a nap felületének tetteleges foltjai időről időre pontosan lemásoldódjának. Herschel Vilmos, mint tudva van, a nap foltjait annak tulajdonítja, hogy a nap testéről valami homályos ruganyos folyadék száll föl, mely a külső világító burkon is keresztülhat. Mosotti nemrég kissé eltérő gyanítmányt állított fel, azt igekezevén bebizonyítani, hogy

a nap foltjainak tűneménye a nap testén teljes napfogyatkozáskor látható veres kicsucsorodások tűneményével áll kapcsolatban.

Mikép a nap, úgy a hold is mindig magára voná a csillagászok figyelmét, annál is inkább, mivel az utóbbinak aránylag csekély távolsága földünkötl azon reménnyel kecsegteté öket, hogy a most rendelkezésünkre levő hatalmas eszközök segítségével sikerülni fog természeti alkotásáról is némi tudomást szerezni. A brit társulatnak Belfast-ben tartott 1852-diki gyűlésén azon indítvány tétetett: kéressenek föl gr. Rosse, dr. Robinson és Phillips tanár, hogy vizsgálják meg a hold felületét s tegyenek jelentést természeti mivoltáról, vonatkozattal földünk természeti állapotjára. Hogy azon jeles vizsgálók figyelme csakugyan a kérdéses tárgyra fordult, azt a holdon levő Gassendi hegyet s környékét tárgyazó közlésből következtethetjük, melyet Phillips tanár az angol királyi társulatnak tett. De az egész munkálat, úgy látszik, még nincs bevégezve. — A holdnak, mint tudva van, sem észrevehető tengere, sem légkörye nincs. De ezt eszközeink hiányosságának is lehetett tulajdonítani, azért a mind hatalmasabb és tökéletesb látcsövekkel ujra meg ujra keresék a hold légköryének nyomait. E végre különösen a Jupiternek 1856-diki jan. 2-dikán a hold által történt elfödését igen feszült figyelemmel vizsgálták, s csakugyan semmiféle alak- vagy fényváltozást sem tapasztaltak, melyet a hold légkörye, ha volna, a fénysugarak szegése vagy elnyelése által okvetlenül okozott volna. A mi a hold tengereit illeti, alkalmasint leghibzotásabb s leghathatósabb vizsgálati mód az, melyet Brewster Dávid már régen javasolt. Ha a hold felületén viz volna, akkor az a nap világot visszavetné s e visszavetett világ a hold- és napnak egymástól való bizonyos távolságában teljesen polarizálva volna. De ily polarizált világnak nyomát mindeddig nem találták.

Most, miután a látcsövek készítésében oly nagy előmenetel történt, általános azon meggyözödé, hogy a csillagászati fölfedezéseket inkább földünk légkörye akadályozza, mintsem eszközeink gyarlósága. Azért a brit társulat arra kérte föl az angol kormányt, hogy a déli félgömb valamely magas helyén állittasson vizsgáldát hatalmas reflektorral. Addig is Piazzí Smyth tanár az 1856-diki nyáron számos légtüneti, delejességi és csillagászati eszközt a teneriffai hegykúpra vitt föl, hol azokat két ponton, 8,840 s 10,700 lábnyi magasságban felállítá. Hogy az ily magasságban tett csillagászati vizsgálatoktól sokat remélhetünk, már csak az is bizonyítja, hogy Piazzí Smyth mindkét állásponton a hold sugározta melegséget világosan észrevehető, holott azt különben gyakran a legérzékenyebb eszközökkel sem különböztetheték meg.

II.

A földünk alakját s a tenger apályát és dagályát illető vizsgálatok szoros kapcsolatban vannak a csillagászat-tal. Britannia táborkari fölmérétének eredményeit, mennyiben azok földünk alakjára és közepes tömötségére vonatkoznak, James ezredes már eléterjeszté az angol királyi társulatnak. Ezek szerint földünk sarki lelapultsága $\frac{1}{299,33}$; közepes fajsúlya pedig 5,316.

A tenger dagálya és apálya törvényeit tárgyzó tudásunk tetemes bővülést nyert az irországi akademia vezetése mellett 1851-ben Irország partjain tett vizsgálatok folytán. A gyűjtött tapasztalatok tudományos feldolgozását Haugton tanár vállalá magára, ki munkálatának azon részét, mely a napszaki dagály- és apályra vonatkozik, már közzé tette E vizsgálatok fő jelentősége abban áll, hogy azok a napnak és holdnak illető hatásait a dagály- és apályra különválaszták, mi ezuttal először történt. Haugton tanár a nap és hold külön meghatározott hatásainak összevetéséből nevezetes következtetéseket vont az Atlanti tenger közepes mélységére: T. i. a dagály-apály moztani elmélete szerint a nap és hold hatásainak egymáshoz való aránya nemcsak az illető égi testek tömegétől, távolságától és keringési idejétől, hanem a tenger mélységétől is függ. Ha tehát az elébbi tényezőket ismerjük, a tenger mélységét is kiszámíthatjuk. Ez úton Haugton azon eredményre jutott, hogy a tenger közepes mélysége 5,12 angol mfd.

A dagály-apály tüneményével a földdelejesség tüneményei nem egy hasonlatosságot mutatnak*). A földdelejesség tüneményei a brit társulat munkálatainak egyik fő tárgyát tették. — Régtudtuk, hogy a földdelejesség egyes nyilatkozatai (a delejtű el- és lehajlása s az erőhatály) bizonyos szabályos és visszatérő változásoknak alávetvék, mely változások körszaka egy nap s egy esztendő, miért is azokat a nap befolyásának tulajdonították. Ezen körszakos delejességi változásokon kívül dr. Lamont Münchenben más változásokat mutatott fel, melyek körszaka 10 évre terjed. Lamont vizsgálatai szerint a delejtű elhajlásában naponkint tapasztalt változások mindinkább nagyobbodnak, mígnem legnagyobb mennyiségűket elérve lassankint ismét kisebbbednek a legkisebb mennyiségig. A változások e folytonos növekvése és csökkenése körülbelől 10 év alatt futja be körét. De mindezen lassu és szabályos változásokon kívül olyanok is vannak, melyek határozatlan időközökben fordulnak elő, s melyeknél a delejességi elemek ren-

*) A ki a földdelejességről magának bővebb tudomást akar szerezni, azt a „Család Könyve“ 1855-diki folyamában találja, a 124. s k. lapokon.

des állásuktól szertelen eltérést s rendszerint igen sebes hullámzást és ingadozást mutatnak. E tünetmények, melyeket Humboldt „delejességi zivataroknak“ nevez, földünk legtávolabb vidékein egyszerre s egy időben tapasztaltattak, tehát, úgy látszik, az egész földgömbre ható okból származnak. Esetleges tünetmények látszanak, mindazáltal bizonyos saját törvényeket azok is követnek. Kreil tanár fölfedezé, hogy az ugynevezett delejességi zivatarok vagyis szabálytalan változások a napnak bizonyos óráiban gyakrabban fordulnak elő mint más órákban; hogy tehát közepes hatásaikra nézve minden helyen más, de meghatározható órától függő körszaki törvényeknek alávetvék. Sabine tábornok a brit gyarmatokon levő vizsgáldák tapasztalatai eredményéből már ki is mutató azon körszakosság törvényeit s egyúttal azt is bebizonyította, hogy a kérdéses delejességi tünetmények a rendes változások két körszakát, t. i. az évit és tízévit is követik. Továbbá Sabine megmutató, hogy a delejességi változások tízévi körszaka mind tartására mind a változások maximuma- és minimumára nézve azon tízévi körszakkal vág össze, melyet Schwabe a nap foltjaira nézve fölfedezett. Ebből kitetszik, hogy a napnak földünk delejességére gyakorolt hatása világló burkának állapotától függ. Így két ténynek jutottunk tudomására, melyek első tekintetre egymással ellenkeznek; t. i. hogy a delejességi háborgások földünk minden részein tökéletesen egyidejűek, s hogy ugyanazon háborgások minden helyen bizonyos órában nagyobbak, mint máskor. Sabine e látszó ellenmondás megfejtése végett azt állítja, hogy a legnagyobb delejességi háborgás nem tapasztaltatik minden elemre nézve egyszerre, hanem egyik helyen bizonyos órában főleg egy elem mutat nagyobb háborgást; míg más helyen más elem van nagyobb háborgásban, de azért a delejességi erő egészben véve mégis egyidejű háborodást mutat az egész földön.

De a kérdés, úgy látszik, még nincs eldöntve. Most még azt kellene megvizsgálni, vajjon egy osztályba esnek-e mindazon változások, melyeket esetleges háborgásoknak tekintünk, s nem kellene-e azokat két külön osztályba sorozni, melyek mindenike más más törvényeket követ. Mert a háborgások egyik osztálya szorosán körszakos lehet s tán csak a naponkénti változások részét teszi; a másik osztálybeli változások pedig szorosán véve rendkívüliek s egész földünkön egyidejűek lehetnek. Ha ezt a tapasztalás helyes megkülönböztetésnek mutatná, akkor a nagyobb változásokat nem lehetne, csakis azért minthogy nagyobbak, a rendes és kisebb változásoktól elválasztanunk.

Az eddigelé megérintett delejességi tünetményeket mind a nap hatására vihetjük vissza. De Kreil megmutató, hogy a hold is gyakorol bizonyos hatást a delejésre, s hogy a holdi hatáznál fogva a delejés elhajlása csekély, de nagyon szabályos eltérést szenved, melynek körszaka egy holdnap, miután mennyisége a

holdnak óra-szögétől függ. Broun e fölfedezést a makerstown-i vizsgálatok alapján megerősíté, Sabine pedig a brit gyarmatokon tett vizsgálatok nyomán a hold befolyása törvényeit is megalapította a delejesség valamennyi nyilatkozatára nézve.

E tények igen közel érintik azon kérdést, mi okozza tehát a delejességi változásokat? A földdelejesség körszakos változásait rendszeren a nap melegítő erejének tulajdonítják, mely vagy közvetlenül hat a föld delejességére, vagy pedig közvetve a hév-villanyos folyamok támasztása által ébreszti azt. De most már oly delejességi hatást is ösmerünk, mely melegség nélkül jár, s tehát méltán kérdezhetjük, vajjon a delejességnek nagyobb napszaki változása is nem független-e a hőmérséklettől? S erre nézve igen fontos azon tény, hogy a delejesség naponkénti változásaiban évenkénti egyenlőtlenség van, miért is Sabine azt véli, hogy a naponkénti változásokat a napnak közvetlen hatása idézi elő, nem pedig közvetve melegítő ereje által.

III.

A meteorológiára nézve Angliában a kereskedelmi ministeriummal kapcsolatban külön hivatal állítatott fel, melynek teendője, hogy a tengeren tett meteorologiai tapasztalatokat tudományosan egybeállítja és feldolgozza. Az amerikai Egyesült államokban hasonló intézkedés történt, s gyakorlati eredményei már köztudomásra vannak. Maury hadnagy térképeket és hajózási vonalokat tett közzé, melyek útmutatása nyomán a hajósok útjokat sok esetben az eddigi időnek egy negyed és nagyobb részével megrövidíthetik. Ez nagy fontosságú dolog az összes kereskedelem nézve; azért is az Egyesült államok azon felhívását, hogy a megindított munkában a többi tengerész nemzetek is részt vegyenek, mindenütt nagy készséggel fogadják. Az illető államok részéről kiküldött meteorologusok 1853-ban Brüsszelbe gyülekeztek, hogy a meteorologiai vizsgálatokban követendő terv és eljárás fölött tanácskozzanak. Az e tanácskozmányokról készített jelentés csak hamar a brit parlament elé terjesztetett s ez legott megszavazá a szükséges költséget. A brit társulat a kewi vizsgáldájában megpróbált és megigazolt eszközöket ajánlkozott szolgáltatni, a királyi társulat pedig a legjelesb amerikai és európai meteorologokkal értekezett s azután a kereskedelmi ministeriumhoz alkalmas felírást intéze, melyben világosan kijelölé azon dolgokat, melyekre különösen ügyelni kell, hogy a gyűjtött tapasztalatoknak mentől nagyobb hasznát lehessen venni. Ekként a két tudományos vezértársaság közremunkálkodása folytán a dolog csak hamar el volt intézve. A meteorologiai hivatal felügyelőjévé Fitz Roy admirál lett, s munkálkodása már 1855-ben indult meg. A főbb kikötőkben ügyvivőseket rendeltek, melyeknél a szükséges

eszközök, könyvek és utasítások kaphatók, s jelenleg már 200-nál több brit hajó teljesen el van látva mindennel, hogy a hajós-tisztek igéretüket beválthassák, miszerint a kívánt vizsgálatokat megteszik, följegyzik s jegyzeteiket időről időre az illető hivatalnak beküldik. A délkörök és egyenközűk által határolt minden 10 foknyi területre vonatkozó tapasztalatok minden hónapról külön külön könyvben gyűjtetnek és állíttatnak össze. A különböző hajósnaplókból eddigelé 700 hónapra való tapasztalatok küldettek be valami 100 kereskedői hajó részéről.

Hollandia hasonló intézkedéseket tett s az ottani meteorologiai intézet, melynek Buys Belot az igazgatója, máris három kötetben tette közzé a holland hajóknak az Atlant és Ind tengereken tett tapasztalatokról való tudósításait.

De a meteorológiára nézve az eddigi vizsgálódási rendszert nem tekinthetjük teljesnek, míg a szárazföldön tett tapasztalatok hozzá nem járulnak. A légkörnybeli nagyobb változások leginkább a szárazföld és víz felosztásának s a napsugarak által földgömbünk ama két alkotórészére gyakorolt különböző befolyásnak tulajdonítandók. Egyedül a tetteleges tapasztalás nyújthatja az adatokat, melyekből ama tényezők illető hatásait meghatározhatjuk. Azért a meteorológiában valami nagy előmenetelt nem tehetünk, hacsak a tengeren és szárazföldön egyaránt nem tétetnek a kellő vizsgálatok. A szárazföldön tett vizsgálatok ugyan nem hibáznak: Porosz- és Oroszországban, Ausztriában és Belgiumban a kormány igazgatása alatt, vagy legalább annak segélyével történnek a vizsgálatok. De az elszigetelt és különálló munkálatokba egy sé get kell behozni, s azokat mind a tengeri vizsgálatokkal kapcsolatba tenni. Azonban erre is az első lépések már megtétettek.

Vannak, kik az eddigi meteorologia ellen azon kifogást teszik, hogy az hamis úton halad elő s azért eredményre se nem vitt, se nem vihet. A mi a hánytorgatott eredményeket illeti, elsöben is meg kell jegyeznünk, hogy aránylag igen kevesen foglalkoznak a gyűjtött adatok és tapasztalatok tudományos feldolgozásával s már azért is kevesb eredményt mutathatunk föl, mint az eddigi adatokból alkalmasint nyerhetnénk. De hogy az egész eljárás hamis és eredménytelen volna, ezt már egy ember, Dove berlini tanár munkálatai is megczáfolják. — Azt mondják továbbá: a meteorologia fő hibája az, hogy határozott célja nincs, s hogy annak az illető tünetmények oka it és törvényeit kellene nyomoznia. — Megengedhetjük, hogy a természetbuvárok kötelesek természeti szerkezetét és mivoltát is tanulmányozni azon testeknek, melyeknek változásait vizsgálják; de ebből nem következik, hogy ezt ugyanazon egyének tegyék meg, kik a tünetmények törvényeit kutatják, vagy hogy ezek nyomozására nézve a tárgyak természeti állapotának tanulmányozása lényegesen szükséges volna. A csillagászat, a természettudomá-

nyok ama legnemesbike, kevéssel több mint a törvények, és pedig a legegyszerűbb törvények tudománya, s e törvények tudása egészen független azon tömegek természeti állapotának nyomozásától, melyeknek mozgásait azok illetik. Ugyanazt mondhatjuk a földdelejesség tudományáról is, mindazáltal ebben is számos törvény fedezettett föl azon eljárás mellett, melyet a meteorológiában követnek.

IV.

A világ vagy fény elmélete legujabban kivált Jamin által gazdagodott meg új tényekkel. Régen tudtuk, hogy a fémek a fényre való hatásukra nézve az átlátszó testektől abban különböznek, hogy a síkilag polarizált fény, mikor a fémek felülete által visszaveretik, kerülékileg polarizálttá lesz, s e tüneményt a hullám-elmélet elvei szerint ekkép magyarázták meg, hogy az éther rezgési hullámai a fény visszaveretése pillanatában változást szenvednek, melynek mekkorasága a hullámzás irányától s a fény sugar beesési szegletétől függ. De csakhamar észrevették, hogy ez állított különbség nem általános. Airy megmutatta, hogy a gyémánt is oly módon veri vissza a fényt, mint a fémek, Dale és Powell pedig ezen sajátságos tulajdonságot mindazon testekre kiterjeszték, melyeknek nagy visszaverési képességök van. Végre Jamin azt bizonyítja be, hogy e tekintetben a fémek épen nem különböznek az átlátszó testektől, s hogy valamennyi test e fény visszaverése pillanatában a síkilag polarizált fényt kerülékileg polarizálttá teszi. Haugton tanár folytatá Jamin nyomozásait s úgy találá, hogy az átlátszó testek felületei által visszavert fény nem kerülékileg (ellipszisben) de körileg polarizálttá lesz. E nyomozások nevezetes példáját mutatják egyik fő akadálynak, mely a természettudományok előmenetelét gátolja s mely nem más, mint az emberi szellem azon tulajdonsága, melynél fogva a természetben nagyobb egyfésélyt és egyszerűséget keresünk, mint valóban van.

A fénypolarizatio tüneményei azt gyanittatják velünk, hogy a fényrezgések hárántosak, vagyis magának a hullámnak síkján történnek, s Fresnel s azután M. Cullagh és Neumann természetesen azt vélheték, hogy vagy semmi rendes (normalis) rezgések nem terjesztetnek tovább, vagy ha igen, akkor azok nem állnak viszonyban a fény tüneményeivel. De most azt tapasztaljuk, hogy épen a rezgések által változik a fényalak a visszaveretés folytán. — Stokes tanár, Holtzmann és Poitevin is legujabb időben igen érdekes kísérleteket tettek a fény körül, de azokat kénytelenek vagyunk itt elmellőzni s csak azt említjük meg, hogy Poitevinnek sikerült egyedül a fény hatása által képmetszetek készítésére alkalmas domború lapokat előállítani.

A tapasztalati tudományokban alig van régebben s általánosabban ismert tény, mint az, hogy dörzsölés által melegség támad. Mindazáltal a tudomány, melynek csirája azon oly rég ismeretes tényben rejlik, csak néhány év óta keletkezett. Már Black idejében tudták, hogy a melegség, ha a testek állapotában bizonyos változásokat okoz, eltűnik, s mihelyt a testek előbbi állapotja helyreáll, a melegség is újra előtűnik. Azt is tudták, hogy a melegség azon váltakozása bizonyos arányban van az okozott hatással. Mikor a víz a melegség folytán gőzzé változik, akkor bizonyos erő fejlik ki, mely ismét elenyészik, ha a gőz vízzé válik. Nem volt tehát képtelenség, midőn azt gyaníták, hogy minden esetben, hol erőszeti hatás által melegség fejlesztetik vagy megfordítva elnyeletik, azon hatás s a kifejtett vagy elnyelt melegség között bizonyos határozott arány van. E gyanítás helyességét 1842-ben Mayer és Joule kísérleteik által bizonyították be. — Ugy találták, hogy a meleg és mechanikus erő egymással fölcserélhetők, s hogy köztük határozott arány van, 772 láb-font mozgató erő egyértékű levén a meleg egy mértékével, vagyis annyi meleggel, mennyi egy font vizet egy Fahrenheitféle fokkal melegebbé tenne. Az e tényen alapuló hév-moztant (thermodynamika) azután Claudius, Thomson és Rankine tovább fejtették s folyvást nagyobb terjedelemben fejtik ki.

A meleg természetéről való fogalmaink is mindinkább tisztulnak. Hogy ugynevezett külön hévanyag (caloricum) nincs, azt már Rumford és Davy kísérletei bebizonyíták, de képzelt léte még folyvást fentartá magát s a tudomány nyelvébe is beszövedött. De most már világosan ki van mutatva, hogy a „hévanyag“ elmélete önmagával ellenkezik, s hogy ha állana, akkor a hőség mennyiségének a világegyetemben folyvást és végetlenül növekednie kellene. Most már alig kételkedhetünk abban, hogy a meleg csak vagy a testek tömegeinek (molecula), vagy az azokban levő éthernek rezgési mozgalmából ered. De a melegség viszonya a testekhez s a melegvezetés tünetényei bonyolódottabb lefolyásra mutatnak, mint a fényé, s itt még elég nyomozandó dolog van. Legelfogadhatóbbnak azon gyanítmány látszik, melyet Rankine állított fel. Rankine elmélete szerint a testek magvakból szerkesztett s ruganyos elemmel környezett parányokból állanak. E parányok s az őket környező elem szüntelen forgásban vannak; a hőség és fény kisugárzása a paránymagvak rezgéseit áteresztésének tulajdonítandó, a hőmérői meleg pedig nem egyéb, mint a paránymagvakat környező elem részeinek forgásai vagyis örvényei, melyeknél fogva azok a magvaktól eltávolozni s nagyobb téren elterjedni törekszenek.

A hőség ezen új elmélete szerint képesek vagyunk némi gyanítólagos fölvetéseket tenni a melegség folytonos kipótlása, sőt annak kútfeje iránt is. A naptól kisugárzó meleg eloszlik s el-

vész, tehát mindinkább fogynia kell, hacsak annak melegítő ereje ismét ki nem pótoltatik. Pouillet szerint a nappól egy év alatt kisugárzott melegnek mennyisége azon hősséggel egyenlő, melyet 17 angol mfd vastag szénréteg megégetése adna. Ha azután a nap hősségi képességét akkorának vesszük, milyen a vizé, s fölteszük, hogy a meleg a nap egész tömegéből egyaránt vonatik el, akkor a följebbi fölvetés szerint a nap hőmérséklete évenként körülbelöl egy Réaumurféle fokkal csökkenne. De másfelöl rendszerünkben elég hatalmas erőkészlet van, mely bizonyos körülmények között meleggé változtatható. Ha a nap, mint ezt tömegének csekély tömötsége s egyéb körülmények hihetővé teszik, összeszoríthatósága legmagasb fokát még el nem érte, akkor már tömegrészeinek leendő összbbszorulásában a melegnek oly mennyisége lappang, hogy az alkalmasint tökéletesen elég lesz az emberi nem szükségére mindaddig, míg a földön él. Fölszámították, hogy, ha a nap tömege csak annyival sűrűbbé és tömöttebbé válnék, hogy átmérője egy tizezred részével kisebbednék, máris ebböl annyi meleg fejlenék, hogy a 2000 év alatt veszendőbe ment melegséget kipótolna.

De saját földünkön is a dagály és apály okozta dörzsölésben „eleven erő“ (vis viva) enyészik el, melynek ismét mint melegségnek kell elötünnie. Ennek mennyisége nem lehet csekély, s ha földgömbünk lehető természeti változásairól van szó, azt nem lehet a számból kifelejteni. Bessel fölvetése szerint minden hat órában 25,000 köb mfd viz ömlik földünk egyik részéről a másikára. Ekkép a mechanikus erő tőkéje kisebbedik, s földünk hőmérséke minden dagály-apály által növekszik. Nincsenek adataink, hogy mindezeket biztosan kiszámíthassuk; de azt bizonyosan tudjuk, hogy földünk hőmérséklete az emberi nem emlékezete óta érezhető változást nem szenvedett. Hogy a datolyapálma gyümölcse megérjék, kell, hogy az illető helynek közepes hőmérséklete a 70 Fahr. fokot (= 21 $\frac{1}{3}$ ° Cel.) meghaladja, másfelöl pedig a szőlő már nem terem jól azon helyen, hol a közepes hőmérséklet 72 F. foknál magasabb. Tehát azon helyen, hol mindkét nevezett növény egymás mellett virágzik s gyümölcsöt terem, a hőmérséklet csak a kijelölt keskeny határok között lehet, t. i. a 71° F. körül kell lennie s egy fokkal sem többnek vagy kevesebbnek. A sz. írásból tudjuk, hogy Palesztina közép völgyeiben a datolyapálma és szőlő együtt termett Mózes idejében, ezzel tehát azon völgyek akkori hőmérséklete is meg van határozva. A mely hőmérséklet Mózes idejében volt, ugyanazt találjuk most is azon völgyekben.

V.

A brit társulat 1858-dik évi, azaz 28-dik gyűlésén, mely Leeds városában volt, Owen tanár tette mint elnök a szokott

jelentést a tudomány legújabb állásáról. E jelentés a tudomány több ágára nézve kiegészíti a multévi jelentést,

Miután Owen az egyetemes nehézkes, világ (fény), villanyosság és delejesség körül tett legújabb vizsgálatokat röviden megérintette, következőleg folytatá jelentését: A vegytanban az egyetemesítő törekvés, úgy látszik jelenleg oda irányul, hogy az ugynevezett „elemek” számát leszállítsa; gyanítani kezdik, hogy az ugynevezett vegyelemek bizonyos csoportjai csak egyik a másiknak módosulatai, hogy pl. a chlorin, jodin, bromin, fluorin s másfelől a kén, selenium, phosphor, bór talán csak egyazon elemnek váltakozó formái. A szerves vegytan mind egyszerűbb lesz, minél inkább növekszik külterjileg; előmenetelét leginkább Hoffmann, Berthelot s mások munkálatai példátlan gyorsasággal mozdíták elő. Az alkoholok és származékaik tetemes sorát a keményítősz alkoholtól kezdve, s az étherek hasonló terjedelmes sorát, azokkal együtt, melyek legválogatottabb gyümölcsjeinknek sajátos zamatjokat adják; a sajt-, vaj-, borostyán-, tejsavakat, stb. más szerves testekkel együtt, immár képesek vagyunk elemeikből mesterséges uton előhozni, s ezzel a szerves és szervetlen testek közötti régi választófal leomlott. — Ki merné az emberi nem képességének véghatárjait kitűzni? Máris némely szerves egyesületek előállításában a természeti lefolyást gazdaságosabb mesterséges folyamat képes helyettesíteni; s lehetetlen előre meghatározniunk, micsoda terjedelemben fogja egykor a vegytan a természet tényezőinek lassu hatását felülmulhatni.

Mióta Niepce, Herschel, Fox, Talbot és Daguerre a fényrajz n a k vagyis photographiának alapjait megvetették, évről évre valami új haladás, javítás eszközöltetik e téren, mely a fény-, villany-, vegy- és delejtanban tett fölfedezések legfinomabb alkalmazása. A mult évben Poitevinnek a metszetek készítésére egyedül a napvilág hatása által létrehozott domború lemezei a fényrajz legújabb csodájának tekintettek. Ez évben Pretschl kísérletei ismét új eredményekre vezettek, s most a fényrajzt már a hold, napfoltok, bolygók, tudományos s más tünemények hű képeinek készítésére alkalmazzuk.

A villany-delejesség körül tett nyomozások, első tekintetre, a mindennapi élet szükségseitől igen távol esőknek látszanak, mindazáltal a leghámulatosabb gyakorlati alkalmazást nyerték. Alig van tárgy, mely kezdetben kevesebb gyakorlati hasznot ígért volna, mint Oerstedt bajlódásai apró delejtűivel, voltai oszlopával, s rézhuzalaival. S mégis ezen csekélységekéből eredt a villanyos távhírlő! Már Oerstedt maga látta, hogy a villanyosság átváltoztatása delejességgé ily alkalmazást kaphat, s készüléteket tett annak bebizonyítására, hogy a villany-delejesség által rögtön közöl-tethetnek jelek néhány mfdnyi távolságra. A leleményes elme immár a jelek azon közlését minden távolságra lehetségessé tette,

mint ezt az 1858. aug. 16-dikán az ó és új világ közötti tengerbe bocsátott távhírlői alattság tanúsítja, mely Ujfundlandból az (angol nyelven) 31 szóból álló hirleményt: „Dicsőség Istennek a magasban; békesség a földön, jóakarát az embereknek“, a tenger fenekén levő hegyeken és völgyeken át 35 percz alatt vitte Irországba. Még sok tenni való van, míg nem a messzire kiterjedő gépezet teljes munkásságba fog helyeztethetni, de a fő dolog, t. i. hogy lehetőséges Amerikát Európával távhírlői összeköttetésbe hozni, meg van téve.

Ray, Linné, Jussieu, Buffon és Cuvier megvetették a fűvészet és állattan alapjait. Jussieu óta a fűvészek fő törekvése oda ment, hogy a növények természeti rendszerét tökéletesbítsék; Cuvier óta pedig a zoológok is arra törekedtek, hogy ugyanazon igaz belátást nyerjék az állatok viszonyaiba. Cuvier érdeme, hogy a bonczatani nyomozásokat rendszeresen alkalmazta az állatország felosztása (distribution) igazi rendszerének fölfedezésére. Mióta ez útát követik, gyorsan és folytonosan haladtak elő az állattan körében. Nemcsak az állatok szerkezetét nyomozták, a legcsekélyebb szövetekig, hanem a szervek alkotórészeinek s magoknak a szerveknek alakulását is kifürkészték a magtól, rügytől vagy tojástól kezdve az állatok teljes kifejlődéséig s halálaig. A külső bélyegek tanulmányozásához most a belső szervezet s fejlődési változás tanulmányozása járult, s a zootomia, histologia és embryologia egyesítik eredményeiket, hogy a felsőbb elvek és egyetemesítések számára maradandó alapot szerezzenek. Most el van ismerve, hogy az állatok létesülésében három fő elv uralkodik: a tervezeti egység, a megújulás és célszerűség elvei.

Hunter első mondta ki az általános tételt, hogy „a növények szaporodása kettős módon történik; első mód az, miszerint a növény mindenik része teljes egész is, tehát a növény annyira sokasíthatatik, a hány külön részre osztható; másik mód az, miszerint a növény egyes részeiből némelyek újateremtő (reproductív) szervekké válhatnak s magot hoznak elő.“ — Ugyancsak Hunter megjegyzi, hogy a szaporodás első módja némely állatokban is felismerhető, melyek rügyek vagy oltványok által szaporodnak. de hogy ez csak az alsóbb rendű állatoknál fordul elő, míg a növényeknél általános.

Az összehasonlító bonczatban, az állatok szerkezete és szervei, keletkezése és fejlődése körül teendő vizsgálatokban a górcső nélkülözhetetlen. Ennek segítségével a földön, vízben és levegőben, más állatok béleiben, külső és belső részein élő legparányibb állatokat is megfigyelhetjük s tanulmányozhatjuk. A górcső segítségével tudtuk meg, hogy a sarkvidéken s a havasokon előforduló veres hó nem egyéb, mint egyetlen sejtből álló szervezetek, melyek a hó felszínén élnek. A levegőt olykor ittott eltöltő felhőhöz vagy ködhez hasonlító portömeg majd virágporból, majd

parányi állatkák megszámlálhatlan sokaságából áll, mint Daneste és Ehrenberg megmutatták. Ehrenberg azt vitatja, hogy a légkörnyben magoktól támadnak a szervezetek s nem a földről erednek, s azt hiszi, hogy földünk légkörnyében oly erő van, mely élő szervezeteket képes előhozni, s gyanítja, hogy e szervezetek tán az időszakonkint megjelenő ugynevezett légkövekkel valami viszonyban vannak. De ez még nincs bebizonyítva. A veres porfellek, mely Bagdag levegőjét elsötétítette, mikor Murray ott járt, Quekett tanár vizsgálatai szerint merő finom kovarcz fővényből állott, melyben semmi szerves test sem fordult elő. Lawson tudor az 1857. marc. Korfu szigetén leszállt porködöt vizsgálta meg s ebben szintén csak finom szögletes kovarcz részecskéket talált.

A növényországban levő természetes családok vagy csoportok fölismerése mind több érdekes eredményre vezetett. Különösen arra, hogy immár be kezdjük látni, micsoda viszonyok vannak a bizonyos helybeli növények s az illető helyiségek közt; e viszonyok meghatározzák a növények földirati felosztását. E felosztás jelenleg tán szükségképen azon fölvételen alapszik, hogy minden növényfaj csak egyszer teremtett egyidőben s egy bizonyos helyen; s hogy jelenlegi elterjedése reproductiójának saját törvényén alapszik a külső körülmények előmozdító vagy megszorító hatást gyakorolván. E körülmények főleg a légmérséklet s a nedvesség, melyek a hőség forrásától való távolságtól s a nap sugarainak ferde irányától függnek, de a tenger fölötti magasság, vagyis a légkörny gyérsége, s a felszín melegkisugárzási képessége által módosíttatnak. Mindkettő, t. i. a vidék földirati szélessége s fekvési magassága, továbbá a lég- és tengerfolyamok által módosíttatik, melyek a meleg felosztására az általok elnyelt meleg által befolyanak. Terjedelmes szárazföldek száraz és végletes éghajlatot okoznak, ellenben terjedelmes tengerek nedves és egyenlős éghajlatokat eredményeznek. A földmívelés szintén behat a növények földirati felosztására mind közvetve mind közvetlenül; a földmívelés a növényeket egyenlős éghajlatu nagyobb téreken terjeszti el, öregbíti termősségüket s fokozza képességüket a különböző éghajlati viszonyok eltérésére. A földmívelés az éghajlatban is okoz helybeli változásokat. Némely növényfajok, hogy diszelhessenek, különösebb természeti föltételeket kívánnak meg, mások csak általánosabb föltételeket követelnek, s így felosztásuk nagyon különböző. A mérsékeltbb földöv növényei szélesebben elterjedvék, mert a forróövi vidékekben is a magasabb helyeken alkalmas éghajlatot találnak. De még más törvény is van, mely a növények teremtésére, vagyis első megjelenésére vonatkozik, s mely szerint földgolyónk különböző vidékein ugyanazon természeti föltételek alatt más-más növények vannak. Így Dél-Amerika hegyeinek növényei más fajuk, sőt nagyobbbrészt más neműek is, mint azok, melyek Ázsiában nőnek. Az Amerika mérsékelt részein termő

növények szintén más fajuk, némelyek másneműek is, mint az Európában termők. Mexico kaktusait Áfrikában hasonló éghajlat alatt az euforbiák képviselik. — Földünk felszínét most 25 különböző növényvidékre osztják.

A tengerben a szerves élet az állati alakban sokkal jobban s különbözőbben van kifejlődve, mint növényi alakjában. A tengeri állatok s különösen tartózkodási helyök tanulmányozása azon eredményre vezetett, hogy a tengeri állatok felosztása nagyon hasonló a növények földirati felosztásához.

Legérdekesebb a tengeri élet azon felosztása, mely a növények magassági felosztásával hasonlatos; Forbes Eduard erre nézve öt mélységi övet különböztetett meg; t. i. a parti, partközi, közép, alsóközép s mély övet. Ezen övek élethalakai a tenger fenekének mivoltához képest változnak. Még sok teendő van ugyan e tárgyra nézve, de az ide vonatkozó vizsgálatok bizonyosan igen hecses gyakorlati eredményekre is fognak vezetni. Egy csiga vagy tengeri növény, melynek viszonyát a mélységhez ismerjük, igen fontos tudósításul vagy intésül szolgálhat a hajósnak. A geologusok a tengeri lényeknek mélységi övek szerinti felosztásából kulcsot nyertek annak meghatározására, e vagy ama képződmény a tengernek milyen mélységében rakódott le.

Ha az összes földi állatok, melyek most léteznek, egy közös középpontból terjedtek volna el a fölvett néhány ezer év alatt, akkor azt kellene várnunk, hogy tetteles tartózkodásuk helyének távolsága azon képzelt középponttól bizonyos arányban van illető mozgási képességekkel. Így pl. a madarakra nézve azt vélhetnők, hogy a melyek nem röpkölhetnek, s meleg vagy mérsékelt övi növényekkel élnek, azok most is a hozzájuk többé kevesebbé hasonlókkal együtt az elterjedés eredeti központjához legközelebb helyen fordulnak elő. De ez nincs úgy se a madarakra, se más állatcsoportokra nézve. — A négykezű állatok (majmok és majomfélék) három főosztályra szakadnak, s mindenik osztálynak képviselői más más földrészen élnek. Az éghajlat meghatározza a majmok szélességbeli elterjedését (északra vagy délre); de hosszúsági, keletre vagy nyugatra való elterjedésöket teremtési és földirati okok határozzák meg. Külön külön nemek helyettesítik egymást az ó és újvilágban ugyanazon szélesség alatt. De hogy orangutang csimpansztól, vagy megfordítva ez amattól eredhetett volna, az tudományilag megfoghatatlan. — Az őrlök rendjét főleg az óvilági fajok képviselik, melyekből már 162-öt határoztak meg; míg az új világban csak 24 fajt fedezhettek fel, Ausztráliában, Uj-Guineában és Uj-Zélandban pedig egyet sem találtak. A giraff most csak Áfrikában fordul elő; a pézsmány Áfrikában és Ázsiában él; s az ismert 50 antilopfajból csak egyet találunk Amerikában, s egyet sem az új világ közép és déli részein. Az őslénytan kiterjeszté tudásunkat a giraffról, mert azt tanítja, hogy a miocen

és pliocen korokban több girafféle állat létezett Áfrikában és Ázsiában. A földtan azt is bizonyítja, hogy az elefánt és lőféle állatok az elmúlt korokban nagyobb téren voltak elterjedve, mint a föld jelen korában, midőn a most élő elefánt és lőféle állatok csak az ó világra voltak szorítva, s különösen az elefánt csak Ázsiára és Afrikára. Egykor bizonyos lófaj Amerikában is élt, és pedig a megatherionnal és megalonyx-szal együtt, de ez az ember megjelente előtt kiveszett. A földtan továbbá azt mutatja, hogy hajdan az Orinoko, Amazon, La Plata mellékén legalább két elefántfaj (Mastodon Andium és Mastodon Humboldtii) élt. A föld- és őslénytani nyomozások általában sok világot vetnek az állattanra; többi közt azt is bizonyítják, hogy sajátos állati formák bizonyos helyiségekhez kötvek. Így Ausztráliát általában véve a pleistocen és pliocen korszakok alatt a mostaniakhoz hasonló emlősök lakták; másfelől az európai földrétegekben gyakran oly állatok maradványait találjuk, melyeknek rokonai most csak Ausztráliában, Afrikában, Ázsiában vagy Amerikában élnek.

Mikor a zoológ teremtről szól, azzal olyasmit akar kifejezni, miről nem tudja, hogy micsoda. A tudomány még korántsem határozta meg a másodrendű okokat, melyek közrehatottak, mikor „a föld magtermő füveket hozza és gyümölcsfákat, melyek gyümölcsében magok legyenek az ő nemek szerint“ S ha a gyümölcsfának vagy halmak ugynevezett maganemzésének mind tényét mind folyamat tudományosan be is tudnók bizonyítani, mégis a természetben foglalt eszmét vagy eszmekört lényegileg akkor is megtartanók, hogy t. i. azon folyamat a dolgok legbölcsebb s mindenható első oka által indított meg és intéztetett el.

Különböző tényezők összehatása folytán némely állatfajok, különösen a több veszélynek kitett nagyobb állatfajok kivesznek. Mióta ember él a földön, azóta ő az állatok és növények mind felosztására, mind kiirtására a legjelentősebb befolyást gyakorolta. Egyedül az ember s egy vadállat, melyet ő szelidített meg, t. i. a kutya kosmopolitikus lények. A embernemet kevés jól megkülönböztetett válfaj képviseli; s e válfajok helyiségei némileg megfelelnek az általános állati vidékeknek.

Az emberi-nem tekintetében még sok kérdés nincsen tökéletesen megoldva; de annyi bizonyos, hogy régisége sokkal nagyobb, mint a történelmi és nemzetségi emlékekből következtethetnők. Horner Lenárt az 1855-ben és 1858-ban a királyi társulatnak benyújtott két emlékiratában a Nilus által eszközölt üledéki lerakodmányokról értekezik s felmutatja az azon áradmányi rétegekben tett 95 fűrés eredményt. II. Rameszesz ropant képszoaránál Memfisben a földnek mostani felszine s a képszoor talajja közt a Nilus lerakodmánya 9 lábnyi 4 hüvelyknyi vastagsága. Ha fölteszszük, hogy a szooor talajja azon király uralkodásának közepe táján, vagyis 1361-ben K. e. tétetett le, akkor

ezen esztendőket a K. u 1854-hez adván, 3215 évet nyerünk, mint a mely idő alatt az említett lerakodmány létesült. Tehát a Nilus lerakodmánya egyremásra minden száz évben $3\frac{1}{2}$ hüvelyket tesz. A szobor talapjától még 32 lábnyi mélységre furtak; a legalsó 2 lábnyi réteg homokból állott, melyről nem bizonyos, hogy a Nilusból ülepedett le, tehát csak 30 láb vastag lerakodmány maradna, melyre a fentebbi arány szerint 10,285 esztendő kellett Rameszes uralkodása előtt. Már pedig a legmélyebb rétegből fázékcserepet hozott ki a fúróeszköz. Tehát, mikor azon réteg keletkezett, már emberek éltek ott, és pedig annyira mivelt emberek, hogy már fazekat tudtak készíteni. Ebből az következik, hogy a Nilus völgye legalább is már 13,371 év előtt emberekkel volt népesítve. Az emberi-nem nagy régiségére a most élő s már kihalt nyelvek is mutatnak, mint ezt Müller Miksa tanár bebizonyította.

Owen azután a természettudományi muzeumok fontosságáról s a tudományok gyakorlati hasznosságáról értekezett. Megmutatta, hogy a tudomány szoros kapcsolatban van az állam és társadalom érdekeivel, a mezői gazdasággal, műiparral, a közvagyonossággal és egészséggel.

A közgyűlés után a társulat egyes osztályainak szakülései következtek. A társulat t. i. matematikai és physikai, vegytani, földtani, állat-, növény- és élettani, föld- és néprajzi, államgazdasági és statistikai osztályokra szakad. Az egyes osztályülésekben tartott értekezéseket vázlatosan sem ismertethetjük meg, mert cikkünk nagyon is hosszúra nyúlnék.

VI.

A földirat mezején történt legújabb munkálatokat az angol királyi földirati társaság elnöke, Murchinson R. J. adta elő a nevezett társulat múltévi közgyűlésén. Murchinson jelesül szerkesztett jelentése 116 sűrűn nyomatott lapot foglal el, mindazáltal az egyetlenegy évi földirati kitünőbb munkákra sem terjeszkedik ki s nemis terjeszkedhetik. Oly roppant munkásság uralkodik a földirat mezején, hogy az egy hónap alatt megjelenő kisebb nagyobb földirati rendszeres munkák, úti rajzok, térképek, értekezések, stb., melyek a Góthában kiadott „Geographische Mittheilungen“ című folyóirat szerkesztősége tudomására kerülnek, egyremásra a 200-at meghaladják. Én még Murchinson jelentését sem közölhetem egész terjedelmében, hanem csak röviden fogom a nevezetes dolgokat megérinteni.

A tengereken való fölmérések, melyek az angol tengerészeti hivatal részéről történnek, a mult évben is folytak, s összesen 20 felmérő osztály volt tetleges alkalmazásban. Ez osztályoknak mintegy fele az angol partokon foglalatoskodék, másik fele az angol

gyarmatokon, a Földközi tengeren, a La-Plata folyamon, a Csendes tenger délnyugati részeiben és Sina partjain dolgozék. A Fekete tengeren kivált a Duna deltájának fölmérésével foglalkoztak Spratt kapitány és Wilkinson vezetése alatt. Az Azovi tengert 40 lábnál sehohsem találták mélyebbnek; a Földközi tenger legnagyobb mélysége Malta és Kandia szigete közt 2170: Kandia vagy Kréta szigete s a Dardanellák között pedig legnagyobb mélysége 1100 ölet tesz, stb.

Azonkívül szorgalmasan dolgoztak Nagy-Britannia tábornkari fölmérésén és földtani fölvételén is. A földtani fölvétel két év óta Murchinson vezetése alatt folytattatik igen nagy buzgalommal, miről az eddig megjelent térképek s a Jermyn Street-ben felállított muzeum tesznek tanúságot. Piazzi Smyth skótországi királyi csillagász, Witt Henrik, Cleghorn János stb. különösen a természeti földíratot gyarapították munkálataikkal és különböző kísérleteikkel.

A francia kormány intézkedése folytán mindazon országok, partok és tengeröblök pontosan fölvétetnek, melyekre Franciaország befolyása kiterjed. Spanyolországban 1854 óta történnék trigonometriai fölmérések, továbbá az ország földtani kikutatásán is szorgalmasan dolgoznak. Olaszországban részint francia, részint olasz tudósok dolgoznak tökéletesb térképek készítésén, s az ország földtani kikutatásán. Hogy Németországban a földírat és földtan mezején mi fáradszatlan munkásság uralkodik, ezt Petermann földíratí közleményei, a berlini, königsbergi s más földíratí társaságok évkönyvei, stb. bizonyítják. Az ismeretlen földrészek kikutatásában kivált a németek, angolok és északamerikaiak versenyeznek egymással; így évről évre jobban jobban ismerkedünk meg Afrikával, Ausztráliával s az északi sark jeges vidékeivel. Afrika belsejének további kikutatására mind 1857-ben mind 1858-ban ismét többen indultak el Európából s az amerikai egyesült államokból; a többi közt Livingstone, Roscher, stb. Sőt még a háladatlan fagyos sarkvidékekre is újabb expedíció küldetett ki, Mr Clintoek vezérlete alatt.

Oroszországban a császári földíratí társulat, melynek célja főleg az orosz birodalomnak még kevéssé ismert vidékeit és tartományait kikutatni és megismertetni, 1849-ben újabb szerkezetet nyert. Munkásságát tanúsítja az, hogy azóta máris tíz kötetet adott ki. Most Ritter nagy földíratát fordítják orosz nyelvre s az abban előforduló tévedéseket újabb kutatásokon alapuló jegyzetekkel kijagazítják.

Hasonló munkásság uralkodik a földírat mezején Europa minden országában. Most Európában a következő hét földíratí társulat van:

1) Sociétés de Geographie á Paris, 1821 óta, tagjainak száma 186, évi kiadása 10,000 frank, vagyis mintegy 4000 pft.

2) Die Gesellschaft für Erdkunde in Berlin, 1828 óta, tagjainak száma 400, évi kiadása 6686 pft.

3) The Royal Geographical Society of London, 1830 óta, tagjainak száma 850, évi kiadása mintegy 16,930 pft.

4) Der Frankfurter Verein für Geographie und Statistik, 1836 óta, tagjainak száma 180, évi kiadása 767 pft.

5) Der Verein für Erdkunde und verwandte Wissenschaften zu Darmstadt, 1845 óta, tagjainak száma 123, évi kiadása 450 pft.

6) Császári orosz földirati társulat Pétervárbán, 1845 s újabb szervezettel 1849 óta, tagjai száma 936, évi kiadása 37,881 pft.

7) A császári ausztriai földirati társulat 1856 óta.

A történelem mezeje talán még nagyobb szorgalommal műveltetik szintén minden, még a legkisebb országokban is. Az ókor történelme a németek, angolok és francziák közreműködése folytán néhány év óta egészen más alakot nyert. A babiloni, ind és egyiptomi nyelvbéli és másféle emlékek felkutatása, fölfejtése, és magyarázata a legnagyobb szorgalommal folytatatik, s ennek következtében látkörünk mind jobban kitágul, s egészen új világ nyílik előttünk. De az eddigelé ismert történelem egyes részei is új meg új fölfedezésekkel gazdagíttatnak; Görögország és Róma s minden európai ország és nemzet történelme mind nagyobb alaposággal és terjedelemben tanulmányoztatik és adatik elő. Az összeállító és művészileg teremtő történelem karöltve jár a nyomozó történelemmel, s minden európai nemzet virágzó irodalmat mutathat föl, mely az egytetemes történelmet, az egyes országok, népek és rendek, a művészetek és irodalom, az intézetek szóval minden közérdek történelmét karolja föl.

Az állami, társadalmi, a vallási és erkölcsi, a nyelvészeti és bölcselmi tudományok is virágzanak, egyik nemzetnél inkább mint a másiknál, de teljesen egy művelt nemzetől sem mellőztetnek el. Ezen tudományokra nézve a vezérszerepet sok tekintetben még mindig a német nemzet viszi: de a bölcseslem és nyelvészet már a francziák és angolok között is mindinkább terjedez. Az európai nagy tudományos mozgalomban a kisebb nemzetek, a dánok, svédok és norvégek, a csehek és lengyelek, sőt a finnek és görögök is részt vesznek. Egy szóval nem állíthatjuk, hogy a tudományos munkálkodás a mi korunkban csökkenésnek, ernyedésnek és hanyatlásnak indult volna, hogy a szellemi kincseket általában nem becsülnék úgy mint az anyagiakat. Ezt legfőlebb egyesekről, tán egész osztályokról is mondhatjuk, de egész nemzetekről nem. Sőt ellenkezőleg minden nemzet igyekszik a közös szellemi munkában minél nagyobb részt venni, magát az emberi szellemre nézve mintegy nélkülözhetlenné tenni, s ezáltal jövődjét biztosítani.

VII.

Hát a magyar nemzet mit mivel? Ugy látszik, mi is érezzük, hogy jövendőnk, anyagi érdekeink rendezése mellett, csak a szellemi munkálkodás biztosíthatja, hogy csak a szellemileg erős nemzetet nem döntheti sírba anyagi erő. De ha szellemi munkásságunkra s annak eredményeire elfogulatlanul tekintünk, alig fogunk azzal megelégedhetni, s még kevésbé kérkedhetni. Mondjuk ugyan, hogy irodalmunk virágzik, hogy a tudományosság nálunk is mindinkább terjed. De ha részletesebben vizsgáljuk: szellemi törekvéseinknek milyenek eddigi eredményei, irodalmi termékeink számra és belbecsre mennyiben ütik meg a mértéket s vehetők össze más nemzetek irodalmával, akkor bizony kevés okot találunk a dicsekvésre. Sokat irunk és beszélünk a real tudományokról, mégis irodalmunk a természettudományok köréből alig mutathat fel egyebet, mint néhány tankönyvet s egyikét értekezést. Pedig vannak jeles embereink, kik a természettudományok egyik vagy másik ágában igen kitünők, pl. Brassai, Kovács Gyula, Stoczek, Szabó József, Pettko és mások. — Az állami, társadalmi és bölcselmi tudományok köréből ugyan több kisebb nagyobb, s egyikét jeles munkát is mutathatunk fel, de hogy azon tudományok már irodalmunkban kellőleg képviselve s abban meghonosítva volnának, nem mondhatjuk. Gyakran emlegetjük a „magyar philosophiát“, de én még nem ismerek magyar könyvet, mely bármicsoda philosophiai rendszert egészben, részletesen tárgyalna s irodalmunkba átültetne; nem ismerek oly magyar könyvet, mely pl a philosophia teljes történelmét foglalná magában, vagy csak a német philosophia rendszereit is Kanttól Hegelig előadná s kellőleg megismertetné. Pedig, gondolom ez volna első teendőnk, mert csak akkor építhetünk fel önálló vagy új rendszert, ha a meglévőket már ismerjük s a magunkévá tettük.

Többet tettünk néhány év óta az összehasonlító nyelvészet körében, és noha még nagyon sokat itt sem mutathatunk fel, mégis remélhetjük, hogy a megindult munkásság nem fog eredmény nélkül maradni. De a klassikai és bibliai nyelvészet még most is csaknem egészen parlagon hever, s a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet körül is még annyi az előítélet és elfogultság, a tapogatódzás és ingadozás, hogy az illetőknek még sokat fog kelleni küzdeniök, míg czélt érnek. Azonban a nyelvészetben legalább a kezdet megtörtént, s ha Isten úgy akarja, lassankint majd csak jobban leszünk vele, s ekkor majd a külföld is megbecsüli a magyar tudományt,

Legtöbbet tettünk a történelem körében, legalább a hazai történelemben. Itt egy Teleki, Szalay és mások munkái, a magyar akademia történetára s a történeti kútfők általa és gr. Mikó által eszközölt kiadásai valóban becsületére válnak a magyar névnek s irodalmunknak. Mindazáltal a történelem mezején is még sok

a teendők. Ha Szalay bevégzi munkáját, hazánknak történelmét fogjuk birni, és pedig hivebben, művészebben előadva, mint azt Engel, Fesslerben-, vagy régibb latin munkában olvashatjuk. De irodalmunk, ha igazán nemzeti, azaz a nemzet minden szellemi igényeinek megfelelő irodalom akar lenni, nem szorítkozhatik csak saját országunk történelmére; kell, hogy az a világ egyetemes történelmét, sőt az egyes országok részletes történelmét is felkarolja. S itt még roppant hiányt látunk irodalmunkban; nincs részletesebb, s az új nyomozások eredményeit magában foglaló egyetemes történelmünk, nincsenek a főbb országokat tárgyzó részletes történelmeink. Helyes, hogy a Sz Istvántársulat Cantu történelmét adja ki, de még az nem elég, nem csak azért, minthogy Cantu sok tekintetben nagyon egyoldalú, de azért is, hogy az mégis csak fordítás lesz s korántsem önálló munka.

Bármerre tekintünk irodalmunk mezején, mindenütt sok hiányt fogunk látni, mindenütt roppant teendő vár reánk. Ha nemzeti irodalmat ohajtunk, okvetlenül oda kell törekednünk, hogy abban a nemzet valamennyi osztálya és tagja lelje szellemi igényeinek kielégítését; hogy ha valaki pl. történelmet akar olvasni és tanulni, külföldi munkákhoz ne kelljen folyamodnia. S így van a többi tudományokra nézve is.

Törhetetlen buzgalommal oda kell törekednünk, hogy irodalmunkat minden magyar emberre nézve nélkülözhetlenné tegyük, majd aztán a nagy világ sem fogja nélkülözhetni, s diszkrétét, terjedését nemcsak tűrni, de gyámolítani is fogja. Oda kell törekednünk, hogy ne legyen tudomány, mely irodalmunkban kéllőleg képviselve ne volna. Szükséges pl. az összes tapasztalati tudományokat irodalmunkba átültetnünk s azután tehetségünkhez képest tovább fejlesztenünk.

Törekvéseinkben, igaz, sok nehézséggel fog kelleni megküzdenünk. Mig őseink a törökkel harcoltak s azután babérjaikon aludtak, addig a többi nemzetek folyton folyvást haladtak előre. Most már a külföldi szellem nyakunkra nőtt, sokan közülünk kényelmesbnek látják, szellemi igényeiket a külföldi termékek által kielégíteni, s lenézéssel vannak küzdő tudósaink és íróink iránt. Egyrészt még nemzetünk nagy tömegében a kellő fogékony-ság is hibázik, s igen sokan hiábavaló és unalmas dolognak tartanak mindent, mi a képzelődést vagy érzéseket nem csiklándja, vagy közvetlen, markolható hasznot nem ígér. Valóban az elfogultság és fogékonytalanság még sok bajt fog szerezni; de azért ki nemzete méltóságát szíven hordozza, ki nemzete jövődjében bízik, annak tennie kell, a mennyit tehet. S ha a maga körében mindenki megteszi a mire képes, a mit kötelessége parancsol, bizton remélhetjük, hogy tudományosságunk és irodalmunk fel fog virágozni.

VIII.

A tudományt és tudományos irodalmat mindenütt csak jól szerkesztett intézetek és társulatok képesek meghonosítani s fölvirágoztatni. Elszigetelten dolgozó egyes emberek most már sokra nem mehetnek; egyes ember sem az óriásilag növekedő tudományt nem képes magába fölvenni s átfoglalni, sem a szükséges eszközöket és tudományos készületet nem bírja magának megszerezni. Ez oly kétségbevonhatlan tény, hogy hosszas bebonyóztatást nem kíván. Bizonyos körök és középpontok nélkül a tudományokban sehohse mentek sokra, s bizonyosan mi sem fogunk sokra mehetni azok nélkül. S hogyan állunk e tekintetben?

A pesti egyetemről e helyen, hol a magyar tudományosság tényezőiről van szó, nem szólhatunk. Hisz maiglan sincs benne például a magyar nyelvészetnek tanszéke, holott az még a prágai egyetemnél is van.

A nemzeti muzeum kezdetnek igen jó, de koránt sincs még kellőleg felszerelve.

Hisz még csak elegendő szekrénye sincs a meglevő gyűjtemények számára; új gyűjtemények megszerzésére pedig igen kevés biztos pénzalapja van.

A magyar tudós társaság pénzalapja nem fölötte csekély ugyan, de baj, hogy jövedelmének nagy részét nem fordíthatja tudományos czélokra. Saját épülete nem levén, a jövedelem tetemes részét szállásbérre kell fordítania, mihez azután a közadó is járul. Pedig különösen könyvtárának helyiségei oly szűkek, hogy a könyveket sem kellőleg felállítani, sem használni nem lehet. Mindezeket latba kell vetnünk, ha az akademia munkálkodása eredményei iránt méltányosak akarunk lenni.

A természettudományi és földtani társulatok oly csekély anyagi erővel rendelkeznek, hogy azoktól már azért is nagyon sokat nem várhatunk. Kivált a természettudományi vizsgálasok sok költséget s nagy tudományos készületet igényelnek. Azonban talán a meglevő anyagi és szellemi erővel is valamivel többet tehetnének, mint eddigelé tettek, s hihetőleg fognak is tenni, ha majd alapszabályaik meg lesznek erősítve. Igénytelen véleményem szerint a természettudományi társulatnak nálunk kettős czélja lehetne: 1) a természettudományokat új vizsgálásokkal s hazánk természettudományi ismertetésével gyarapítani; 2) a természettudományokat általában terjeszteni s meghonosítani. Az új tapasztalatok, vizsgálatok s hazánk egyes vidékeinek kikutatása és ismertetése a társulat évkönyveiben jelenének meg, s ezeket az illető tagok ingyen kapnák. De ezen kívül kívánatosnak és üdvösnek tartanám, ha a társulat lassankint

az összes természettudományokat irodalmunkba átültetné, hogy közremunkálkodása folytán néhány év múlva a természettudományok valanennyi ága irodalmunkban képviselve volna. Erra nézve a társulat évkönyvein kívül a természettudományokat rendre tárgyoló gyűjteményt adhatna ki, melyből évenként egykét füzet jelenhetne meg, melyeket a tagok a bolti árnak pl. feleért kapnának. Szóval azt véljük, hogy a társulatnak az eredeti nyomozásokon és vizsgálatokon kívül, arról is kellene gondoskodnia, hogy irodalmunkban mentől előbb az összes természettudományok meghonosítottassanak. Ha e véleményem elfogadhatónak látszik, lehet majd az eszközökről és módokról is gondoskodni.

Ezekből látjuk, hogy létező tudományos intézeteink szellemi és anyagi hiányaiknál fogva igen nagy lendületet nem adhatnak a tudományos búvárkodásnak és irodalomnak. A muzeumi gyűjtemények igen dicséretesen szaporodtak elég rövid idő alatt, s a tudományos búvárkodás azokban sok anyagot lel. De már az is nagy baj, hogy se az egyetemi, se a muzeumi, se végre az akadémiai könyvtár nem bír szükséges pénzalappal. Most ugyan sok kötetet számláló három nyilvános könyvtárunk van, de mindegyik kiányos, egyikben sem találjuk meg, akármely szakra nézve, az összes literáriai apparatust, mint ezt sajnálattal kénytelen tapasztalni egyik másik tudósunk. Még a magyarországi irodalmi készületet sem találjuk együtt, annál kevésbbé a külföldi irodalomnak összes kitünő termékeit.

Minap a természettudományi társulat gyűlésén indítvány tétetett, hogy Budapesten szükséges volna földdelejességi vizsgálatokat is tenni, miután azok már a legtávolabb világrészeken is tétetnek Erre azt válaszolták, hogy nem lehet, mert nincsenek eszközeink, alkalmas helyiségünk sincs az eszközök felállítására s a vizsgálatok megtételére. Ez igen jellemző a mi körülményeinkre nézve. Már Amerika és Szibéria sivatagjaiban is vannak csillagászati és földdelejességi vizsgálódák, sőt az örök jég alatt dermedő Iszlánd szigetén is van 1774-ben Reikiavik helységben alapított csillagvizsgáló. A sokaktól megvetett finneknek Helszingsforszban virágzó finn egyetemök is van. S nálunk az egész országban nincs intézet, hol csillagászati, földdelejességi, meteorológiai stb. vizsgálatok k e l l ő s z a b a t o s s á g g a l t é t e t h e t n é n e k . S ezen bajt sok más tudományos búvárkodásban is érezhetjük, úgy hogy az egyesek buzgalma lelohad, képességök siker nélkül marad s minden törekvés megszibbad.

Központokra van szükség, melyek körül az egyesek egybe-gyűlhessenek s egyesült erővel a tudományok terjesztésén és gyarapításán munkálkodhassanak; intézetekre, melyeknél fogva az illetők minden idejüket a tudományos foglalkozásnak szentel-hessék. Nálunk mindenki kénytelen erejét elforgácsolni s olvas-nokkal foglalkozni, melyek rá nézve több anyagi hasznal jár-

nak, de a köztudományosság kárával történnek. Hol nincsenek intézetek, melyek lehetőségessé teszik, hogy a kinek belső hivatása van, kirekesztőleg a tudománynak élhessen, ott a tudományosság és tudományos irodalom gyarapodásáról alig lehet szó.

Okvetlenül szükség ez okból, hogy legalább a létező intézetek, t. i. az egyetem muzeum akademia, a természettudományi és földtani társulatok kellő anyagi és szellemi erővel láttassanak el, hogy mindegyik a maga körében egész foganattal munkálkodhassék. Mindezeket csak bizonyos pénzmennyiséggel lehet elérni; pénz nélkül semmiben semmire se mehetünk. Az országos tudományos intézetek felállítása és fentartása mindenütt sokba kerül, nálunk is bizonyosan sokba fog kerülni, s nem várhatjuk, hogy valaki a szükséges összegeket nekünk ajándékozni fogja. Nemzeti intézeteit csak maga a nemzet tarthatja fön; honnan és mikép teremtsse ki a nemzet a tudományossága s irodalma fölvirágoztatására szükséges intézetek költségét, azt nem tudnám megmondani, de az nemis tartozik rám. Csak rövid pillantást akartam vetni a külföld s hazánk tudományosságára, s futólagosan kimutatni a hiányokat, melyeken segítenünk kell, ha czélt akarunk érnei.

HUNFALVY JÁNOS.

ADATOK A FÖLDBIRTOKI HITEL KÉRDÉSÉHEZ.

Anyagi kérdéseink közt alig van jelenleg fontosabb, a közfigyelmet inkább elfoglaló kérdés, mint a földbirtoki hitel kérdése. A Magyar Gazdasági Egyesület, mint tudva van, emlékiratban fejté ki közelebb e tárgyban véleményét.

Ily körülmények közt nem csak érdekes, de egyszersmind korszerű minden ide vonatkozó adat közlése.

Ily adatokat közlünk a jelen füzethez végül mellékelt táblázatban.

Tudjuk ugyan is, hogy a mult 1858-ik év végével hatóságilag összeirattak a betáblázási és telekkönyvekből mindazon tartozások, melyek jelzálogilag be vannak jegyezve az összes birodalomban. Ez összeírás eredményét találja az olvasó a mellékelt táblázatban, oly módon egybeállítva, hogy könnyebb legyen az egybevetés s minél inkább szembetűnjenek a kimutatásból vont következtetések.

Előlegesen csak két körülményt kell megemlitenünk. Hogy a magyar koronához tartozó határőrvidéken nincsenek betáblázások, azért nem fordul elő azon vidék e táblázaton. S hogy 100 osztrák \square mértföld annyi mint 104 $\frac{5}{8}$ % geogr. \square mfd; egy osztrák \square mfdben pedig 10,000 katasztralis hold van 1600 \square ölével számítva.

A mi már az említett táblázatot illeti: mindenekelőtt mutatja az, mily nagy hitelezési alapot nyújtott eddig is a birodalomban a földbirtok, s mi nagy hitelre volt szüksége. Ha az ugynevezett Landtafelen jegyzett öszleteket az összes betáblázott öszletekkel öszveadjuk: a birodalom 10.636 osztr. \square mértföldnyi területén 1835 millió pfo-

rint jelzálogi teher nyugszik, és egy □ mfdre egyre másra 175 ezer forint jut, egy kat. holdra pedig 17½ pengő forint.

Kitűnik továbbá ezen táblázatból, hogy azon országokban, a hol nagyobb a népesedés, költségesebb a művelés, nagy beruházások, nagy forgó tőkék kívántatnak a föld értéke és aránylag terheltetése is nagyobb, világos bizonyossággal annak, hogy csak ott emelkedhetik a belterjes — intenzív — gazdálkodás, hol a birtoknak nagy tőkék állanak rendelkezésére.

Ha az ugynevezett Landtafelben jegyzett terheket is számitásba lehet venni: kihagyván a millión aluli öszleteket, a fentebbi kimutatásban említett koronaországok terhe ily viszonyban fog állani egymáshoz :

Országok neve.	Terhe milliókban.	Területe osztr. □ mfdben.	1 □ mfdre esik pft.	1 katas-tralis hold földre esik pforintban
1. A német szövetségi országokban	1211	3.470	350.000	35
2. Az olasz tartományokban	111	1.358	81.000	8 ft 6 kr.
3. A lengyel tartományokban . . .	392	790	496.000	49 „ 36 „
4. A magyar koronához tartozó országokban . .	120	5.017	23.000	2 „ 18 „

Egybehasonlítva immár a magyar koronához tartozó országokkal a többieket, nem földértékileg, de területileg: az olasz tartományokban 21-szerre, a német szövetséges országokban 15-szörre, a lengyel tartományokban 3½-szerre nagyobb teher fekszik az ingatlanokon, mint a magyar koronához tartozó országokban.

Még nagyobb lesz a különbség, ha az egyes legterheltebb koronaországokat vesszük hasonlatba.

Ez egybevetésből ugyanis kitűnik: hogy a magyar koronához tartozó országok, — ha értékök egyre másra sokkal alantabb áll is — értékaránylag is kevesbbé vannak bejegyzett adósságokkal terhelve, mint a birodalom többi országai. Mert ki hinné el, hogy közép számitás szerint Olaszországban 21-szer, a német szöv. tartományokban 15-ször, s Gallicziában negyedfélszer annyit ér egy katastr. hold föld, mint a magyar koronához tartozó országokban?

Igaz ugyan, hogy ez utóbbi országokban sok terhek nincsenek betáblázva, ily terhek különösen a nagyszámu uzorás váltó terhek; s a telekkönyvek sincsenek még rendezve: ennél fogva az

ország terhei nem tűnnek ki oly világosan, mint másutt. De más országokban is vannak be nem táblázott terhek; a betáblázottak pedig sokkal aránytalanabban terhelik a földbirtokot, miután a földbirtok nagy része hitbizományokból, majoratusokból állanak, melyek betáblázást vagy éppen nem, vagy csak a javítási értékig engednek meg.

Ezekből világos, hogy :

A földbirtoki hitelnek, megszűnven az ősiségi birtokviszonyok, és elkészülven a telekkönyvek, a magyar koronához tartozó országokban nyílik a legszélesebb tér, mert értékaránylag is legkevésbé van terhelve. — Mert éppen a földbirtoki hitel által nyújtandó tőkék, — melyek hasznos beruházásokra a legszélesebb tért engednek — még tetemes jövedelmet, érték-emelést s ennélfogva mindig növekedő hitelezési alapot nyújtanak.

Kítetszik továbbá, hogy a magyar koronához tartozó országok földbirtoki hitelszükségén czélszerű intézkedések, különösen jól rendezett földbirtoki hitelintézetek által segíteni, inkább szükség, mint a többi koronaországokban. Másutt ugyanis az eddigi nagyobb terheletés bizonyossága szerint meg voltak a tőkék, melyek a földbirtoki hitel rendelkezésére állottak, holott hazánkban hiányzottak, és most még inkább hiányzanak.

Az is kétségtelen, hogy ha csak közelítőleg értékaránylag ohajtják is rendelkezésére bocsátani a magyar koronához tartozó országoknak azon tőkét, melyek más kor. országoknak — földértékaránylag — rendelkezésükre állottak : arra nagyon is elégtelenek az eddigi intézkedések, melyek a bécsi bank hypothecalis osztályainak korlátolt, drága, és czélszerűtlen működésében összpontosulnak.

Kétségtelenné teszik ezek fölött az idézett adatok, hogy a birodalom nagy kiterjedésénél, s a dolog természeténél fogva, egy központosított földbirtoki hitelintézet bármely széles alapokra legyen is az fektetve — a földbirtoki hitel igényeinek soha sem lesz képes megfelelni.

Kitűnik végre különösen a betáblázott összegek nagyszerű mennyiségéből, hogy a birodalom minden országaiban bizalommal kerestek elhelyezést a tőkék a földbirtokra, kitűnik, hogy habár az állam és iparvállalatok nagyobb kamatokat fizetnek itt is, mint mindenütt, a jó hypothekát keresték a vidéki tőkepenztek kétségtelen jeléül annak, mily széles tér nyílnék a birodalomban a vidéki földbirtoki hitelintézetek föllállítására. Világos jele, hogy ok nélküli félelem, attól tartani, hogy a földbirtoki hitelintézetek záloglevelei a központi börzét özönlenék el. A vidéki hitelintézetek záloglevelei, ha kellő ovatossággal és józanul emelkedve adatnak ki, nagyrészt a közel vidék tőkéit hozzák össze ezen üdvös célra, azok biztos elhelyezésül szolgálván, — mint ezt nemesak Németországon, de Gallicziában is szemlélni lehet.

Mi a jelzálogi kölcsönök kamatlábát illeti : e részben is érdekes tanulságot nyújt táblázatunk. A birodalom többi országában már régóta 5 petre van a betáblázási kamatláb határozva ; a magyar koronához tartozó országokban pedig ez csak a jelen évtizedben történt. Midőn az összes birodalomban 84 millió 6°/_o-tes teher van betáblázva ; s 5 és ezen aluli kamatozás mellett 1751 milliót találunk följegyezve : akkor a magyar koronához tartozó országokban felét teszi a 6°/_o-tes, másik felét az ezen aluli betáblázások öszlete, t. i. 61 millió 6°/_o s 60 millió azon aluli ellenében. Ha a többi tartományokat összevesszük : 23 millió 6°/_o áll 1615 millió azon aluli ellenében.

Nem akarván ezuttal arról bővebben szólni, czélszerű és tanácsos lenne-e a betáblázási kamatlábat a jelen viszonyok közt emelni : azzal fejezem be rövid értekezésemet, hogy már maga azon körülmény, hogy az öszves monarchiában található több mint 1700 millió — ingatlanra betáblázott — teher létezhet 5°/_o és azon aluli kamatozás mellett — akkor, midőn minden állam és iparpapír 6—7°/_o közt jövedelmez : legvilágosabb és tagadhatlan bizonyossága azon fentebbi állításunknak, hogy a földbirtoki hitel legbiztosabbnak tekintetik, s a meglévő tőkék nagy része mindenkor önként ezen módu elhelyezést keresi : s hogy a monarchiában czélszerű földbirtoki hitelintézetek által a földmivelés felvirágzására széles és nagy tér nyilhatik.

LÖNYAY MENYHÉRT.

IRODALMI SZEMLE.

ETHNOGRAPHIE DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE, von Karl Freiherrn v. Czoernig. Wien. Második és harmadik kötet 1855. *).

II.

Ezen nagy munkának második és harmadik kötete Magyarország lakosainak van szánva, foglalván magában „történelmi vázlatot Magyarország és volt társországainak népeiről és gyarmatairól.“ A két kötet I. osztályában két időszakot tárgyalnak a szerzők (Häufler**) és Czoernig), ugymint: első időszak: az első népesedés nyomaitól fogva a magyarok beköltözéseig; második időszak: a magyarok beköltözésétől a törökök elűzéseig; harmadik időszak (mely a harmadik kötetet foglalja el) a törökök elűzésétől a mai napig.

Első időszak (894-ig Kr. u.). Ha népesség tekintetéből nevezetes az ausztriai birodalom: Magyarország e birodalomban is legnevezetesebb. Európának szárazon elérehaladó népessége két úton jött Ázsiából Európába, a Volga és Duna útján. Ez utóbbi út Magyarország szívében viszen keresztül; valamely népség a Dunának fordult, az szükségkép

*) Lásd a Budapesti Szemle III. köt. 228–239 lapjait.

**) Magyarország népirati leírása, valamint az erre vonatkozó irodalmi és történelmi készlet néhai Häufler Józsefé.

Magyarország földére tolakodott. De a Volga mentiben is északnyugatnak igyekvő népek hamar és könnyen a Don, Deneper, Neszter folyókon délnek fordulva, s a Feketetenger partjain a Duna torkolataihoz jutva, ezen folyón jöttek fölfelé, tehát Magyarországon sáfóroztak ideiglen óráiglan. Ennélfogva mondható, hogy a Duna volt a legjáratosabb népút azok számára, kik nem a Középtenger nyugati partjairól vitorlázhattak Európába. Előadni tehát, kik meddig és hol laktak egyszer Magyarországon területén, a vállalatok legnehezebbike; mely azután még nehezebbé válik, ha a sok népeket nyelvi és nemzetiiségi tekintetből is osztályozni akarjuk. Erre pedig az újkor, különösen 1850 óta, fölötté hajlandó. Tudniillik az újkor merészsége túlteszi magát a századok által megerősített történeti jogokon; a bölcselmi jog követelményeit úgy is elutasította magától. Mintha végire járván merész tetteinek, maga magától ijedne meg, mert látja, hogy nincsen alapja, sem a bölcselmi sem a történeti jogban. Tehát szerezni akar magának alapot, s azt az utóbbi századok előtti kor romai közt keres.

A magyarok idejövetele előtt Magyarországon is okvetlenül keltek voltak az első lakosok, kiknek nyomait, úgy mondanak a szerzők (II. köt. 1 lapj.), Krisztus előtt a XV-dik századra viheti fel a monda, mely szerint K a d m u s Ó-Raguzában hala meg 1430 körül Kr e. s fia I l l y r i u s az illírek őse. Továbbá beszéli a monda, hogy J a s o n, az Iszteren és Száván tére vissza Kolkhiszból 1250 körül Kr. e. miből a Duna korai hajózását lehet kiolvasni.

600 — 300 ig Kr. előtt a galliai keltek némely törzsei visszafordulnak kelet felé, s szaporítják Pannoniának népségét. Keleti részein Magyar és Erdélyországnak a d á k o k, vagy g é t á k (mert ezeket azonosoknak hiszik) laktanak, kik 58-ban Kr e. nyugatra törvén, a b o j o k n a k földeit pusztíták a Rába folyótól az Inn-ig, melyet azután b o j i p u s z t á n a k (deserta bojorum) neveztek. 29-ben Kr. e. Augustus a pannonok, japodok és dalmaták felett nyert győzelmeinek diadalát üllé meg Rómában; ezentúl Pannonia római tartomány vala, melyből a római sereg legvitézesebb csapatjai, s a római birodalom egyik jelesebb császára, Probus, kerültek ki. A római Pannoniának általellenében a Duna bal partjaitól kezdve laktak: q u a d o k a Morava és Vág mentiben, kik alá a b a i m - o k (bäemi, a b o j o h a i m i szónak összevonása) tartoznak vala; a s z a r m a t i j a z y g o k a Garam, Tisza és Duna közt; végre Magyarország kelet-északi részein és Erdélyben a g é t á k vagy d á k o k. A dákok országát elfoglalá Trájánus; de nem sokáig bírhatták azt a rómaiak, mert Aurelianus császár már 274-ben engedé által a g ó t o k é s v a n d a l o k n a k. A gótok mintegy 100 évig laktanak ott, míg a hunok átlépven a Don folyón 375-ben, a gótokra törének.

A h u n n é v, így ír Czoernig meg Häufler, majdnem oly általános jelentésű földirati névvé vált a régiéknél, mint a s z k ü t h név. Egyiptomi felirathban 1600 körül Kr. e. fordul elő már a hun név (II. köt. 14 lapján); Szeszosztris az u n n o k a t szövetségeseiül bírá ázsiai hadjárataiban; Darius feliratain is mint Unae olvashatók; Plinius az indek és

szkíttek szomszédságába, Ptolomaeus a Pontus mellékein a roxolánok és bastarnák közzé helyezi, hol Strabón az urgiakat ismeri. Priscus a médek szomszédságából hozza ki a hunokat; Ammianus Marcellinus pedig, mint egykoru író, úgy tudósít, hogy a hunok a Maeotisi tengeren túl a Jegestengerig laktanak. Mindenből együtt azt hozzák ki íróink, hogy a hunok természeti és erkölcsi jellemöknél, 1000 éven keresztül az Ural, Kaukasz és Imaus közti lakásuknál, végre a kevés nyelvmaradéknál fogva ugri-, szkít-, csud-, finn származásaik. Továbbá pedig mondják az írók (vagy inkább csak Häufler), hogy a hun, avar és magyar közös eredetű népek voltak. Főlelíti Häufler következő nyelvmaradékokat is: „Az örmény íróknál előforduló hunk név hun helyett, a többesi hunok alakot látszik magán viselni. Jornandes szerint a szó uar folyót jelentett a hunoknál, mint mai napig az avaroknál uar, uor, or, és hor folyót teszen. Khun (chun) embert jelent az avaroknál; a chuni, huni, unni szó a hun nyelvben is embert jelentett, — a hunok tehát emberek, férfiak, — mint a német népek is nevezik magogokat: ger-manen (hadakozó férfiak), marko-mannen, alemannen stb. — Az avaroknál mai napig egy tartomány Chundzag nevet visel, mint Magyarországon a kún-ság. A régi hunoknál vadán, a magyaroknál vadon a puszta.“ (II. 16.) Okoskodik a nemzeti nevekből is, mint: „Ha egyes hún és avar törzsek neveit tekintjük, mint: bitugur, ultzingur, kutugur, uturgur, onogur stb. ezekben az ugur nevet (ungur) látjuk, mely szinte régebb lehet a hún névnel is.“ (II. 22) „A hunugur (onogor) név az első közös név, s nem látszik egyebet jelenteni, mint: a hunnok urai“ (II. 49).

A hunok nemzetisége nagyon érdekelté mindég a magyar olvasót, miért is szabadjon nekem félbeszakasztani a német író ismertetését, s előleg mondani valamit a hunok, avarok és magyarok rokonságáról, kiegészítvén mintegy az Ethnographia tudósításait.

A hunok, avarok és magyarok nemzetisége.

Häufler nemzetiségi vizsgálódásaiból kihozza, hogy a húnok, avarok, és magyarok kétségtelenül rokonok, ha nem voltak is azonegy nemzetnek egymásután következő törzsei. Sőt két állításával egyenesen a háromnak nemzetiségi azonosságát fejezi ki, mit azonban észre nem veszen, mert nem volt elég ismerete az áltaji nyelvekről. Egyik állítása ez: az örmény írók a húnokat hunk névvel nevezik, mely szónak k-ja, úgy látszik, a többest jelenti, miszerint hunk annyi, mint húnok. — Ha ez állana, az örmény írók talán magoktól a hún emberektől hallották e „húnok“ szót: mely aztán a hunok magyarságát bizonyítaná, mivel az egész áltaji nyelvfaj körében a többesi rag a magyar nyelven kívül csak a lapp és szamojéd nyelvekben fordul elő; másutt többnyire a többesi rag. — Másik állítása ez: a sokszor s úgy szólván mindenik bizant íróknál olvasható ultzigur, kutugur, utugur, onogur, hunogur stb. népn-

vek ur, or végzete a magyar úr szó lehet, mely maig a tulajdon és köz nevek után áll, mint : János úr, szabó úr stb. — Ha ez állana, az szinte azon népek magyarságát bizonyítaná, mert ezen tisztesség-név más áltaji nyelvben nincsen. Ámde van a finn nyelvben az uros, uro szó, mely meglett embert és hőst jelent, s a magyar szó alkalmasint ugyan azt jelentette eredetileg. Ha tehát föl akarjuk tenni, hogy azon népnevek végzete ur, embert és hőst jelent: akkor eme nevek úgy finnek, mint magyarok lehetnek. De nincsen helye azon föltevésnek, mert Theophylaktus Simocatta, ki Heraklius császár (612—640 Kr. u.) idejében irt, azt beszéli, hogy egy török khagan levelet küldte Mauricius császárnak, melyben győzedelmivel dicsekedvén elmondja többi közt, hogy a Til (Volga) mellékein lakó ogor-okat is legyőzte (Historiar. VII. 7.) S folytatja a levél : „ezen népnek legrégiebb fejedelmei Uar és Kheunni neviük voltak, miért annak némely részei uar és khunni-eknek nevezték el magokat. Justinianus császár idejében az ogor nemzet egy csapatja elszakadt az ősi fajtól, és a híres ázsiai avarok nevét és a khagan nevet álnokul fölvevén, s rájuk ijesztvén a hún népekre, Európába költözének, kiket tehát avaroknak kellene nevezni stb.“ Az ogor szó nép-név; a fejjebb fölhozott nevek is, ur, or végzetöknél fogva, népnevek.

A büzánt írók egybehangzó tudósításai szerint a hunok az ogor vagy ugur nevet viselték; tehát az ultzingurok, bitugurok, kutugurok vagy kutrigurok, utugurok vagy utrigurok, onogorok vagy hunogurok mind hun nemzetek voltak. A nyugati vagy latin írók az avaroknál is jugurokat említenek. Midőn Nagy-Károly fia Pipin és a friauli herczeg Erik meg a Karantáni Vonomir 791-ben meggyőzték az avarokat: ezek közt zenobona úte ki, melyben a khagan és a jugurok megölettek. Az Ethnographia írója jegyzetben kiteszi : „khagan és jugur nem személy-hanem tisztségi nevek, mi Eginhard évkönyveiből is kitétszik, hol azt olvassuk : Missi quoque Hunnorum Cagani et Jugurri.“ (Lásd II. 31. lapján az 5. jegyzetet.) — Az avarokat nemcsak a büzánt írók, p. o. Theoph. Simocatta, hanem a latin írók is hunoknak nevezik; s mind ezen hunok közt mind a többiek közt jugurok, ogorok, ugurok vannak. Ugyan ezen névvel, vagy igen hasonlóval találkozunk utóbb is a keleti íróknál, t. i. az ujugur névvel. Az ezen névvel isméretes nép török nyelvtü, mint azt Klaproth (Sprache u. Schrift der Uiguren, Paris 1820.) és Abel Rémusat (Recherches sur les langues tartares) munkájából tökéletesen tudjuk. Végre az Uralon és azontüli földön a Jajk folyó vidékei felett Jugoria, Juhria ország volt; melyből mint Herberstein (I. Ferdinánd oroszországi követje) tudósításából tudjuk, hírszerint kijöttek volna a magyarok. Ezen Jugoria, Juhri-ával összefügghet, legalább kelet-északi részín, a középkoron keresztül isméretes Magna Hungaria is, ha egy azon tartományt nem jelentené a két név.

A török khagan a Volga melléki ogorokról értesíti Mauriciust; az avarok ugyan ezen ogorok egy része volnának; a hún népeknél is mindig előfordul ezen vagy hasonló név; sőt a latin írók, kik Nagy-Ká-

roly idejében jól isméri a magyarországi avarokat, ezek közt is jugurokat találnak; utóbb megint török nyelvű népet neveznek ujugurnak; végre a Volga melléki ogor nép a VI-dik században, körülbelül ott lakhatott, hol még utóbb is Magna Hungaria, s északiabb heletiebb tájakon Jugoria volt. Nem rejlik-e valami kapcsolat ezen ogor, ujugur, ujugur, jugor szóban?

Rasid-eddin perzsa író és Abulgazi tatár író (lásd Klaproth idézett munkáját) az ujugurokról beszéltökben megmondják nekünk, hogy ezen szó összeragadót, szövetségest jelent, mint törökül „a tej ujudi,“ mikor megaludt, összeragadt; s hogy ezen ujugurok on-ujgur, tokuz-ujgur, azaz tiz ujugur, kilencz ujugur nevet viselik, a szerint hogy tiz vagy kilencz csapatból, hadból állanak. Mondják még, hogy nemzetségekre oszlottak, hogy fejedelmet nem ismertek el, hanem a törzsfejek alatt éltek, egymás ellen hadakozva, míg közös fejedelmet vagy bírót nem választottak stb. — Ez a vérségi kapcsolatban lévő törzsök általános története.

A hun nemzet, a bizánt írók tudósításai szerint, ultzingur, kutrigur vagy kutugur, bitugur stb. volt. Mindezen nevekben, úgy látszik nekem, ogor, ugur van, s az előtétek számnevek által magyarázhatók. Ultzingur = ults-ugur, törökül ües ugur, azaz három ugur; bitugur vagy utugur = bit- vagy ut-ugur, törökül és magyarul bes vagy öt-ugur; kutugur vagy kutrigur = kut-ugur, finnül kuute, az urali finn nyelvekül kut, magyarul hat-ugur; onogor vagy hunogur = on-ugur vagy hun-ugur, törökül és urali finn nyelvekül tiz ugur. — Ezen nevekben ki volna tehát fejezve, hogy az illető hun nemzet három, öt, hat, tiz hadból állott. Ezen hadak a természeti származás szerint megannyi törzsök, összeragadtak; a régi kifejezés szerint: ugur-ok, ogor-ok, jugur-ok, ujugurok. Kut-ugur, on-ugur, ut-ugur stb. azt jelentené tehát szószerint: hat törzs vagy had, tiz törzs, öt törzs. Az illetők így nevezték magokat, p. o. hogy kutugur (= hat törzs), mi által természetesen ezen szóról lettek ismeretesekké a külföldiek előtt, kik aztán tulajdonnévnek vették. Így a szrb név is a szláv nyelvtudósok szerint szövetségest jelent. S ha körültekintünk az áfrikai és amerikai népek közt, ott is így keletkeznek a nép-nevek. A hun népnevek magyarázata tehát egészen természetes, nyelvtanilag pedig oly világos, hogy szinte csudálkozni lehet, miért nem vettük már régen észre.

Hatalmas csemények vagy személyiségek, például Atilla, egyesítik a hadakat vagy törzsöket, s ekkor meg is szűnik a hadak számszerinti nevezése; de Atilla után a hunok ismét természetes hadaikra szakadoztak. Lehet hogy a fő hatalom megalkotása után is befolyással bírnak a hadak főnökei, mit az avaroknál is észre lehet venni. Ha Eginhard azt írja: Missi sunt Cagani et jugurri, nekünk azt kell értenünk rajta, hogy a khangan-fejedlem mellett, az ugurok = hadak fejei is határoztak, akár csak most, a veszedelem idején, akár mindig, tehát törvényből és szokásból.

Már 1855-ben kifejeztem véleményemet, hogy a magyar szó

azt jelenti talán, mit az u j g u r, u g u r (lásd Magy. Nyelv. I. 44 stb lapj.). Nyelvtanilag így okoskodtam: törökben j o g u r t az aludt tej; a j o g törzs-szó azonos az Abulgazi által felhozott u j, vagy u j u -val, mely összeragadni-t, megaludni-t jelent. Némely török szó j -vel vagy csak magánszóval kezdődik, melynek megfelelője a magyarban m előhang, p. o. a török j ü magyarban m o s (az ü -ban úgy rejlik az s, mint megfordítva a magyar f e j, és a finn p ä ä -ben rejlik a török s, mert törökül b a s a fej); továbbá a török j ü k -szek magyarul m a g -as, és j ü d s e a z j ü k, meg kicsinyítő képző c s e, m a g a s k a, j ü d s e l e t -m ä k m a g a s i t a n i; így a török ö z magáraható, magyarul m a g -a = ipse. Különben is az egyik nyelv magánszóval előhangja szava másik nyelvben erős vagy gyenge ajakbővível kezdődik, p. o. az ösméretes török o n = tíz, a magyarban v a n, v e n (hat-van, het-ven). Sőt azon egy nyelvben is vannak ilyen átmenetek, mint a régi magyar v í z most í z, a régi magyar v i m á d n i most i m á d n i stb. Az u g u r, u j g u r, o g o r igen is lehetett egyik rokon nyelvben v u g u r, v o g o r (mely ejtést a keleti szlávok fogadtak a v e g r i v e n g r i szóban), másikkban m u g u r, m o g o r, m o g e r, s e z, mint tudjuk, a mi ejtésünk régi alakja, melyet most m a g y a r -nak ejtünk. Semmi kétség sincs, hogy a szláv ejtés a m a g e n g r i szavát, melylyel a magyart jelenti, nem vette azon egy forrásból, melyből a mi nyelvünk a m a g y a r szót merítette; a m a g y a r szónak kapcsolata az o g o r, u g u r, u j g u r szóval ez által is bizonyosodik. S ebből aztán kiderül, hogy a m a g y a r szó összeragadtat, szövetségést, más szóval természetszerű hadat vagy törzsöt jelent.

Ezen nyelvtani okoskodást erősen igazolja a Névtelen előadása. Tudjuk, ő több ízben a „septem principales personae, qui hetu moger vocantur“ említi. Hogyan esik, hogy ő mindig a h é t m a g y a r -ról beszél? Ha e szó a nemzet tulajdonneve volt eleitől fogva: igen bajos elgondolni, miért és mint nevezhette a Névtelen h é t m a g y a r -nak a törzsök fejeit; — pedig jelentékeny súlylyal nevezi így. Ha pedig e szó s z ö v e t s é g e s t jelent: a Névtelen elnevezése természetes. Lehet, hogy ő nem értette a szót, de annyit tudott, hogy idejében még h é t m a g y a r -nak nevezik vala a hét törzs-fejet (qui hetu moger vocantur usque in hodiernum diem“). E szerint a h é t m a g y a r szakasztott olyan, mint a hunok idejében az u t -u g u r (öt magyar) k u t -u g u r (hat magyar) stb. az az: ö t s z ö v e t s é g e s, h a t s z ö v e t s é g e s stb. — S a Névtelen még másik tudósításával is támogatja a megfejtést. Leírván a magyarok régi lakóhelyét, azt D e n t u -m o g e r i á n a k nevezi. Első pillanatra is a h e t u -m o g e r h o z hasonló nevet kell gyanítanunk a d e n t u -m o g e r b e n; a d e n t u szóban nyilván szám-név rejlik, még pedig a héten felül levő nyolczas, kilenczes, vagy tízes szám. Mert a dolog természetéből okoskodhatni, hogy nem mindenik törzse a népnek indult meg új hazát keresni, hanem csak h e t e n, a többiek oda maradtak, kikkel együtt a hét moger dent moger volt, azaz tíz vagy kilencz rokon, szövetségés had *).

*) Valamint a hetu moger nem jelent he-tő- magyart, úgy a dentu-moger sem jelent don-tő-magyart. A tő szó a Névtelen idejében bizonyosan még tüvü volt.

A *d e n t* melyik számot jelenti, nem tudom. A hunok idejétől kezdve Árpádig azon rokon népek, melyek most az áltajiság három ágát teszik, úgymint a finn, a magyar és a török ágat, igen el lehettek még keverve, vagy történelem-hűvebben mondva, nem voltak még teljesen különválva egymástól. Tehát mindenik ág régiségeiben akadunk szókra, melyek most elavultak, s a saját szókinsz által meg nem fejthetők. Leg inkább pedig keverődtek a számnevek. Így például van a magyarban két szó a tízesre, *tíz* és *van*; a törökben *van küz, on, li, an, mis*, tehát ötféle, melyek mind hol egyik hol másik rokon nyelvben élnek. Azért találhatunk még a *d e n t* számnév igaz értelmére is valamely rokon nyelvben.

Már a Névtelen sem igen értette a *m o g e r* szót; később még homályosbba lett a dolog. Kézai Simon és Thuróczi a *Dentumogeriát D e n t i a* és *M o g e r i á r* a osztják, nyilván, mivel így jobban gondolták megfejtetni a homályos szót. De hogy *D e n t i a* igazán a *Dentu-mogeriának* első része, legalább én előttem kétségtelen.

Emlékezzünk a Névtelen által leírt alávetési szerződésre, mely annyi századig a magyar állami jognak talpköve volt. Abban a hét magyar (hét szövetséges hadak fejei) Álmost és utódait teszi fejedelemmé, annak és ezeknek parancs-fogadást ígérnek: viszontag részt követelnek a tanácskozásban és birtokban. Ilyen szerződést (bár világos szóval nem fejezték is ki), kell föltennünk mindenütt, hol törzsök szerint volt elosztva a nép, s a törzsök fejei voltak a közvetlen igazgatók, vezérek. S ilyen volt alkalmasint az avarok közt is, mit Eginhard szavai: „*missi sunt Cagani et jugurri*“ bizonyítanak. Itt a khagán vagy khagánok követeit és a jugurokat, azaz a nép hadainak, törzseinek fejét lehet és tán kell is érteni; s bátran állíthatjuk, hogy az avar *j u g u r o k* ugyan azok, mik a (hetü) *m o g e r e k*, s mik a *h u n o k* ugurjai, ogorjai, azaz hadak, törzsek, azután ezek fejei.

Vége még azon körülmény is, hogy némely hunok *s z a b e i r o k*, s a magyarok annak előtte *s z a b a r t o i a s p h a l o k* névén nevezettek, azt bizonyítja, hogy az *u g u r*, *m a g y a r* nevezet nem az egész nemzetet jelelő tulajdonnév, hanem annak egyes szakait jelelő *k ö z n é v* volt, mely már maga is a legszorosabb kapcsolatot hirdeti a hunok, avarok és magyarok közt.

De Bibor Koszta (a 40. fejezetben) előszámlálván a magyar nemzet hadait, azok harmadikát *m e g e r e*-nek nevezi; nem származott-e ettől az egész nemzet neve? Ha ez az egész nemzet neve volt, Bibor Koszta bizonyosan tudta volna; pedig ő *t u r k n a k* nevezi azt. S ha *m e g e r e* mint tulajdonnév, a nemzet nevévé vált: a Névtelen hogyan beszélhetett a hét főnökről, kiket, úgymond, mai napig *h é t m a g y a r n a k* neveznek? Azonban az is lehet, hogy Koszta hallván valamit a *m o g e r* szórul, azt nem a hadak, törzsök *k ö z n e v e* gyanánt, hanem egyik had *t u l a j d o n* nevének vette.

Az *u g u r*, *o g o r*, *j u g u r*, *v u g u r*, *m o g o r*, *m o g e r* szók azonosságát és jelentését fölmutatván, nemcsak a hunok, avarok és magya-

rok rokonságát fejeztük ki, hanem egy vonást is szedtünk föl azok köz vagy állami életéből. Azonban a nyelvtudomány kétségtelen tudomása szerint a finnek és törökök is rokon nyelvűek a magyarokkal. Ha tehát valaki a hunok és avarok rokonságát állítja, még azzal nem mondja meg, melyik rokon ághoz tartoznak? Kimutattuk már másutt, hogy az áltaji rokonságban megkülönböztetjük a finn, a magyar, és a török nyelvágot; s megmondtuk, hogy a magyar nyelvághoz azon nyelveket kell számítanunk, melyek igéje hasonlóképp tárgyi ragozással bír, mint a magyar; mert ezen tárgyi ragozás nincsen meg a finn és török nyelvágban. Bír pedig tárgyi ragozással, mint a magyar, a m o r d v i n (a Volga mentiben), azután az Uralon túl a vogul (m á n c s i), osztják (k h a n d a), és a Jeges tenger mellékein a jurák és más szamojéd nyelvek. Látjuk ezen kis tudósításból, hogy a mordvin nyelv a hajdani Magna Hungaria terén él máig; s hogy a máncsi és khanda nyelv a régi Juhria vagy Jugoria földén van. Ebből egy kis útmutatást vehetünk, ha feleletet keresünk azon kérdésre: a h u n o k i n k á b b f i n n e k, v a g y m a g y a r o k, v a g y t ö r ö k ö k v o l t a k - e?

Föl lehet tennünk, hogy Átilla idejében a tulajdonképi finn, magyar és török közelebb állottak még egymáshoz, mint utóbb, mikor mindenik egyedisége már megvolt szilárdulva. Mind a mellett bizonyosan ki volt már akkor is fejlődve az egyediségre való hajlandóság; csakhogy a nyelvemlékek híja miatt nem tudhatjuk, mennyire érett vala már akkor az illető egyediség. Azon körülmény, hogy a nyugati szuomalánok (finnek) mondájiban semmi emlékezés nincsen Atilláról, kivel az egész germán és román világ el vala telve, kiről az Edda is tud, s a Niebelungen úgy beszél, mint Trójáról az Ilias; — mondom ezen körülmény azt érteti velünk, hogy a szuomalánok már a hunok betörése előtt észak-nyugaton valának, s hogy előlük Atilla hírének sugárait a gótok és szlávok fogják vala el. Ugyde azon körülmény azt is jelenti nekünk, hogy a hunok nem tartoztak azon észak-nyugati ághoz: hanem tartoztak vagy a magyar, vagy a török ághoz.

Ha a h ú n és k h u n (chun, ún) egy volt, miről alig lehet kétkedni, s ha e szó embert, férfit jelent, mint mai napig az avaroknál: érdemes néznünk, megtaláljuk-e ezen szót egyéb rokon nyelvben is. Csakugyan találjuk a m á n c s i b a n (vogul), hol k u m a férfi és ember, innen azon nyelvben: m á n c s i - k u m a vogul, má-k u m, vagy má-g u m földi; a k h a n d a - b a n (osztják) k u az ember, p. o. k h a n d a - k u az osztják; az osztják szamojédben is k u m az ember. De hát nem tartozik-e ide a k ú n név is, melyet a latinok C u m a n u s - n a k irtak? Ha ez nem származik a török k u m — hom-oktul, miszerint C u m a n u s homoki sikon lakót jelentene: a k ú n is a többiekhez sorozódik, mint ember, férfi. Tehát a hunok inkább azon ághoz tartoztak, melyet magyar ágnak neveztünk. Felhozok még egy szót, melyet se a szuomalánok, se a törökök nyelvben nem találok, a m o n d - a n i szót. Ez az osztjákban: mondj, vagy m a n t y m o n d a, m o n d j e m m o n d o k; vogulban m a j t a m o n d a, m a j t é m m o n d o k; a jurák szamojédben m â d m, m â m m o n d o k;

a votjában madjem hír, madjo elbeszéli. Egyebet ne mutatssanak e szók, annál, a mit a tárgyi igeragozás is mutat, t. i. hogy ezen nyelvek a finn és török nyelvágak közt egy külön (magyar) ágat képeznek.

Az Ethnographia szerzői azt mondják végre a 49. lapon: „A magyarok és bolgárok a hun vagy ugor-ungrisch-népek legdélebbi törzse. Sokáig a Fekete és Kaspi tenger közt, a Kaukaszus lejtőin lakoztak, siriái és arab népek közelében; sőt talán eredetileg a sémi, mindenestre nagyon mivelt népesaláddhoz tartoztak, azért is van rokonsága a magyar nyelvnek a síriai kháld nyelvvel, de kivált az ősrégi héberrel; onnan széphangzatu magánszóloi és lágy mássalszóloi, melyek déli zenés nyelvnek sajátjai; továbbá igen logikus gondolatjárása és erőteljes kifejezése.“ — Az írók nyilván nem tudják a héber nyelvet, — melyvel különben nem találhatnának fajteli magyar rokonságot, — s nem tudják a finn nyelvet, melyet azonkép zenésnek, szépnek mond mindenki, a ki valamit sejt hozzá. Csalatkoznak ebben is a 105 l. „Még a mostani török is nemesak egyes szókra, hanem az egész nyelv-alkotásra nézve lényegesen hasonlít a magyarhoz, ellenben a tatárnyelv mindkettőre nézve teljesen különbözik a magyartól.“ A hozzá tudók előtt nincs is külön tatárnyelv, hanem van eredetiebb, régiebb török nyelv, s van igen sok török nyelvjárás. A nyelvek hiányos tudásából más, több hibájuk is magyarázható, például az, hogy „egy magyar-nak vezetékneve, Hunk-jar, azonkép hunok urát jelent“, tehát olyan név, milyen a régi hunur, hunok urai = οὐνόγονοι, (a 49. lap jegyzetében). — Az οὐνόγονοι szót oda felebb on (azaz tíz) — ogorna k vagy on-ugunak magyarázván, itt a hunkár magyar vezetéknevet fejtjük meg. Ez a perzsa nyelvből szakadt szó, török ejtéssel: Perzsában khunvér, és kiártevő, bíró; tehát khun-kiár, törökös ejtéssel hunkiár, annyit teszen mint: véurra, fejdelem, császár. A nálunk divatozó Hunkár vezetéknevét szakasztott az, mi a császár vezetéknev, azon különbséggel, hogy ez a latin, amaz a perzsa nyelvből került a miénkbe. S itt van helye még egy okoskodásnak, mely a hunok-, avarok-, magyarok hovátartozása körül határoz.

Mind a bizant, mind a nyugati írók ezen népeknek délfelé háborúzásait, s a perzsa birodalommal ismételt érintkezéseit emlegetik. Vane a magyar nyelvágban, tehát a magyar, mordvin, máncsi, khanda stb. nyelvekben nyoma valamely perzsa behatásnak; vagy viszontag, vane a perzsa nyelvből nyoma a magyar ágbeli nyelvek hatásának? Van mind kétfelül ilyen hatásnak nyoma; egyik felül hozom elő a magyar ezer szót, mely a perzsából került ide, s az ágbeli rokon nyelvek nán, nyányszavát, mely kenyeret jelent, s a perzsa nyelvben is megvan. Többet felhozni ezen tárgyról, még hosszabbra nyujtaná e kitérést, mely talán máris untató. De a bővebb tudomást keresőt a Magyar Nyelvészet IV. folyama 43—63. s 81 stb. lapjaira utasítom.

A húnok 375-hen léptek át a Don folyón, s levérván a gótokat a nagy népköltözést indíták meg, mely az új Európának mai népeit és kését szerezte. Rövid ideig tart ugyan Atilla s a húnok uralkodása, mert 454-től kezdve az igen hamar hanyatlak. A germán és szláv népek ujra meg ujra változtatnak helyet és szállást. A longobárdok Pannonia felé vonulván, utánok a nyugati szlávok is kibontakoznak; s I. Justinianus már 500 körül helyez szláv csapatokat alsó Pannoniába. De később 620—640 közt horvátok és szerbek költöznek a Szudetok és Kárpátok vidékeiről azon helyekre, hol maig is laknak. A horvát nevet a szláv tudósok a Chrb szótól származtatják, mely dombot, hegyet jelent, s mely nemcsak a horvát (chrobata), hanem a krapat, kárpát szónak is gyökere; — a szerb szó, mint már megjegyeztük, szövetségest jelent.

Mielőtt a szlávok délre vonúlhattak, a húnok rokonai az avarok és bolgárok foglaltak helyet Magyarországon és a Duna déli részén. Theophylaktus Simocattabul idéztük a török khagan levelét, melyben Mauricius császárnak az avarok eredetét megírja. Szerinte azok, mint ogorok, a Volga mellékein laktak vala, uar és kheun nevű főnökök alatt. Uar hasonlítani látszik a finn uro-hoz és magyar úr-hoz; kheun lehet khun, kún, kum, azaz ember, férfi. Annit tudunk bizant és nyugati írókból, hogy az avarokat hunoknak nevezték. 566 körül értek Magyarországra, s a longobardokkal együtt összetörvén a gepidák uralkodását, elfoglalák ezek, s az Italiába vonuló longobardok helyeit.

A bulgárok is már 487-ben léptek először át a Dunán; a hatodik század másik feliben az avaroknak szolgálnak vala, mint a szlávok. Minthogy pedig az avarok a szlávokat mindig a gótokkal találták, azt hiszik az Ethnographia írói, hogy ezektől neveztek őket tótnak, mely nevezetet aztán a magyarok is megtartottak vagy eltanultak.

A szlávok nagyon sínylettek az avarok nyomásai alatt; 622-től fogva fel-fellázadnak Samo vezérletével, mi aztán idővel a frankok győzelmeit segíti elő az avarokon, kik 791-től kezdve mind szerencsétlenül járnak. — 811-ben végkép megszünt uralkodásuk.

Ezentúl Magyarország részein a frank királyok, a morva-szláv fejedelmek, a bolgárok és oláhok osztozkodtak. De a morvák és bolgárok igen gyakran összezsacpnak a frank-németekkel, 818—898-ig, — mi a magyarok bójövetelét könnyíti.

A magyarok bójövetelét és honfoglalását a bizant írókon, névszerint Bibor Kosztán kívül (Constantinus Porphyrogeneta), ki 950 körül írt, leginkább az úgynevezett Béla király Névtelene írta meg. Ezen krónikásról az Ethnographia szerzői bővebben szólnak (II. 56—61.) A Névtelen hitelessége a magyar történelem fő alapja. Ha adatait, legalább nagyában, igazolni lehet: a magyar nemzetnek, nemcsak az osztrák birodalom többi népei, sőt talán valamennyi eurpai ország közt, legteljesebb hagyománya van földének elfoglalásáról. De ha adatai csak mesék: akkor nemcsak a legrégebb magyar történet-író család és családtag: hanem az utána írt férfiak is sorsában osztoznak, s a magyar régibb állami jog szemfényvesztő látszaton alapult. — Ily nagy nyomos-

ságot tulajdonít Häufler a Névtelemnek. Annak következtében előveszi az ellenvetők véleményeit, egymint :

1. A Névtelen adatai ellenmondásban vannak Bibor Kosztával.

2. Szavahihető tanu létire sokat és keveset tud ; tudja szó szerint Almos és Árpád beszédeit, isméri a különben ismételten Zalánt, Mémorutot, Gládot, Zobort stb. s meg sem nevezi Leót, Arnulfot, Szvatoplukot.

3. Előadása nagyon viseli magán korának, a 12-dik századnak színét, — Häufler eloszlatja ezen ellenvetéseket, s megalapítja Névtelemünk hitelességét.

Magyarország akkor feltűnő lakosai közt nevezetesek még a székelyek és oláhok. A székelyek igazán a hunok utódjai, illetőleg maradékai, vagy a magyarok egy szakadéka-e? Szerző ez utóbbi mellett szól. — Az oláhokra nézve az nevezetes, hogy, midőn Rhaetiában, Noricumban, Pannoniában, a németek és szlávok előtt a római nyelv szinte eltűnt ; a magyarok bejövetele korában a Duna északi partján Dáciában, hol rövidebb ideig tartott a római uralkodás, s hol a gótok, szlávok és hunok keresztútja vala, egy római nyelvű nép tűnik elő. A magyarok oláhnak nevezték e népet, s midőn Itáliában hasonló nyelvet találtak, ezen országot és nyelvet oláhszának nevezték.

Legnagyobb gonddal számlálja ezután elő és foglalja össze az Ethnographia a népek különbségeit, melyek a magyarok bejövetelekor az országban valának, s melyeket nagyában ezen ismertetés már megérintett.

M á s o d i k i d ő s z a k a s z. (894 – 1699).

A magyarok hét törzsre és 108 nemzetségre voltak elosztva ; a hadratermett férfiak számát 216,000-re, tehát az összes magyar népet egy millióra teszik. Mi történt a hódított népekkel? A morva szlávok és szlovákok az észak-nyugati hegyek közzé ; a németek és karantán szlávok, a szlovenek, a dél-nyugati határba ; az oláhok és szláv-bolgárok a dél-keleti hegyekbe szorultak ; a magyarok az ország közepit, mely sík, foglalták el. Tehát minljárt eleinte ugy csoportosultak Magyarország népei, a mint nagyban ma is találjuk. Némi kivétel az, hogy az első időkben a magyarság kijebbre volt terjesztve mint most ; meg az, hogy utóbb háboru és gyarmatosítás következtében idegen nyelvszigetek alakultak a magyarok közt is. — A népek elhelyezkedésénél nyomosabb kérdés ; mint bántak a magyarok a meghódított népekkel? Az Ethnographia írója a II. 82. lapon állítja, hogy „az árpádi nemzetségből származott királyok bölcsesége és igazságossága, mely mindenik nemzetet oltalmazta, tartá fen a jó egyetértést a különböző nyelvű népek közt, annál is inkább, mert a köz-kormányi nyelv a latin vala. Csak midőn a XV. században a magyar lakosság a nagyobb városokban is elszaporodott, sajnálatos zsurlódásokra került a dolog a németek és magyarok közt, p. o. Budán 1439-ben, Kolosvárott 1450-ben.“ Ezen tudósítás nem felelet amaz kérdésre. Mert Sz. István előtt is itt voltak a szlávok, oláhok, bolgárok és kevés németek :

ezekkel hogyan bántak a hódító magyarok? Ha ők azok irányában hibát követtek volna el, azt Sz. István és utódjai nem hozhatták volna helyre; mert midőn a magyar csapatok szerte szét dulakodnak vala Európában, elég alkalma nyílt az elfojtott gyűlölség kitörésének, ha ilyent tápláltak volna a hódoltak. Úgyde gyűlölség nem tört ki soha; tehát nem is volt; a hódítók és hódoltak közt jó egyetértésnek kellett lenni, mely nem a nyomásnak gyümölcse. A mit utóbb Budán és Kolosvárott tapasztalunk, az nem függ össze az országos politikával, melyet a fejedelmek korában követtek a hódító magyarok: az épen a méltányosság határait ismerni nem tudó idegen hatás eredménye, mely viszontag a magyart akarta láb alá tapodni.

894—1699-ig folyvást vannak hívott vagy hivatlan beköltözések. A beköltözők hospites, vendégek, valának s vagy örök birtokot vagy hűbért kaptak a fejedelmektől. Sz. István ideje előtt oroszok, besenyők és kúnok szaporították a lakosságot; Sz. István meg olaszokat és németeket hiva be. IV. Béla alatt 40,000 kún háznép telepedék itt; fia, V. István, a szepesi németeket, és a bányavárosok lakóit szerzé be. Károly Róbert alatt sok olasz költözék be; Zsigmond alatt csehek, zsidók, és a cigányok gyűlének ide; az utóbbiak 1417-ben tünének föl, s 1423-ban lakossági jogot nyerének. Továbbá Zsigmond alatt bejövének az első rácok is, Rácz országból és Macedoniából, honnan a törökök elől futottak. Ezek részint a Szerémségben és Tótországban, részint a Csepel szigetén Ráczkevény, és Budán telepedtek. Kimizsi Pál is 50,000 szerb gyarmatost hozta a Bánátba; I. Leopold alatt 40,000 rác háznép találta helyet a Szerémségben, Tótországban, Budán, Sz. Endrén stb. I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf alatt horvát gyarmatok jöttek magyarok és németek közzé Vas, Soprony, Mosony és Pozsony megyékben. — Az 894—1700-ig történt beköltözéseket így állítja össze az Ethnographia (II. 86. 87. lapjain.):

A. Ázsiai eredetű népek.

I. Hun-török-tatár-féle beköltözők, kik rokonai a magyaroknak:

- a) kunok és palóczok.
- b) besenyők.
- c) jászok.
- d) székelyek
- e) kazarak.
- f) izmaeliták (bolgárok).
- g) mongolok (tatárok).
- h) oszmánok (törökök).

II. Síriai-kháld beköltözők:

- a) örmények.
- b) zsidók.

III. Ind eredetűek :

Czigányok.

B. Europai eredetű népek.

I. Románok szélesb jelentésben :

- a) olaszok.
- b) francziák és vallónok.
- c) spanyolok.
- d) skótok.
- e) görögök.
- f) oláhok.

II. Szlávok :

- a) rusznyákok.
- b) lengyelek.
- c) csehek és morvák.
- d) szerbek (ráczok stb.)
- e) horvátok.

III. Németek :

- a) német lovagok v. nemesek.
- b) német lovag-szerzetesek.
- c) német gyarmatok.

IV. Vegyes gyarmatok.

Ezen jegyzék sok hibát követ el a népirati tudomány ellen, mely a nemzetiségen alapszik. A nemzetiségre nézve mindegy, Ázsiában vagy Európában divatozik-e a nyelv, és a nemzet, különben is valamennyi europai nemzet Ázsiából származik. Ethnographiai munkában, melyben számtalanszor mondjuk, hogy a németek, szlávok, görögök stb. Ázsiából kerültek mostani lakhelyeikre, mégis a magyarokat és rokonaikat ázsiaiaknak, a szlávokat, németeket pedig europaiaknak jellemezni, anynyi mint nagyrabecsült tudományunk első alapját nem ismerni. Ha jelen munka ethnographiai akar lenni, Magyarország, és az egész birodalom népeit írja, sémi és áltaji nyelv-fajbeliekre kell osztania, miszerint a szlávok, németek, románok, örmények, czigányok írja fajbeliek; a zsidók sémi fajbeliek; a magyarok, kúnok, jászok, székeliek, besenyők, törökök stb. áltaji fajbeliek. — Föltetszik, hogy a skótokat a románok közé számítják a szerzők, kivált ha olvassuk a 138. lapon, hogy 1662-ben három „nobiles ex Scotia oriundi“ hazafiságot kaptak; s hogy Sz. István alatt egy angol lovag ragadt meg itt. Négy személy alig találhat helyet népirati munkában; de ha adunk neki helyet, nem tudom, mint tarthatjuk a három skót nemest 1662-

ből keltnek, ha a Stúártok nem azok; vagy az egy angol lo-
vagot keltnek, ki szász vagy dán eredetű volt — nem kelt. —
Még jobban föltétszik, hogy a németek előszámlálásában egyszerre a
rang lép a nemzetiség helyébe; mert ott német nemesek, német
lovasszerzetesek, és német gyarmatosok úgy vannak elő-
sorolva, mint másutt a kúnok, besenyők, jászok stb. vagy a
rusznyákok, lengyelek, csehek stb.

Egyébiránt igen becsesek az adatok a kúnok, besenyők stb. be-
költözéséről, lakhelyeiről stb. melyekben a belföldi és külföldi történeti
források igen szorgalmatos használata kitűnik.

1. Az első kúnok a magyarokkal jöttek be 895-ben, hét nemzetség
alatt. Elő vannak ezek adva, s hol foglaltak szállást.

2. Más kún csapat az, midőn a hun úzok vagy palóczok bejövének
Sz. László alatt 1089-ben,

3. II. István alatt, 1129. egy kún vezér T a t á r meneküle ide az
övéivel.

4. A legnagyobb csapat, 40,000 háznép, K u t h e n vezérlete alatt
jöve bé 1238-ban. — A kúnok 1298-ban először vesznek részt az or-
szággyűlésen.

A b e s e n y ő k :

1) Zsolt alatt telepítették a Fertő tó körül, 944-ben.

2) Előkelő nemzetségi besenyő volt Thomizoba, ki még I. István
alatt élt mint pogány.

3) I. István alatt 60 besenyő háznép kéredzék be, 1000-ben.

4) 1073-ban sok fogoly besenyőt telepítettek Soprony megyében.

5) 1074-ben a Gęjza és Salomon közti vitában mosonyi és pozso-
nyi besenyők tűnnek elő saját vezérek alatt.

6) A Zsitvánál is voltak besenyők. — Általában azok létét sok
helység-név tanúsítja szerte a megyékben stb.

A magyar törvénykönyvben és történetekben sokszor van említés
az i s z m a e l i t á k r ó l. Ezen néven (lásd II. 101. stb. l.) több nemzet-
beli muhammedánosokat kell érteni. Először tűnnek fel Taksony fejde-
lem alatt, midőn Bulgáriából B i l a és B o c s u jövének be, számos
izmaelitákkal, kiknek a fejdelem többi közt a pesti várat adá által, I. Ist-
ván alatt is voltak ilyen beköltözések Bulgáriából. Ezen honi tudósítá-
sokkal megegyez az arab író Jakut, ki a XIII. században Aleppóban több
magyar iszmaelitákkal együtt tanulta a mohammedán jogot, s ki így tudó-
sít bennünket; „Haleb városában sok b a s g u r d o k a t találék, kik ve-
res hajú és képü emberek valának. Egyikök így felele nékem kérdé-
seimre: A mi hazánk Konstantinápolyon túl a magyarok földé; mi mo-
hammedánosok, a magyar király alattvalói, harmincz helységben lakunk.
Régi időben hét mohammedán ember költözött bé Bulgáriából (a Volga
mellől) Magyarországra, s ott sokakat az Iszlamra térítették stb.“ Ámbár
Sz. László, s II. András törvényei nyomták őket, a mohammedánság egyre
tartott, úgy hogy 1290-ben Miklós pápa követet küldé ide a kúnok és
izmaeliták megtérítésére.

A nogajak, vagy neugeri usok a Moldva és Oláhországban (Nagy Kúnországban) uralkodott Nogaj t ul Csingisz-Khán unokájától vették nevöket; ezek tehát kúnok, kik részben mohammedanusok is valának. A tatárok neve alatt isméretes lakosok részint mongolok, részint kúnok voltak. De hogy a tulajdonképi kúnoktól különböztek, bizonyítják a tatár nevü helységek, valamint belföldi és árab tudósítások. Így a pápai követ I Mátyás udvaránál azt írá 1480-ban: „Az ország némely kerületében tatárok laknak, kik saját hitökhöz ragaszkodnak, kúnoknak nevezetnek, s évenkint haszonbért fizetnek a királynak.“ Seikh Ali pedig írá 1588-ban, hogy Budához közel emberek laknak, kik szokásaikra és ruhájokra nézve tatárok, s részök tatáru, — azaz törökül — is beszél.“ (Ezen tatároktól származik az úgynevezett kún miatyánk, melyről Jerney bőven értekezik Keleti utazásában.)

Egész Európában s így Magyarorszáiban is nevezetesek a zsidók és czigányok.

Mikor jöttek be az első zsidók, a rómaiak, vagy Nagy Károly fiai alatt-e? vagy a magyarokkal, vagy a kozárokkal, kik közt a zsidó hit nagyon terjeszkedett? nem bizonyos, de már Sz. László törvénye 1092-ben intézkedik felölük. A keresztes hadak rendesen idehaza a zsidókon kezdték a vitézkedést, így Prágában, hol a zsidók ijedtékben megkeresztelkedének. De midön újra elhagyták a keresztyén hitet, Braszlav herceg nagy bölcsen elvevé kincseiket 1098-ban, a midön sok zsidó vagyonostól Magyarországra meneküle. Itt nagyobb békében voltak. II. András alatt, ki örökké pénz szükében vala, hivatalokra is jutának, sőt 1232-ben egy zsidó Jeh a grófi (ispáni) méltóságok nyere. Hiába tiltá ki a törvény 1222-ben a zsidókat a hivatalokból, hiába tevé az esztergomi érsek egyházi tilalom alá a királyt és az országot; hiába szoritá meg öket és az izmaelitákat a beregi gyűlés 1233-ban, minél fogva többi közt külső jegy által is tartoztak magokat ismeretökké tenni (p. o. Budán veres köpönyen sárga foltot kellett viselniök): nem lehetett öket a hivatalokból elmozdítani. IV. Béla 1251-hen nagy szabadság levelet ada nekik, mely egyfelöl a zsidókat oltalmazta, másfelöl a keresztyéneket is biztosítani akarta. Az olasz szellemü I. Lajos, ki általában nagy hittérítö volt, nem birván keresztyénekké tenni a zsidókat, kihejtá öket Magyarországból. De Zsigmondnak pénz kellett; Zsigmond újra behozá öket 1396-ban s megújítá IV. Béla szabadság levelét. Ugyanezt tevék Albert, László és Matyas királyok. De Matyas halála után üldözni kezdték a zsidókat; 1494-ben 12 zsidó férfit és 2 zsidónöt elégettek Nagy-Szombatban, mivel egy keresztyén fiút megöltek volna; a következő évben Budán leronták a zsidó házakat stb. Pedig Szulejman ellen csak 200 zsidó védelmezé a budai király-lakot, midön a királyné és a többiek odahagyták a várost. Pozsonyba érvén Mária királyné, Báthori nádor tanácsára, ki legalább a zsidók ellen akart vitéz lenni, kitiltá a zsidókat, eladatván házaikat, azon a várost megakará

erősített. — I. Leopold sem szereté őket, különösen azért is, hogy Budavára visszavételekor vitézül segítették a törököket. Általában jobb sorsuk volt a zsidóknak Magyarországon, mint másutt.

A cigányok nem kevesbbé nevezetesek. Az egész földön elvannak terjedve, mindenütt idegenek, eltaszítvák, s mindenütt ugyanazok — IV. Béla seregében, mikor II. Ottokár cseh király ellen hadakozott, kunok, magyarok, különböző szlávok, székelyek, bezzerminok, ismaeliták, szakadárok, görögök, gingarok s többféle eretnekek valának, mégis legyőzte Ottokár, úgy dícsékvék ez a pápa előtt. Vajjon ezen gingarok zingarok, cigányok-e? Csak annyit tudunk bizonyosan, hogy a cigányok 1417-ben Havas-elföldön (Moldovában), s még ez évben Erdélyben és Magyarországon tűnének elé. Már 1427-ben Franciaország is látá őket nagy csudálkozással. Hire jára, hogy a pápa meghallgatván bűneik vallomását, hét évi zárandoklásra ítélé őket. Be nem ereszték Párisba, hanem Sz. Dénes kápolnája mellé utasíták, hova őket a városiak sűrűn jártak nézni. — Mikor mentek át Angliába, nem tudni, de már VIII. Henrik dühös üldözésnek veté alája (lásd *Revue des deux mondes*, 1858, tome XV. 729 stb. lapjait).

A cigány-nép maga nyelvén rom-nak nevezi magát, s nyelvét románi cshipnek. *) Az európaiak egyiptusiaknak nevezték; sőt magok a cigányok közt él ilyen monda: „Vala egyszer Egyiptomban hatalmas király, Fáraó nevű, kinek számtalanok valának a seregei. Meghódítván az egész föld kerekességét szomorúság szállá meg, mert hadakozni szeretett volna, de nem volt többé, ki ellen. Utoljára Istent hívá fel hadakozásra, hogy szálljon le a mennyből angyalaival, s állja meg a csatát. De Isten felelé: ember hadaival nem mérközöm. Ezen még inkább felindula Fáraó. Isten meg akarván dölyfösségét büntetni, egy nagy hegy oldalában mély gödrot nyita, elbocsáta iszonyú szelet, s ez a gödörbe hajtá Fáraót seregestül Szent János napján még ma is hallhatja Fáraót és seregét ordítani a gödörben, ha ki közel jár a hegyhez. Miután Fáraó és serege eltűnt, a legyőzött királyok rájok támadának a cigányokra, s a világ minden részére kergeték. Azóta kóborolnak mindenütt.“ (Lásd *Revue d. d. Mondes*, XV köt. 724. lapját). Ilyen mondát beszélt nekem is egyszer Javorinán, a Kárpátok közt, egy öreg cigány.

Jóllehet e szerint Egyiptomból származóknak hiszik vagy adják ki magokat a cigányok: nyelvök mégis azt hirdeti, hogy Indiából valók, s talán Perzsiában időztek sokáig. Kitészik ez a számneveken, melyeket a szanszkrita és uj perzsákkal felhozunk:

Czigány.	Szanszkrit.	Ujperzsa.
1. ek, jek,	éka	jeg
2. duj	dvi	dü
3. trin	tri	sze
4. star	csatur	csár

*) Nálunk igen tanulságos értekezés jelene meg 1853-ban a magy. akad. Értesítőjében „A cigány nyelv elemei“ írta Bornemisza János.

Czigány.	Szanszkrit.	Uj-perzsa.
5. páncs	pancsan	pends
6. so	sas	ses
7. epta	szaptan	heft
8. ofto	astan	hest
9. enya	navan	nüh
10. des	daçan	deh
20. bis	vingati	biszt
30. trianta	trinçat	szî
40. starvadés	csatvarinçat	csihil
50. pancsvades	pancsagat	pendsalh
100. sel	çata	szad stb.

Magyarországban, mint láttuk, Zsigmond alatt tünének elő a cigányok, de nem annyira hímletten, mint jelenben. Mert vajdájok vala, László, ki 1428-ban szabadság-levelet szerze ki Zsigmondtól, melynél fogva szabad legyen a cigányoknak az egész országban városokba, falvakba menni, s ezek lakosaitól bátorságot követelni; a cigányok közti perekben a vajda ítél. — A cigány vajdát a nádor szokta kinevezni a cigányok közül; a vajda alatt a megyékben lévő cigányok kapitányai vitték a rendtartást. Ugy látszik azonban, hogy a vajdák vissza is éltek jogukkal, legalább ezt lehet kiolvasnunk az erdélyi törvénykönyv eme cikkéből — melyet az Ethnographia írói nem ismernek — (Approbata Const. Pars III. tit. 58.): „A cigányoknak, hogy közönségesen az Erdélyi országi birodalomban egy kiváltképen való vajdájok legyen, kinek esztendő által adó-fizetéssel tartozzanak, valamely fundamentum nélkül való abusustól csúszott volt be némely időkben, mely nemcsak annak a nyomorult nemzetségnek rajta való sok húzásával, vonásával elviselhetetlen terhére volt, de sőt a nemesi praerogatívának és jobbágyoknak bírátságban való jurisdictionának is praejudicált, melyre nézve penitus tollaltott egynéhány rendbeli Constitutiói által az országnak. Mindazáltal idevezült néhai idősbik Rákóczy György fejedelem urunk kegyelmes requisitiójára, az országnak és annak fejedelmének, noha idegen nemzetből ez országba származott, de sok szükséges szolgálatokat praestalt tekintetire nézve (sic) vitélő Vallon Péternek életéig megengedett birása, azon cigányok vajdaságának tisztinek szokott jövedelmével együtt: úgy mindazonáltal, hogy sokadalmokon, városokon és egyéb helyeken darabantok vagy egyéb insolens emberek által ne kergettesse, fogdostassa őket, megadván ők is szokott taxájokat; de rajta kívül soha in perpetuum többé azon cigányok vajdaságának tisztii fel ne vétetessék, és se fejedelmek ne conferálják, se senki ne is sollicitálja sub poena violationis constitutionum regni; hanem a cigányoknak possessori szabadosok legyenek azzal, akarjanak-e cigány jobbágyokon valami adót venni avagy nem: és ha kiknek felesen vannak afféle jobbágyi, azoknak eleibe vajdát vagy egyéb szolgálakat rendelni.“ Im a földesuri joggal ütközésbe lát-szott jöni az országos cigányvajdaság, — azért szüntették meg azt. Ez okból szünt meg alkalmasint Magyarországon is.

Hogy itt végig kísérvük a cigányokat, előadjuk a harmadik időszakon történeteket is. Mária Thérézia a Helytartótanács véleményezésére azt rendelé 1761-ben : hogy a cigány-név feledségbe menjen, s helyébe az ujp ar as z t nevet fogadják be; hogy a cigányokat állandó lakhelyre kell szoktatni. 1767-ben pótolá gondoskodását következővel : hogy a cigányoktól el kell szedni a gyermekeket, s azokat városiakhoz vagy falusiakhoz nevelésbe adni; a nevelő egy lányért 10 éves koráig, s egy fiúért 12 éves koráig 12 forintot kap évenként, s az első ruhát, azon-tul egy lányért 14 éves koráig csak négy négy forintot. A cigányok nem házasodhatnak össze; cigányleány, ha nem-cigányhoz megyen férjhez, és becsületes magaviseletű, kiházásításra 50 forintot kap. 12—16 éves cigány-fiúk tanuljanak kézmivességet; 16 éven túl katonák lesznek, ha alkalmasok. — II József gyökeres intézkedéshez nyult. 1783-ban rendelé, hogy cigányoknak nem szabad erdőkön sátrak alatt élniek, nekik földművelőkhez kell állaniok; — a négy éves cigánygyermeket tőlök el kell venni, és a közel levő helységekbén a lakosokhoz kiosztani; mint-hogy a cigányvagdák már úgy is megszűntek lenni, a cigányok a helységek birái alá tartozzanak; cigánynak költözködni nem szabad; kereskedés végett nem tarthatnak lovakat; fogadják be a lakosok öltözködését és nyelvét; a ki cigányul beszél, 24 botütéssel büntetessék; a cigányok nem kelhetnek egybe; a kovácsolást csak ott lehet nekik megengedni, hol reá szükség van; azonkép meg kell szorítani zenélkedéseiket is stb. — Ezen intézkedéssel ki lehet ugyan irtani, de nem lehet mivelni a cigányokat. József rendeletei visszavétetvén, a cigányok is megmenekültek.

Harmadik időszakasz (1700 a mai napig).

Ezen harmadik időszakasz előadásában (Ethnographie stb. III. kötete) a szerző a németeket állítja előre.

N é m e t e k.

A második időszakasz alatt a magyarországi németiség részint a meghódított és foglyokul behozott emberekből, részint a beköltözött előkelő férfiakból, — kiknek utódai aztán a leghatalmasb magyar családokká lettek, — részint a tömegesb telepítésekből alakult lassankint.

Tudjuk, hogy a német H u n t és P á z u á n utódjai a forgácsi és bazini grófok, és több nemesi családok; hogy a Cilleyek és Thurzók is külföldiektől származtak; hogy 1526-tól fogva 1848-ig felette sokan nyerték a hazafijogot a király és országgyűlés közegyezésével.

A német telepítőket fel- és al-németekre lehet osztani. F e l n é m e t e k :

- a bajor gyarmatok Magyarországon;
- osztrákok Erdélyben;
- frankok Pannoniában és Tótországban;
- hienzek az osztrák-stíriai határon;
- aleman-svábok Mosony megyében;

thüringiai-sziléziai gyarmatok, melyeknek a szepesi völgyiek (gründner); meczenszöfiek, dobsinaiak; a börsönyiek, kri-kehajerek, és deutsch-bronnerek; németek a Tisza, Maros és Körös mentiben; habánok vagy morvai barátok.

A l n é m e t e k :

a bányavárosi szászok ;
 a szepesi szászok ;
 az abaujvári szászok ;
 a sárosi szászok ;
 a pestmegyei szászok (p. o. magdeburgiak Budán);
 esztergam megyei szászok ;
 erdélyi szászok ; még pedig flandriaiak és szászok a nagy-szebeni székben ,
 alszászok Brassón és a Bárczaságban ; a Harczról valók és szepe-siek Bisztríczen.

Sokakat ezek közül csak történeti emlékekből ismertünk ; sokan maig is megvannak , mint a bányavárosok németjei , a szepesi németek, az erdélyi szászok stb.

A hat szepesi bányaváros (gründner, völgyiek). Sz o m o l n o k, melyet Károly Robert 1332-ben építette ; a v e n d é g e k (német lakosok) kiváltságai 1338, 1353 és 1399-ben keltek és erősítették meg.

R e m e t é t (Einsiedel) Károly Robert a szomolnokiaknak adományozá 1338. St e l l b a c h, W a g e n d r ü s s e l, M ü h l b a c h, G ö l n i t z részint már Kun László, részint I. Lajos alatt keletkeztek.

A gömöri németek voltak : R o z s n y ó n, D o b s i n á n, B e r z é c z e n, C s e t n e k e n, J o l s v á n, P e l s ö c z ö n, N a g y R ö c z é n, S i s z ó c z o n stb. kik most mind tótok, kevesen magyarok.

Igy a honti németek S e l m e c z b á n y á n, B ö r s ö n y ö n, B á t h o n stb., valamint a barsi, nyitrai és thuróczi németek mind tótok most. — Liptóban, Árvában hasonlóképp eltótosodtak, úgy hogy azon nagy németségből, mely Nyitrától kezdve, a bányavárosokon keresztül Lip-tóba, s onnan Szepesbe és Sárosba nyult, elfoglalván Kis-Hont és Gö-mörnek nagy részeit is, csak Körmöczbányán, Beszterczebányán, és Sze-pesben az ugynevezett szepesi városok némelyeiben tartja még f e n m a g á t, de minduntalan engedve a tótságoknak. Kik e nyelvben magában ke-resnek valami kitünő sajtáságot, s az embert ugyszólván állatokra ala-csonyítják, — mert csak ezek nem változtathatják meg a természetökkel járó szólást — : azokat nagyon megczáfolja a Magyarországon történő nyelv-változtatgatás. — Ha okát keressük ezen eltótosodásnak, annak leginkább kettő lehetett oka, melyek közül az egyiket Czoernig is említi t. i. a Zsigmondtól kezdve lábra kapott cseh befolyás; másikat meg mi szinte tapasztaltuk még Mária Theresia idejében is, s az a vallási szo-rongatások. Legalább a szepesi városokban a protestánsok és némtek

együtt állanak vagy fogynak. Ezen okát lehet a nagy banyavárosokon, Beszterczén, Selmeczen stb. is érezni a mult századból.

A szepesi németek már 1143-ban költöztek be Raynald vezér és ispán *) alatt. Az ugynevezett 24 szepesi város, mint mondják, 1204-ben szövetséget alakita (fraternitas plebanarum XXIV. regalium); de csak a mongolok ideje utáni korból vannak meg kiváltságlevelek, különösen V. Istvántól 1271-ben. A huszonnégy várost így számlálja elő (zoernig. 1. Lőcse, 2. Olaszi, 3. Váralja, 4. Igló, 5. Leibitz, 6. Béla, 7. Ménhard, 8. Poprad, 9. Szepes-Szombat, 10. Felka, 11. Kakas Lomnitz, 12. Zsákocz, 13. Durand, 14. Hunsdorf, 15. Káposztafalva, 16. Csötörtökhely, 17. Sperndorf, 18. Palmsdorf, 19. Odorin, 20. Svábocz, 21. Müllenbach, 22. Ruskínócz, 23. Velbach, 24. Szent Kirn. De miután Lőcse és Késmárk, mint szabad királyi városok, külön voltak, még azonkívül vala 24 szepesi város; melyek közzé, tudtomra, hibásan számítják itt Kakas Lomniczot, Hunsdorfot, Sváboczet, viszontag kihagyják Nagy-Szálokot (Gross Schlagendorf), s többeket.

1412-ben Zsigmond király elzálagosita 13-at közülök 37,000 cseh öreg garasért, vagyis 155,400 magyar aranyért a lengyel királynak; a megmaradt városoknak volt ugyan tartományi ispánjok, de a megyei főispán alá tartoztak, s így elvesze lassankint vagyonuk és nemzetiségük. — Tudtukra nem az buktatta meg ezen városkákat, hogy a megyei hatóság alá kerültek, hanem az, hogy Mátyás király a Szapolyaiaknak adományozta, kik után a Thurzók, s ezek után a Csákyak alá jutottak, kik a városok kiváltsága ellenére, földesúri jogot érvényesítettek azokon. S így mint vélt jobbágyok estek közvetlenül a megyei hatóság alá. — A 13 elzálagitott város 1772-ben került vissza Magyarországhoz, s 1774-ben új kiváltságot és pecsétet kapának.

Az erdélyi szászok hasonlókép II. Gejza alatt 1141—1161. kezdék elfoglalni lakhelyeiket. II. András megerősíté kiváltságait 1224-ben, melyeknél fogva egyenesen a királyi hatóság alá tartoznak, ki ispánt nevez ki, kinek neve királyi bíró is. Az ispán a nép által választott bírákat megerősíti. A lakosság maga választja meg

*) A régi történetek előadása nem igen lehet el nyelvészkedés nélkül minthogy a szavak értelme vagy elavul, vagy változik. — Az európai közép-korban a Comes szó mindig előfordul, s mi azt gróffal fordítjuk. Pedig ugy tetszik nekem, a középkori gróft, mely hivatal, nem czim volt, a magyar nyelv ispán szóval fejezte ki; bizonyítják ezt a nádorispán, főispán, a lispán hivatalnevek. Mint pedig másutt előadtam (Magy. Nyelv. IV. az új perzsa nyelv című értekezésben), az ispán szó vagy a szláv zsupan, vagy egy ős magyar is szó, összetéve a bán szóval, mely a perzsa nyelvből kerülhetett a magyarba. Hogy a magyar a zsupan-ból alakította az ispán szót, arra nem találni ejtési okot. De hogy is bán-ból alakult az ispán, azt meg a rokon nyelvek példája teszi hihetővé, melyekben az isä szót, mint gondviselőt, város és vár parancsolóját, közönséges használatban találjuk. De akár zsupan-ból, akár is — bánból lett is a magyar ispán: anynyi bizonyos, hogy a régi magyarság a latin nyelv comes-ét ispán szóval fejezte ki. Vissza kellene azt fogadnunk, s így megkülönböztethetjük a hivatalbeli comest a czimbeli comes-től, mely gróf.

papjait; s bir vám-mentes kereskedéssel az egész országon. Hagyomány szerint az erdélyi szászok következő években alapították városaikat:

1142 vagy 1146-ban	Megyest,
1150 „ „	Szász-Sebest,
1160 „ „	Nagy-Szebent,
1178 „ „	Kolosvárt,
1178 v. 1193, 1196-b.	Segesvárt,
1180 (1206) „	Beszterczét,
1197 „ „	Szerdahelyt,
1200 „ „	Szászvárost,
1203 „ „	Brassót.

De ezenkívül is nagy szám helynév mutatja, hogy Erdélyben hajdan a németiség inkább elvult terjedve, mint most.

Eleinte a magyarok, székelyek és szászok mind külön állottak Erdélyben, mert sem a székelyek, sem a szászok nem tartoztak az erdélyi vajda alá. 1437 körül paraszt lázadások egyesülésre bírták a három nemzetet Kápolnában, mely egyesülést 1438-ban megerősíték; azután még sokszor megújítják, míg az Tordán 1542-ben tökéletességre juta.

Kolosvárt a XIV. században magyarok is vegyültek a szászok közé, s annyira szaporodtak, hogy 1458-ban jogegyenlőséget követelhetek és kaptak a szászoktól, minélfogva a 12 tanácsbeli fele részből magyar, fele részből szász, s a 100 választóság is felezve legyen a két nemzet közt. Mátyás 1468-ban megerősíté ezen egyességet. — Ferdinand király és Szapolya János idejében bejuta Luther reformatiója Erdélybe; de a magyarok csak hamar Kálvin értelmét kezdék követni, míg a szászok Luther felfogásához ragaszkodtak. Sőt azon történelmileg lehetlent is beszéli az Ethnographia, hogy Szászvárosban már 1491-ben van emlékezés reformált magyarokról — kálvinistákról és unitáriusokról. „In Broos geschieht schon im Jahre 1491 einiger reformirten Ungern (Calviner und Unitarier) Erwähnung.“ Lásd az Ethnographie III. köt. 234. lapját*). — Szóval, ezen vallási mozgalom következtében gyengüile Kolozsvárott a szász elem, kivált 1568 óta, ugy szintén Thordán, Enyeden, Fogarason.

A törökök elűzése után leginkább a Bánát, a Bácska és a békési megye szűkölködtek lakosok nélkül. Mercy tábornok kezdé az elsőt míveltetni, 1722—1736-ig, alapítván Fehértemplomot, Sz.-Pétert, Szaderlakot, Uj-Besenyőt, Kudriczot, Uj-Bécset, Dettát stb. Mária Terézia 1762-ben rendszeresíteni akará a telepítést, — s a kamara-elnök, Grassalkovics, ugyan ezen évben tudósítá a királynőt, hogy 1748 óta a bácsi és aradi kamarai kerületekben 17 helység alakult. Udvari kamara tanácsos C o t h m a n n beutazá a kamarai pusztákat, s rendezé, telepité az uj

*) Szinte megfoghatlan ilyen hiba, ilyen könyvben. De szemebetünöleg mutatja a bécsi nyomdák körüli emberek járatlanságát a történetekben s az írók fogatkozását az *ἀποβία*-ban.

lakosokat; azonkívül a népesítés ügyének külön bizottmány (Commissio mixta perpetua) és pénzalap alkottatott. Ennek következtében 1763—1773-ig a Bácskába 1980 gyarmatos költözék, részint Magyarország más vidékeiről, részint külföldről. A Bánáthán több, valami 16000 személy keresse lakhelyet, kiknek számára a kormány papokrukl, tanítókrul stb. gondoskodik vala. Gróf Clary még lelkesebben vitte a népesítési ügyet. A telepítési pénzalap egy egy évre 200,000 forint volt, mi a pótlékokkal együtt 1763—1773-ig 3 millióra rugott, s az országnak 50,000 munkás kezét szerzett.

József császár alatt újabb lendületet nyert a német gyarmatosítás. Az 1782-ben végbevitt népszámlálás Magyarországon és a Bánáthban csak 3,200,000 lelket találta — (jóllehet Schlötzer 1785-re az egész Magyarországon, Horvát és Tótországgal együtt, de Erdélyországon kívül, 7,000,000 lakost számíta — Az új népszámlálás 1785—1787-ig így találá a népességet: 1785-ben 7,008,574; 1786-ban 7,044,462 1787-ben 7,116,789) — József tehát már 1782-ben beköltözési rendeletet ada ki, melyben teljes vallásszabadságot biztosít; a földmivelőknek földet, vonó marhát és házat ígér; a kézműveseknek 50 forintot; mindeniknek utazási költséget. De minthogy a beköltözők inkább Galieziát választották: a magyar udvari kancellária hathatósabb eszközöket javasola a németek beédesgetésére. Jelesen a földmivelők 10 évig, a kézművesek 15 évig tartó adómentességet fognak élvezni, s 50—200 forintot kapni; fát és egyéb épületi készletet ingyen vesznek stb. Egy egy parasztnak adott a kormány 4 lovat, vagy 88 forintot, két kantárt, négy kötőféket, 8 istrángot, egy vasalatlan szekeret, egy ekét stb. Ilyen intézkedések mellett 1784 és 1785-ben bejőve 5663 háznép vagyis 25,896 lélek. A népnek ide folyása a következő években nem csökkent, annyira, hogy azt azután meg is kellett szüntetni. Mindössze József alatt 7000 háznép vagy 38,000 lélek jött be, — mi az államnak 4 millió forintba került.

II. Leopold, s I. Ferencz alatt nem volt erős a beköltözés; de midőn a francia háboruk következtében azon osztrák tartományokból, melyek időszerint a francia győzők hatóságába estek, sokan Magyarországon kerestek menedéket, azonfelül a német birodalomból csak 1802-ben 2—3000 beköltöző jött be: rendelet adaték ki, hogy üres házhelyekre csak vagyonos és józan életű gyarmatosokat kell telepíteni a német birodalomból, mivel az eddigi szabály szerint 500 forintot is költöttek egy háznépre, mely aztán néha az adómentes idő eltelté után eltűnt, a kincstár nagy kárára. Ez néhány évig csökkentette a beköltözést. De midőn a bécsi békekötés az ugynevezett Illiriséget a francziáknak engedé által, ezen tartományokból megint vagy három ezer háznép találá helyet a Bánáthban. Nem sokára elfogytak a házhelyek, s egy ízben 900 württembergi, badeni és hesseni ácsorgott Temesvár körül minden telepedhetési kilátás nélkül. Tehát újra megszoríták a bejövést.

Midőn 1844-ben Würtembergben a túlnépesség mindinkább föltett, az ottani kormány tudakozá a csász. kir. államkancellárság utján, nem találhatnának e würtembergi kiköltözők elfogadtatást Magyar- és Erdélyországban? Az erdélyi gubernium azt felelé, hogy a szász nemzet kész néhányakat elfogadni. Azonközben Roth István niemesi ev. lelkész is 1845-ben a „schwäbischer Merkur“ september 10. és 18. számaiban kiadott felszólításával Erdély felé irányozá a kiköltözők utját. De majdan annyian jövének utilevéllé és a nélkül Bécsbe, hogy a cs. k. államkancellárság kénytelen vala megkeresni a würtembergi kormányt, szorittassa meg az útlevelek kiadását. Mégis bejött 1460 személy, — s midőn se a szászoknál, se másutt többeket elhelyezni nem lehetett, az ausztriai követség részéről új megszorítások tétének közhírré a würtembergi kormánylapban 1847, jun. 26-kán.

1850 után újra előveszi a kormány a német beköltözés ügyét; tanulságos példát szolgáltatnak a szolnoki megyében letelepedett hanoveránusok, — de az Ethnographia nem terjeszkedik ideig.

S z l á v o k.

A szlávok közt első helyre teszi az Ethnographia a cseh-ágot, mely a Kárpátokat üli, s mely a németséget — mint röviden előadtuk — vagy elnyomta vagy nagyon megszorította már. A XVIII. század közepe táján sok birtokos család hozott le tótokat, p. o. Ahnás, Balogh, Beleznay, Beniczky, Bruner, Fáy, Grassalkovics, Irsay, Kandó, Koháry, Kovacsóczy, Laffert, Podmaniczky, Ráday stb. családok, s Acsán, Albertibe, Aszódon, Bengén, Csomádon, Czinkotán, Csömörön, Domonyban, Egyházán, Ikladon, Kerepesen, Kis-Kőrösön stb. telepítették le. — Legnevezetesebb gyarmatosítás a kékcéscsabai. B. Csaba elenyészett a törökök alatt. 1715-ben Thuróczy Miklós telepite oda néhány magyar családot; 1717-ben az első evangélikus lelkész álla be; 1720 után virágzani kezdé a Harrucker földesuraság alatt. 1820-ban 20,000, 1840-ben 25,000 lakost számlála, s lön mezővárossá. — Alig volt megalapítva Csaba, tót lakosainak egy része Szarvasra költözék által, melyet Harrucker 1722-ben épité föl újra. 1732-ben Aszódról költözék be egy csapat tót paraszt Orosháza 1744-ben kapa tót lakosságot; a szarvasi gyarmat pedig 1747-ben egy csapatot Apatelekre küldé, s 1748-ban megint 800 lelket Nyíregyházára, melyet akkor alapítának. — Ezeket olvasva a régi pún (phoeniciai) vagy görög világba gondolja magát az ember, a midőn a gyarmatosítás hihetlen gyorsan folyt. B. Csaba, Szarvas, Nyíregyháza virágzó városok — s nem kerültek semmijébe a kormányoknak.

A horvátok beköltözését a VII. században említettük. Mióta országuk a magyar korona birtokává lett, teljes egyesség vala a horvátok és magyarokközt. Helyhatósági és tartományi különbségek nem tesznek vala különbséget az országos egységben. De Horvátországba nem hata be a hitujítás; azon szellem, mely I. Leopoldot, III. Károlyt, Mária Thezeziát indítja vala, természetesen megragadá ezen körülményt, s törvény-

nyé lön, hogy Horvátországban csak katolikus lehet birtokos és hivatalnok. Ezen fő különbségen kívül semmi sem választotta el a Dráván tuliakat a Dráván inneniektől. A Frangepánok, Zrinyiek, Draskovicsok mind horvát mind magyar hazafiak és hősök voltak. Az Ethnographia (III. 115. stb. lapjain) szerint a magyarság felébredése költé föl ott is a nemzetiség érzelmét, mely az illírség alakjában nyilatkozott. Gaj Lajos karolta fel a gondolatot, az illírség név alatt egyesíteni a déli szlávok törzseit, ugymint a szlovének, horvátok, szerbek és bolgárok törzseit. 1835-ben engedelmet szerze magának nemzeti nyomda felállítására és horvát nemzeti ujság kiadására. De 1836-ban Illír nemzeti ujság ezime alatt jelenék meg a hirlap. Ezen illíriséggel nemcsak a magyarok, hanem a horvátok és szerbek egy része is ellenkezésbe juta; s 1841 óta horvát-magyar párt alakult, melyben a türmezei nemesség nagy szerepe játszott.

Beállta az 1848-diki év martiusa. A horvátok martius 25-kén gyűlést tartának Zágrábban, melyben ideiglenes kormányt állítanak, s kérelmet készítenek a felséghez, hogy a Dalmát, Horvát és Tótországok országgyűlését méltóztatúék összehíni; nemzeti függetlenségöket elismerni; külön miniszteriumot adni nekik; a nemzeti nyelvet kormány és tanítás nyelvévé tenni stb. A 30 pontban álló kérelmet azután 12 pontba egybevonva benyújtá egy küldöttség Ő Felségének. A bán június 5-kére egybehívá a horvát- és tótországi gyűlést, melyen Rajacsics beigtatá a bánt, s a szerbek a horvátokkal egyesülének, június 6-kán. Azonban a belháboru kitört, — s eredménye az egyesült tartományokra nézve az lön, hogy egy 1850 aprilis 7-diki legfelsőbb rendelet kimondá, hogy Horvát és Tótország, külön, s Magyarországtól független koronaországot teszen. Május 25-kén a törvénykezés, június 12-kén a politikai igazgatás rendeztetett, s a volt vármegyékhez Fiume is mint vármegye csatlódeék.

Szerb beköltözések Zsigmond óta történtek folyvást, mint a második időszakasz ismertetésében röviden mondtuk, úgy hogy az utolsó nagy beköltözés már nyolczadiknak nevezhetö. Tudniüllik 1689-ben Brankovics György alatt néhány ezer szerb jöve által a cs. k. sereghez. Piccolomini megnyervén az ipeki érseket, Csernovics Arszen, I. Leopold 1690 aprilis 6-kán felszólítást bocsáta ki Albánia, Szerbia, Bulgaria, Illyria, Macedonia és Rascia népeihez, hogy megragadván a kedvezö pillanatot fogjanak fegyvert a törökök ellen, s jöjjenek által Magyarországba, hol vallásszabadságuk lesz, vajdájokat választani fogják, jogaikat és kiváltságaikat sértetlenül bírják. Ezen felszólításra Csernovics negyven ezer rácz és szerb háznéppel átjöve Leopoldhoz. 1690. aug. 21. kieszközlé még Csernovics, hogy a szerb nemzet érseket is választthasson maga kebeléböl, ki alá minden nem egyesült püspök tartozzék. — A szerbek hűségöket mindjárt azzal bizonyíták, hogy Rákóczy felszólítását visszautasították 1704. Azonban Brankovics és Monaszterli után nem kaptak többé vajdákat; söt a vallásra nézve is voltak sérelmeik. 1735-ben annyira ment elégedetlenségök, hogy kivált Biharban lázadni

kezdének. — Mária Thérézia 1743-ban, mint III. Károly 1715-ben megerősíté kiváltságaikat. — Midőn 1751-ben a Bánát három megyére alakult, sokan Oroszországba költözének ki, mire őket az unio is készíti vala. — 1848-ban május 1-sőjén a magyar nádor és miniszterium meghagyásából a szerb nemzet gyűlést tartá Karloviczban, melyen Rajacsics érsek pátriarkává, Suplikácز pedig vajdává lett, s egy állandó választmány által, Sztratimirovics elnöklete alatt, azt határozzák : hogy a szerbek szabad és független nemzet az osztrák fejedelmi ház alatt ; a szerb nemzet a szerb vojvodínának a szerémséget és az illető határföldet, Baranya és Bács megyéket, a Bánátot s a bánáti határföldet követeli ; a szerb nemzet politikai egyesülésbe lép Horvát, Tót és Dalmátországgal. — Számos követség vivé föl Bécsbe a határozatot ; június 5-kén Zágrábba jelenék meg, hol Rajacsics beigtatá Jelaicsics bánt, s június 6-kán a szerbek és horvátok egyesülése megtörtént. — 1849. november 18-án létre jött a vojvodina.

Oláhok.

Az oláhok Erdélyországban a legrégeb lakossághoz tartoznak. A török tartományokból is mindig jöttek által új új oláh csapatok. De az oláh lakosság és más nemzetek közt gyakran törték ki surlódások, melyekben az erdélyi szászok kitűntek. Mert az Ethnographia a III. 153. lapján beszéli, hogy a nagy-szebeni tanács több ízben kikergette az oláhokat szász falvaiból, névszerint 1751, 1764 és 1776-ban „wegen Zunahme der sächsischen Bevölkerung.“ „Minthogy az oláhok előbbi helyeikre nem akartak visszamenni, a tanács lerontotta házaikat, melyeket azonban neki 1756 aug. 25-kén költ felső parancsra föl kellett építtetnie. Más erdélyi szász városokból kármentesítés mellett tudhatták ki az oláhokat. — A Hora és Kioska-féle lázadás Erdélyben erősen megmutatta, mennyi gyűlölséget tápláltak az oláhok más nemzetbeliek ellen. II. József megszünteté a rabszolgaságot, s 1802-ben kihirdeté az erdélyi gubernium, hogy az oláhok is képesek kézmivességekre.

Midőn II. József rendeleteinek visszavétele után az erdélyi volt alkotmány helyre állott, Babb és Adamovics oláh püspökök kérelmet nyujtának be, hogy az oláhok mint nemzet az erdélyi alkotmányba foglaltassanak. — Maga Balázs püspök az 1837-iki erdélyi országgyűlés előtt kérelmezé, hogy a nem-egyesült oláh papság számára tanintézet állittassék, a nem-egyesült oláh papok helyzete javittassék stb. 1841-ben két oláh püspök a szász-nemzet ellen nyujta be panaszt. — 1848 martius 15-kén az erdélyi gubernium engedelméből 40,000 oláh gyűlésezék Balásfalván a püspök elnöklete alatt, hűséget esküvének a császárnak, mint Erdélyország nagy fejedelmének, magokat független nemzetnek jelenték ki, s kérelmet fogalmazának a Felsőghöz, melynél fogva jövőben románoknak akarnak neveztetni, az erdélyi országgyűléseken és az igazgatásban mint nemzet résztvenni ; a robotát megszüntetik, azonkívül mindazt kéri, mit akkor martiusban a Lajtán innen és túl, a Meszesen innen és túl kérni és kívánni szokás vala. Maj. 30. átadák követeik Innsbruckban a kérelmet, melyet június 23-kán ismétélének. Az 1849 febr.

25-kei kérelmökben előadák, mit szenvedtek a birodalom épségeért, s mit ohajtának; hogy az összes románság az osztrák birodalomban egy nemzetté alakuljon, külön nemzeti igazgatás és nemzeti főnökség, meg nemzeti tanács alatt; hogy egyházi fejük is legyen, ki alá tartozzanak az oláh püspökök; a nemzeti nyelv kormány-nyelvök legyen; évenként nemzeti országgyűlést tarthassanak; hogy ő Felsége vegye föl ezen címet: románok nagyfejedelme stb. „Még többet akart — írja az Ethnographia, — az 1849. mart. 12-kei kérelem, melynek megadása ellenkezik a birodalom történeti fejlődésével, szintugy mint az osztrák állam új épülésével.“ (Lásd III. 163. lapot).

Azonban legyen elég ennyi a munka ismertetésére. A mi a mű szellemét illeti: e részben utaljuk olvasóinkat azon beszédre, mely mellett báró Czoernig ur 1857-ben, dec. 2-kán az Ethnographia három megjelent kötetét a bécsi császári tudományos akademiának bemutatá; s a melyben nagyon világosan kifejté nézeteit a birodalomban levő nemzetiségekről.

H. P.

A NEMZETGAZDASÁGI IRODALOM ÚJABB MOZZANATAI.

I.

Ha a világirodalom legújabb termékeit a nemzetgazdaságtan terén az utóbb lefolyt két évtizedben áttekintjük, alig kétkedhetünk a felett, hogy az általános tudományosság kevés szaka miveltetett oly terjedelemben és oly sikerrel, mint a nemzetgazdaságtané. Akár ugyanis a tudomány általános haladását, tökélyesbülését, a megjelent rendszerek értékét és jelentőségét, egyes nagyobb értekezések és monographiák belbecsét és alaposságát, akár magokat a tudomány szakképviselői sorában álló egyéniségeket szemléljük, minden tekintetben azon meggyőződésre jutunk, hogy az irodalom ezen ága az egyetemes tudományos mozgalom nagy körében felette kitértő helyet érdemelt ki magának, s hogy a tudományok mindazon észleges szakai között, melyek a társadalommal, (legtágabb értelemben) annak szervezésével és alapjaival, erkölcsi és anyagi viszonyaival, vezérlésével és rendezésével foglalkoznak, említett tekintetben az elsőség okvetlenül a nemzetgazdaságtant illeti. E tüneményen legkevésbé sem lehet csodálkoznunk. Napjainkban senkisé vonja kétségbe, hogy az irodalom a népek életének és viszonyainak tolmácsa, képviselője, kifolyása, hogy minden mozgalom, akár a szellemi akár a anyagi társadalmi rend körében, előbb utóbb az elmélet terén is kifejezésre talál, s hogy e szerint az irodalom is nem egyéb, mint többé kevésbé tüköre mindannak, a mi a gyakorlati nemzetéletet elemeiben és alapjaiban, irányában és feladataiban foglalkodtatja, érdekli és mozgásba hozzá.

Mindez természetesen még nagyobb mértékben áll a nemzetgazdaságtanról, mely a szociális és állami rend minden elemeivel és föltételeivel, az erkölcsiakkal és politikaiakkal épúgy mint a gazdaságiakkal és

anyagiakkal, annyira szoros érintkezésben áll, s mindennel a mi csak a nemzeti jóllétre és boldogságra, a társadalmi haladásra és a műveltségre marandó befolyást gyakorol, figyelmét szükségkép kiterjeszteni van hivatva. Fényesen igazolja tudományunknak a gyakorlati élet fejlődésével karöltve járó előrehaladását és műveltetését kiválólag az utolsó két évtized, ha figyelembe vesszük, hogy kevésidőszak volt még az újabbkori em beriség történetében, melyben az anyagi érdekeknek, az összes európai és amerikai társadalomrendet átkaroló mozgalma, nagyszerűbb, életrehatóbb és következménydúsabb lett volna, mint ép az utolsó húsz év alatt. Ott áll ugyanis (hogy csak néhány momentumot emeljünk ki) ott áll előttünk a nagyszerű angol agitáció a szabad kereskedés elvének a brit törvényhozásba és kereskedelmi politikába fölvétele s az arisztokracianak kedvező gabonatilalmak megszüntetése ügyében; — a nehéz bonyodalmakkal járt bank-, pénz- és hitelkriszisek e századnak negyedik tizede vége felé az amerikai egyesült álladalmakban; — a német vánegyesülésre célzó hatalmas viták és tusakodások Németországban; — a gyárüzlet, a szegényügy a munkás néposztályok állapotának javítása, az asszociáció és munkaszervezés, a bank és hitelügyre vonatkozó nehéz küzdelmek, pártvillongások egész Nyugateuropában; — az 1846—1847-ki nyomorévek, a forradalmi korszak, az orosz-törökháború óriási befolyása világérszünk egyetememes termelési és forgalmi viszonyaira; ott végre napjainkban a közlekedési eszközök tökélyesbítésére s általánosítására irányzó munkálatok, a Suesi csatorna, a telegraph és vasutügy rendezése, ott azon borzadályos világkriszis, mely napjainkban az egész pénzvilágot, mint egy második özönviz, borította el és ezereket meg ezereket temetve hullámaiba, az összes nemzeti és állami rendszer, hitel-pénz termelési és forgalmi állapotait, óriási rázkodtatásai közepett, össze zavarta, átalakította! — Megannyi világfontosságú momentumok, melyek szükségkép a tudomány sarkulatos igazságainak tanulmányozására vezetnek s így a tudomány és elmélet embereinek felszólalását és irodalmi uton nézeteik közlését és nyitvonítását is maguk után vonják.

Mi a következő néhány lapon ezen élet és elnélet tekintetében egyaránt fontosá lett utolsó két évtizedes időkörmek csak legutolsó szakait, jelesül az 1856—1858 években napvilágot látott szakirodalmi jelesb termékeket tízzük itt rövid ismertető szemlénk tárgyaul, a hol czélszerűnek mutatkozik, részint a tudomány általános fejlődése előbbi mozzanataira utalván, részint a közzétett újabb eszmék és elvek rövid kritikai méltányolására és birálatára is kiterjeszkedvén. *)

Az említett időkörben megjelent nemzetgazdasági művek mind számra mind belbecsre nézve felette jelentékenyek az illető irodalomágak fejlődési mozgalmában, és figyelmünket több irányban veszik igénybe. Nem mint

*) E czikkeket ezentúl minden évben a tudományos szakirodalom legújabb termékei és haladása alapos megismertetése tekintetéből folytatni szándékozunk, egyik főczélunk az is levén, általok a tudomány barátait figyelmeztető és utmutató kalauzzsal ellátni, mely őket tanulmányaik anyaga és segédszerei gyűjtésében támogathassa. K. Gy.

ha ez időszak valami oly rendkívüli munkát hozott volna elő, mely egy Smith Ádám, Malthus, Ricardo, St. Mill, J. B. Say, Herrmann, Dunoyer, Sismondi, vagy Roscher dolgozataival megmérkőzhetnék; — nem mintha valamely lényegesen új, döntő hatású, s meglepő felfedezésekkel tündöklő rendszer vagy irány merült volna fel: hanem azért, mivel a már megalapított sarkalatos igazságok és általános alapelvek kifejtése valóban elismerést érdemlő módon fogatosítaték, — mivel az elméletnek és tudománynak az élet és gyakorlat követeléseivel mindenoldalú közvetítése szerencsés sikerrel kíséretett meg, — mivel a nagy terjedelmű tudománynak kritikai művelése és rendszerezése mind nagyobb mértékben kezdett helyt foglalni, s mivel valóban alig ismerünk időszakot, melyben a tudományosság e téren egyfelől inkább képezte volna a közfigyelem tárgyát, másfelől pedig inkább és sikeresebben törekedett volna az ismeretek számos elvkérdése felett végleg tisztába jönni, s az anyagi világmozgalom több életbevágó fontosságú tüneteményeit a lehető legegyszerűbb és legmegnyugtatóbb módon megoldani.

A mi ezen népeket illeti, melyek az irodalom ez ágában e kis idő-körben is a fő szerepvivők, első pillanatra az angolok, francziák, németek és olaszok tűnnek szemünkbe; míg második vonalon az amerikai szövetséges államokkal, Belgiummal, Oroszországgal, Portugalliával és Spanyolországgal találkozunk.

Lássuk e nemzetek irodalmait sorban. Ez első cikkünkben az angolokkal kezdjük.

Az angoloknál az utolsó három év folyamában néhány felette becses s kivált gyakorlati tekintetben maradandó értékű munka látott napvilágot. Először is a nagy hírű John Stuart Millnek 1847. első kiadásban megjelent jeles kézikönyve „Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy“ cím alatt legújabbán negyedszer tétetett közzé (németül 1852.) a mi csak annak szolgál bizonyossággal, hogy nemcsak a szakkedvelő külföld, hanem magok honfiai is méltó figyelemmel viseltetnek a lángeszű szerző műve iránt. Mill munkája az angol nemzetgazdaságtan fejlődése legutolsó fokának hű képviselője. Tartalma, mely a tudomány nagy mesterei, Smith, Ricardo, Malthus, Say alapelveit foglalja magában, azon számos nagybecsű és lehetőleg kimerítő értekezések által, melyek a jövedelmi források, a tőke és érték természete, az állambefolyás, a munkabér, a telekjövedelem, az adóügy stb.-re vonatkoznak, egyikévé teszi a tudomány legjobb vezérfonalainak, főleg ha még azt is hozzáveszszük, hogy Angliában Mill műve az első, mely a közgazdasági feladatokat több helyen az állami, társadalmi és ethikai érdekekkel kapcsolatosan veszi szemügyre, s így az anyagi tekintetek mellett a socialpolitikai és szellemi tényezőket és igényeket sem felejtí ki számításból. Egyik sajtószertő tulajdonsága a jeles munkának, hogy az egyetemes britt szakirodalomban egyike azon keveseknek, melyek az emberben nem pusztán a közgazdasági tényezőket, hanem erkölcsi és politikai lényt látnak, s következőleg nem is tévesztik szem elől azt, hogy más nemesb, fensőbb

életfeladatai és céljai is vannak, mint azok, melyeket a gyárban és a mûhelyben, a borona és a bankársztal mellett, az áruraktárban meg a börzénél iparkodunk valósítani. — Sokszoros ellentétben áll Mill művével egyfelől Sargent: „Science of Social Opulence“ című 1856-ban megjelent munkája, főleg pedig a csinos imodorú kis vezér-fonal Seniortól „Outlines of Political Economy“ mely szintén negyedik kiadásban látott legujabban napvilágot, s mint Ricardo iskolájának egyik legkitünőbb s legalaposb irodalmi terméke, szakembereknél is nagy becsben áll. — Kitünő figyelmet érdemel ezek mellett 1857-ben közzétett új rendszere Macleodnak „Political Economy“ cím alatt. E munka, mely aránytalan drágasága s némileg elvont jelleme miatt tán nem igen terjedt el még a continensen, már annál fogva is méltó tüzetes ismertetésre, mert sok önálló nézetet foglal magában, s a gyakorlati téren is több jeles dolgozattal föllépett szerző é oly alapos, mint sokoldalú tanulmányairól tesz bizonyosságot. Macleod a nemzetgazdaságtanra nézve ép úgy, mint geniális Eötvösünk az államtudományokra nézve, a baconi inductiót ajánlja, s az ekkép talált szabályok és igazságok helyességét azután a gyakorlati alkalmazás által akarja próbaköre tétetni. Ő tudományunk körébe, eltérőleg legtöbb honfitársától s inkább az újabb francia és német irányhoz csatlakozva, a szellemi javakat is befoglalja, de csak annyiban, a mennyiben kicserélhető, tehát forgalmi értékeket képviselnek. A tudomány természetét tárgyaló bevezető fejezetet azután követi több jeles, tárgyavatottsággal irt szakasz a pénz, hitel és érték elméletére vonatkozólag, melyekben egyebek közt azon feltűnő eszmét is nyilvánítja, hogy a hitel nemesak úgy, mint nemes érezpénz: forgalmi közeg, hanem tőke is; továbbá azt, hogy Ricardo tana, mely szerint a javak ára főleg a termelési költségek által határoztatik meg, alaptalan, valamint azt is, hogy a váltó csak a lejáratú időben válik valódi adósságává az elfogadónak. Ugyan e szerzőtől birunk egy 1855—1856-ban megjelent nagyobb két kötetes művet a bankügyről: „Theory and Practice of Banking“ cím alatt, melyben a kivált napjainkban oly nagy fontosságúvá lett tárgyat mind elméleti mind gyakorlati szempontból felette alapos fejtegetéseknek veti alá. Előbb említett munkája irányával egyezőleg jelesül itt is a tapasztalati módszert ajánlja, a bankügy tekintetében a legnagyobb szabadságot védelmezi, a hitel, pénzár elméletét a legujabb nyomozások alapján fejtegeti, az államhatalomnak pedig minden gazdasági ügyekre befolyása ellen határozottan tiltakozik. Egyik saját szerű új eszméje, mely azonban az alapos kritikát nem állja ki, a többiek közt a bank természetére vonatkozik s abban áll, hogy a bank valódi fundátója nem a nemes érezhen, hanem a discountnak a bankhitel tekintetében fölemelésében rejlik, minthogy a visszafizetés biztossága a nagy nyereség valószínűségétől függ, mely utóbbit a magas disconto fejez ki. — További jelesb értekezések ez időkörből James Maclarén 1858-ban megjelent „History of Currency“ című munkája, mely kitünőleg a pénznek jelentőségével és történetével foglalkozik; — Edwards: „A treatise on Bill of Exchange“

and Promissory Notes“ 1858. közzétett alapos dolgozata; Overstone hasonllemű pénz- és papírhitelre vonatkozó elmélkedései, melyek mindannyian a legújabbban fölmerült bank- és hitelkérdésekkel kapcsolatban álló elvek rendezésével és fejtegetésével foglalkoznak. — E munkákhoz csatlakoznak még némely kitünőbb művek, melyek főleg a munkások bér- és jövedelemviszonyait, a nemzeti vagyonosság-
nak az alsó néposztályok állapotára kihatását, a szegényügy rendezését stb. ilyenmü tárgyakat vonnak taglalataik körébe, s melyek sorából csak Sargent: *Economy of labouring classes*. 1857. Morrison: „*Relations between labour and capital*“, meg az ismeretes Jenningsnek: *Social Delusions concerning wealth and want*“ ezimü munkájára ugyanazon évből akarunk figyelmessé tenni. Egyikét tudományunk összes irodalmában legújabbban napvilágot látott legkitünőbb műveknek végre a nagy tekintélyü New march által közrebocsátott azon két kötetes dolgozat képezi, mely Anglia halhatatlan szakemberének Tooke-nak az utolsó hatvan évi bank- hitel- és árviszonyokra vonatkozó nagyszerü munkáját befejezi, s irodalmunk pozitív ágai körében mint valódi korszakot képzö mü tűnik fel. Erről azonban alantabb bövebben levén szándokunk szöllani, itt tüzetesen nem elemezzük, hanem a közelebbi füzetben áttérünk azon nemzetre, mely utolsó években a nemzetgazdasági tudományos mozgalomban felette jelentékeny szerepet játszott s több önálló irányü alapos müvel lépett fel, — t. i. a francziákra. (Folytatjuk.)

KAUTZ GYULA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

A Magyar tudományos Akademia, mint tudjuk, a mult évi decemberi nagygyűléssel új korszakot kezdett. Szándékunk ezentúl azon előadásokat, melyek, a szakférfiakon kívül, a mivel nagy közönséget is érdeklík, legalább kivonatosan ismertetni. Ugy hisszük, nem nyithatjuk meg e rovatot méltóbb bevezetéssel, mint azon elnöki megnyitó beszéddel, melyet gróf D e s s e w f f y E m i l elnök a dec. 20-ki ünnepélyes közülésen tartott. Mutatja e beszéd hatását azon körülmény is, hogy több-felől valánk felszólítva előfizetőink részéről e beszéd közlésére. Itt következik egész terjedelmében :

„Tisztelt Akademia! Tizenegy év óta ma gyűltünk ismét össze először, hogy megtartsuk intézetünk ünnepélyes közülését. Alkotóink szándéka ünnepélyesnek akará évenként az oly összejövetelet, melyen nyilvánosan adott számot működéseiről ez intézet a hazának, és kegyeletünk az időközben elhunyt tagoknak gyászbeszédekben szokta megadni a kiérdemelt tisztességet. Fájdalom vegyült e szerint ezelőtt is mindig azon visszatekintéseinkbe, melyekkel irodalmi haladásainkat átpillantók, és közülésünk egyszersmind irodalmi gyászünnep jellemével bírt mindenkoron. Mennyivel komolyabb természetű tehát ma az ily ünnep tisztelt Akademia, midőn minden visszatekintésbe a külömbféle fájdalmas érzések sokasága ellenállhatlanul tolja magát be, — ma, midőn ha sorainkon végig tekintünk, a tizenegy év alatt társakban szenvedett veszteségek egyszerre lépnek lelkiünk elibe, — mennyivel komolyabb most, midőn azon feladást, melyet alkotóink hazaszeretete tüzött elibünk, a lefolyt tizenegy év tanulságainak birtokában újra szentügyre venni, nyílik meg előttünk az alkalom!

Nagyok, tisztelt Akademia, azon hézagok, melyeket sorainkon észrevenni lehet, nagyok nemcsak ha a számot tekintjük, de azok még inkább, ha veszteségeink magas szellemi jelentőségére figyelmezzünk. Az új érdemek és jelességek, melyeket magunkba felveszünk, csak enyhíthetik, de nem törölhetik el fájdalmunkat; mert nekünk, kiknek oly sokra van szükségünk, minden valódi veszteség pótolhatlan kárnak színében jelenik meg. Nemzetiségek élete s fennmaradása nem egyedül szivtelen és lelketlen tudománynak, nem is csak a műveltség fénymázának terjedésétől van feltételezve. Nemzetiségek egészséges fejlődését az időben, s következőleg fennmaradását is, a mivelődés menetének csupán azon minősége biztosíthatja, mely a tudás terjedését azon nagy elvekkel, melyek a keresztyénség polgárosító tartalmát képezik, karöltve eszközölvén, ekképen az Istentől a külön népfajokba plántált szellemnek, tulajdonoknak és képességeknek nemesítését, és így az erkölcsi méltóság, becs és érték magas fokára emelését valósítja.

Valamint az összes emberiség csupán az ilyen egyes lépcsőzeteken lághat a szellemi és erkölcsi erő és tökélyben magasb és magasbra, úgy van ez azon népcsaládokkal is, melyekre az együttlétezés szükségét a történelem parancsolta. És azért ha a szellemi életet visszatükröző irodalmi tért tekintjük át, azon veszteségeink miatt, melyek bennünket ezen mezőn érnek, akkor lehet legsajgóbb fájdalomunk, midőn látjuk, hogy mivelődésünk azon számos ernyedetlen munkásai között, kik sorainkban hiányzanak, nem csupán jeles írókat, hanem hazafiakat, jellemeket s férfiakat veszítettünk, férfiakat, kiknek lelke előtt ama magasabb szellemi és erkölcsi célok lebegtek! Pótolhatlan veszteségek, tisztelt Akademia, mert a mai korban minden irodalomnak, nagy írók és nagy tudósokon túl, mindenek felett minél több tiszta jellemekre és férfiakra van szüksége!

Bennünket ilyen pótolhatlan veszteségek értek. Nem akarok minden sebhelyt érinteni, mondásom igazolására elég néhányra reá mutatnom. Nem látjuk többé elnöki székében gr. Teleki Józsefet, ki ez intézetet egy negyed századnál hosszabb ideig oly bölcsen vezette, s történelmi művével irodalmunkra legújabbán annyi fényt árasztott! Nem látjuk sorainkban Akademiánk halhatatlan alkotóját gr. Széchenyi Istvánt, ki pályája küszöbén bennünket példája által a nehéz kezdetet merni, — pályája közepén a jó kezdetek sikereit ápolva megóvni és túlhajtással nem kockáztatni — annyi bölcseséggel és erőfeszítéssel tanított! És vajjon van-e valaki közöttünk, ki elevenen ne emlékezne vissza ma is azon beszédére, melyet 16 évvel ezelőtt, 1842-ben ezen székéből tartott az Akademiában, de a hazához intézve, oly éleslátás és bölcseséggel, a hazaszeretet azou kristály-tiszta szándékával, mik magokra is elégségesek érdemeinek emlékéit minden magyar kebelben örökíteni? Nem látjuk többé Vörösmartynkat sem azon helyén székelní, melynek ő dísz volt, — ő is elragadtatott tőlünk, el azon koszorus költőnk is, kinek geniuszában a legigazabb magyar honszerelem elbájoló és legnemesebb kifejezését csodáltuk!

Erőkben fogytunk meg tisztelt Akademia, és pedig épen akkor, mikor azokra legnagyobb szükségünk volna! Ennek érzése mai ünnepeinket az eddiginél komolyabb jellemmel ruházza fel. Másfelől azon közérzet, hogy nekünk kötelességünk teljesítésében s feladatunkhozi hűségben megfogyatkeznunk nem szabad, nagyobb mértékben mint ezelőtt, Akademiánkra irányozza a közgondolkozást. Minél természetesebb, jogosabb és határozottabb minden oly nemzetiségnek, mely erre magában képeséget és hivatást érez, azon ohajtása, hogy előtte a magasabb tudományos kiképződés útjai ne csak elzárva és megnehezítve ne, sőt ellenkezőleg tárva és nyitva legyenek, miszerint annak, mi előtte legdrágább, azaz saját nemzeti egyéniségének feláldozása nélkül, sőt ellenkezőleg ennek párhuzamos kiképzése mellett, vehesse fel magába és azonosíthassa nemzetiségével a magasabb műveltséget: amál becsesebbnek kell lenni a mi szeminkben is jelenleg Akademiánknak.

Azon okokat, melyek miatt a magyar gondoknak legnagyobbbika hosszú évek során át, nemzetiség iránti féltékenységben nyilatkozott,

magyarozni és kritikailag méltányolni, a történetírás feladásaihoz tartozik. Nekünk itt elég tudnunk és az iránt tisztában lennünk magunkkal, hogy e feltékenység tiszta forrásból eredett, hogy magunk iránti hűségnek volt következése. Ezzel párhuzamban látjuk nyilatkozni azon törekvést: kifejtteni, műveltségben elébbre vinni nemzetiségünket s nyelvünket. A gondok ezen utóbbi nemének köszöni születését a magyar Akadémia is. Már alkotóink eredeti eszméjében a tudományok minden nemének művelése nyelvünk kiképzésének útján, mint cél vala tűzve intézetünk elibe. Természetes, hogy a törvényhozásilag terjesztett nyelvnek azon kiképzettség, mely azt szellemi vonzó erővel felruházni egyedül lehele képes, megszerzettetni ohajtatott. Imen van, hogy ez alkotásban oly nagy súly lön helyezve a nyelv-művelésre és ez magyarozza azt is, hogy midőn fejlődésünk történetének ezen emlékezetes momentumában a nyelvképezést egyedül a tudományok művelése által elérhetőnek mondtuk ki, akkor a magyarságot nem elszigetelni, nem a műveltség behatásai ellen elsánczolni akarhattuk, és akkor valamint ma, nemzetiségünket nem a tudománytól s nem a műveltségtől féltettük. Helyén kívüli volna itten venni vizsgálat alá, vajjon nevezetesen a törvényhozási téren, több történet-e kelletinél, vagy nem? Elég itt is tudnunk és aziránt lennünk tisztában magunkkal, hogy nemzetnek állandóan, nemzedékeken át, folytatott törekvéseiben nyilatkozó önfentartási és kifejtési küzdelme, oly történelmi tény, mely minden gondolkozónak megérdemli komoly méltánylását és tiszteletet követelhet mindenkitől s azoktól kivált, kiknek, mert műveltségi felsőbbiségre tartanak igényt, képeseknek kell lenniök méltányolni másokban is azt, a mivel magok büszkélkednek.

Ezen buzgólkodásaink közepette volt idő, midőn, mint maga Akademiánk alkotója panaszlá, a divatból ugyszólván kiesni kezdett Akademiánk. A „kelet népe“ vagyunk, tisztelt gyülekezet. Véralkatunk heves, lelki tehetségeink között a képzelő-tehetség kitünő helyet foglal. Hosszabb pihenés után már régebben szemlét tartva magunk felett, szemünkbe ötlött elmaradásunk. Ha azon kérdést tevők magunknak: lehet-e kilátásunk más népek művelődési fejleményeivel lépést tartani, ha a holt latin nyelv marad ezentul is a tudományos fejlődés feltétele? nemmel kelle felelnünk. Másfelől számba kezdők venni magunkat, és itt ismét csekély számunk ragadá meg figyelmünket. Ha azon kérdést tevők magunknak: nyilik-e így nekünk kilátás jelentékenyebb hatásu szerepléshez a történelem mezején? ismét nemmel kelle felelnünk. Így született meg azon irányzat, melyet eszmemozgalmaink hosszú során átvonulni látunk. Miért történt, hogy e feladás könnyebbnek látszó része kapott tulsulyra a közgondolkozásban, azt a magyar elmék lélektani mivolta fejti meg, és ez magyarozza azon tényt, miért függött oly soká figyelmünk leginkább és tulnyomólag azon, mit nyelvterjesztés körül tön a törvényhozás és miért vala háttérbe szorítva ez intézet, melynek célja nem a nyelvnek, hanem a tudománynak terjesztése vala, a nyelv-művelés útján. A magyar nyelv a latin helyére volt léptetve a közügyek kezelésének terén s legnagyobb részben a közoktatás mezején is. Mindez és sok

más, egészen lefoglalta figyelmünket. Voltak sokan, kik mindent a törvényhozástól vártak és elégették azon sikereket lajstromozni, melyek azon téren, melyre ez hathatott, mutatkoztak vagy ígérkeztek. Voltak, mások, kik a törvénykészítés varázsvesszejének segélyével, a Kárpátoktól Adriáig lakozó milliók mindnyáját rögtön megtaníthatni a magyar nyelvre, és ép ily gyorsan saját nyelvök, szokásaik és sajátságaik levetkezésére birni vélték. Voltak, igen is, tisztelt Akademia nem csekély számmal, ily fellengzőink, — hasonlók ama másnemű ábrándozókhoz, kik ma a külföld irodalmában zajognak, és a franczia és germán culturának árját vélik a Szajnáttól és Rajnáttól a Bosporusig gözmozdonyi gyorsasággal végig futtathatni, s az attól elázott milliókat felolvasztva magokba felszívhatni, — de voltak, fájdalom, túlheveseink is, kik amazoknál többet ártottak.

Mindezen tusák zajában kevés figyelem volt a tudósok hangyaműködéseire. Hány fáradhatlan munkása művelődésünknek küzdött szükséggel és szegénységgel a részvét hiánya miatt? hánynak tudományos művei heverték, vevőkre nem találva, könyvvarusainknál, mialatt számos silány elmeművet kapva kapkodott el onnét a közönség? És ha a dolgok ily állásában halkabb léptekkel terjedett közöttünk a tudományos műveltség, mint az kívánatos és szükséges lett volna, hibáztathatjuk-e ezért Akademiánkat? Vajjon nincs-e tudva előttünk, hogy azon eszközök, melyekről ez rendelkezhetik, koránsem elégségesek? Am tekintsünk végig 28 éves működésének sorozatán, vagy csak azon is, melylyel ma fogja a legközelebbi 11 évekre vonatkozólag ezen gyűlést titoknoki előterjesztés megismerkedtetni, és nem fogjuk tagadhatni, hogy az Akademia előbbre vitte nyelvünket, művelte és terjesztette a tudományokat.

A siker, mely ilynemű tudományos intézetek működésétől várható a műveltségre, azon közönség részvéte és fogékonyságától függ, melyre ily intézetnek hatnia kell. S ezen részvét folyvást és kellő melegségben mutatkozott-e Akademiánk iránt? Nem elégtelenek-e még ma is azon eszközök, melyekről intézetünk rendelkezhetik? S állíthatjuk-e, hogy mindig mutatkozott azon fogékonyság a közönségnél, mely egyedül lehetett volna nagyobb sikerek szülője? Hány vala közöttünk és van talán még ma is, ki inkább szájalommal mint részvéttel szeretett és szeret a tudósokra letekinteni? Hány vala és van talán még ma is, ki nemzetiségünk mellett hő szavakra felbuzdulni azon mértékben kész, a melyben óvakodik irodalmunkat csak legkisebbé is pártolni, szellemi tevékenységünkhez bármikép is járulni, magyar elmeműveket olvasni, vagy csak meg is szerezni? Mióta kezdjük igazabban méltányolni az írói érdemeket; mióta kezdtünk merőben hálátlanok nem lenni azok iránt, kik az időből kifogytak, mikép magoknak s utódaiknak bár csak a legszerényebb jólétet is biztosíthatják, mert egész életök annak volt szentelve, hogy diszt, fényt, hasznot irodalmunkra s a hazára árasztanak? És nem értünk-e időket tisztelt Gyűlékezet, és oly távol vannak-e már azok, midőn tépelődéseink és vizsgálódásaink közepett, az egyhanguság hajhászása közben, a legmagasb érdekeink iránti öszvehangzás lehetőségét kézből sza-

lasztva, minden, mi értelmi és erkölesi sulyunkat valóban növesztette volna, majd nem egészen kiesett figyelmünkéből, és ugyszólván háttérbe volt szorítva?

Ekkor történt, hogy Akademiánk alkotója megérkezettnek vélte az időt, ünisméretre, helyzetünk szükségeinek megértésére hívni fel bennünket. Ekkor hallók tőle azon nagy és örök igazságot, hogy nem mennyiség, hanem minőség az erőnek sarkalata, hogy ha veszélyben forgunk, ez nem azért van, mert kevesen vagyunk, hanem mert sulyunk csekély; — ekkor kérdé tőlünk, vajjon hisszük-e, hogy nemzetiséget csak úgy rákenhetni bárkire, ki épen kezeink közé jut, mint például meszet falra vagy mázat fazékra? vajjon hisszük-e, hogy parancs elégséges arra, miszerint valaki nemzeti sajátóságából kivetkezzék? ekkor lettünk figyelmeztetve, hogy nem elég törvényeket hozni, hanem azok iránt sympathiákat kell gerjeszteni, hogy azt, ki oly törvénynek nem hódol, mely előtte gyűlöletes, a törvény betűjének szigora sújthatja ugyan, de a cél tévesztve van, mert ily eljárás fanatismust szül; — és ekkor buzdítottunk egyszersmind arra, hogy kétségbe esnünk s ellankadva a vaksorsnak átengednünk jövődünk kifejtését ép oly anyira nem szabad, mint önhihtségtől felfuva, és minden hatalmakat felbőszítve és ellenszegülésre kihíva, erővel törekedni az után, mit kirekesztőleg csak bölcseséggel, és pedig élet- és nem szoba- vagy könyv-bölcseséggel érhetni el!

Fájdalom, uraim! hogy akkor nem értettük meg Akademiánk alkotóját, de szabadjon hinnem, hogy ma már megértjük, — szabadjon hinnem, hogy nagy tapasztalások nagy tanulságai hatásukat megtették. Ezekkel gazdagodva állunk ma, komolyabbra változott viszonyokban régi nagy feladásunkkal szemközt, — igenis régi feladásunkkal, mert csak az idők változtak tisztelt Akademia, de nem kötelelességeink. A tudományilag képzett, gazdagított és lehetőleg tökéletesített nyelven mivelni és terjeszteni tudományt, ekkép öregbíteni a magyar közértelmesség sommáját, magasabb szellemi és értelmi kifejlődéshez vezetni a magyart, s ez által emelve tekintélyét, díszét, jelentőségét, arra képesíteni, mikép a műveltségi alárendeltség nyomasztó érzésétől menten ne csak becsülettel és tisztességesen helyt állhasson ott, hova a történet s a világviszonyok rendelték, hanem e felett nemzeti önérzete kielégítést is találhasson annak lélekemelő tudatában, hogy magához híven, saját nemzeti egyéniségéről le nem mondvá, hanem azt fentartva, értékben emelve és nemesítve, tudott részese lenni, azon nagy munkának, melyet teljesítve halad az emberiség a világtörténelemben egy magasabb akarat által kijelölt szellemi és erkölcsi céljai felé — ez volt az, mi alkotóink és alapítóink lelke előtt lebegett ezen intézet létesítésénél! Gyönyörű és nemes gondolat, tisztelt Akademia, mely a hazaszeretet forrásából buzogva ki, helyzetünk szükségének mélyebb felfogásából eredve, természetes és jogos vágyak elibe okos korlátokat tűzve, és ilyeneket másoknál is becsben tartva és tisztelve, egyszer mindenkorra kijeleli utunkat és tisztünket. Ez pedig abban áll: elibünk tűzött körünkben, és a mennyiben tőlünk függ, oda munkálni, hogy meg legyen szerezve a

magyarnak az, minél többet bármily körülmények között elérhetni józanon nem reménylhetett, de a minél kevesebb után törekedni önérzeténél fogva képtelen, és ez nem egyéb mint: a nem nagyszámu magyarnak értelmi és erkölcsi kifejlődésén és erején alapuló nagy és valódi súlya!

Ebből érthetjük meg tisztelt Akademia, mikép bár mennyire lehet is szellemi tevékenységre buzdító az emberiségnek és tudománynak szeretete már magában is, ezek felett és ezeken túl, a magyar Akadémia soha sem nélkülözheti a tisztá honszerelem lelket és szívet magasabbra emelő és nemesítő meleg illeteseit. Nekünk felejtenünk soha sem szabad, hogy ezen tudományos intézetet magyar hazafiak és magyar országfiak alkották. Ebből folyó erkölcsi kötelességeink érzete, nem megsibbasztani vagy korlátozni, de becsben emelni, magasabb szentesítésben részesíteni fogja tudományos tevékenységünket, és valóban tisztelt Akademia, azon korban, melyben élünk, csak is ez óvhatja meg az irodalmak bármelyikét azon veszélytől, hogy a szellem tevékenysége vagy az anyagiás mindennapiság középszerűségéig lelapulni, vagy pedig lelketlen és szívtelen elméletek meddő hajhászásában és ködökben uszó hypothesisok felállításában elpárologni kénytelen ne legyen.

Igy olvasztva be tisztelt Akademia a tudomány szeretetét hazafias kötelességeink érzetébe, erélyben és kitartásban fogunk gyarapodni, ekép fogunk úgy akkor mikor az emberi értelemnek a tudományokban visszatükröződő kész szerzeményeit felhasználni, valamint akkor is, midőn a magunk saját vizsgálódásai és nyomozásai útján önálló tudományos eredményekhez eljutni törekszünk, irányt tulnyomólag mindig attól vehetni, mi úgy az öszves emberiségre mint különösen hazánkra vonatkozva, a szellemi és erkölcsi állapotok javításához vezethet.

Nem hibázom talán azt állítva, hogy maga a tudományos fejlődés általános menete ezen irányt jeleli ki elibünk. Azt látjuk bármerre tekintsünk, hogy a pusztán eszmélkedő (speculativ) módszertől és tanulmányoktól mindinkább elfordulnak az elmék. Ezt látjuk magán a bölcsélet terén is. Az elvek és elméletek keresésének helyére, mindinkább a tények történeti fejleményeinek nyomozása lép. A tudományfejtés ezen újabb módszere tulnyomólag historiai jellemmel bir. Ez uton vezetettnek az eszmék a hagyománynak, az egymás nyomaiból fejlődő eszmék között fenálló kötelékeknek felismeréséhez és méltánylásához, és így történik, hogy az igaznak és valónak tudása utáni törekedésbe nem fulad belé az emberiségnek s hazának szeretete. És nem ide mutat-e nálunk is azon buzgalom, mely körünkben is historiai tanulmányok felé és különösen a honi történelem tudományos felismerésére oly kiválólag irányozza tevékenységünket? nem ide mutat-e azon növekedő részvét is, mely az olvasó közönség részéző az Akademia ide vágó igyekezeteit kíséri? Lelkem mélyéből üdvözlöm a magyar eszmemozgalom ezen jelentékeny fordulatát! Semmi sem bizonyítja inkább egy nemzetnek hanyatlását, mint a multnak felejtése és megvetése; semmi sem mutatja inkább, hogy fejlődési képességgel bir, mint azon elhatározottsága, melylyel mélyebb és teljesebb önismerethez jutni törekszik; semmi sem mutatja inkább, hogy jóvendőt

is érdemel, mint a hagyományok és a nemzedékeket egymáshoz fűző kötelékek tiszteletében nyilvánuló önbecsülése!

A küzdelést és a harcokat uralkodó elv gyanánt látjuk a történelemben nyilatkozni s az emberiség haladásait azok nyomaiból kiemelkedni. Azonban az emberi nem életének érettebb mai korszakában már nem a régiek, hanem mások a harcok eszközei, mások a győzelmek végeztéljai. A világtörténelem legnagyobb ténye, a keresztyénség átalakító szelleme, harczi és pusztító küzdelések helyére, a szellemnek és az értelemnek tércin is a m u n k á t léptette, végezelul pedig nem az egyik miveltségnek a másik általi eltörlését és megsemmisítését, hanem a legkülönbözőbb képességeknek harmonicus közrehatását jelelte ki. Ezen munkát követeljük mi magunknak, tisztelt Gyülekezet. És ezt is nem egészen, hanem annak csak azon részét kívánjuk magunknak, mely nálunk nélkül semmi esetre sem teljesíthetetik. És azért a mai művelődési korszaknak megszelidült és nemesült szellemét tagadnók meg, ha erősen nem himők, mikép a polgárisult világ közvéleménye annál melegebb részvétellel és helyesléssel fogja ezen jogos vágyainkat kísérni, minél határozottabban el fogjuk magunktól a tétlenséget és tespedést utasítani, és minél férfiasabb kitartással fogjuk azon nagy munkának reánk mért részét teljesíteni, melynek egyed-árusága senkinek sincs fentartva, sőt inkább egy magasabb akarat által mindenkire egyiránt kötelezőleg van parancsolva!

És ezzel tisztelt Akademia, nagy szolgálatot teendünk magának a művelődés nagy érdekének is. Az emberiség öszvegét egyes népcsaládok alkotják. Ezeket erkölcsi súlyedés és aljasodástól és erre következő enyészettől sem nagy számunk, sem az, mit ma culturának szoktak nevezni, meg nem óvhatja. Ez nem emeli magasabbra fel a jellemeket, hanem inkább azon jellemek nemessége és emelkedettsége, melyek az egyes nemzetek szellemi életében mint tényezők nyilatkoznak, emelhetik fel egyedül a műveltséget magasabb becs és erkölcsi méltóságra. És így van ez az egyes irodalmakkal is. Ezen nagy igazságot a történelem összes menete bizonyítja a multban úgy, mint a jelenben. A mai műveltség általános irányzatában ferdesség: fokonként elenyésztetni akarni mindent, mi az egyes népfajok tulajdonaiban, jellemében és képességeiben sajátlagos, eredeti, különös és kiváló. Ebből természetsszerűleg következik egy bizonyos egyformasága s egyenlő magassága a kifejlődésnek, de következik az is, mikép az átmérőleg, a középszerűség színvonalán felül alig emelkedhetik. A műveltségnek telát, a nagyszerűk és jótékonyak mellett, vannak oly hatásai is, melyek félreismerhetlenül rontó, törpítő és koresosító természetűek. A mai műveltség ezen hatásai nem fejtik ki a népekben azon tulajdonokat, erényeket és erkölcsi erőket, melyekben gyökerezik az álladalnak és a különböző műveltségeknek tartóssága. Sőt inkább csak ott nem törpülnek ezen tulajdonok, folyvást alább szállva egész a középszerűség alá, ott nem indulnak hagyatlásnak a fentartó erők, hol a culturának terjeszkedése még mindent le nem foglalt, hol még maradtak fenn szabadon oly térek, melyeken mozogva, surlódva és küzdve, kifejlődhetnek és magasulhatnak amaz erők és erények.

Egy ilyen nagy tért birunk mi, tisztelt Gyülekezet, azon historiai feladatban, melyet a Gondviselés tüzött elibünk, a nemzetiség megőrzésére nézve; egy ilyen kisebbet ezen akademiában, melyet alkotóink a nemzetiség tudományos fejlesztése és erkölcsi nemesítésének szándékával létesítettek. És ezért ezen intézet, ha magasb rendeltetésének megfelelni kíván, nem lehet egyéb, mint egy szellemi küzdőtér, melyet önrzetünk s azon elibünk tüzött feladat: a magasabb művelődés magyarosodását tudományterjesztés útján közvetíteni, folytonosan fegyverben és harcban áll a mai cultura korcsosító befolyásaival. A mi feladásunk feloldása azt feltételezi, hogy a magyar kislelkién önmagáról ne mondjon le — és nem épen az-e az, mit az ugy nevezett cultura tollunk követel? A magyar ekkép az önfentartási küzdelmekből végzetszerűleg soha sem fogyhat ki, és az ebbeli munkának kénytelensége történelme által van reá hagyományozva. Innen van az, hogy mi a szellemi téren kiválólag küzdő népnek vagyunk rendelve, és azért a magy. Akademia tagjainak is érezniök kell, mikép ők nemesak tudósok és írök, hanem egyszersmind a legmagasb magyar szellemi érdekek örkatonái.

Azért tisztelt gyülekezet, ha sikerül ezen tudományos intézetnek, mennyiben töle függ, az igaz és való tudásának terjesztése után teljesh önismeretre, és különösen arra reá segíteni a magyart, hogy mindezen tusák közepett meg tudja óvni és fen tudja tartani azt, mi nélkül tengeni és lézengeni igen, de élni nem tehet, t. i. : a magasult erkölcsi öntudatból s a maga iránti meg nem tört lüségnek erényéből felsarjadzó becsületérzetet: akkor az ilyen fensőbb beesü eredményt birva, az emberiség minden valódi harátjának irányában bizvást fogjuk vállalhatni a felelősséget azért, ha ezen nem általunk előidézett tusák miatt halkabb volna is tudományos fejlődésünk, mint azok nélkül — és az ilyen eredményre, századunkkal szemben, büszkeséggel fogunk mindig reá mutatlatni! Vannak tisztelt Akademia, kik bennünket megérteni még ma sem tudnak vagy akarnak. Ezeket bátran figyelmeztethetjük azon erénynek nagy termékenységére, melynek megmentése itten szóban forog. Vannak mások, kik azon magasb rendü és későbbi élvezetekért, melyekre töreksziünk, a nemzeti jellem és sajátság, tehát magasb becsü erkölcsi javak árán megvásárlandó culturának mindjárt gyümölesözendő áldásait ajánlgtatják cserébe. Ezen esábitókat a műveltség fanatikusainak nevezem és ezeknek ezen tudományos intézet álláspontján bizvást adhatjuk azon választ, hogy őket igen jól ismerjük, s hogy viszontagságaink meg nem törték a mindenség urába vetett bizalmunkat, — hogy türelmiünk próbára tétetett és megedzödött. Tudják meg ezek, hogy máskép mint fel emelt szívvel és fővel a világon járn képesek nem vagyunk, mert tudjuk, mikép csak azt nem lehet többé felemelni, ki önmagát alázza le, ki önmagát becsülni megsziint. Az idő szózatát megértettük s azon munkát, mely a polgarisodásnak a világtörténelemben nyilatkozó parancsszava által reánk van mérve, el kívánjuk végezni. Tudjuk, hogy a magyar csak lassan, csak nélkülözések, fáradalmak és erőfeszítések között és csak igényeit okosan mérsékelve haladhat előbb a művelődés mezején is —

de érezzük azt is, hogy csak magasabbra irányzott és megnemesült vágyak által buzdítva és elébbre hajtva, teljesülhetnek ebben s fognak egykor teljesülni a magyar józan remények!"

— Közelebbi füzetünkben megkezdjük a Magyar tudományos Akadémia eddigi tárgyalásainak ismertetését, különös tekintettel a történelmi osztály működéseire.

VIRAGOK
A
A KÜLFÖLD SZÉPIRODALMÁBÓL.

III.*)

ISTEN ÉS A BAJADÉR.
(Hindu legenda. — Göthe után.)

Mahadóh , a föld királya ,
Most hatodszor szállt alá ,
Hogy velünk a földi pálya
Kéjét, kinját hordaná.
Elfogadja lakhelyünket ,
Mindent eltűr szívesen ;
Csak így kimél , csak így büntet
Emberileg , helyesen.
És vizsga szemekkel nézvén az egészet ,
Kastélyt ha kileste, kunyhókba benézett :
Ott hagyja a várost s útjára megyen.

És a mint az uton lépdél
A legszélső ház iránt :
Meggillant, kifestett képpel ,
Egy elesett szép leányt.
„Jó napot szűz!“ — „Nagy becsület!
Jövök, csak egy perczig állj.
Bajadért ily czim nem illet ,
Itt tanyát a kék talál’ . . .
S már nyúl a kobozhoz , már tánczdala pendül,
Reng, habzik a keble, kéjtől, szerelemtül,
S hajlongva, lebegve, virágot ajánl.

*) Az I. szám alatti Göthe balladája volt Arany által fordítva
II. sz. a. Poe Edgar „Hollója“ Szász Károlytól. Szerk.

S vonja csábitó mosolylyal,
 Vonja szenvedélyesen.
 ,Kis lakomban jer! s azonnal
 Lámpa gyul, szép idegen!
 Fáradságod enyhítendem,
 Sebhedt lábad ápolom.
 Szólnod kell csak s meglesz minden.
 Tréfa, kéj vagy nyugalom.“
 És gonddal a színlelt kint enyhíti híven,
 Az isten örül, mert a bünteli szivben
 Még látja : hogy emberi szikra vagyok.

S nyájash lesz a hűm leánya,
 A mint az követelőbb,
 S önkint a sziv adománya :
 Mi mesterség volt előbb.
 Majd a virágok helyében
 A gyümölcs is megterem.
 Hol a kedély engedékeny :
 Nincs messze a szerelem.
 S jobban behatolni a lányka szívéhez :
 Az isten iszonyt, kéjt, gyötrelmeket ébreszt,
 S költ szörnyű tusát a hő kebelén.

S csókkal hinti színes arczát,
 És a leány elfogul.
 Szerelemnek vívja harcát
 És — legelső könyje hull.
 Oda omlik szerelemben,
 Nem díjért, — nem vágy miatt —
 S máskor oly fris tagja minden
 Szolgálatot megtagad.
 Mig a puha ágyon kéjtele fátyol
 Borulva reájok, az éji homálytól
 Álom jön a szemre — hálója alatt

Édes éjnek kurta álma :
 Ah! az ébredés korán!
 Kedvesét — halálra válva
 Leli kebelén a lány.
 Sir — jajgat reá borulva —
 Kinja, ah! nem kelti föl.
 És viszik már, és a hullá
 A lángok közé merül.
 Papok körülállják . . . halld! zeng a haláladal,

Ő a sokaságon örjögve tör által,
„Ki vagy? mit akarsz te e máglya körül?”

S öszverogy a máglya mellett,
Jajgat vad keservesen.
„Gyilkos láng! Férjem benyelted!
Hév öledben keresem.
Vagy ez égi szép alaknak
Hamva maradjon csupán?
Ó enyém! az! enyém volt csak!
Ah! egyetlen éjszakán!
Éneklí a papság: „Ki hozzuk az aggot,
Munkába ha fáradt, végkép ha elaggott,
S kilhozzuk az ifjat, nem vélve, — korán.

Halld papjaid tudományát:
Férjed ez nem volt neked,
Hozzá, gyönyörök leányát,
Semmi sem köt tégedet.
Árny csupán testet kísér el
Oda hol nap nem ragyog,
Csak a hitves megy a férjvel:
Tartozás ez s drága jog.
Zengj trombita szent gyászt! Ti istenek égben!
Vegyétek az ifjut e máglya tüzében!
Imént kora disze, — s most lángba lobog!”

Igy a kar. De a leálynak
Csak nagyobb fájdalma van,
Tárt karokkal fut a lángnak
S elszántan belé rohan.
Ám az istenifju fényben
Száll ki a lángok közül,
Kedvese is, tisztaszépen
Vele ég felé röpül.
Öröm van az égben bünösök töredelmén,
Halhatlanok őket lángkarra emelvén:
Fölszállanak égbe, a föld köribül!

SZÁSZ KÁROLY.

IV.

OLÁF LOVAG.

(Heine után.)

Két férfi áll a templomnál,
Vörös ruhát hord mindenik.
Közölök egyik a király
És a bakó a második.

S a bakónak a király szól:
Ugy értem a pap szavából,
Végbement az esküvő már;
Legyen készen nálad a bárd.

Harangszó és orgonazaj
És nép áradnak kifelé,
Tarka násznép környékezé
Az új párt a nap diszében.

Halvány, remeg és szomorú
A királyleánynak arca.
Oláf lovag bátor s vidám
És mosolyog piros ajka.

És mosolygva piros ajkkal
Beszél a komor királylyal:
„Jó napot, Felséges ipam!
Parancsodra áll a nyakam.“

„El kell annak esni még ma;
De éjfélig hagyd életem;
Hogy a nászt megünnepeljem
Lakomával, fáklyatánczczal.“

„Hagyj ma élni, addig élni,
Míg sor jön a végpohárra,
És a végtáncz el lesz járva,
Hagyj éjfélig engem élni!“

S a bakóhoz a király szól:
— „Kedves vönknek éj feléig
Legyen meg az ő világa:
Tartsad készen bárdod akkor.“ —

II.

Oláf lovag lakomában ül,
 Az utolsó pohár kiürül.
 Vállára fejet hajt
 Nője és sohajt, —
 Áll a bakó ajtó előtt.

Táncz indul; s Oláf menyasszonyával
 Olelkezve, járják sebbel-lánggal
 Bús fáklyafénynél ott
 A végtánczot, —
 Áll a bakó ajtó előtt.

A hegedű áraszt vidám zajt,
 A fuvola szomorúan sohajt,
 S tánczban a pár látása
 Szívek fájulása —
 Áll a bakó ajtó előtt.

S a mint járják a rengő teremben,
 Oláf lovag szól hölgyéhez így: —
 — „Te nem tudod, én mint szerettelek . . .
 A sir olyan hideg! . . .“
 Áll a bakó ajtó előtt.

III.

„Oláf lovag éjfél van már
 Az életet végezted!
 Te egy hercegné szerelmét
 Szabad kéjben élvezted.“ —

Barátok zsongauak halottimát;
 És a vörös kabátban
 Áll az ember barna törzs előtt már,
 Kezében fénylő bárd van,

Oláf lovag az udvarra lép,
 Hol villog a sok lámpafény és kard;
 És a lovag piros ajka mosolyg,
 S piros ajkkal beszédet tart:

„Üdvöz legyen a nap és üdvöz a hold
 S mind, a mik égen tündökölnek;
 Áldás a madarakra is,
 Kik a légben fityölnék.“

„Üdvözlöm a tengert és a földet,
 És a berek virágait;
 Üdvözlöm a szelid violákat —
 Hölgyem szemének másait.“

„Oh ti, hölgyem violaszemei,
 Miattatok vár halál“ —
 Üdvöz legyen a bodza-bokor is,
 Hol te az enyém valál!

PAP ENDRE.*)

*) E korán elhunyt jeles írónk és műfordítónk hátrahagyott s általunk sajtó alá rendezett munkái közül kimaradt e szép költemény jeles fordítása. Utólag közöljük itt, azon hitben, hogy e közlést ugyanezen költeménynek a Hölgyfutárban nem rég megjelent, szintén élvezhető fordítása nem tette fölöslegessé.
 Szerk.

A
MAGYAR VEZÉREK
KORA.

II. — ZSOLT. (907—947).

1. §. A pozsonyi csata 907. — Nyugoti hadjáratok.
— Augsburgi diadal 910. — Az Inn melletti vereség 913-ban.

Árpád halálával Magyarország fejedelmi hatalma kiskorú fiára Zsoltra szállott, ki ekkor 10—11 éves gyermek lehetett. Volt ugyan Árpádnak Zsolton kívül három idősebb fia, kiket a Zsoltal egykorú Biborban született Konstantin keleti császár gyermekeikkel együtt névszerint elősorol¹⁾): de vagy azt kell föltennünk,

¹⁾ Minden kül- és belföldi iróink közül egyedül Konstantin császár adja Árpád családjának teljes nemzedékrendét a X-dik század közepéig e szavakkal: „Tudni kell, hogy Árpád, Magyarország nagy fejedelme, négy fiat nemzett: először Tarkast, másodsor Jeléht, harmadsor Jutost, negyedsor Zsoltot. — Tudni kell, hogy Árpád első fia Tarkas nemzette Tevelt, második fia Jeleh nemzette Etselét, harmadik fia Jutos nemzette Vált, a mostani fejedelmet, negyedik fia Zsolt nemzette Tak-

hogy ezek a honfoglalási harcokban s a külföldi hadjáratokban még Árpád életében elhullottak, vagy úgy kell vélekednünk, hogy a nemzet nagyai, az egykor önálló nemzetségfőnökök, Árpád hatalmának örökösül csak annak fővezér korában az általa hódított hon határai közt született fiát Zsoltot ismerték és választották el. Hogy e főnököknek, kik hatalmuk nagy részének Árpád kezébe központosítása által függetlenségüket áldozták föl, a gyenge korú gyermek fejedelemsége kívánatosabb lehetett egy erős férfiú kormányánál, kitől még megmaradt hatalmuk mind szűkebb körre szorítását várhatták, kétségtelennek tarthatjuk.

Árpád elhunyt a s gyermek fiának kormányra jutása a legkedvezőbb pillanatnak látszott Lajos király, illetőleg birodalmának kormányzóí Hatto mainzi érsek és Otto szász herceg előtt arra, hogy a magyaroknak Árpád korában Németországba tett berohanásait megtorolják, s a nyugotot folyvást rettegtető pogány nemzet erejét egy rögtön intézett csapással megsemmisítsék. Azt hitték ők, hogy a nagy hódító Árpád elhunytával szelleme is elenyészett, hogy gyermek fiának kormánya alatt a magyar nemzet

sot. — Tudni kell, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái Vál és Tas, s ezek unokatestvére Taks élnek. — Tudni kell, hogy Tevel meghalt, s van egy fia Termas, ki minap ide (t. i. Konstantinápolyba) jöven Bulcesal, Magyarország harmadik fejedelmével és karklászával, barátunkká lett. Constant. Porphyrogen. De administrando imperio 40. fejj. — Igaz hogy ő főntebb ugyane fejezetben a Kr. u. 888-ban történt bolgár-magyar háborút tárgyalva ebben vezérül Árpád fiát Liuntínszt említi: de minthogy alább Árpád valamennyi fiát elősorolva e nevet föl nem hozza, nem lehet egyebet gondolnunk, mint hogy a Liuntin név Árpád valamelyik fia, talán Tarkas vagy Farkas, nevének elgörögösítése. — Érdekes e minden kétségen kívül hiteles nemzedékrend azért is, mert látjuk belőle, hogy Árpád egyik unokája a nagy hódító kún király Ethele nevét viselte: de még érdekesebb az által, hogy ezen Árpád-családi személynevek nagyobb részét, épen azon vidéken, melyet Árpád magának és nemzetségének foglalt, t. i. a Duna mentében Buda és Fejérvár környékén, mai napig fönmaradva találjuk. Így örökíti Árpád nevét Á r p á d v ö l g y e Ó-Buda fölött, Zsoltét a Duna melléki S o l t vár és vármegye, Taksét T a k s o n y falu a Duna partján, Jutosét J u t a s pusztá Veszprém mellett, Tevelét a Veszprém és Tolna megyei T e v e l helységek, Vál és Tasét a Fejér vármegyei V á l mezőváros és T a s falu a Duna mellett. — Belföldi később korú iróink ezen személyek közül egyedül Zsoltot és fiát Taksot ismerik, s ezeket Árpádtól Konstantin császárral teljesen egyezőleg származtatják,

törzsei, mint a német birodalomban éppen ekkor a gyermek Lajos idejében történt, egymással meghasonlva nem lesznek képesek őket meggátolni, hogy a nemzet függetlenségét Árpád sírja fölött eltiporják. De számításukban keserűen csalatkoztak. A magyar törzsek főnökei, a hon önállóságát sőt lételetét fenyegető vész láttára, minden magán érdeket félretéve közegyetértéssel siettek a hon megmentésére, zászlaik alatt a nemzet minden fia mint egy ember kelt föl szabadságát védeni, s a büszke, fényes hadsereg, melynek célja Magyarország megigázása volt, a magyar földön diadal helyett sírját találta.

Már június 17-dikén 907-ben roppant sereg gyűlt össze az Ensen túl Ensburg vára és Szent-Flórián kolostora közt. E napon, mint egy Burkhárd passauai püspök részére adott oklevélből kitetszik, maga Lajos király is személyesen jelen volt az ensburgi táborban. Az itt megállapított hadjárati terv szerint, — melyben Nagy Károly császárnak az avarok ellen ezelőtt több mint egy századdal oly szerencsésen sikerült hadműködésének utánzására ismerhetünk, — a német haderőnek, mely legnagyobb részben nehéz gyalogságból állott, három hadoszlopra osztva egyszerre kellett előnyomulni s egymást támogatva működni a Duna völgyében. Maga a király, s mellette Burkhárd passauai püspök s Aribo gróf a tartalékesereggel Ensburgnál foglalt állomást. A Duna éjszaki partján a vitéz Luitpold keleti határgróf haladt elő Pozsony felé; a déli parton Dietmár salzburgi érsek, Zakariás sábeni, Otto freisingeni püspökök, Gumpold, Hartvich és Helmprecht apáturak vezették zászlóaljaikat; közepett a Dunán Sieghard herczeg, a király rokona, Rathold, Hattó, Meynhard és Eisengrin bajor főurak társaságában vonult alá a hajóhaddal, a dunaparti két hadsereg fedezete alatt. Mind három hadosztály akadálytalanul nyomult elő Pozsony tájáig ¹⁾, miután az Ensen innen tanyázó ma-

¹⁾ Valamennyi forrásaink közül egyedül a XVI-dik század elején írt bajor Aventinus az, ki e táborozás részleteit bőven adja elő. Az egykorú vagy közel egykorú nyugoti évkönyvek a németek vereségét, Luitpold, Dietmár érsek, a püspökök és főurak halálát csak igen röviden említik. Az ütközet helyére nézve egyedüli forrásunk Aventinus, ki *Annales Boiorum* IV. könyv XXI. fejj. 19. §. világosan mondja, hogy Luitpold határgróf a Duna éjszaki, Dietmár érsek pedig a Duna déli partján *Wratistawia* városáig nyomult elő. Kétségtelen itt, hogy a

gyarok a túlnyomó erő elől visszavonulva az ellenségnek szabad tért engedtek.

A magyarok, mielőtt erejüket összpontosíthatták volna, csak apróbb lovag csapataikkal nyugtalaníták a salzburgi érsek hadosztályát, mely a további előnyomulást veszélyesnek tartva Pozsony irányában megállapodott, s a magyar könnyű lovasság gyors mozgalmait nem ellensúlyozhatva, ezek csatározásai ellen csak a célszerűleg megerősített táborban találhatott biztosságot. Miután azonban a nemzetségek dandárai megérkeztek, az összes magyar haderő az ellenség külön hadtesteit különkülön, s legelsőben is a főpapok táborát határozta megtámadni. Iszonyú volt a viharként rohanó magyar lovasság támadása; nyilak zápora tetemes veszteséget okozott a bajorok sűrű soraiban: de e rövid heves roham az erős fekvésű tábor tömeges ellenállásán egyszerre nem diadalmaskodhatott. Őseink ekkor a cél elérésére a lassúbb de biztosabb módhoz folyamodtak. Egyes kisebb csapataik rügtön véletlenül rohanták meg az ellenséget, s épen oly gyorsan száguldottak vissza a főerőhöz, mind roham közben a táborra mind visszavonulásukkor üldözőikre szakadatlan nyilazva. Éjjel nappal, jobbról balról, mindaddig folytak e csatározó támadások, mígnem az ellenfél e folytonos zaklatásban kifáradva erejét s bátorságát veszítette. Ekkor minden oldalról tömeges rohamot intéztek a lankadt bajorokra s augusztus 9-dikén a megívott tábort összetiporták. Maga Dietmár érsek, Ottó és Zakariás püspökök s több főpapok a viadal helyén halva maradtak, s táboruk kincsein a győztes magyarok osztoztak.

Még ez éjjel a legnagyobb csendben átszúrtatott a Dunán a magyar hadsereg, s más nap hajnalban, mielőtt Luitpold a túl-

német író, ki Pozsonynak a német Breslau-hoz némileg hasonló Presburg vagy Bresburg nevét tartotta szeme előtt, ezt latinositotta Wratislavia-ra, mi tulajdonképen a schlesieni Boroszló vagy Breslau latin neve. Aventinus munkájának 1580-diki német kiadásában e város nevét csakugyan Presburgnak találjuk fordítva. — A mi Aventinus ide tartozó adatainak hitelességét illeti, ezt a német írók a múlt évtizedekben gyakran kétségbe vonták: az újabb nyomozások után azonban el van ismervé, hogy Aventinus ez adatokat nem maga költötte, hanem a bajor kolostorok nevezetesen a nieder-altaichi monostor egykorú, de ma már nem található évkönyveiből merítette. Azért e hadjárat leírásában mi is folyvást az ő előadási fonalát fogjuk követni.

parti szerencsétlenségről értesülhetett volna, ennek táborát is fölverte, zavarba hozta, s csaknem egészen megsemmisítette. A fővezéren s Eisengrin királyi asztalnokon kívül tizennégy bajor főúr esett el e viadalban; ezrenként borították a csatatért a lekonzolt németek tetemei, kik közül csak kevésnek sikerült Ensburgba Lajos királyhoz menekülni. A bajor nemesség színe ott veszett.

Harmad nap a hajóhadra került a sor. Ezt a fedező hadosztályok tönkretétele után kétségbeesés szállotta meg, s a magyarok győzedelme e napon az előbbieknél még könnyebb lón. Sieghard herczeg csak futással menthette meg életét; Rathold, Hattó és Meynhard a halottak közt maradtak. Így a magyarok három nap alatt három sereg fölött tökéletes diadalt üllöttek.

A koczka fordult, s a támadottak támadókká váltak. Pilla-
natot sem veszelve nyomon üzték a szétvert hadak megfutamodott maradványait s azokkal csaknem egyszerre érkeztek Ensburg közelébe. Lajos király pihent hadaival ellenök vonult. A tért, melyen a két seregnek találkozni kelle, oldalt erdők szegélyezték, s ezeket a magyarok szokásuk szerint előre erős csapatokkal rakták meg. A királyi sereg közeledtére a magyar lovasság csakhamar futásnak ered; a németek diadalt reménylve hévvel nyomulnak utánok, de midőn az erdő mellett elhaladtak, a lesben álló csapatok borzasztó riadással kitörve hátulról támadnak rájuk. E pillanatban a futamodók egyszerre megfordítják lovaikat és sűrű nyilazással fogadják üldözőiket, kik két tűz közé szorítva s néhány pillanat alatt bekerítve fegyvereik csapásai alatt hullottak el. A király kevesed magával csak nagy bajjal menekülhetett Passaubá.

Az ensburgi vereség hírére a vidék népét általános rémület szállotta meg; futott, ki merre futhatott. Salzburg, Passau, Regensburg erősített városok, a havasok, rengetegek és mocsárok hemzsegték a menekülőkötől. A győztes hadak előtt az egész bajor föld tárva nyitva állt, s annak téreit a bosszút szomjazó magyarok, mint gátat szakasztott folyam a sík mezőt, pusztítva özönlötték el. A várakat és városokat mellőzve leginkább a monostorokat keresték és dúlták, melyeknek gazdag kincstáraiban, becses ékszereiben biztos zsákmányra számolhattak. A szerzeteseket, kiket kézre keríthettek, részint irgalmatlanul kivégezték, részint rabságba hurczolták, igen jól tudva azt, hogy az ellenök intézett támadást főképen a papság tervezte, intézte és vezette.

Az Ensen átusztatva legelsőben is Szent-Flórián kolostorát tették hamuvá, mely csak imént épült föl azon romlásból, melybe ezelőtt hét évvel épen a magyarok berohanása döntötte volt. Azután Mattighofent a királyi palotával s a mattseei monostort, a mai Mondseet Salzburg közelében, égették porrá. Majd a Salza folyón átkelve Öttingent dulták föl a királyi palotával s monostorával együtt, melynek ereklyéivel a szerzetesek még jókor Passauba menekültek. A város az ősrégi Mária-kápolnán kívül lángok martaléka lett. Hasonló sors érte a chimseei monostort a Salza és Inn között s Tegernseet az Inn vizén túl a mai tiroli határszél közelében. Ennek igen gazdag kolostorát, mely alá őket a hozzájuk csatlakozott áruló szökevények vezették, kirabolván, egyházát a földig rombolták. E pusztítás alkalmával döltek romba a schlierseei, schäftlarni, benedikt-beureni, kochelseei, schlehdorfi, staffelseei, pollingi, diesseni, sandaui, siverstati, thierhaupteni és vessobrunni monostorok. Ez utóbbi helyen a magyarok hét elfogott barátot keresztre feszítettek. Egész déli Bajorország a Lech határfolyóig romokkal borított kietlen pusztához hasonlított.

Roppant zsákmányukkal s rabszíjra fűzött számtalan foglyaikkal a Lech vizétől már visszatérőben voltak a magyarok, midőn Regensburgon túl Abach vára körül a Duna partján egy bajor csapattal találkoztak, mely utjokat elvágva gazdag zsákmányukat tőlök visszacsikarni szándékozott. A bajorok véletlen támadása nem csekély meglepetést és zavart okozott ugyan a rendetlenül haladó magyarok sorai közt: de a diadal heves és vérengző küzdelem után végre is ezek részére dőlt. Az ellenség szét lőn verve, s vezére Schwarzenberg gróf, udvari marschal, s vele együtt több előkelő nemes a győztesek kezébe jutott. Ezek váltságul igen nagy összeg pénzt ajánlottak ugyan, de a magyarok őket, hihetőleg a csatában elhullt bajtársaik torául, a közel Regensburg falai alatt, a falakról bámuló polgárok szeme láttára, nyilaiknak célul állítva kegyetlenül agyon lövöldözték ¹⁾).

¹⁾ A ventinus e. h. 26. §. e csata színhelyévé a Duna éjszaki partján Regensburgtól éjszakra néhány mérföldre eső Lengelfeldet, a mai Lengfeld falut, teszi; Kézai ellenben, ki e csatáról II. könyv I feje. 14. §. kétségtelenül régibb forrás nyomán részletesebben emlékezik, azt Regensburgon alól Abach vár vidékére teszi. Ez utóbbit követtük mi is előadásunkban, miután maga Aventinus nyilván mondja, hogy a magyarok

Regensburgot erős falai a pusztulástól megmentették, de keřitetlen külvárosa, melyet Arnulf császár nem rég építtetett, porrá lőn. Innen a magyar hadak a Duna mentében haza felé vonulva útközben Osterhofent, a bajor hercegek temetkezési helyét], monostorával együtt kirabolták és fölégették, s a Duna éjszaki partjára száguldozó csapatokat bocsátották át. Ezek legelsőbbben is a felső- és alsó-altaichi gazdag monostorokat rabolván ki, a mai Ober-Pfalzot egész a csehországi határhegyekig bekalandozták, s a főerővel együtt bántatlanul tértek vissza hazájokba.

E dulás után, mely elöl még a hegyek és erdők közé menekült lakosok sem lehettek eléggé biztosítva, mert honfiak közt akadtak árulók, kik magán bosszúból vagy aljas haszonlesésből a magyaroknak e rejtkehelyekhez kalauzul szolgáltak, Lajos király nem mert többé a bajor földön tartózkodni s Németország biztosabb nyugoti részébe vonult; Regensburgot, melyben ősei oly örömezt mulattak, életében többé nem látogatta meg. A bajor urak pedig, a keserű tapasztaláson okulván, mindjárt a magyarok visszavonulása után önvédelmőkről gondoskodva több új erősséget építtettek. Így például az eichstädti püspök e várost a királytól nyert engedelem folytán fallal körítettven védelmi állapotba helyezte, s ugyanez idő tájban Sieghard chingau gróf az Inn egyik mellékfolyama mellett az erős Ebersburg várát építtette. Most már a bajorok csak önbizosságukról gondoskodtak, s bármennyire fájlalták is az Ensen alól fekvő szép vidék elvesztését, azon reményről, hogy azt visszafoglalják, hosszas időre lemondtak. Meg is maradtak a magyarok e tartomány birtokában még az augsburgi nagy veszteség után is, s csak 984-ben az erős Mülk vára bevétele után sikerült a németeknek őket a Wiener Waldig visszaszorítani.

A pozsonyi csata s az erre következett bajorföldi hadjárat Németország erejét tetemesen megrongálta, önbizalmát alásülyesztette, s a magyaroknak ösztönt adott könnyű diadalt s gazdag jutalmat ígérő hadjárataik folytatására. A következő 908-dik évben az Elbe mellett lakó szlávokkal szövetségbe Thüringent és

e csata után vonultak Regensburg alá s innen Osterhofenbe, és csak ez után keltek át a Duna éjszaki partjára; miből világos, hogy e csata Lengfeld mellett nem történhetett.

Szászországot támadták meg, Burkhard, az Elbe melléki szorb vagy szerb határőrség grófja, megkíséرتette őket földtartóztatni, de szerencsétlenül; serege szétveretett, s ő maga is Rudolf würzburgi püspökkel, Egino frank gróffal és számos előkelőkkel a csatatéren maradt. Ez után földtarthatatlanul nyomultak elő a magyarok a szász földön egész az éjszaki tengerig, Bremen városát kirabolták s székes egyházát földúlták. 909-ben a még eddig általok meg nem látogatott alemann és frank földet száguldozták be, s miként az előbbi ugy ezen évben is dús zsákmánnyal, számtalan rabot s roppant nyájakat hajtva, tértek vissza a Duna s Tisza partjára ¹⁾).

Igy három év alatt őseink Németországot az Ens vizétől a Rajnáig s a tiroli bércektől az éjszaki tengerig pusztitva járták be, s a pozsonyi beütésre Németország általános megtámadásával feleltek. Nevök félelmet és rettegést terjesztett mindenfelé, s villámgyors beütéseik elől a távolabb vidékek sem érezhették magokat biztosságban. A helyzet türhetlenné kezdett válni, s Németország komoly erőfeszítéshez fogott, hogy veszedelmes szomszédai kicsapongásainak gátat vethessen.

A 910-dik évben a birodalmi tanács Lajos király nevében táborba parancsolta a magyarok ellen az összes bajor, frank és alemann vagy sváb lovagságot, oly fenyegetés mellett, hogy a ki netalán kimaradand, kétségtelenül akasztófán végzi életét. Őseink előtt, kik a szomszéd tartományok belviszonyait s hadi mozgalmait a legéberebb figyelemmel kísérték, az ellenök intézett nagy-szerű készülétek nem maradhattak sokáig titokban. Nemzeti gyűlést tartván tehát közértelemmel vezéreket választának, kik a külföldi hadjáratokban az ekkor tizenhárom éves Zsolt nagykörúságáig a nemzet összes hadereje fölött rendelkezhessenek, s egyszersemind hogy bent az országban a rend, fegyelem, és igazságszolgáltatás, mely a három évi külföldi táborozás alatt bomladozásnak indulhatott, megszilárdúljon, Zsolt mellé kormányzókat, illetőleg birákat neveztek ki ²⁾). Azután tanácsosabbnak tartva az

¹⁾ A 908. és 909-diki hadjáratokra igen számos forrásaink vannak a nyugoti évkönyvekben, melyek azonban az említett főurak elestén kívül semmi más részletre nem terjednek ki. A bremeni egyház földulását *Adamus Bremensis* említi I. könyv 45. fej.

²⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius* LV. fej.

ellenséget megelőzni mint megelőztetni, elhatárázák azt saját hazájában keresni föl s a védelmi helyzet helyett a bátrtat inkább illető támadót választani.

Még Augsburgnál a frank és bajor határszélen állott Lajos király válogatott hadaival, midőn hírnökei jelentik, hogy a magyarok, kiket hazájokban szándékozott volna megtámadni, nagy erővel közelgetnek. A váratlan hír döböntőleg hatott a királyra s környezetére. De még váratlanabb volt a magyarok rögtöni támadása, melyet másnap hajnal hasadta előtt oly véletlenül intéztek a Lech mezején táborozó királyi hadakra, hogy sokakat csak a halálos nyilveszők süvöltése ébresztett föl utolsó álmukból s másokat kopjáikkal még sátraikban heverve vertek át. Az első pillanatok zavara után a németek elszánt, kétségbeesett harcot kezdettek támadóik ellen, s minden vészszel daczolva a csatarendet helyre állították. Ezredeik tömör védfalát a könnyű lovasságnak áttörni minden erőfeszítés mellett sem sikerült. Hét óráig változó szerencsével folyt a vérengző viadal, s mármár Lajos király kezében látszott az ingadozó győzelem. A magyarok ekkor rendetlen futásnak erednek, elleneik az ütközet hevétől elragadtatva még nagyobb rendetlenségben rohannak utánok, nem is sejtve, hogy kelepezébe jutottak. Egyszerre minden oldalról kürtök riadnak, s a magyarok leseikből kitorve az előnyomulókat oldalt és hátban támadják. A csatarend helyre állítása, a több oldalról intézett döntő roham visszaverése többé lehetetlen lön; általános futás és mészárlás következett. A mezőt szélteben és hosszában borították a menekülni nem képesek összetiprott holt teste, s az apró patakok vértől pirosultak. A képzelt diadal pillanat alatt végromlássá vált, Lajos király merész terve egy csatával hosszú időre füstbe ment; Németország haderejének java, közte Gebhard herczeg számtalan úrral és lovaggal együtt elveszett¹⁾.

Nem volt többé akadály, mely a magyarok előhaladását gátolhatta volna. Az alemannok megkisértettek ugyan még egy csatát a sváb földön, de szerencsétlenül; Gozpert gróf a viadal terén halva maradt, seregének nagyobb része megsemmisült. A

1) Ezen augsburgi csatát a 910-dik évre igen számos nyugoti évkönyv említi röviden; magát a csata részletes leírását Luitprandus adja Antapodosis II. könyv, Pertznél Scriptores rerum Germ. III. köt. 288. 289. l.

magyarok most különböző irányban minden ellenállás nélkül dul-tak a Rajnáig, sőt egyes kisebb csapataik ekkor legelőször a Rajnán túl is kalandoztak.

Lajos tehetetlenségét érezve pénzzel ügyekezett elhárítani birodalmáról a végpusztulást; roppant összeget fizetett a magyar hadak vezéreinek, még többet ígért jövőre s birodalmát évi adó fizetésére kötelezte. Németország megaláztatása és nyomora tetőpontra hágott; a nem rég földült Bajorország püspökei, hogy a rájuk eső adót lefizethessék, egyházaik drága szent edényeit sem kimélhették.

A szégyen és bánat Lajost, a karolingok utolsó sarjadékát a német trónon, az augsburgi veszteség után nem sokára sirjába vitte. A szerencsétlen gyermek király 911-dik évi augusztus 20-dikán, életének tizennyolczadik évében kimúlt. Utódjául a szászok és frankok Konrád frank herceget választották, ki leányágon a karolingokkal különben is rokonságban állt.

Konrád uralkodásának első éveit viharosok voltak. A királyi tekintély a gyermek Lajos idejében vitt rosz kormányzás alatt teljesen alásülyedt: a bajor, alemann vagy sváb és lothringeni törzsek hercegei és nagyai, kik Konrád választásában különben sem vettek részt, az új királytól való függést elismerni teljességgel vonakodtak. Lothringen nyugtalan nagyai mindjárt Lajos halála után elszakadtak a birodalomtól s Károly francia királyhoz pártoltak. Konrád törekvése, őket fegyverrel szorítani engedelmességre, sikertelen maradt; csak Elsaszt és Utrechtet bírta hatalma alá visszahódítani. Még nehezebbé vált az új király helyzete az által, hogy mindjárt uralkodása elején 912-ben az eddig vele tartott szászok hercege Henrik is, kit atyja Ottó halálával Konrád egész örökségében Szászországban és Thüringenben hűbérnökkül megerősíteni vonakodott, nyíltan fegyvert ragadt ellene. A vitéz, eszélyes s népétől szeretett hercegnek csakugyan sikerült is magát, a királyi tekintély nem csekély megalázására, örökségében fegyverrel megerősíteni. E közben a sváb földön a hatalmas királyi kormányzók Erchanger és Berchtold grófok, szintén független hercegi méltóságra törekedtek. A bajor herceg Arnulf, a Pozsonynál elesett vitéz Liutpold fia és örököse, ki azon esetre ha a német törzsek általa föntartatni ohajtott önállóságának meg kellene szűnni, Németország trónjához maga is reményt táplált,

birtokaiban Konrádtól teljesen független fejdelem gyanánt viselte magát, s nagyravágyó ezéljai kivitelére rokonaival: a pártos Erchanger és Berchtold sváb grófokkal a legszorosabb szövetségre lépett. A birodalom teljesen bomlásnak látszott indulni; a pártoskodás néhol nyílt lázadásban tört ki, másutt a polgári háború szikrája csak hamu alatt lappangott.

A magyarok Németország e belviszályai közben két éven át nyugodtan maradtak, hihetőleg a Lajos által kötelezett adófizetést utódja Konrád is pontosan teljesítvén. A 913-dik évben azonban ismét Bajorországban s innen Alemanniában találjuk őket hadjáraton. Okot erre Arnulf bajor herceg magaviselete szolgáltatott. A magyarok ugyanis Aventinus előadása szerint valamint Konrádhoz mindjárt választatása után, ugy később Arnulfhoz is, ki örökségében magát népe által független fejedelemnek kiáltatta ki, követeket küldöttek, s tőle az augsburgi csata után kötelezett adót továbbra is követelték. Arnulf erejében s talán a megnyerendő német királyság reményében elbizakodva ezeket gúnyosan utasította vissza. „Ifjúságom olta, mondá, másoknak szoktam parancsolni s nem alattvaló lenni; csak jöjjenek a magyarok, hadd érezzék, hogy Bajorországban jó vas s izmos öklök teremnek.“ Arnulf e kihívó válaszát a magyarok nyílt hadizenet gyanánt fogadták.

A 912-dik évi húsvétig tartó kemény télre következett tavasszal egyszerre elborították hadaik a mai Felső-Osziptrákhont, s Bajorországon keresztül pusztítva vonultak a sváb földre, melyet kényök kedvök szerint fosztogattak. Arnulf, erejét föltartóztatásukra elégtelennek érezve, hadaival az erősségekbe és hegyek közzé vonult, s a sík vidéket dúlásainknak martalékkül engedte. Míg azonban a magyarok a sváb földön kalandoztak, minden erejét gondosan őszpontosította s pihent hadaival lesben állva várta visszatértöket. Ősszel csakugyan zsákmánynyal és foglyokkal terhelten vonult hazafelé a bajor földön át a magyar sereg, melynek széthullongó utócsapatait az Arnulffal egyetértő Erchanger és Berchtold testvérek hadai, Udalrich gróffal együtt folyvást kísérték és nyugtalanították. Egy éjjel a fáradt sereg Oettingennél az Inn vize mellett ütött tanyát. Észrevétlenül csapott itt rájuk Arnulf pihent bajor hadaival, s a zavarba hozott magyarságot az e közben megérkezett sváb csapatokkal két tűz közzé szorítva oly tökéletes győzedelmet nyert, hogy némely egykorú

kolostori évkönyvek kézzelfoghatólag túlzott előadása szerint csak harmincz, a később kori Aventinus szerint pedig egyetlenegy magyar sem menekülhetett meg. Arnulf terve teljesen sikerült; az egész zsákmány a győztesek kezében maradt, s több ezer keresztény fogoly visszanyerte szabadságát. A pozsonyi csatában elesett Liutpold haláláért nem kevesebbé harczias szellemű fia véres boszút állott.

2. §. Németország belviszonyai. — A magyarok berohanása a szász földre 915-ben. — Lothringeni hadjárat 917-ben. — Konrád király halála. 918-ban — A magyarok berohanása a szász földre 919-ben. — Henrik sikeres intézkedései Németországban. — Olaszországi hadjárat 921-ben. — Pávia ostroma; berohanás déli Franciaországba 924-ben — Henrik a szászföldre beütött magyarokkal kilencz évre békét köt 924-ben.

Az öttingeni győzelem, melynek jelentőségét, miután eddig a magyarok a győzhetetlenség varázshírében állottak, nem akarjuk elvitatni, bár azt a pozsonyi csatával és eredményeivel egyenlőségbe teljességgel nem tehetjük is, Németország kebelében az elveszett önbizalmat talán fölébreszthette s e nagy nemzet fíjait sikeresb ellenállásra képes lett volna buzdítani, ha a német törzsek fejei a közös nagy és nehéz cél kivívását tartva szemök előtt, a belviszályokkal fölhagytak s a királyi zászló alatt egy szívvel lélekkel küzdeni készek lettek volna. De e győzelem a magyarok roppant hasznára s Németország leirhatatlan kárára épen ellenkező eredményt szült. A vitéz de nagyravágyó, merész, de erejében oktanul elbizott Arnulf, ez egyszeri győzelem dicsőségétől nagyon is elvakítva, nem a magyarok ellenében nehezen szerzendő babérokra tűzte dicsvágya céljálúl, hanem a minden oldalról szorongatott Konrád sokkal könnyebben megdönthetőnek vélt trónja után törekedett. Hasztalan ügykezett a király a kevély Arnulfot s szövetségeseit a pártütő sváb grófokat Erchangent és Berchtoldot az által kiengesztelni, hogy ez utóbbiak nővérével Kunigundával, Luitpold herczeg özvegyével, Arnulf mostoha anyjával, a 913-dik év vége felé házasságra lépett; új rokoni hajthatatlanok maradtak az ellenszegülésben.

A szakadás a következő 914-dik évben nyílt háboruban tört

ki; minek következtében az országgyűlés Arnulfot lázadónak bélyegezte, s Konrád hadai, utjokban a bajor földet tüzzel vassal pusztítva az erős Regensburgot megszállották, s e várost, melyet a magyarok berohanásai még eddig megkíméltek, ostrommal bevették. Arnulf ekkor nejével és gyermekeivel, számos egykorú s közel egykorú nyugoti krónikák bizonyosága szerint, Németország legveszedelmesebb elleneihez a magyarokhoz menekült, kik a bujdosó herceget, mint Németország ellenében biztos és igen jól használható szövetségesüket, szívesen fogadták. A győztes Konrád a megszökött Arnulf helyébe saját testvérét Eberhardot nevezte ki bajor hercegnek. Az ujabbkori német írók közül többen, Arnulf jelleméről a honárulás e mocskát erővel le akarván törölni, annak ezen lépését oda módosítják, hogy ő ekkor csak a salzburgi hegyekbe rejtőzött, vagy a testvére Berchtold kormánya alatt lévő Kärnthen biztos bércei közé vonult. Annyit azonban ők is elismernek, hogy e rejtekéből Konrád ellen a magyarokkal csakugyan összeesküdött, s mindjárt a következő 915-dik évben a magyaroknak Thüringen és Szászország ellen intézett berohanásában, mikor a király pártjához híven ragaszkodó s épen ezért a pártosoktól mélyen gyűlölt fuldai gazdag apáturságot őseink porrá égették, magok is az áruló Arnulf kezének titkos működését gyanítják.

E táborozás részleteiről igen száraz adatokat tartottak fön a nyugati kolostorok évkönyvei. Fuldának imént érintett fölégetésén kívül a Weser melléki corveyi szász monostor évkönyvéből még csak annyit vehetünk ki, hogy a magyarok a west-phaleni földet is földulták s így Szászország legnyugotibb szélére egész a Felső-Rajnáig nyomultak. Ugyanezen monostor évkönyve szerint magát a corveyi apátságot és egész vidékét 916-ban dúlták föl, mit a föntebbi adattal igen is egyeztethetünk, föltévén hogy őseink, biztosságban érezve magokat a táborozásuk céljául kitűzött tartományban, a 915-diki éjszak-németországi táborozást, mint 899 és 900 ban Felső-Olaszországban tettek, a következő évben is folytatták.

Arnulfot, kit a haza pogány ellenségeivel való szövetkezés egyenesen, a legközelebbi romlás vádja pedig közvetve terhelt, a Hohenaltheimban összegyűlt főpapok zsinata 916. october havában Regensburgba idézte, meg nem jelenés esetére mind őt mind pártfeleit Erchangert és Berchtoldot egyházi átokkal fenyegetvén. Meg

is jelent Arnulf e város falai alatt, de mint még inkább elkeseredett ellenfél, támogatva magyar szövetségesei csapataitól. A várost sikerült ugyan hatalmába keríteni, de abból a királyi sereggel vívott ütközet után, melyben maga Konrád is serege élén harczolva nehéz sebet kapott, kénytelenített kivonulni s biztos menedéket magyar földön keresni. Pártfelei Erchanger és Berchtold magokra hagyatva nem bírták magokat sokáig föntartani s csakhamar ezután fogságba kerülvén 917-ben a király parancsára mint lázadók lefejeztettek. E bitorlók helyébe Konrád Burkhardot erősítette meg az alemann vagy svábföldi herczegségben.

Nem sokára ez események után a magyarokat, hihetőleg ismét a hozzájuk szökött Arnulf ösztönzésére a sváb földön találjuk tüzzel vassal pusztítva. Innen a Rajnán át Alsatiába, a mai Elsassba nyomultak, s fegyvereik sulyát, melyet a német tartományok közül még eddig az egy Lothringen nem ismert, e tartománnyal is éreztették. A virágzó Basel városát a Rajna mellett 918-dik évi január 21-dikén romba döntötték. Károly francia király Lothringen védelmére, mely csak nem rég, a gyermek Lajos halála után pártolt hozzá, fegyverbe szólítá ugyan országa nagyait: de miután ezek közül csak az egy reimsi érsek jelent meg dandarával, székhelyéből Laon városából mozdulni sem mert, s kénytelen volt tétlenül nézni, mily büntetetlenül pusztítják a magyarok e virágzó tartományt. Végre is Konrád nagy összeg pénzzel eszközölte ki visszavonulásukat.

918-ban december 25-dikén Konrád király, némelyek szerint a bajorföldi hadjáraton kapott sebe következtében, elhalt; miután halálos ágyán öcsését Eberhardot s országa nagyait magához hivatván, utódjául a német trónra Henrik szász herceget, királyságának leghatalmasabb ellenségét, mint legméltóbbat valódi nemes lélekkel ajánlotta. Fölsimerte ő Henrikben a szellemi fensőbbséget, mely hivatva volt a német törzsek egyesítésének nehéz munkáját végrehajtani; ismerte annak hadvezéri képességét, melyre a szerencsétlen Németországnak a magyarok ellenében oly kiáltó szüksége volt, s elég őszinte és nemes lelkü volt az érdemet el-lenségében is nyíltan becsülni. Vég őhajtását a frankok és szászok örömmel teljesítették s a következő év elején a fritzlari országgyűlésen Henriket örömríadás közt emelték királyukká.

Henrik felsőségét azonban Burkhard sváb herczeg, ki a vá-

lasztásban részt sem vett, s még inkább Arnulf, ki Konrád halála után a bajor földre visszatérván s népétől örömmel fogadtatván Eberhardot kiűzte s maga is királyi czímet bitorolt, teljességgel nem akarta elismerni. Így az új király, ki nemzetének ugyszólván felére sem támaszkodhatott, sőt működésében ellenfelei által folytonosan gátolva volt, azon nehéz próbát, melyre a magyarok őt mindjárt uralkodásának első évében kitették, sikerrel nem állhatta meg. Őseink ugyanis hihetőleg ismét Arnulf ösztönzésére, ki velök folyvást egyetértésben maradt, s kinck mint egykori vendégarátjuknak tartományát későbbi hadjárataik alkalmával is egész haláláig mindig megkimélték, 919-ben Bajorországon át a szász földre ütöttek, hogy a király saját birtokát dúlva, kényszerítsék őt a Lajos és Konrád által fizetett évi adó elismerésére.

Henrik készületlen volt e rögtöni csapásra, s miután a magyarok harcmodora ellenében gyakorlatlan hadi népével csatát merészelve vereséget szenvedett, a Merseburgtól keletre egy pár mérföldre fekvő beucheni várba zárkozott. Így a magyarok, mint a corveyi monostor évkönyve röviden feljegyzette, „a szász földet kegyetlenül pusztították, s végtelen zsákmánnyal, számtalan férfi és nő rabokkal tértek vissza honukba, az úr isten haragos lévén ellenünk.“

Rövid időn azonban Henrik erélyes de egyszersmind emberséges kormánya alatt szebb jövő hajnala kezdett derülni az eddig saját testét marcangoló Németországra. Burkhard sváb herceg a király szerencsés fegyverei által hódolatra lőn kényszerítve, s miután a király őt méltóságába nagylelkűen visszahelyezte, ezentúl annak hű alattvalója maradt. Arnulf is, ki ellen a király 920-ban Regensburg alá szállott táborba, mielőtt vérontásra került volna a dolog, a király által ajánlott s a főpapok közbenjárására sikerrel koszorúzott barátságos egyezkedés folytán, mely által Henrik őt nem csak hercegségében erősítette meg, hanem részére még némi valódi királyi jogokat is engedményezett, a lovagias, nyílt jellemű királynak meghódolt. Így két év alatt úgyszólván vérontás nélkül egyesítve lett Németország négy törzse; sőt csakhamar ezután, midőn az együgyű Károlyt Rudolf burgundi herceg trónjáról letaszította, Henrik Lothringent is visszakapcsolta a birodalomhoz.

A magyarok a 919 diki hadjárat után Németországot, hol a belviszonyok, mint láttuk, rájok nézve kedvezőtlen fo

vőnek, miután ez ország vagyonszága tizenkét évi csaknem folytonos hadjárataik által csaknem egészen ki volt merítve, néhány esztendeig nyugodni hagyták. Ez idő alatt a pártokra szakadozott Olaszország viszonyai nyújtottak foglalkozást kalandszomjas lelkőknek s pihenni nem tudó hadaiknak.

Olaszországban ugyanis Berengár király ellen országának több elégedetlen nagyai, mint Lambert milanói érsek, Odelrich királyi palotabíró, Adalbert ivreai örgróf, a király veje, Gilbert gróf s többen összeesküvést forraltak s trónját II-dik Rudolf kisburgundi királynak ajánlották föl, ki Burkhard sváb herceg leányával csak nemrég kelt egybe s hatalmát e házassági összekötetés által is tetemesen növelte. Berengár, helyzetének nehézségét átlátva, s ön erejében nem bizhatva, kénytelennek érezte magát régi szövetségeseihez a magyarokhoz folyamodni, kiket Olaszország első földulása oltá folyvást fizetett s így országától eddig távol birt tartani.

Örömmel ragadták meg a magyarok e kedvező alkalmat s a Berengár segélyére 921-ben kora tavasszal Bogát és Turcsák hadnagyok vezérlete alatt beütöttek Felső-Olaszországba. A pártütők az erős fekvésű Brescia vidékén táboroztak s a Berengár ellen folytatandó hadjárat tervével foglalkoztak, midőn a magyar sereg Berengár kalauza által járatlan hegyi utakon vezetve véletlenül hátok mögött jelenik meg. A magyar lovasság rohama szokás szerint oly gyors és heves volt, hogy a meglepett tábor nagyobb részének ideje is alig lehetett fegyverre kapni, annyival inkább csatarendben harcolni. Odelrich védte magát legelszántabban, de csapata összeaprottatott s a makacs viadalban maga is elesett. Társa Adalbert, midőn a tábort a rohanó lovasság által bekerítve s a menekülés minden útját zárva látta, arany karpercezeit s becses ékszereit elhajigálva hitvány ruhába öltözött, hogy a magyarok rá ne ismerjenek. Kézre kerülvén, magát egy közvitéz szolgájának hazudta s kérte a magyar vezért, vitesse őt a közel calcinadói kastélyba, hol szülei ki fogják váltani. A csel sikerült; tulajdon katonája Leó, mint cselédét, igen olcsó díjért váltotta ki. Gilbert ellenben a magyarok fölismervén, kötözve, megkorbácsolva, féltelmetlen vitték Berengár elébe, ki a pártütöket kegyelem által reménylővén lefegyverezni, őt szabadságába visszahelyezte ¹⁾.

¹⁾ Ezen táborozás részleteit Liutprandus adja Antapodo-

A magyar hadak ez alkalommal szövetségesök birtokát ki-mélni tartozván, Alsó-Olaszországban kerestek kárpótlást fáradalma-ikért, s mint a Casinó hegyi monostor évkönyvében röviden föl-jegyezve találjuk, a következő 922-dik évben február 4-dikén az olasz föld legdélibb részébe Apuliába is beütöttek. — Igen hihető, hogy ekkor tájban történt az, mit egy más olaszországi szerzetes, a Szent-András monostorabeli Benedek, krónikájában olvashatunk, hogy t. i. midőn a magyarok Toscanát tűzzel vassal pusztítva, férfiakat és nőket rabszíjra fűzve dulták, Péter német ögróf, ki X. János pápával viszálykodásban élt, a magyarokat Róma ellen vezette, kik is a vidéket kirabolván Pétert csakugyan a város elfoglalására segítették. A bitorlót azonban a föllázadt római nép meggyilkolta; miért a magyarok czentúl több éven át gyak-ran pusztították a római határokat ¹⁾.

E közben a felső-olaszországi pártosok nem szűntek meg Berengár megbuktatására törni. A kegyelmet nyert Gilbert gróf maga vezette az olasz földre Rudolfot, Berengár vetélytársát, ki elől ez kénytelen volt az erős Veronába zárkozni. Itt őt egy Flam-bert nevezetű udvari embere, kinek fiját maga a király tartotta keresztvizre, éjjel több czinkostársaival meglepvn, orozva meg-gyilkolta a 924-dik év elején. A magyarok szövetségesök halálá-nak hírére Szalárd vezérlete alatt ²⁾ rögtön Felső-Olaszországban termettek, hogy gyilkosain véres bosszút álljanak. Akadálytala-núl nyomultak elő Milanóig és Paviáig. Ez utóbbi várost, mely akkor nem csak Olaszország, hanem általában Nyugat-Európa egyik legnépesebb és leggazdagabb városa s oly virágzó és pom-pás volt, hogy a X-dik században élt Liutprand cremonai püspök azt Rómánál nem mondta volna alábbvalónak, ha ebben az apostolok hamvai nem nyugodnának, szoros ostrom alá fogták. Sátraik körben terültek a minden közlekedéstől végkép elzárt

sis II. könyv 57—63. fej. Pertznél Script. rer. Germ. III-dik. kötet. 298. 299. lap.

¹⁾ Benedicti S. Andreae Monachi Chron. Pertznél e. h. III. k. 714 l.

²⁾ Ezen Szalárd (Salardus) név alatt Pray hibásan gyanítja Zsolt nevét lappangani; tévedését elfogadja Katona, Hist. Crit. Ducum 311. l. — Fessler, Gesch. der Ungern I. k. 279. l. már egyenesen Zsolt által vezérelteti a magyarokat Olaszországba.

város falai alatt, melyeket ostromárkokkal vettek körül. Miután a várost védőinek makacs ellenszegülése miatt föladásra nem bírhatták, s falait rohammal bevenni képesek nem lehettek, azt egy pénteki napon 924. martius 12-dikén nyilvesszeikre tekergetett égő kanóczokkal minden oldalról meggyújtották. Csak hamar az egész várost elborította a tűz; pompás épületei, negyvenhárom egyháza kiszámíthatatlan értékű kincscsel együtt lángok martaléka lett. Az egész védsereg, csaknem az összes lakosság, közötté János helybeli s az ide menekült vercellii püspök is, a füstölgő romok közt találta sirját. Az egykorú Flodoard reimsi presbyter a közhír után csak két száz emberre teszi évkönyveiben az életben maradtak számát, kik életüket és városuk puszta falait a házak égő üszkei közzül összeszedett nyolcz véka ezüsttel váltották meg ¹⁾.

Paviától Turinon és Susán át nyugotnak tartva a savoyeni havasokon keresztül Burgundba ütöttek a magyarok, hogy ennek királyával Rudolfal, ki szövetségesöket Berengart megbuktatta, bosszújokat saját országában éreztessék. Itt az erdős és hegyes vidéken kalandozókat Rudolf király és Hugo provencei gróf összemüködő hadai egy meredek hegyek által környezett völgyben bekerítették: de a kétségbeesésig elszánt magyarok hihetetlen erőfeszítés után a járhatatlannak tetsző hegyeken keresztül vágták magokat. Most a Rhone folyón átkelve az ugynevezett Gothiát, a későbbi Languedocot, borították el; Tolosa, a mai Toulouse város, környékét földulták, s egyfelől a pyrenei hegyek aljájig, másfelől a mai Gascogne-ban az atlanti tengerig száguldoztak. E meleg éghajlat alatt azonban a rekkenő nyári napokban veszedelmes dögvész ütött ki a seregben, s mint az egykorú Flodoard hallomás után följegyzette, e dögvészben a magyarok legnagyobb része elveszett s csak kevesen térhettek vissza Felső-Olaszországon át hazájokba.

Ugyancsak a 924-dik év nyarán, míg Szalárd hadai déli Franciaországban jártak, egy erős magyar hadosztály Thüringenre és Szászországra tört. Henrik, ki belátta azt, hogy a magyarok ellen csak jól képzett s gyakorlott lovasság lehetne képes nyílt csatában győzedelmet aratni, s meg volt győződve, hogy rögtön

¹⁾ Liutprandus e. h. III. könyv 2—6 fej. Pertznél III. k. 304. l. és Flodoardi Annales II. ott 374. l.

fölkelésre parancsolt fegyelmetlen seregével bizonyos csatavesztésnek s még nagyobb romlásnak nézhetne elébe, az előnyomuló magyarokkal csak apróbb csatározásokba ereszkedett, s hadainak legjavával a szász föld legnyugotibb szélére, a Rajnától alig egy napi távra eső Werlaon város falai közé vonult, s itt várta be az orkánhoz hasonló pusztítás elvonulását. Iszonyú volt a dűlés, melyet a szász földet elborító magyar seregek ez alkalommal elkövettek. „Mennyi öldöklést műveltek e napokban, mennyi monostort gyújtottak föl, — mond a X-dik század második felében a corveyi monostorban élt szász Widukind, ki e hadjáratra nézve egyetlen forrásunk, — jobbnak tartottuk elhallgatni, mint szerencsétlenségeink emlékét szavakkal is megújítani.“ Történt azonban hogy a király hadai a szét kalandozó magyar csapatok egyik vezérért elfogták és bilincsekben a király elébe vezették. A magyarok, kik szeretett vezérok kiszabadításáért semmi áldozatot nem sokallottak, annak váltságául roppant mennyiségű aranyat és ezüstöt ajánlottak. De Henrik, kinek messze tekintő céljai kivételére mindennél inkább szabad időre volt szüksége, az ajánlott kincseket visszautasította, s foglyának életét és szabadságát határozottan azon föltételhez kötötte, hogy a magyarok vele békeszerződésre lépjenek. Kívánataát csak ugyan meg is nyerte; a béke a két fél közt, miután Henrik ekkor is tetemes sarczot fizetett, jövőre pedig magát adófizetésre kötelezte, kilencz esztendőre megkötöttet, ugy azonban, hogy e békébe Henrik saját birtokán a szász földön kívül Németország többi tartományai nem lőnek befoglalva ¹⁾.

3. §. A magyarok Rajnán túli hadjárata 925. és 926-ban. — Sanct-Gallen kolostora alatti tanyázásuk. — Henrik intézkedései a kilencz évi fegyverszünet alatt. — A magyarok viszonyai a keleti birodalomhoz.

¹⁾ Azon körülményből, hogy a magyarok fogságba esett vezérok kiváltására oly nagy súlyt helyeztek, legelsőben Pray, utána Katona, Fessler, Engel és Majláth azt gyanítják, hogy ez Zsolt maga volt volna: de ez nem egyéb pusztá gyanításnál, mely annyival kevésbbé alapos, minthogy ha maga Zsolt esett volna fogságba, a csaknem egykorú Widukind őt határozatlanul quidam ex principibus Ungarorum névvel nem említette, s ez esetben Henrik a rá nézve oly terhes és megalázó adófizetést a béke föltételei közt bizonyosan nem fogadta volna el.

Mindjárt a Henrikkel kötött fegyvernyugvás első esztendejében, melyet őseink Szászországra nézve lelkiismeretesen megtartottak, egy magyar hadsereget találunk a sváb földön, melynek hercege Burkhard éppen ekkor Olaszországban járt hadaival, hogy vejét kis-burgundi Rudolfot az olasz királyságban versenytársa Hugo provencei gróf ellen védelmezze. Bajorországon kimélve vonultak át a magyar hadak, mert Arnulffal kötött szerződések még folyvást főnállott, s ez hihetőleg váltságot is fizetett tartományáért: de annál kegyetlenebbül dulták a sváb földet, hogy bosszujokat Burkharddal is éreztessék, ki szövetségesök Berengár ellen Rudolf-fal egy kézre működött volt. Az erős és gazdag Augsburg városát, melynek falai közt keresett menedéket kincseivel együtt a vidék lakossága, megszállva sokáig szorongatták: de alkalmas ostromgépeik nem lévén s lovasaikat a falak megvívására sikerrel nem használhatván, jóllehet a város kétségbe esve hosszabb ostromnak ellen nem állhatott volna, a megszállást rögtön félbe szakasztották. E hirtelen fordulatot igen könnyen megfejthetőnek fogjuk tartani, ha fölteszszük, hogy a város megmentőjeként megasztalt Ulrik püspök, dilingeni gróf Hubaldnak Burkhard sváb herceg leányától Thierburgától született fia, az ostromló magyaroknak városa váltságául tetemes összeg pénzt fizetett. A csudákban és felsőbb szellemi beavatkozásokban igen is gyönyörködő középkor előtt azonban a vérengző fenevadaknak képzelt magyarok ily rögtöni visszavonulásának ezen igen is természetes és gyakorlati magyarázata nagyon mindennapi emberekhez illő s hihetetlen dolognak tetszhetett: azért a kolostorokban keletkezett hagyomány e kedvező váratlan fordulatot egyedül szent Ulrik püspök könyörgéseinek érdeméül rója föl. „Csudáljuk, — mond a X-dik században élt Ekkehard szent-galleni szerzetes, — hogy Szent-Ulrik életirói egy szóval sem említik, mimódon szabadította meg Henrik király idejében Augsburg városát a magyarok ostromától, kik azt, mielőtt hozzánk (t. i. Sz.-Gallenbe) jöttek, erősen vívták. Midőn ugyanis már közel voltak hozzá, hogy könnyedén betörjenek, Ulrik püspök a város kisdedeit az anyai emlékről leszakasztva maga körött az oltár előtt a pusztá földön hagyta vergődni, s ezek orditásaival saját sirását és üvöltését vegyítve,

azon istentelen ellenséget, mint egy második Ezekhias elkergette ¹⁾.”

A magyar hadsereg Augsburg alól elvonulva a sváb és frank földet borította el, sőt ha a nismes-i évkönyv adatát az időszámításra nézve elfogadjuk, még a 925-dik évben a Rajnán is áttért s az említett város vidékét pusztította ²⁾. Nem is tért ez évben vissza, hanem a hadjáratot a következő 926-ik évben is folytatta. A frank és sváb föld feldulása után, mi közben maga Burkhard herceg is elesett, a 926-dik évben a Rajnán túl Elsaszt, Lothringent, sőt a mai belga földet is kizsákmányolta ³⁾.

A X-dik században élt sz-galleni szerzetes IV-dik Ekkehard, ki még többeket ismert ez események szemtanúi közül, kolostorának történeteiről irt munkájában ezen hadjáratnak egy igen érdekes epizódját tartotta fön számunkra, melyet jónak látunk itt egész terjedelmében közölni, miután ezen részletes és élénk leírás pogány őseink jellemére, szokásaira és erkölceire igen tanulságos világot vet.

A Bodensee közelében, a mai Schweizban, fekvő st-galleni kolostor apátja Engilbert, mint az említett szerzetes előadja, a magyarok Augsburg alatti táborozását s a sváb földön tett dulásait hallván maga is fegyvert ragadt, pánczélt öltött, s a szerzeteseket is mind fegyverbe öltöztette. Kolostorát az ellenállásra elégtelennek tartván a közel bérczek közt egy szűk szoros által védett hegy ormára hirtelen kastélyt épített, kolostora kincseit mint biztos helyre ide hordatja, a nőket, gyermekeket és öregeket a közel falvakból a Bodenseeben egy félszigeten fekvő s így könnyen védhető wasserburgi várba költözteti. Maga azonban a szerzetesekkel folyvást a kolostorban maradt, öröket állított a magosabb pontokra s kémekeket küldözött a vidékre a magyarok

¹⁾ Ekkehardi Casus Sancti Galli, Pertznél Script. rerum Germ. II. köt. 109. l.

²⁾ Chronicon Nemausense Pertznél e. h. III. k. 219. l.

³⁾ Ezen Rajnántúli hadjáratról a 926-dik évre igen röviden s csak nem ugyanazon szavakkal számos nyugoti évkönyv emlékezik, mint az Annales Augienses, Continuator Reginonis, Annales Wirzburgenses (ez utóbbi hibásan 928-ra), Annales Einsidlenses, Annales S. Vincentii Mettenses mind Pertznél e. h. I—III. köt.

mozgalmainak szemmel tartása végett. Már azon reményben kezdék magokat ringatni a st.-galleniek, hogy a magyarok más irányban vévén utjokat e bérczes vidéket mellőzni fogják, midőn egyszerre az örök egy lovas csapat közeledtét jelentik. Nem sokára a magyarok előszáguddói a kolostor közelében tüntek föl. Az apátnak és társainak alig volt idejük az egyházi szent edényeket magokkal a kastélyba szállítani; a sietségben Szent Othmár kelyhét is ott felejtették.

„Volt ekkor — folytatja szerzőnk — a mieink közt egy igen együgyű, hóbortos, Heribald nevű barát, kinek szavait és tetteit a többiek sokszor nevelték. Ennek, midőn a barátok az erősségbe indultak, némelyek ijedten mondták, hogy fusson ő is. Fusson, válaszolá, a kinek tetszik, én ugyan sehova sem futok, mert nekem a gazda az idén nem adott bőrt sarura. S midőn őt a barátok a végpillanatban erővel akarták kényszeríteni, sokáig küzdöve megesküdött, hogy sehova sem megy, ha csak az idei sarubőrt kezébe nem adják. S így a közelgető magyarokat félelem nélkül bevárta. E szörnyű szavakra: „rögtön itt terem az ellenség!“ csak nem elkésve futnak a barátok több kételkedőkkel együtt; de ő nagybátran szavát állva henyén fel s alá sétál. Berontanak végre a magyarok, tegezzel, szörnyű kopjakkal és gerelyekkel fegyverkezve. Gondosan kikutatják az egész helyet; világos hogy semmi nemnek, semmi kornak nem fognak kegyelmezni. Csak magát Heribaldot találják félelem nélkül közepett állva. Csudálják mit akar, miért nem futott el. Előljáróik e közben az őt megölni akaróknak parancsolván, hogy őt kiméeljék, tolmácsok által kikérdezik, s a mint észreveszik, hogy hóbortos, mindnyájan nevetve megkegyelmeznek neki. Szent-Gál kőoltárához hozzá sem nyultak, minthogy az ilyenekben gyakran csalatkozva hamun és csonton kívül egyebet nem találtak. Végre bolondjoktól kérdezik; hová van a kolostor kincse rejtve? S midőn ez őket nagygyorsan a rejtett ajtócskához vezette, azt feltörték, de benne gyertyatartókon s aranyozott csillárokon kívül egyebet nem találván, miket a futók siettékben hagytak ott, vezetőjüket e rászédésért pofonveréssel fenyegetik. Kettő közülök fölmege a toronyba, melynek hegyében a kakast aranynak vélték, azt hívén, hogy a hely istene, mint nevezék, csak drága érczből lehet öntve; s midőn az egyik, hogy azt láncsájával lefeszítse, erősen kinyult, a magasból a tor-

nácra esett s egészen összetört. A másik e közben a keleti torony falának tetejébe mászván, midőn az isten egyházának gyalázatára készült, hanyatt esve egészen összetört. S midőn mindkettőt, a mint később Heribald elbeszélte, az ajtófelek közt megégették, a máglya lángjai a mennyezetig fölcsapkodtak; de bár a tüzet közzülök többen kopjáikkal versenyezve piszkálták, sem Gál sem Magnus egyházát föl nem bírták gyujtani. Volt akkor a barátok közpinczéjében két hordó bor még színig telve, melyek, minthogy az utolsó pillanatban senki sem mert szekérbe fogni, ott maradtak. Ezeket, nem tudom mi szerencséből, ha csak azért nem, mert efféle zsákmányban az ellenség bővölködött, senki föl sem bontotta. Mert mikor egyik közzülök szekerczéjével az egyik hordóhoz vágott, Heribald már otthonossá válva köztök: ne bánts, monda, barátom, mit akarsz? mit igyunk majd, ha ti eltávoztok? Mit amaz tolmács által megértvén elkaczagta magát, s társait is kérte, hogy az ő bolondja hordaihoz ne nyuljanak. Így maradtak azok meg mindaddig, míg az apát a magyarok távoztával visszajött.

„A magyarok e közben portyázókat küldöznek szét, kik az erdőket és rejtkehelyeket a legszorgosabban fölkutassák, s gondosan ügyelnek, nem hoznak-e valami ujságot. Végre, miután Wíborada vértanúságot szenvedett, a folyosókon és a mezőn bőséges lakomára szélednek. Szent Othmár ezüstbe foglalt kelyhéről is, melyet a hirtelen meglepett barátok el nem vihettek, lefosztják az ezüstöt. Az előkelők a kolostor terét elfoglalva dúsan lakmároznak. Heribald is ezek előtt, mint később maga monda, úgy jól lakott, hogy jobban soha sem. S midőn azok szokásuk szerint a zöld gyepre szék nélkül heveredtek ebédelni, ő magának és egy fogoly papnak széket rakott. S azok, miután a barmok czombjait és más részeit félnyersen kés nélkül fogaikkal tépve megették, a lerágott csontokat enyelegve egymásra hajigálták. A bor is tele kupákkal állt a középben s kiki különbség nélkül annyit ivott, a mennyit tetszett. S miután a bortól neki hevültek, mindnyájan iszonyúan kiabáltak isteneikhez s a papot és bolondot is kiabálni kényszerítették. A pap, ki nyelvöket jól értette, — ezért tartották őt életben, — hatalmasan kiabált velök; de miután azok nyelvén eleget ostobáskodott, a szent kereszt feltalálásának ünnepe különben is másnap következőn, ennek antiphonéját a „Sanctificatio nos“-t könnyezve kezdé énekelni, melyet Heribald is, ámbár rekedt

hangon, együtt énekelt vele. Mindnyájan összejönnek, kik itt vannak, a foglyok szokatlan énekére s kitörő kedvvel tánczolnak és dalolnak főnökeik előtt. Némelyek fegyverrel is összecsapva mutogaták, mennyit értenek a hadi gyakorlatokhoz. Ez alatt a pap ily jó kedv közben elérkezettnek vélvén az időt, hogy szabadulásáért könyörögjön, a szent kereszt segélyéhez folyamodván, keservesen könyezve a főnökök lábai elé omlik: de azok vad haragjokban akarataikat füttyökkel és iszonyú morgással adják tudtára legényeiknek. Azok rögtön ott teremnek, az embert egyszerre megragadják, késeiket kirántják, hogy tonsurájából csúfságból pilist metéljenek. Mig azonban ehez készülnek, kémeik a kastély felé terjedő erdőből kúrtriadással és kiabálva elősietnek; jelentik, hogy közelökben egy fegyveres csapatokkal megrakott kastély van, mire a papot és barátot ott hagyva mindnyájan gyorsan kisietnek, s mint szokásuk vala, hihetetlen hamar csatarendben állottak. S hallván a kastély mivoltát, hogy azt vívni nem lehet s a hosszú keskeny szorulatban fekvő helyhez a vívók csak igen nagy kárral és bizonyos veszedelemmel közeledhetnek, s a védők, csak élelmők legyen, az ő nagy számuknak soha sem fognak engedni, a kolostort, mivel annak istene Gál a tűzzel is bír, oda hagyván, hogy láthassanak, mivel éjjeledni kezdett, a falu néhány házát fölgyújtják, s a kürtöket és minden szót betiltva a Konstáncz felé vezető uton eltávoznak.“

„A várbeliek aztán, kik a kolostort vélték égni, távozásukat megtudván, rövid utakon utánok nyomulva a tömeget messziről kísérő utócsapatot megtámadják, néhányat közülök megölnék, egyet pedig sebesülten magokkal visznek. A többiek alig menekülhetve a tömegnek kürtökkel adnak jelt, hogy vigyázzanak. S azok a lehető leggyorsabban nyílt térre jutva, a mint lehetett hamarjában hadi rendbe állva, szekereiket és podgyászaikat körbe állítva éji öröket rendelnek s magok a fűbe heveredve csendesen iddogálnak és alusznak. Hajnalban a közel falvakat benyargalva, ha a futamodók valamit ott hagytak föl kutatják és elrabolják, s minden épületet, mely mellett elhaladtak, fölgyujtanak. Engilbert apát pedig, az ellenséget megrohanó csapat vezére, a kastélyba viszszatér, s a többieket ott hagyván, néhány bátor emberrel a monostort hirtelen bejárja s kikémléli, nem maradtak-e némelyek ott lesben. A jó születésű Heribald hóbortosságán sajnálkozva gondo-

san nyomozza őt, hogy ha legalább holttestét találhatnák meg eltemetni. De sehol sem találván, mert a pap által nagy nehezen rábeszélve azzal együtt egy közel hegy tetején bokrok és cserjék közt lappangott, sajnálkoznak rajta, hogy az oly annyira együtt az ellenség magával hajtotta. Az apátur csudálván azt is, hogy a boros hordókat a nagyon iszákos ellenség nem bántotta, istennek hálát ad. S azután lehető legcsendesebben a szent kereszt reggeli dicséretét elmondván a megégett küszöböt és ajtófeleket bámulják, s innen hirtelen eltávozva vajjon él-é Wiborada annak zárdájánál csendesesen tudakozzák, s megtudván hogy vértanu lön, késlekedni nem merve a legközelebbi hegyen átkelnek s az ismert ösvényeken a kastélyba visszasietnek, attól tartván, hogy a szokásuk szerint lesben hagyott magyarok, vagy a kik köröskörül zsákmányolni széledtek, rájuk találnak ütni.“

„A pap e közben Heribáldot maga mellé véve a kastélynak tartott, mely a hegy tetejére belátszott s reggel felé oda érkezett. De az örök őket a homályban távolról meglátva kémeknek gondolák s kiabálának társaiknak. S azok rájuk kitörvén Heribáldot megismerik, de a pap felől eleinte gyanakodnak; azonban őt is beviszik az erősségbe, s szomorú sorsát végig hallgatván a Krisztus nevében megvendégelik, sőt foglyukat is, kinek nyelvét a pap értette, ápolgatak. Így értették meg kettejőktől az ellenség minden kicsapongását. A magyar megkeresztelkedve megházasodott s fiakat is nemzett.“

„Az után a kastélybeliek, minthogy hallották, hogy néha a magyarok vissza szoktak térni, a kastélyhoz vezető szorosban az erdők fáit ledöntögetik, az erősségben mély kútat ásniak, — a bort is, melyet a magyarok Heribáldnak hagytak, kancsókkal és mindenféle edényekkel titkon éjjel nappal sietve hordják, s így töltvén az időt az úrhoz szüntelen imádkoznak vala.“

„Kérdezzvén a többiek üres óráikban Heribáldtól, — folytatja a st.-galleni szerzetes, — hogy tetszettek neki St.-Gallennek oly számos vendégei, azt mondá: Ejh nagyon is jól; soha sem emlékezem, higyjétek nekem, hogy kolostorunkban vigabb embereket láttam volna; mert ételben italban igen bőkezűek; hiszen a mi szűkmarkú pinzemesterünktől alig mertem volna kérni, hogy, ha szomjaztam, csak egyszer is innom adott volna, s azok, mihelyt kértem, bőven adtak. — S ha nem akartál inni, mondá a pap,

pofokkal kényszerítének. — Nem tagadom, felelé a barát, ez az egy sehogy sem tetszett, hogy csakugyan ilyen garázdák voltak. Igazán mondom nektek, soha sem láttam ily garázda embereket Sz.-Gál kolostorában. Azok a barmok épen úgy viselték magokat az egyházban és kolostorban, mintha kint a mezőn voltak volna. Mert midőn egyszer nekik kezemmel intettem, hogy magára az istenre emlékezve legalább az egyházban csendesebben legyenek, jól tarkón vagdaltak; de ellenem elkövetett hibájokat borral kínálva, mit közületek ugyan senki sem tenne, azonnal helyre hozták.“

Mennyire megtetszetek az együgyű barátnak a magyarok, — kikben e jellemzés után a természet nyers, szilaj, hirtelen indulatu, de ismét hirtelen kiengesztelődő, vidor életkedvű s romlatlan lelkű fiaira ismerünk, — kitetszik abból, mivel Ekkehard e kaland elbeszélését berekeszti, hogy t. i. később „azon hir terjedvén, hogy az ellenség szokása szerint visszatérve ismét a kolostorban jár, a bolond nagyon rimánkodott, ereszszerék őt ki kedves magyarjaihoz ¹⁾.“

A st.-galleni kolostor alól e kisebbszerű magyar csapat Konstáncznak vette útját; ennek külvárosait fölégette, de magát a fallal kerített várost be nem vehetvén tovább száguldott, s a Rajna balpartján, a mai Schweizban, Seckingennel szemben foglalt állomást, hol a még mindig a sváb földön tanyázó főhaderő a Rajnán hidat verni szándékozott. Midőn a magyarok, társaiktól csak a folyam által választva, itt egész biztosságban vélték magokat, egy Irminger nevű bátor vitéz, ki a magyarok elől a hegyekbe menekült nép között egy elszánt csapatot szervezett, táborukat éjjel bekerítvén véletlen megrohanta, s miután a hegyek ormairól egyszerre föllobogó máglyák jelére a szomszéd falvak előre fölkészült népe tömegestül a viadal színhelyére sietett, nagy részben leöldöste. A Rajnának szorított kis magyar csapat, menekülési vonala mindenütt el lévén zárva, mint sem magát megadja készebb volt a sebes folyónak ugratni; sokan elmerültek a rohanó hullámokba s csak a kisebb résznek sikerült a tulpartra bajtársaihoz menekülni. Ezek Seckingennél dühösen nézték társaik veszedelmét,

¹⁾ Ekkehardi Casus S. Galli Pertznel Script. rer. Germ. II. k. 105—110. l.

tombolva nyargalásztak fel s alá a Rajna partján, nyilaikat felhő gyanánt szórták a tulpartra; de minthogy ezek a nagy távol miatt az ellenségben kevés kárt tehettek, „mérgekben, — mint Ekkehard magát kifejezi, — mint a kutyák úgy üvöltöttek.“ Irminger a magyarok szeme láttára szedte zsákmányát s azt az egyháznak adományozta ¹⁾).

Ezen kisebbszerű vereség nem gátolhatta a magyarokat, hogy a Rajnán tömegestől át ne törjenek. A közel Schwarzwald rengeteg erdeiben számos hajót készítettvén ezekkel Alsatiába átkelnek; a hatalmas Liutfreddel megvívna s őt seregének nagy veszteségével legyőzik. Ez után egy részök délnyugotnak tartva a Doubs völgyében Besançon alá vonúl, azt földúlja s innen apróbb csapatokra oszolva kalandoz a Saon és Rhone folyók mellékén, míg a nagyobb rész északnyugotnak véve utját Metz és Reims irányában nyomult elő.

Egy ily kisebb csapattal történhetett azon igen is mesés világitásba állított esemény, melyet Ekkehard kétségtelenül szóhadomány után adva elő ezen hadjárat idejére helyez, de a melyet mind a helyszínét tekintve mind a körülményeket figyelmesen egybevetve, talán inkább határozhatnánk a 924-diki szerencsétlenül végződött déli franciaországi hadjárat idejére. Konrád burgundi király, — írja az említett szerzetes, — hogy a magyarokon, kiket visszaverni nem volt elég ereje, bosszút állhasson, ellenök nagy ígéretekkel a mórokat izgatja föl, kik a mai Provenceban Fraxinetum vagy Gard-Frainet várában magokat 891-ben megfészkelvén innen a szomszéd tájakat szárazon és vizen egy iránt félszázadon át zaklatták. Ugyanekkor azonban a magyarokkal is értekezésbe bocsátkozván őket a kincsekben gazdag mórok földjének kirablására ösztönzi. Mind két kalandor szellemű, vállalkozó merész nép egyiránt hajlott biztató szavaira. A mórok rejtekeikből kivonóznak, a magyarok a kitűzött napon és helyen szintén megjelennek. Konrád a két seregtől nem igen távol foglalt állomást válogatott hadaival, melyeket mindkét fél a maga

¹⁾ Ekkehardi Casus S. Galli Pertznél e. h. II. köt 111. l. — Ezen csata 926-ban majus havában történhetett; mennyiben a st. galleni kolostornak ezt megelőzőtt földulását az Annales Alemannici (Continuatio S. Gallensis tertia) Pertznél e. h. I. k. 56. l. 926. majus 2-dikára teszi,

segítségére hitt megérkezettnek. Az egyiránt vitéz magyar és mór lovasság dühösen rohanva meg egymást vérengző viadalba ereszkedett. Konrád titkos kárörömmel nézte a hosszasan makacsúl küzdőket, s midőn mindkét fél erejét tetemesen lankadni látta, seregét több osztályban támadásra rendezve ekként kiálta föl: „Vitéz bajtársaim! mutassátok még ma, mily élesen vágnak kardjaitok; ne gondoljon vele senki e külön fajta ördögök közül melyik fél győz; a melyik győzni kezd, ti három oldalról támadjátok meg. A paizst félre vetve kardot ragadjatok; különbség nélkül öljetek mórt és magyart; nem kell egyiknek sem kegyelmezni; mert ő közölök sem kegyelmezne nekem egyik sem.“ Most, mintha az ingadozó győzedelmet akarná eldönteni, mind közelebb közelebb nyomúl, hadosztályaival a vívókat észrevétlenül bekeríti s általános rohamot parancsol. Mind a két fél keservesen, de már későn vette észre csalódását s elkeseredve de hasztalan küzdött a túlnyomó pihent erő ellen. Mór és magyar végyesen hullott rakásra az öldöklő viadalban s csak kisebb részök került fogságba, kiket azután a király mint rabszolgákat Arelate, ma Harles, városában eladott ¹⁾).

Az éjszának tartó nagyobb erő, — mialatt ugyanekkor a normannok a Reimstől éjszakra fekvő Chateau-Porcien környékét fosztogatták, — a Rajna és Mosa mellékét borította el. A védtelen tartomány rémült lakossága futásban keresett menekülést, Reimsből a szentek ereklyéit is elvitték a magyarok támadásától rettegő szerzetesek. A mai Belgiumban, melynek legnagyobb részét a magyarok szintén bekalandozták, csak az erősségekbe menekültek lehettek biztosságban ²⁾. E hadjárat részleteinek elbeszélésébe az ezen vidéki kolostorok évkönyvei nem ereszkednek ugyan, de hogy annak emléke is mily keserves lehetett, mutatja azon körülmény, hogy a következő 927-diki évben, mint az egykorú Flodoard följegyzette, a magyarok újabb berohanásának ha-

¹⁾ Ekkehardi Casus S. Galli c. h.

²⁾ Bizonyítják ezt a trieri Sz. Maximinus monostora és némely nemeselek közt bizonyos jószágok iránt kötött szerződés ezen szavai: „Anno autem DCCCCXXVI. depopulantibus Agarenis (igy is nevezik a magyarokat némely nyugoti évkönyvek) pene totum regnum Belgice Gallie, studuit unusquisque diligenter tuta loca perquirere. P r a y n á l D i s s e r t. V. 103. l.

mis híre terjedvén, az egész Lothringenben és a nyugoti frank földön általános zavar és futás keletkezett ¹⁾).

Őseink ezen nagyszerű hadjárat után, melyben a Henrikkel kötött béke értelme szerint Szászországot érintetlen hagyták, Németországot hat esztendőn át többé nem háborgatták, legalább a német föld oly számos egykorú évkönyvei ez idő alatt semmi berohanásukról nem emlékeznek. Henrik a fegyvernynyugvás idejét a legügyesebben és gondosabban használta föl, hogy a magyarok kétségtelenül bekövetkezendő rohamait sikerrel verhesse vissza. Tapasztalásból ismervén a német hadsereg gyenge oldalát, melynek főerejét a gyalogság képezte, míg csekély számú rendetlen nehéz lovassága a magyarok ellenében úgy szólván számba sem jöhetett, s meg lévén győződve, hogy Németország katonai rendszere teljesen alkalmatlan arra, hogy általa a magyarok harcmodora ellen kedvező eredményt várni lehessen, legelső gondja a hadsereg újjá szervezése volt. Fáradtságot, áldozatot nem kimélve tetemes számú lovasságot teremtett, azt a mozgalmak gyors és szabatos kivitelében, a tömeges rohamban folyvást gyakorolta. Minthogy azonban maga e lovasság az ellenség minden esetre gyorsabb és ügyesebb lovag csapatait csakugyan nem lehetett volna képes gátolni, hogy szellőgyors paripáikon a hadsereg elől könnyedén félreecapva a vidéket pusztítva be ne száguldozzák, Németország minden részében számos új erősséget emeltetett, a meglévőket pedig jó karba állította, hogy a fenyegetett vidék lakossága azok oltalma alatt biztosságot s a mezei hadak azok őrségeiben támaszpontot találhassanak. Jól tudta ő, hogy a magyaroknak sem elég ügyességök sem elég türelmök nincs a várak vivásához. A népesebb helységeket falakkal vétette körül; ezeken kívül sok új várost alapított; ezek lakosait különféle szabadalmakkal és kedvezményekkel ajándékozta meg s így a büszke, féltelen kiváltságos nemesség és a porig alázott parasztság közt egy független, vagyonos és tekintélyes középrend alapját vetette meg. A lovagi szellem élesztésére és föntartására harczjátékokat rendezett; hadseregének foglalkoztatása és gyakorlása végett az Elbe partján a mai Meissenben és Lausitzban lakó heveld és dalmiuz szláv törzsek ellen hódító háborút folytatott, s ezeket meg-

¹⁾ Flodoardi Annales Pertznél e. h. III. k. 377. l.

igáztván birtokát keletről ellenök biztosította, míg más felől a cseh hercegséget Németország hűbérévé változtatván a birodalom erejét ez által tetemesen növelte. Igazságos és erélyes kormányzása által az eddig oly buján tenyészett pártoskodást és belháborút megszüntetvén, a német faj eddig egymás ellen ingerült törzseit minél jobb egyetértésben tartani s a nemzetben valódi honfűj köz szellemet ébresztetni ügyekezett. Lankadni nem tudó munkáságának kétségtelen sikerére számítva bizalommal nézett a jövő elébe, midőn népét az oly annyira terhes és megalázó adófizetés igájából fölszabadíthassa, s midőn a fegyvernyugvás utolsó eszten-deje közeledett, már elég erősnek és fölkészültek érezte magát, hogy a magyarok által népére vert bilincseket széttörni merészelje ¹⁾.

Míg ő Németország bel- és külviszonyait ekként rendezte és szilárdította, a magyarok dél felé irányozták hadjárataikat. A bolgár fejedelem Simeon, kivel őseink még Árpád életében több ízben harcoltak, 927-ben május havában a horvátok ellen intézett hadjáratában seregét csaknem egészen elveszítvén, csak hamar honába visszatérte után még ez évben meghalálozott. A hatalmas fejedelem halála mintegy jelül szolgált az általa annyira szorongatott szerb, horvát és más szomszéd szláv törzseknek a bolgár föld megrohanására. Részt vettek ebben Kedrénosz byzanti író tanúsága szerint őseink is, de hogy hadjáratuk mily eredménnyel végződött, sem ő sem más byzanti író föl nem jegyzette. Hogy azonban a háború után Simeon fija és atódja Péter a magyar felsőséget meghódított országa fölött elismerte, Béla király névtelen jegyzőjének azon tudósításából bizvást következtethetjük: miszerint Zsolt Magyarország határát a görög császárság felől a Vazil kapunál azaz a Balkán hegláncznál állapította meg, s valamint más részről Horvátországot Spalatro városáig, ugy a bolgár földet is a magyar hatalomnak hódolni kényszerítette ²⁾.

Az egykorú byzanti források igen is szűk volta mellett nem csudálhatjuk, ha a magyaroknak a keleti császárságba tett beütéseiről a X-dik század három első évtizedében semmit sem olvashatunk. Tudjuk ugyan, hogy a byzanti udvar politikája valamint

¹⁾ Henrik intézkedéseiről részletesen beszél a szász Widukind, *Res Gestae Saxon.* Pertznél e. h. III. k. 431. l.

²⁾ Anonymus *Belae Regis Notar.* LVII. fejt.

a besenyők és kozárok ugy a magyarok irányában is az volt, hogy ezen harczos népeket ajándékokkal s pénzzel ügyekezzenek a birodalomtól távol tartani; sőt Konstantin császárnál olvassuk, hogy a byzanti udvar a Konstantinápoly közelében dülő Simeon ellen 917-ben Péter szerb fejedelmet izgatta, hogy a magyarok által támogatva rohanja meg Bolgárországot, s ez adatból, valamint abból is, hogy még előbb Böles Leó keleti császár a magyarokat követe által a besenyőknek országukból kikergetésére ösztönözte²⁾, bizvást állíthatjuk, hogy a keleti császárok a magyarokkal a lehető legjobb viszonyban ügyekeztek állani: de hogy egyes magyar csapatok, melyek nyugotot minden irányban az Éjszaki s Atlanti tengerig rablották, a természettől még dúsabban megáldott keletet a honfoglalástól fogva több mint harmincz éven át folytonosan érintetlen hagyták volna, a források teljes hiánya mellett sem tarthatjuk hihetőnek.

4. §. A merseburgi vereség 933. mart. 15 dikén. — Konstantinápolyi hadjárat 934-ben. — Henrik halála 936-ban. — A német birodalom belviszállyai I. Ottó alatt. — A magyarok berohanása a frank és sváb földre 936-ban, — Lothringenbe 937-ben. — Felső- és Közép-Olaszországba

A Henrikkel kötött kilencz éves fegyverszünetből még több mint egy év volt hátra, midőn Henrikhez, ki föltette magában hogy a magyarokkal az adót megtagadva szakítani fog, a fizetni elmulasztott összeget követelni egy magyar követség érkezett. Henrik népgyűlést hirdettetett, s ott a nemzet ezrei előtt lelkes beszédet tartott, melyet a szász Widukind ekként ad elő: „Hogy birodalmatok, mely hajdan annyira bomlásnak indult, most már mily nagy veszélytől szabadult meg, magatok legjobban tudjátok, kik belviszállyok s külháborúk által leveretve annyit szenvedtetek Most isten kegyelméből, a mi fáradozásunk s a ti vitézségtek által, a birodalmat nyugodtnak és egyesültnek, a barbarokat legyőzve s iga alá hajtva látjátok. Egy van még hátra, mit meg kell tennünk, hogy köz ellenségeink a magyarok ellen köz erővel keljünk

¹⁾ Constantinus Porphyrog. De administrando imperio 8. és 32. fejt.

föl. Eddig titeket, fiaitokat, leányaitokat fosztogattam ki, s úgy töltöttem meg azok kincstárait, most az egyházakat s az egyházak szolgálait vagyok kénytelen kifosztani, meztelen testünkön kívül más nem maradván. Tanakodjatok hát magatok sorsáról, s válaszszatok, mit tegyünk? Az isteni tiszteletre szánt kincseket vegyem e el s adjam váltságunkúl az isten ellenségeinek, vagy szabadulásunk reményét a mi teremtő és megváltó istenünkbe helyezzük?“ A nép e szavakra lelkesült riadásba tört ki s egy szívvvel lélekkel esküdött, hogy királyát a magyarok ellen mind halálig kész védeni és segíteni. Henrik a magyar követeket e határozat értelmében hidegen és üres kézzel utasította vissza¹⁾

A magyarok, mint igen természetesen várni lehetett, csak hamar ezután, a 932-dik év őszén, roppant sereggel indultak Henrik ellen. Az Elbe melléki dalaminz szlávokat fölszóították, hogy szabadságuk elnyomója ellen velök együtt fegyvert ragadjanak: de ezek igen jól ismervén Henrik hadainak túlnyomó erejét, s belátván a veszélyt, mely vállalatuk nem sikerülte esetében rájok fogna nehezedni, legkisebb kedvet sem éreztek Henrik bosszuját magokra vonni. Igen keserűen emlékezhetek még ezen szlávok a 906-diki hadjáratra, midőn a magyarokkal szövetségbe őket a szász földre vezették, de a mint ezekkel együtt gazdag zsákmánnyal haza tértek, ott egy újabb magyar sereggel találkoztak, mely őket háborúval fenyegette azért, hogy míg bajtársaikat ily szerencsére vezették, az ő segélyöket megvetve mellőzték. Nem volt mit tenniök, mint ismét kalauzul szolgálniok. E közben a már megrakodott magyar sereg a dalaminzok földjén pihenve várta be, míg bajtársai a szász földet ujlag földulván visszatértek, s ez alatt szövetségesaik földjét annyira kiélte, hogy a lakosok ezen esztendőben hazájokat elhagyva idegen népeknél messze földön voltak kénytelenek gabonáért szolgálni. — A magyarok ajánlatát tehát gúnyosan utasították vissza, követeiknek a szokott ajándékok helyett egy kövér kutyát vetvén eléjük²⁾.

E bosszantó gúny megtorlására őseinknek most idejük nem lehetett, minden erejüket először Henrik megtörésére akarván for-

²⁾ Widukind, Res gestae Saxon. Pertznél e. h. III. k. 434. 435. l.

²⁾ Widukind, Pertznél e. h. III. k. 426. és 434. l.

ditani. Zsolt csakhamar roppant sereget, némely irók szerint százezer főnyi lovasságot indított meg. Mihelyt Henrik e haderő közelítéséről értesült, az egész szász földön halálbüntetés terhe alatt kihirdetteté, hogy minden fegyverfogható férfi negyed napra táborba szálljon. Az általános fölkelés nagyszerű eredményt szült; miután Liutprand tanúsága szerint a szászoknál már a tizenkét éves fiú is részt szokott venni a táborozásban. A magyarok Thüringenbe betörve, miután Henrik ezen intézkedéséről értesültek, az ellenében szintén kihirdették, hogy az egész szász földön tiz tizenkét éven fölül egy férfit sem kimélnék. A kezeikbe jutott fegyveres férfiakat irgalom nélkül levagdalták, a nőket s gyermekeket csoportonként fűzték rabszjira, az országot vég pusztulással fenyegetve ¹⁾).

A magyar haderő, hogy Henrik hadait, ha lehet, két tűz közé szorítsa s az ország védelmi erejét megosszsa, két felé válva nyomult elő. A nyugotnak tartó csapat elől az épen ekkor Erfurtban tanácskozó papi gyűlés rémülten oszlott szét; a nép kétségbe esve futkosott a közel városokba, vagy a Harz hegységben eső s a nép által maig is törpe lyukaknak nevezett barlangokban keresett menedéket az emberevő óriásoknak regélt magyarok elől. Ezen hadosztály Thüringen legéjszaknyugotibb szögletéig nyomult elő s ott egyik szárnya a Harz hegység tövében eső Glichen városát szállotta meg ²⁾. Másik része kisebb csapatokra oszolva Sondershausen vidékét fosztogatta, midőn egyszerre Siegfried és Hermann grófok vezérlete alatt egy erős szász és thüringeni hadosztálylyal találkozik. A csatarendben előrenyomuló jól fegyvelmezett szász sereg a véletlen meglepett s vigyázatlanul megoszlott magyarokon teljes diadalt nyert, s az után a vidéken szerte szét rabló kisebb csapatok üldözéséhez fogott, s közülök sokat levágott vagy elfogott; azok is, kik a fegyver elől menekülhettek, a feldúlt s a nép által elhagyott vidéken bolyongva nagy részben éhség és fagy áldozatai lettek, vagy a mocsárokba szorítva vesztek el. A Glichen

¹⁾ Liutprandi Antapodosis II. könyv 24. feje. Pertznél III. k. 293. l.

²⁾ A szászföldi Chron. Mindense Praynál Annal. vet. Hun. I. k. 355. l. — Ezen évkönyv e thüringeni várost Lichennek nevezi, s az azt ostromló magyarok számát kétségtelen túlzással teszi 50,000-re.

városát ostromló hadosztály társainak szerencsétlenségéről a bujdosók által értesítve, csak gyors visszavonulással menekülhetett.

Mihelyt Henrik e diadalról értesült, válogatott hadaival a már Szászországba beütött keleti hadosztály ellen vonult, melynek nagyobb része épen egy város, talán Merseburg, vivásával volt elfoglalva, hol a király nővérét, a thüringeni Widó nejét, akarták kincseivel együtt kézre keríteni. A város falai már annyira rongálva s védserege oly kétségbeesett helyzetben vala, hogy csak az éj beállta menthette meg a végromlástól. Ez éjjel értesültek ugyanis a magyarok a nyugoti hadosztály romlásáról és a királyi sereg gyors közelítéséről; mire a megszállást rögtön abba hagyják, s szokásuk szerint roppant máglyákat gyujtanak, hogy a vidéken szétkalandozó csapataikat öszpontosítsák. Ez után a táborukban nagy számmal lévő foglyokat Henrik hadereje s támadási terve iránt gondosan kikérdezik, s miután ezek vallomásaiból meggyőződtek, hogy a megtámadtatást bizonyosnak tarthatják, egyes portyázó csapatokat küldtek ki a királyi sereg mozdulatainak kikémelésére. Ezeknek alig volt idejük a táborban jelentést tenni, midőn más nap Henrik serege Merseburg felé közeledve föltűnt. A magyarok csatarendben vonultak a közelgő ellenség elébe.

A viadal nem sokára megnyilt: a kereszténynek harsány kyrie eleison! a magyarok irtóztató huhj! huhj! riadással rontottak egymásra. A szász lovasság Henrik szigorú parancsa szerint a magyarok zápor gyanánt omló nyilait minden megzavarodás nélkül fogta föl pajzsaival; azután lehető leggyorsabb rohammal mint a kőfal oly egyenes és tömör sorokban vágatott ellenök, mielőtt azok nyilait másodszer használhatták volna. A tökéletesen begyakorlott német lovasság e váratlan merész rohama megdöbbsentette a magyarokat; csatarendjük csakhamar zavarba jött, seregök központja át lőn törve, s az erre következtet vérengző kézviadalban, melyben a király kedvelt hive Babenbergi Albert is elesett ¹⁾, hasztalanokká váltak oly réműletes nyilvesszeik. A diadalt Henrik jól számított csataterve, s az általa személyesen vezényelt ügyes hadmozgalmak, melyeket katonái bámulatos pontossággal hajtottak végre, ennek részére döntötték. Sok ezer magyar hullt

¹⁾ Aloldus a 933-dik évre Katonánál Hist. Crit. Ducum 367. l.

el a csatamezőn, még többet ejtettek el a zavart visszavonulás és rendetlen futás közben az üldöző győztes csapatok, kik a futókat nyolcz mérföldön át pihenés nélkül kergették. Az egész magyar tábor minden podgyászával a győztesek kezébe jutott s töméntelen keresztyén fogoly nyerte vissza szabadságát¹⁾. Az egykorú Flodoard hallomás után 36,000-re teszi az e csatában elhullottak számát, azokon kívül kik a közel folyóba fuladtak vagy élve fogságra jutottak²⁾. Ha e számítást túlzottnak lehet is tartanunk, annyi a számos egyező évkönyvek szerint k'íségtelen, hogy Henrik diadala tökéletes volt, s a sereg öröme, mely diadalma mámorában királyát a csatatéren császárrá kiáltá, annyival határtalanabb lehetett; mert e volt az első nagyszerű győzelem, melyet a németiség a magyarokon nyílt csatában nyert. — Az ütközet napját egyedül a weingarteni évkönyv határozza meg pontosan, 933, martius 15-dikére³⁾.

¹⁾ A merseburgi ütközet leírására legfőbb forrásaink Liutprand és Widukind, mindkettő a X-dik század utóbbi felétől. Magát az ütközet részleteit Liutprand után adtuk, ki e hadjáratról Antapodosis II. könyv 24—31. feje. Pertznél e. h. III. köt. 293. 294. l. bőven ír. — Widukind különben becses tudósításait is használtuk e csata előzményeire nézve Pertznél e. h. III. k. 432—435. l.; de azt, mit magáról e csatáról ír, hogy a magyarok, a nélkül hogy megmertek volna ütközni, a királyi sereg láttára úgy elfutottak, hogy nyolcz mérföldre alig lehetett közülök levágni vagy elfogni, teljességgel nem tartottuk elfogadhatónak. Liutprand és Aloldus főntebb idézett bizonyosságán kívül, melyek igen is erős viadal mellett tanuskodnak, valamennyi egykorú s közel egykorú nyugoti évkönyv bármily röviden is említi Henrik győzedelmét s a magyarok leverettetését. Azt pedig, ha a magyarok megfutamodva ugyszólván veszteség nélkül menekülhettek, teljes diadalnak és vereségnek nem nevezhették volna. — Az újabb német írók, mint péld. Brunner Luitpold, Die Einfälle der Ungern in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde 955. Augsburg 1855. 16. l. Widukind magán álló tudósítását követve, melyet a szász író bizonyosan a szász hadsereg erejének kitüntetése végett szerkesztett így, a magyarokat gyáván megszaladtaknak írják s „vére nélküli győzelem“ről beszélnek. Ha ez állana, mi dicsősége lehetett volna Henriknek e jelenetet palotája mennyezetére festetni? s ez esetben, e döntő ütközet elvetése után, hogyan teheti Brunner az elesett magyarok számát Flodoarddal együtt 36,000-re?

²⁾ Flodoardi Annales Pertznél III. k. 380. l.

³⁾ Heimricus Aekarenos interfecti Idus Martii (933). Annales Weingartenses Pertznél I. k. 67 l. — Magát a merseburgi

Henrik e győzelem örömeire országos hálaadó ünnepet szentelt, melyen az eddig a magyaroknak fizetett adót az egyházak és szegények között osztotta ki. S hogy győzelmének emlékét, melyet csakugyan maig is évről évre Merseburg mellett Keuschbergen szokás ünnepelni, még inkább örökítse, mint a X-dik században élt s Ottó császár udvarában forgott Liutpránd s a XII-dik század első felében élt Ottó freisingeni püspök bizonyítja, az egész ütközetet Merseburgban a királyi palota mennyezetére meglepő élethűséggel lefestette.

A merseburgi vereség, bármily érzékeny csapás volt is a magyar nemzetre nézve, ennek, ifjú erejét koránt sem törte meg s épen nem vette el kedvét a további hadjáratoktól. Mindjárt az erre következett 934-dik év tavaszán április havában hatalmas magyar haderő nyomult a keleti birodalomba, hol sokkal könnyebb győzedelmet s gazdagabb zsákmányt reménylhetett, mint a katonailag jól szervezett s már annyszor földült Németországban. A Balkán hegyláncon áttörve akadálytalanul özönlötte el a rohanó magyar lovasság a virágzó Thraciát s azt kirabolva s lakosait ezrenként rabszjira fűzve egész Konstantinápoly faláig száguldzott, sőt magát a várost is megszállással fenyegette. A megrémült Románosz Lakapénosz császár, ki ekkor a trón valódi örökösét Biborban született Konstantint háttérbe szorítva a kormányt maga bitorolta, Theofanész patriciust, a senatus elnökét, küldte ki a magyar hadak vezéreire, hogy velök békét eszközöljön s a foglyokat tőlök bármi áldozattal is váltsa vissza. Theofanész ügyesen járt el megbízatásában; a béke, melynek föltételeit az ezen táborozást röviden érintő byzanti irok épen nem közlik, de a melyre a győztes magyar vezérek bizonyosan csak nagy ajándékok és adófizetés föltétele mellett állottak, csakugyan megkötetett, s a császár épen nem kimélte kincstárát, hogy a foglyokat kiválthassa s így magát a néptömeg előtt nagylelkűség és bőkezűség fényében tüntethesse föl ¹⁾

ütközet esztendejét különbözőleg jegyezték föl a nyugoti évkönyvek; mi az említett weingarteni, a szász corveyi és quedlinburgi, továbbá a prágai és einsiedeli a mölki és salzburgi évkönyvek nyomán azt az újabb történetirókkal 933-ra tartottuk helyezendőnek, az Annales Augienses, Regino folytatója, a szász aunalista és Sigibertus Gemblacensis ellenére, kik e hadjáratot a 934-dik évre jegyezték.

¹⁾ Emlékeznek e hadjáratról a X-dik századi Georgiosz Monak-

A következő 935-dik évet nyugalomban töltötték ősünk, várva a kedvező pillanatot, midőn időközben jól felszerelt hadaikkal a merseburgi vereséget megtorolhassák. Németország belviszonyai erre nekik nem sokára kedvező kilátást látszának ígérni. Henrik ugyanis, a dánok ellen folytatott győzedelmes háború s a schleswigi örgrófság alapítása után, midőn épen római útjára készült, hogy a császári koronát fejére tegye, gutaütésben hirtelen kimúlt 936 július 2-dikán majd nem 60 éves korában. Utódjául még életében fiját, a testileg lelkileg derék huszonkét éves ifjút, az angol király vejét, Ottót, jelölte ki, kit az apa érdemeit hálás szívvvel elismerő Németország közértelemmel választott királyává. A koronázási hódolatot a német nemzet Aachenben eddig hallatlan fénynyel ünnepelte meg.

Azonban csakhamar, Otto uralkodásának mindjárt elején, vérszefelhők kezdtek Németország fölébe tornyosulni. A Henrik által megigázott csehek a kormányváltozást rögtön arra használták, hogy a terhes jármot levetve függetlenségüket visszavivják. A keresztyénség megalapításában fáradhatatlan Szent Venczelt tulajdon testvére, a kegyetlen Boleszláv, saját kezével ölte meg, s annak holt testén át tört magának utat a cseh herczegsége 936-ban. Csak nagy áldozatokba kerülő hosszas háború után sikerült őt, kivel majd később a 955-diki augsburgi ütközetben Ottó oldala mellett találkozunk, a német felsőség elismerésére kényszeríteni. Magában a birodalomban a Henrik által erős kézzel elfojtott visszavonás hamu alatt lappangó szikrája ismét lángra lobbant. A frankok hercege Eberhard, a 918-ban elhalt Konrád király öcscse, kinek kezéből vette át Henrik a birodalom jelvényeit, miután a frankok és a szomszéd szászok közt erőszakos viszálkodások ütöttek ki, alattvalói védelmére az ifjú király tekintélyének megvetésével nyíltan fegyvert ragadt s így a polgári háború zászlaját kitzüzte. Ottó őt tetemes bírságra, pártosait azon gyalázatos ősnémet büntetésre ítélte, hogy Magdeburgig kutyát vezessenek, mi a frankokat ellene még inkább fölingerelte. Eberhard ekkor az Ottó ellen trónkövetelőül föllépett Tankmárral, Henrik király törvénytelen ágyból született idősebb fiával, szövetekezett

hosz, Symeon Logothétész, Theofanész folytatója, s a XI-dik századi Kedrenosz byzanti írók.

Ottó megbuktatására, mely összeesküvésben a király testvéröcsését Henriket is bevonta.

A magyarok, kik szokásuk szerint az új királyhoz követséget intéztek, a birodalom belviszályairól értesülve rögtön fegyverre kaptak, s Bajorországon keresztül, melynek hercege Arnulf velök folyvást barátságban állott s Ottó buktával függetlenségi vágyait teljesülni reménylhette, még a 936-dik év vége felé beütöttek a sváb és keleti frank földre, hogy onnan nyugot felől nyomuljanak Szászországba. Ez alkalommal történt, hogy egy csapatjuk a frank föld legdélibb szögletében Strassburghoz nem igen távol eső oberkircheni apáczaárdát megrohanván, a benne lévő apáczákat, a szerzetesekkel és cselédekkel, kik hihetőleg fegyverrel szegültek ellenök, összesen mintegy 120 személyt mind fegyverre hányták. Ez eseményt a X-dik század végén s a XI-dik elején élt Thietmár merseburgi püspök krónikájában a 937-dik évi január 14-dikére jegyezte, miből világos, hogy a hadjáratnak még az előbbi évben kellett megindulni. Hogy ekkor a magyarok az egész frank földet szelvényben és hosszában bekalandozták, sőt a sváb földre is délnek mélyen benyomultak, kitetszik a corveyi monostor évkönyvéből, mely szerint a magyarok a fuldai apátságot a frank föld legéjszakai részén Szászország határán s a Bodensee mellett fekvő sgalleni kolostort, mind kettőt most már másod ízben, kirabolták és fölégették 937-ben, a körülmények egybevetése szerint ezen év első hónapjaiban.

Ez után a szászföldre kísértették meg a beütést; de Ottó az atyjától öröklött derék szász sereggel ellenök vonulva őket innen visszariasztotta, sőt ha a trieri Sz. Maximinus kolostora évkönyvének hitelt adhatunk, a Rajnán túl is egész Metz városáig üldözte¹⁾.

Szászország legharcziasabb népe ellen nem boldogulhatva nyugotnak fordultak a magyar csapatok s a Rajnán Wormsnál 937-ben kora tavasszal átkelven Lothringent és Elsassat borították el²⁾. Berohanásukat csudás égi jelek előzték meg, melyek a ba-

¹⁾ Annales S. Maximini Treviriensis a 937-dik évről Pertznél e. h. II. kötet. 213. l.

²⁾ Némely évkönyvek, mint például az Annales Augienses, Regino folytatója 932-re, az Annales Einsidlenses 933-ra és így éppen a szászországi hadjárat idejére teszik a magyaroknak a Rajnán túl a tengerig való kalandozását s Olaszországon keresztül visszatértöket, mi számos történetírókat azon állításra vezetett, hogy a magyar sereg egy része a

bonás népet rettegéssel töltötték el. Február 13-dikán éjjel hajnaltól reggelig az ég kelet felől biborszínben égett s a hevült képzelődés elébe vérengzve küzdő hadesapatokat tüntetett föl, s a következő martius 24-dikén a magyarok keletről csak ugyan átnyomultak a Rajnán ¹⁾. A most már harmad izben dult Lothringen népe kétségbe esve futkosott szét; falvaikat, egyházaikat a magyarok kényök kedvök szerint égették. Innen a nyugoti frank földre s délre Burgundba ütöttek be. Amott a Szajnáán átkelve, a mai Champagneban Senones, ma Sens, városát égették föl az Yonne vize mellett Sz. Péter monostorával együtt, az egy Sz. Szerotin kápolnája kivételével, melyet az idézett monostori évkönyv szerint nem birtak fölgujtani. Emitt a Saone völgyébe nyomulva Dijon vidékét pusztították s az e város közelében eső blaise-i monostort is fölforgatták ²⁾ Majd a Loire-on átkelve az akkori Aquitaniát száguldozták be, az oceánig mindent tüzzel-vassal földulva. A mult évben trónra jutott Lajos, a börtönben elhalt együgyű Károlynak Angliába menekült s ezért tengerentúli Lajosnak nevezett fia, kit Franciaország nagyai a bitorló burgundi Rudolf halála után 936-ban július 19-dikén koronáztak királyukká, trónján koránt sem volt annyira megerősödvé, tekintélye és hatalma pártoskodásba merült vazalljai fölött épen nem volt elegendő arra, hogy a magyarok ellen sereget gyűjthetett és velök mérközhetett volna. Székhelyébe Laon városába zárkozva tétlenül kénytelen volt nézni a közel Reims vidékének pusztulását is.

Ezen hadjáratról az egykorú s épen Reimsban a helyszinén élt Flodoard krónikájában oly csudálatos eseményeket ír, melye-

főerőtől külön válvá ekkor e vidékeken működött. Miután azonban ez évkönyveket pontosan megvizsgálva úgy találtam, hogy épen ezek a többiek által emlegetett s csaknem azon szavakkal leirt 936—937-diki hadjáratról nem emlékeznek, kétségtelennek merem tartani, hogy ezen hadjáratot helyezték hibásan az említett évekre. — Így az Annales Mettenses brevissimi adatának évszámát is, mely szerint a magyarok Lothringent harmadszor 934-ben dulták volna föl, a többi évkönyvek ellenére, melyek azt mind egyezőleg 937-re teszik, hibásnak kell tartanunk.

¹⁾ Chronicon S. Petri Vivi Katonánál Hist. Crit. Ducum 371. l. és Flodoardi Annales Pertznél III. köt. 384. l. — A magyarok beütését szintén 937. martius 24-dikére teszi az Annales S. Columbae Senouensis Pertznél I. köt. 105. l.

²⁾ Annales Besuenses Pertznél II. köt. 249. l.

ket a középkori szerzetesek fölfogásának és irányának ismertetése végett érdekeseeknek tartunk olvasóinkkal közleni. Némely egyházakat, — mond a természetfölötti eseményekbeni hitet ápolni akaró pap, — a magyarok tüzet rakva alájok sem bírták meggyújtani; szent Magra egyháza mellett például Reims közelében két kazal szalmát égettek meg, melyek csak nem az egyház falait érték, s az a lángok között épen megmaradt. A saint-basle-i egyházban ugyancsak Reims vidékén, midőn a rabló magyarok egyike Sz.-Márton oltárára föl akarván mászni, kezét arra tette, tenyere az oltár kövéhez ragadt, s azt sehogy el nem bírta venni mindaddig, míg a többi magyarok keze körül az oltár követ fejével ki nem vagdalták; de a darabkó a pogánynak folyvást markában maradt, s mint a rabságból visszatért foglyok beszéltek, kénytelen volt azt elszáradt kezében egész hazáig emelni. Ugyanő egy magyar katonát a saint-baisle-i egyház tornyáról, melynek hegyébe a fényes gombért fölmászott, épen oly szörnyű halállal s csaknem azon szavakkal mond kimultnak, mint a sz. galleni kolostor történetében 926-ra föntebb Ekkehardtól olvastuk. — Egy Adalgár nevű fogoly papot, folytatja szerzőnk, a magyarok a Loire folyón túl hurczoltak magokkal. Egy éjjel egyik fogoly társának álmában látmány jelent meg s parancsolta neki, mondja meg a papnak, hogy tüstént szökjék, s ugyanekkor a bilincsek a pap lábáról lehullottak. Adalgár azonban félvén a haláltól, melylyel gazdája sokszor fenyegette, ha szökést merészelne kísértetni, nem bátorkodott elfutni s bilincseit újra felkötözte. Más éjjel ugyanazon látmány jelent meg egy fogoly nőnek, s bilincsei ismét lehullottak. Ekkor ez isteni intésre a pap lelket vévén megszökött s néhány nap a mocsárookban lappangott, míg a magyarok tovább vonultak. Visszatérvén ez beszélte nekünk — mond a csudák iránt igen is előszeretettel viseltető Flodoard Reims történeteiről irt munkájában, — hogy fogságában látott egy Hubald nevű szerzetest, kit a magyarok több ízben meg akartak ölni, de hasztalan, mert testét semminemű fegyver nem fogta. Egy ember látta, mint Adalgár beszélte, hogy a meztelen kiállított szerzetesre minden felől nyilaztak, de a nyilak testéről visszapattanva még csak bőrét sem karczolhatták meg¹⁾. — Ily tu-

¹⁾ Flodoardi Annales, és Historia Remensis, Pertznél III. köt. 384. l.

dósítások után, melyeket a középkor sötétségében az együgyűek komolyan hittek, könnyű megítélni, mi nyomatékot kelljen tulajdonitnunk azon csak nem ördögi jellemrajznak, melyet a pogány magyarokról az igen is elfogult szerzetesek évkönyveiben olvashatunk.

Déli Franciaországból Burgundon keresztül Felső-Olaszországba keltek át a magyarok. Egyes száguldozó csapataik, mint a Cassino hegyi monostor évkönyve bizonyítja, Közép-Olaszországon át Capua és Benevento vidékét dúlták föl, s Nápolyon túl a Vesuv aljában eső Sarno folyóig és Nola városáig szedték a zsákmányt. E vidéket, az akkor Liburiának, később Terra di Lavoro-nak nevezett tartományt, kizsákmányolva visszatértek Capuába s a Garigliano folyó melletti mezőségen tizenkét nap tanyáztak. Ez alkalommal a közel fekvő Cassino hegyi gazdag monostor jobbagyaiból sokat fogságba hurczoltak, kiknek váltságául következő beces egyházi öltönyeiket, edényeiket és ékszereiket kénytelenítették a szerzetesek a magyaroknak átadni: egy nagy ezüst koronát ezüst lánczokkal, négy ezüst poharat, egy aranyozott ezüst füstölőt, három ezüst kanalat, húsz darab arany pénzt, egy husz byzanti aranyat érő biborszinű, egy másik tizenhat byzanti aranyat érő, ezüsttel szegélyezett s egy harmadik szintén beces himzésű papi palástot, egy pallium gazdag szalagjait, egy nyolcz byzanti aranyat érő oltártakarót, három ostyatartót tizenhárom byzanti arany, és több selyem párnákat tiz byzanti arany értékben. Innen roppant zsákmánnyal visszafelé indultak, de az Abruzzo hegység szorosaiban a lesben álló olasz lovagok csapatai által körülfogatva csak kevesen menekülhettek meg közzülök; zsákmányuknak legnagyobb része a győztesek kezében maradt ¹⁾. A főerő azonban Felső-Olaszországon át diadalmasan és megbecsülhetetlen kincsekkel tért vissza ezen esztendőnél tovább tartott merész hadjáratból.

5. §. A magyarok szerencsétlen hadjárata Szászországban 938-ban. — Olasz- és spanyolországi tá-

¹⁾ Chronicon Monasterii Cassinensis auctore Leone Pertznél VII. k. 619. — A Chron. Comitum Capuae Pertznél III. köt. 209. l. a magyarok ezen leöletését 939-re teszi.

borozásuk 940-ben. — Beütésök a keleti birodalomba 943-ban. — Szerencsétlen csatájok Wels mellett 944-ben. — Zsolt lemondása 947-ben. — Halála 949-ben.

Mialatt a magyar hadak túl a Rajnán dúltak, szövetségesök Arnulf bajor herceg Regensburgban meghalozott 937. július 14-dikén. Legidősb fia Eberhard, ki ugy látszik atyja nyomdokait szándékozott követni, örökségén a bajor földön Ottó királytól egészen függetlenül kezdett uralkodni. Ottó sereggel vonult ellene s őt legyőzvéen örökségéből kikergette. Az után a bajor hercegséget 938-ban az elhalt Arnulf herceg öcscsének Berchtoldnak, előbb kárntheni határgrófnak adományozta, de jogainak és hatáskörének tetemes megszorításával. A bajor földről Ottó a pártos frank herceg Eberharddal szövetkezett trónkövetelő Tankmár ellen sietett. Ez Westphalenben Ehresberg várát kezére kerítvén innen ügyekezett a szászokat Ottó ellen lázítani, de sikertlenül. A királyhoz hű szászok még az ehresbergi vár kapuit is föltárták az azt megszálló királyi seregek előtt, s így Tankmár az egyházban, melybe elárultatása után menekült, kézre kerülvén ott helyben egy szász katona által agyonszúrattott. Pártosai közül többen kegyetlenül megcsonkítva akasztófán végeztettek ki; a király öcsce Henrik pedig bátyja lábaihoz borulva kért és nyert kegyelmet. Eberhard herceg is, a mainzi érsek közbevetésére ekkor kegyelmet nyert ugyan, de mihelyt magát szabadnak érezte, a szintén elégedetlen Giselbert lothringeni herceghez csatlakozott, kinél tartózkodott a kegyelmet nyert Henrik is, s ezzel együtt szötte tovább Ottó megbuktatására irányzott terveit.

A magyarok, kik a német birodalom belviszályairól igen pontosan voltak talán magok a pártütők részéről is értesítve, a kedvező alkalmat használva, 938-ban épen a legveszedelmesebb bonyodalmak közben Bajorországon át Thüringenbe s innen Szászországba ütöttek. A Bode partján szállván táborba innen bocsátották szét csapataikat a tartomány dúlására. Egy ily csapatjok a fáradtság és rendkívüli zápor miatt eltikkadva estve felé Wolfenbüttel táján Steterburg alatt ütött tanyát. A városbeli őrség nagy zajjal merészen rájok ront, s többeket levágván, s tőlök számos lovat és néhány zászlót elfoglalván futásra kényszeríti őket. Az utjokban eső városok, zavarodásukat észreve

vén szintén kitörnek ellenök s nagyobb részöket elejtve vezéröket is mocsáros helyre szoritják s ott elnyomják. Egy másik erősebb hadosztályukat, mely éjszaki irányban az Elbének tartott, egy áruló szláv kalaúz a drömlingi mocsáros erdőségbe vezette, hol a lesben álló szász fegyveresek legnagyobb részöket leöldösték. Ezen csapat vezére is kevesed magával is menekülni akarva a tömegestől fölkelt nép kezébe esett s a királyhoz vitétt, kitől a magyarok csak nagy összeg pénzért birták váltságát kieszközölni. E szerencsétlenség hallattára, melynek emlékét tartja fön maig is a „Hunnentränke“ helynév Dortmund mellett, hol az ingoványokba szoritott magyarok elvesztek, a Bode melléki tábor zavarba jövén gyors visszavonulással mentette meg magát. S ezentúl a magyarok éjszaki Németországot, hol oly nehéz csapásokat szenvedtek, soha többé nem háborgatták ¹⁾. Ugyan e hadjárat alkalmával egy kissebb magyar csapat is, mely hihetöleg az Ehresbergben ostromlott Tankmár fölmentésére sietett Westphalenbe, Bilstein alatt fönkre tétetett ²⁾.

Olaszország belviszonyai sokkal kedvezöbb kilátást nyujtottak a magyar fegyverek szerencséjére nézve. Itt a Berengár halála után a longobárdok trónjára jutott kis-burgundi Rudolf ellen csak hamar Hugo provencei gróf lépett versenyre s magát 925-ben Olaszország királyává koronáztatta. E viszály végre is 933-ban egységgel végződött, mely szerént Rudolf országáról lemondott s ezért Hugo neki az Alpokon túl eső birtokait engedte át. Hugonak, ki a kormányt igen szigorúan vitte s ezért országa nagyainak gyűlöletét vonta magára, ujólag versenytársa akadt Berengár ivrei örgrófban, Berengár király unokájában, ki Hugo megbuktatására irányzott terveinek fölfedeztetése és megghiúsulta után az olaszföldről Németországba Ottóhoz menekült. Hihetöleg ennek érdekében ütöttek be a magyarok Olaszországba 940-ben

¹⁾ Widukind, *Res gestae Saxon.* Pertznél *Script. rer. Germ.* III. köt. 442. l. — 938-ra teszik ezen eseményt az *Annales Einsidlenses* és *Annales Augienses*, határozatlanul 937 tájára az *Annales Quedlinburgenses*, hibásan 939-re *Regino* folytatója.

²⁾ 938. *Thancmarus occisus est et Ungariorum exercitus in Belxam deletus.* *Annales Corbeienses* Pertznél e. h. III. k. 2. l.

aprilis havában ¹⁾). Hugo tiz véka pénz fizetésével engesztelte őket ki, s tőlök kezeseket vévén azt is kieszközölte, hogy a hatalmas Abd er Rhaman cordovai khalifa ellen fordítsák fegyveröket, kinek virágzó birodalmában roppant kincsre tehetnek szert. Igen ügyes számítással nem csak a magyaroktól akart így megmenekülni, hanem egyszersmind az Olaszországot folytonosan pusztító mórok erejét is gyengíteni. A magyarok szívesen rá állottak ajánlatára s bevezették magokat a spanyol földre, de a forró nyár szokatlan hevében három nap kietlen pusztaságon át lovgolván, hol ivóvizet is csak alig kaphattak, attól tartva, hogy mint két évvel előbb a szász földön ismét kelepczébe találnak kerülni, tanácsosabbnak tartották kalandos vállalatukat abba hagyni. Azért a Hugo által adott kalaúzt, kit árúlónak tartottak, csak nem halálra verve lehető leggyorsabban visszavonultak ²⁾). Ez alkalommal, vagy talán az előbbi hadjáratokban déli Francia és Olaszországban fogságba jutva s rabúl eladva kerülhetett néhány ezer magyar Abd er Rhaman hatalmába, kinek testőrei közt arab írók tanúsága szerint több ezer magyar találatott.

Szerencsésebbek voltak őseink a keleti birodalom elleni hadjáratukban 943-ban. A császár, miután seregeik Thracziát elborították, fegyverrel ellenök szerencsét kísérteni nem merve, hogy velök békét kössön ujlag Theofanész patriciust küldé elébök, ki ezelőtt kilencz évvel ugyanily megbízásban sikerrel járt volt el. A magyarok természetesen gazdag ajándékok és váltság fizetése mellett ismét elfogadták az ajánlott békét öt esztendőre s annak biztosítására előkelők közzül néhányat kezesekül adtak ³⁾). Igen hihető, hogy ezen kezesek közt volt Gyula és Bulcs, amaz a Töhötöm által meghódított Erdély birtokosa, ez Magyarország nemzetbírása, kik több byzanti írók tanúsága szerint e béke letelte után Biborban született Konstantin császár udvarában a keresztséget fölvtették s a birodalom patriciusaivá neveztetvén gazdag ajándékokkal elhalmozva tértek hazájokba.

¹⁾ 940-re teszi ezen olaszországi beütést Lupus Protospatrius, *Muratorinál Script. rerum Ital.* V. köt. 39. l.

²⁾ Luitprandi *Antapodosis* V. könyv 19. fejeletében. Pertz-nél e. h. III. k. 332. l.

³⁾ Említik röviden a magyarok e beütését Georgiosz Monakhosz, Symeon Logothetész, Theofanész folytatója és Kedrénosz byzanti írók.

Míg a magyarok Olaszországban és a keleti birodalomban kalandoztak, Ottó király a németországi bonyodalmakat szerencsésen megoldotta s hatalmát mind inkább megszilárdította. A Rajnán átnyomulva Giselbert lothringeni herczeg seregét megverte, s míg maga ez után Elsassban Breisach várát vívta, vezérei a hozzá állott Udo és Konrád frank grófok, Eberhard frank herczeg rokonai, a még egyszer szerencsét próbált pártütőkkel meg-harczolva teljes győzedelmet nyertek; Eberhard a csatatéren esett el s Giselbert a Rajnába fuladt 939-ben. A pártosokkal tartott Henrik herczegnek királyi bátyja ekkor ismét nemes lélekkel megkegyelmezett s bántatlanul hagyta őt tovább is Lothringenben megvonulva élni. Ez azonban nem engesztelődött ki lelkében bátyjával, s annak élete ellen ujabbán összeesküdött, de terve fölfedeztetvén könyörögve borult bátyja lábaihoz, s miután tőle ismét bocsánatot nyert, vele végképen kibékült 941-ben. Ottó ekkép országa belnyugalmát helyre állítván, erejét az Elbe mellékén lakó szlávok ellen fordította, kik a belháború alatt el-lene föltámadtak s azokat hosszas és véres küzdelmek után újra meghódította. A dánokat, kik a Henrik által alapított schleswigi szász gyarmatot földulták, Jütland éjszaki csúcsáig előnyomulva megfenyítette, s királyukat Haraldot hódolatra s a keresztyén hit fölvételére kényszerítette.

Ily szerencsés körülmények közt igen hihető, hogy Ottó birodalma határszéleit a magyarok felé is terjeszteni s ezeket az Ens folyótól visszaszorítani ügyekezett. Ily határszéli villongások eredménye lehetett, hogy a magyarok 944-ben a bajor földre be-ütöttek. A Traun folyó völgyében a Wels város melletti téren-vivott meg velök Berchtold bajor herczeg s fölöttök bajor és kárn-theni hadaival tökéletes győzedelmet nyert. „A magyarokat — mond ez évre Reginónak egykorú folytatója, — a bajorok és ka-rantánok oly öldökléssel mészárolták, hogy soha az előtt a mieink őket ennyire meg nem gyengítették 1).“

1) Regino folytatója Pertznél e. h. I. k. 619. l. — Ugyan csak 944-re teszi e csatát a *Chronicon Monasterii Mel-licensis* Peznél *Script. rerum Austr.* I. k. 218. l. — 943-ra az *Annales S. Gallenses majores* Pertznél *Script. rer. Germ.* I. k. 78. l.; 945-re az *Annales S. Emmerami Ra-tisbonenses minores* Pertznél e. h. 94. l. — *A Chron.*

E veszteség következtében történhetett, hogy Zsolt a németek metalan megkísérlendő beütéseinek gátlására az atyjával Árpáddal bejött oroszokkal Magyarország mai nyugoti határához közel várat építtetett, melynek ma csak neve maradt fön a Mosony megyei Oroszvár mezővárosban; sőt a besenyőkkel, öseink ez egykori legveszedelmesebb ellenségeivel is barátságos összeköttetésbe lépett, fíjának Taksnak s nőt a besenyők földjéről hozott, s közzülök, a határszélek védelme végett számosakat telepített a Fertő vidékére¹⁾, „ne hogy, — mint a névtelen jegyző magát kifejezi, — a dühös németek a rajtok elkövetett sérelemért a magyarok határaiba beüthessenek“¹⁾.

Az utóbbi években szenvedett tetemes veszteségek Zsolt lelkére leverőleg hatottak s talán a nemzetben is némi bizodalmatlanságot kelthettek iránta. Azért a kormányról lemondván fíját, a harcziás szellemű Taksot, ki, ha a névtelen jegyző adatát elfogadjuk, 931-ben született s így ekkor tizenhat éves ifjú volt, a nemzet gyűlésében maga helyett fejedelmé emeltette 947-ben. Halála fíja kormányzásának harmad évében 949-ben következett be, mintegy 52—53 esztendő²⁾ korában²⁾,

Zsolt jellemzését Béla király névtelen jegyzője ekként adja: „hasnoló atyjához erkölcsaire, különböző természetére nézve Mert Zsolt vezér kissé kancsal és fejér bőrű, lágy szöke hajú, közép természetű, harcziás vezér, erős lelkű, de a lakosokhoz kegyelmes, kellemes szavú, de uralkodásra vágyó volt, kit Magyarország minden előkelői és vitézei csudálatosan szeretnek vala.“ Miután azonban derék történetnyomozónk Cornides kétségtelenül kimutatta, hogy névtelen jegyzőnk Zsolt e képét szóról szóra az általa annyira kedvelt Dares Phrygius munkája után Deiphobus, Helena,

Salisbury-gense Peznél e. h. 338. l. a traungai ütközetet 942-re teszi, s a magyaroknak még egy másik megverését írja 944-re. — A ventinus IV. könyv XXIII. fej. 17. §. ez ütközetet 944-re augustus 11-dikére határozza, s még Krainában is megvereti Berchtold által a magyarokat; mire az utóbbi írókat, kiket némely újabb történetírók is követnek, a régibb évkönyvekben előforduló különböző évszámok vihették.

¹⁾ Anonymus Belae Regis Notarius LVII. fej.

²⁾ Ugyanő ugyanott.

Hector, Alexander és Cassandra jellemvonásaiból állította össze ¹⁾: egyedüli eredeti jellemzéséül a „harcias vezér“ nevezetet fogadhatjuk el, melyet jegyzőnk az ő korában még igen élénk mondák és hagyományok után ruházhatott rá. Tetteiről hazai krónikáink mélyen hallgatnak, s a külföldiek közzül nevét is csak a vele egy korban élt Biborban született Konstantin császár emlegeti.

Alatta a nemzet még folyvást ázsiai lovag életmódját folytatta; földmivelést a honban talált meghódított népekre hagyván maga sátrak alatt tanyázva főkép legeltetéssel, baromtenyésztéssel s legfeljebb a fegyverei, öltöneyei és ékszerei készítéséhez szükséges mesterségekkel foglalkozott; az aranyat, ezüstöt, melynek becsét igen is ismerte, Európa távol tartományaiából fegyverrel szerzette. A folytonos külföldi hadjáratok, melyeket őseink a szomszéd nemzetek belviszályai alkalmával oly ügyesen és többnyire fényes eredménnyel folytattak, erkölceiket inkább szilajították, mintsem a polgárisultabb népekkeli érintkezés által szelidítették volna; de a kincsek, melyeket e hadjáratokban szerzettek, egyszerű természetes életmódjuk mellett, őket mint a VIII-dik századi avarokat az élvezet és puhaság karjaiba dőlni nem engedték. Erejüket az e korban vallott veszteségek koránt sem törték meg; egyegy ily csapás után újult erővel látjuk őket más irányban diadalmas hadjáratokat folytatni. A varázs, mely nevüket Európa előtt rettegetté tette, még nem enyészett el; oly véres tanulságra, mint az augsburgi ütközet, volt még a nemzetnek szüksége, hogy hona határai közzé szoritva nyugalmasabb életmódhoz szokják s erkölceiben lassanként azon változás idéztessék elő, mely öt egy félszázad mulva, a keresztyénség elfogadásával, az európai népcsalád egyik életerős, lovagias és hatalmas tagjává volt avatandó.

SZABÓ KÁROLY.

¹⁾ Cornides, *Vindiciae Anonymi* 32 l. — Zsolt költött jellemzése olvasható *Anonymusnál* LIII. fejt.

GOETHE.

ÉLET ÉS JELLEMRAJZ.

(Második közlemény.)

I. Göthét, kitől mint ifjútól váltunk el multkor, mint férfit találjuk Szász-Weimarban, Károly Ágost nagyherczeg udvarában. 1775 november 7-dikén, 26 éves korában, lépett be a kis Ilmparti városkába, hol félszázadig lakása oly nagy fényt árasztott s „német Athén“ nevet ruházott a jelentéktelen herczegsége.

Károly Ágosttal, a nála nyolcz évvel ifjabb uralkodóval, 1774-ben találkozott először, Frankfurthban, hol ez testvérével átutazva látni akarta az épen akkor olvasott s bámult Götz íróját. Ekkor előbb, — a következő év szeptemberében az ifjú herczeg arájával hazamenőben, megújítva felhivta őt, töltsön néhány hetet udvaránál. A gyorsan támadt rokonszenv a két ifju közt, a költő vágya: világot és udvart látni, mindenek felett pedig Frankfurtot bármi áron elhagyni, — hamar elhatározáék őt a hízegő felszólítás elfogadására. Atyjának nehezen és baljósló zugolódás közt kinyert megegyezésével lépett az udvarhoz, mint vendég — hogy ott valódi s leghoszasabban tartó otthonát találja.

Mielőtt az udvarnál töltött idejét elbeszélnök, vázoljuk bármi röviden a helyet, környezetet s az embereket, kiket itt talált,

hogy a színpad háttére a főszereplőt annál világosabban előtérbe állítsa.

Szász-Weimar egyike a kisebb német államoknak s mégis a berlini udvaron kívül egy sincs, melyre a német szellem büszkébb lehetne. Athén is alig látszik meg a földképen s Pericles hazáját egy hüvelykkel el lehet borítani, — nevére még is mely szív ne dobogna föntebb? — S a minő az állam, kicsiny, politikai jelentőség nélküli — olyan a főváros s udvar is, egyszerű, fénytelen, fel nem tűnő. Első tekintetre inkább olyannak látszik az egész Weimar, mint kis városka egy mosolygó park körül, mintsem fővárosnak, udvarral s fejedelmi családdal. Oly nyugodt, oly egyszerű s bár ódon építésű, hiányzik benne azon lovagkori regényes festőiség, mi több német régi városban meglepi. Szereti az ember az utcák csendjét, mert a mélát és meglegedést semmi sem háborítja bennök, — de idő és megszokás kell míg valami báj és sajtáságos előnyt talál bennök. Midőn Göthe ide jött, hat vagy hét ezer lakó élt e falakon belül, mert tudni kell hogy még akkor a várost körző kőfal állott s a kapuk zárva és oly jól őrizve valának, hogy még Göthének — ki vendég, költő, és kegyencz volt, sem lehetett este engedelem nélkül átlépnie a sorompót. Az udvar s nagyhercegi palota, mely most jókora négyszög három oldalát foglalja el, akkor épen le volt égve. A mostani szép park még csak csirájában volt. Helyén részint a francia izlésben rendezett, ugynevezett welsche Garten, részint rendetlen erdő terjedt. A város semmi kereskedéssel, sem üzleti, sem politikai életzajjal nem bír. E vidék volt pedig a reformatio bölseje. Épen a szomszédban van Wartburg, hol György ur (Luther) a bibliát fordította s a kalamárist az ördög után a falhoz vágta. Azonban ő is meglehetősen el van feledve. A Wartburgot most is látogatják, de ott sem annyira Luther az emlékezés fő-tárgya, mint a Bach-féle dalünnepek. Mig Luthernek egy arczképe setétlik a falakon, Göthe száz alakban s száz példányban látható. — Nem is setét és nagyszerű templom a hely fő ékesége s emléke, — hanem vidám park, mosolygó tábláival, méla sétányaival, verőfényével s árnyaival, s az emlékezet és képzelődés kölcsönösen segítik egymást, visszahívni azon férfias s örök ifjú alakot, mely itt mindenre fényt vet. Valóban itt minden a Göthe műve; vagy mert neki köszöni létre jöttét, vagy mert

tőle nyert becsét. A „kerti ház,” melyben lakott éveken át; a „fahéjház,” melyet a herczeg számára készíttetett s melynek egyetlen szobája, hónapokig volt gyakran háló-, ebédlő-, dolgozó, s államtanács-terem az uralkodónak . . . és minden-Göthe keze nyomát viseli, Göthe nevét kiáltja

„Ötven évig éltem itt — mondá maga s hol nem jártam ez idő alatt? de mindig öröm volt Weimarba vissza térhetnem.“ Az idegen bámulva kérdi, miben fekszik a vonzó varázs? de a ki itt lakik föl fogja azt találni. Legelőször is a környékben. Itt Ettersburg, erdejével, parkjával; ott Berka bájos völgyével, a gyaloglók paradicsoma; tovább, de még elég közel Jena, a tudomány székhelye, hol Griesbach, Paulus, Baumgarten, Crusius, a hittant, Schelling, Fichte, Hegel, Reinhold és Fries bölcselmet, — Hufeland, Oken Döbereiner, Loder a természeti tudományokat képviselik; a Schlegelek és Humboldtok is vetnek ide fényökből egy sugárt. Azontúl Eisenach, Ilmenau, a thüringi erdők és a Saal-völgy, annyi bájrt rejtenek s tárnak föl, mennyi a legfáradhatlanabb utazó élvágját is kifáraszthatja.

Igaz, hogy a természet ennyi kincseivel s drága szabadságával valami ellentétes van az udvari, vagy jobban mondva az akkori társadalmi élet légkörében. Minden oly kimért, kinek neve előtt von nincs az el nem fogadható, az „un-hoffähig.“ Göthének is von-nak kell lenni; a democrat Herder is kénytelen valami „Pfalz-gräffliche-Adel“ czimzetről gondoskodni. Azonban meg kell vallani, hogy Göthe, mint már megjegyeztük, örökölt valamit atyja kimért pedantságából s őt nem feszélyezte a czim- és rangjáték, bármily kevés becsét is tulajdonított annak.

Nagyobb jelentőségű annál azon tény, hogy Weimarban a költő csak „kört“ talált, nem „közönséget“; barátok és bámulók üdvözlék lángeszét s tapsoltak műveinek, — nem nemzet. A színház páholyaiba csak az udvari személyzet s az udvarnál elfogadott von-ok mehettek. Azonban ez mindenütt így volt s van Németországon. A nagy Némethon: városok serege, nem birodalom; milliók tömege, nem nemzet. Pedig a művészi tökélyt csak a nemzeti lelkesülés közreműködése által segített lángész állíthatja elé, — mire elég győző példa a görögök műveltsége, hol a művészet a közélet virága, a tömeg foglalkozása s az egész nemzet szerelme tárgyá volt; hol a műrecek nem valának udvari kép-

tárak kincsei és muzeumok rejtelsei, hanem a nép által a piacon megtapsolt s koszoruzott közvagyon; hol a színház minden szabad polgárnak nyitva állt s Phidias és Praxiteles — nem egyéni eszményeiket hanem a nemzeti hit és nemzeti érzület kinyomatait örökítették.

II. De lett legyen Weimar, vidékével s falaival akár minő, — az emberek kiknek Göthe szeretetök tárgya és fejedelmi vendégök vala, — legérthetőbbé teszik, miért érezte ő itt oly honosnak magát.

Amália az özvegy hercegnő, az uralkodó anyja, érdekes alak. Ereiben Brunsvick vér pezsgett, szeszélyes, élvszerető, különczködő, de elméje is mivelt, tehetségdús, tudománykedvelő. Udvari bálokban, álarczban, reggelig tánczolt; de Wielandtól görögül tanult, olvasta Aristophanest és fordította Propertiust, Raynal abbéval politikáról, Villoisonnal ó-irodalomról s olasz nyelvészet-ről vitatkozott; zeneszerző s türehető műbíráló volt. Érzékiségre hajlandó, benyomásoknak engedő levén, az udvari illem szabályaival keveset gondolt; társaságban gyalog kirándulást tenni, — bőrig ázni, — Wieland köpenyébe takarózni, — neki multság volt. Göthe iránti tiszteletét s rokonszenvét a jó Frau Aja iránt élénk barátságban s meleg levelezésben is kimutatta. Oly kedélyes egyszerű és közlékeny tudott lenni, mint akár egy városi polgárné — Az özvegy hercegnő közelebbi környezetéből a vidám és pajkos udvarhölgyet: Göchhausen kisasszonyt, a csipős élczü tudóst: Wielandot; a gondtalan élvhajhász kamarást, Einsiedelt; s mindenek felett a szép, tökélyekkel gazdag udvari énekesnőt Schröter Coronát említjük meg. Ez utóbbival Göthet is gyanuba vették, de csak azon alapon, mert a költő nem tekinthetett lelkesülés nélkül ez istennői alakra; számára volt eredetileg irva Iphigeniája, — „ki mint virág, nyilik meg a világnak“ de ki, ha Károly Ágost helyesen ítélte róla: „márványszép és márványhideg“ volt.

De forduljunk az özvegy hercegnő udvarától az uralkodó páréhoz. Luiza nagyhercegnőt nem lehet tisztelet nélkül említeni. Azon ritka teremtetések egyike volt, kik a rendkívüli körülményekben szintugy, mint a mindennapi élet viszonyaiban nemes jellemet bizonyítanak. Ő és a porosz királyné, két nagy alak az uj német történetben, mindkettő ellenzékét képez a kor nagy embere Napoleon ellen, s mindkettő e nagy szellem tiszteletét és bámulatát

nyerte meg. Elég itt annyit feljegyeznünk róla, hogy hideg véralkatu, szigorú érzületű — s az illemek körül egy kevésé rideg (ellentéte ebben az özvegy herczegnőnek) de azért szeretetreméltó is tudott lenni. Ifju éveiben hajlandó volt ellenkezni férjével, — de egész életén át valódi és nemes barátságának iránta, számtalan bizonyítékát adta.

És Károly Ágost meg is érdemlé e barátságot. Csak tizenégy éves volt midőn nagy Fridrik őt a legreményteljes herczegnek nevezte. Különböző elemekből vegyült, de bámulatra méltó jellem. Nemcsak elég éles ítélő tehetséggel bírt kiválasztani s Weimarba hívni kora s nemzete legnagyobb szellemeit, — de elég tapintattal s nemes lélekkel, hogy ott is tudja tartani őket; az utóbbi sokkal nehezebb, mint az első. Ő a legcsekélyebb eszközökkel a legnagyobb eredményeket hozta létre. Tevékenysége határtalan, figyelme mindenre kiterjedő, indulata népe és állama javára őszintén célzó vala. Kedveleteit illetőleg nála egyszerűbb s kevesebb igényű senki sem volt, költő barátját kivéve, kivel együtt szívesen nélkülözve, hónapokon át folytattak oly életet mint a legcsekélyebb módu polgár. Férfias, katonás sőt néha durva, zord, parancsoló. Lovakat, ebeket, vadászatot, testgyakorlatokat kedvelt. Ilmenauban, Göthével együtt, közbányász ruhába bujt, lemászott a bányákba s dolgozott is. De elméje nem kevésbé mozgékony, ítélete nem kevésbé szilárd volt, mint teste izmai. Göthe iránti barátsága soha sem tagadta meg magát, a rangkülönbséget soha vele nem éreztette. Ötven évi hűség, mely soha nem csalt s nem csalódott, barátság, melynek olykori felhői csak könnyű és muló tünemények voltak, — mindkét jellem valódi nemesességét eléggé bizonyítja.

Említsük meg a herczegi udvarból Stein bárónét, kinek Göthe életében nevezetes szerep jut; Knebel őrnagyot, e becsületes, egyenes lelkű, gunyoros republicanust; és Herdert, a költőt, philosophot, egyházi szónokot, — kit Göthe vont Weimarba — s körülbelől ismerjük a környezetet, melybe Göthe a herczegi udvarnál lépett.

III. Új elevenség, életkedv jött vele Weimarba. Ifjuság, szépség, hír ragyogó tulajdonait hozta ő s ezekkel egész környezetét meghódította, elbájolta, lebilincselte. A varázsnak az özvegy herczegnő és Wieland éppen oly kevésé állhattak ellene, mint maga

a herczeg. Pedig mily egészen ellenkező volt ő mind azzal, mi az udvarnál megszokott vala! Szilaj jó kedv, tréfa, dalok és táncz harsogtak végig a palota folyosóin, termeiben, még a gynecaeumban is. Pajkos rászédések, költői felolvasások, hangos vitatkozások egymást váltották. Jött a tél s a simára fagyott „hatytyu tón“ csákyázva rohant végig Göthe, előbb az udvar s közönség botrányára, később bámulatára, végre gyönyörére. A csákyás és szánkás multságban a herczegnők is részt vettek utóbb s a derék, férfias téli időtöltés szentesítve lón. A herczeg minden effélékben hü társ volt Valóban az öreg Göthe bajjósatai nem teljesültek; a mitől félt — hogy fia és a herczeg viszonyában nagy Fridrik és Voltaire-é ujul meg, — épen ellenkezőleg ütött ki. Természetes, mert egészen mások voltak a jellemek itt, mint amott. Voltaire titkon megvetette költő fejedelme rosz rimeit s ez titkon gyűlölte a lángész zsarnokságát, — így a nyiltan mosolygva cserélt bókók nem fedezheték oly jól a szivek mélyén rejtett ellenkező érzelmeket, hogy egy óvatlan pillanat, egy szenvedélyes kitérés a mulhatlan szakadást elé ne idézze. Göthe és Károly-Ágost ellenben őszintén, szívök mélyéből szerették és becsülték egymást. De csalódnék az olvasó, ha a fenebbi szilaj életkedvről olvasván, azt hinné, hogy e baráti viszony a walesi herczeg Falstaff-féle czimboráskodásához, hasonlított. „Prince Hal“ mulatozhatott Falstaffal, Bardolph-al, Pistollal; de midőn mors Quicklyvel enyelgett is, érezte s éreztette, hogy ő Angolhon leendő királya, azok pedig csak söpredék, kikhez leszáll, a nélkül, hogy őket magához emelné. Károly-Ágost és Göthe közt a barátság teljes egyenlősége uralkodott — s mert szellemiségök mindkét részről magas és nemes vala, kedvteléseik nemcsak ama szilaj tréfákban határozódtak.

Valóban alig telt néhány hónap s már mindenki tudta és hallgatólag, susogva, hangosan kimondatott, hogy a vendég állandó lakóvá lesz Weimarban s míg Károly Ágost él, befolyása csökkenni és ő az udvartól távozni nem fog. 1776 juniusban már titkos tanácsossá neveztetett, székkel és szavazattal a „magántanácsban“ s 1200 tallér fizetéssel. A herczeg sajátkezüleg irt az öreg frankfurti polgárnak, hogy zsémbeskedését lecsendesítse, mondván: hogy fia a mely perczben akarja, szabadon elhagy-

hatja az udvart s hivatalt „Göthének — így ír — csak egy hivatala lehet: barátomé; minden más alkalmazáson ő felül áll.“

A kinevezés miatt zugolódt az udvar, t. i. a hivatalvágyók csoportja. De komolyabb vádat támasztott a közvélemény s utókor egyik pártja Göthe ellen, mondván: „hogy a hivatalért s udvari életért bérbe adta költői szabadságát, egyéniségét, munkásságát.“ E vádat azonban csak az elfogultság teheti magáévá. Göthe élete, az udvarral végig megtartott viszonya meggyőz, hogy ő egy perczig sem volt az a mit „udvari poéta“ név alatt gunnyal szoktak emlegetni, ő végig egyenjogu barát s teljes függetlenségű költő maradt és büszkeségét, mely akármely fejedelemével egyenlő vala, soha se maga meg ne alázta, sem megaláztatni nem tűrte volna. Mennyire igaz a vád: hogy idejét udvari haszontalanságok s üres ünnepélyességek közt vesztegette el, — feleljen munkásságának roppant eredménye; mert míg szegény Schiller gyakran a mindennapi szükségekért szellemtelen fordításokra volt kénytelen erejét vesztegetni, s nemes lelkü herczeg helyett üzérkedő könyvárusok szolgálja vala, — addig Göthe szabadon és vidám lelki erővel írta Tassóját, Iphigeniáját, Faustját, Meisterjét stb. Ő nem született reformatornak, hogy óriási változást hozzon a társadalom viszonyaiba, sem martyrnak hogy küzdelemben vérezzék el; — költő volt, kinek vallása a szép, cultusa a természet szerelme, törekvési célja a mivelődés. Küldetése volt: festeni az életet, s azért látnia, ismernie kelle azt. Igaz, lehettek volna még kedvezőbb körülményei, — nagyobb kör égőbb tüzpontjába helyezve őt; mi más lett volna, — gyakran érzé — ha egy nemzetnek énekelhet! ha a hazáról dalolhat! ha a szabadságért lelkesülhet s lelkesíthet! De őt az élet árja egy kis udvarhoz sodorta, hol barátság, szerelem, kényelem és gyönyörök marasztották s a kor, mely csak egy nagy szellemet mutatott föl: Napoleonét, nem engedte neki, hogy saját nemzetiségéért, — azt sem, hogy ellenségeiért lelkesedjék. Így végig a múzsa maradt istennője s ő haláláig következetes önmagához.

Jelenlétét csak hamar a kis állam komoly ügyei is érezték, nem csak az általános jó hatásban, mit a nagyherczegre gyakorolt, de tényleges javításokban is. A tanácsulésekben többnyire jelen volt s nélküle alig végeztek valami fontosabb ügyet; sok életre

való terv, minő pl. az ilmenai bányák megnyitása, egyenesen tőle vette eredetét. A komoly munkával azonban, mindig karöltve járt a nemes multság. Az udvari színház a palotával együtt az 1774-beli égés óta még mind hamvaiban hevert, a rendes színesztársaság másfelé vándorolt. Azonban a műkedvelői színészkezdés az időben Némethonban inkább divatozott mint valaha. Göthe valódi szenvedélylyel adta erre magát s magával sodorta az egész udvart. A weimari színpad csak hamar fölülhaladta mind művészetben mind hirben a többi műkedvelőkét egész Németországon.

A társaság minden tekintetben kitünő volt, a születés, tehetség és szépség aristocratiájából válogatott tagokkal. Amália hercegnő, Károly Ágost és Konstantin hercegek, Einsiedel, Musaeus, Knebel, Bode, Seckendorf, Bertuch, Göthe, Schröter, Corona, Göchhausen kisasszony s Kotzebue Amália voltak a játszó személyek. Voltak saját színiköltői: Göthe és Einsiedel, színfalfestői, zeneszerzői, jelmez-rendezői stb. A csaknem naponként ismételt próbák az előadásokat öszvevágókká tették; a fesztelen barátságos öszveköttetetés a kritikát szeretetteljessé s eredménydússá. — A rendes színpadok Weimarban és a közel Fiefurtban voltak felállítva. Emez nyári színpad a szabadban, a kis Ilm egy bájos kanyarulatánál, hol a fák, halászkunyhók, pázsit, természetes díszítményeket adtak. Itt volt a megnyitási ünnepély is, alkalmi darabbal. De a kisebbszerű s játszva betanult darabokat komolyabb előadások is váltogatták. Így került színre Göthe koráb b drámai kísérlete: a *Büntársak*; így az itt készült *Iphigenia* (ekkor még prózában) — melyben

Orestes. . . . Göthe.
 Pylades. . . . Constantiu hg.
 Thoas. . . . Knebel.
 Arkas. . . . Seidler.
 Iphigenia. . . . Schr. Corona.

„Soha el nem felejttem — így kiálta fel dr. Hufeland — a benyomást, mit Göthe, mint Orestes, görög jelmezében mindnyájunkra tett. Apollónak csak ily alakot adhat a képzelődés! Soha a testi és lelki szépség ily egyesülését emberben nem láttam!“

Itt készült s mint sokan tudni akarták, a Kotzebue Amalia (a még ifjú színműíró nővére) szép szemeiért a „Testvérek“ című egyfelvonásos szép dramája, melyben a két főszemélyt:

maga Göthe és K. Amália játszották. Rajtok kívül csak egy posztalegény szerepel, azt Kotzebue személyesítette.

Mennyi gyönyört szültek e készületek, tanulmányok, előadások. S a múlt év mellett mennyi hasznót a még mind fejlődő költőnek, a tökélyesülő művésznek! Meister Wilhelm nagyobbára ekkor született, legalább tervben, gondolatokban és tanulmányban; s az olvasó ki ismeri Göthe szokását, irányát: minden munkáját némileg életrajzívá tenni, gondolhatja, mennyi anyag gyűlt, mennyi eszme vált ki a műkedvelő színész s költő saját elményeiből és senki figyelmét el nem kerülheti a komolyság, mely a mulatság álarcza alól kikandikál, jelentvén, hogy a játék jelentőségét az adja meg, ha a legmagasb művészi czélok eszközévé válhatott. Nem vádolhatjuk azért Göthét hogy ez időszak első fele, nagyobb-szerű s művészi tökélyre igényt tartó drámai munkálatokat még nem hoz, s bájos lyrai apróságokon, daljátékon s alkalmi darabokon kívül csak Hans Sachs költői küldetését, Lillát s hasonlókat mutathat föl. A nagy szellem nem henyeált, — anyagot gyűjtött. Göthe, bár egyike azoknak kik tömegileg is legtöbbet irtak, soha sem irt készületlenül, üres szívvvel vagy agyból. azért soha sem is erőltetve. Ő mint a méh, halomra gyűjtötte az anyagot, tanulmányt tanulmánygyal váltott fel, bővített és egészített ki s mindig tele volt eszmékkal, új meg új tervekkel, mikben bővelkedése okozta, hogy annyi töredékben, vagy egészen is valósítatlan maradt. Igen mert csak belső szükségéből irt; nem hír, hiúság, vagy jutalom külső ösztöneiért. Költött, mert átélte a mit költészetében elzenge; mert az egész lényén átrezgő öszhang volt a költészet; mert az élet minden viszonya, minden esemény s minden érzés megzendítette benne azon komoly s hatalmas szavu húrokat, melyeknek zengése költészet. Így fogamzottak egymás után, így érlelődtek most is, alakot keresve, mint magzatok az anya — vagy természet méhében: Faust, Egmont, Tasso, Iphigenia (tökélyesb műalakban) és Meister Wilhelm. Egyen-egyen megannyi „chefs-d' oeuvres.“

IV. Ideje is, ezer meg ezer kisebb érdekű foglalkozás mellőzésével, e nagy műveket közelebb szemügyre vennünk. Csak futólag említjük azért, rajz- és építészeti tanulmányait, miket a hercegi palotának romjaiból kiemelése s a park új díszszel rendezése körül foganatosított; ugy természet- s különösen nő-

vénytani foglalkozásait, mik egyik indító okúl szolgáltak a Harz-hegység beutazására, bár erre egy ott elrejtve lakó s általa személyesen nem is ismert Werther beteg meggyógyítása is vonta csak érintjük a még mindig dühöngő Werther lázt, melynek egyik áldozata a szerencsétlen öngyilkos Lassberg kisasszony, kinek holttestét a jég alól épen a csákyázó Göthe lábaihoz vetette föl a víz, — s ezzel öszvefüggőleg, hogy ő maga volt, ki Werthert s a beteges sentimentalismust legkérelhetlenebbül ostromozta, minden alkalommal s különösön *Triumph der Empfindsamerkeit* című, sarkasmusokkal s metsző gunnyal teljes öt felvonásu tragicomoediájában. Sőt a Stein bárónéval kötött s évekig tartó viszonyról szólni is későbbre halasztjuk. Kezdjük Iphigenián, melyet előbb — a kor izlése szerint prózában irt, mint Götz, Egmont, Tasso (elsőbb) és Schiller Haramiái, Fieskója, Ármány és szerelem-je szintén úgy valának írva, — de a melyet mi egy kis chronologiai ugrással, egyszerre legtökélyesb műalakjában akarunk vizsálni.

Schlegel mondá először — s őt jól jellemzi ez ítélet — de csodálatos, hogy egész Németország elfogadta s az egész világ után mondotta, hogy „Iphigenia a görög költészet viszhangja.“ Felületes és egészen elhibázott ítélet, mit csak az menthet és tehet megfoghatóvá, hogy a görög művészet, jelesen a dráma iránt temérdek balfogalom uralkodott. Göthe Iphigeniáját e dicsérrettel akarják jellemezni, hogy „a görög tragédia nyugalommal bír.“ Tragoedia — és nyugalom! annyi mint: nyugalom a volkán kitörésében! A tévedés onnan ered, mert a görög művészet fogalmát a — szobrászatról vonták el s a dráma belső természetével nem gondolva, a színpad kiviteli külsőségeinél maradtak. A görög színész az akadályozó kothurnusban s a hangmásító álarczban játszott. A színpad tökélytelen, a játszók száma a színpadi oeconomia által korlátolt vala, de játszanák ama viharos szenvedélyeket mai színpadon mai színészek, — játszva és nem csak szavalva, — a különbség épen akkora lesz, mint lenne ha megfordítva Shakespeart falábon járva s tubuson át szavalva látnók, hallanók. Mily nyugalom lehet a görög tragoediában könnyű elképzelni ha meggondoljuk, hogy azoknak alapja rendesen az emberi szenvedélyek és balsors legiszonyubb nemei közül való, mint: örvöngés, paráznaság, gyilkosság *Agamemnon*-ban; boszu és anyagyilkosság a *Cöephorae*-ban; vérfertőzés *Orestes*-ben; féltés meg gyermek-

gyilkosság Medeában; őrvjngés Ajaxban stb. Ily mozgató erők mellett belső nyugalom nem lehet, bár külsőleg nehezen mozog a színész, s lassu; mert lehetőségig egyszerű a cselekvény.

Itt azonnal eltér Göthe Iphigeniája a görög tragoediától általában s Euripides Iphigeniájától különösen. A külső nyugalom, mi a görög színűre kényszerített bilincs, mi azt épen úgy megkötötte, mint a márvány bizonyos tekintetben megköti a szobrást, — Göthe által oly feltételek közt elfogadott önkényes láncz, melyek őt nem kényszerítették; azért míg a görög költő nyugalma külső, esetleges, körülményszerű, — Götheé a jellemekben fekvő, lényeggé váló, Innen megérthető hogy míg a görög tragoedia a szinpad minden esetlenségei s nehézségei daczára is valódi drama, — a német mű csak — dramai költemény. De mint ilyen, bámulatos tökélyű. Benne a fejlődés nagy mérvű és ünnepélyes nyugalma a cselekvényben rejlő nagy és egyszerű eszméknek felel meg. Nyugalma méltóság; nyelvének tisztaságában, a szereplők beszédeiben jellemök lélektani fejleményeit úgy lehet meglátni s követni, mint üveg kaptár alatt a méhek-működését, — míg a magas és föllengő költészet zöngelme, mely az egészszet átfuvallja, azon érzést költi az olvasóban, mintha templomban volna, hol szent énekek édes szavát ünnepélyes orgona kíséri. A görög szobrászat ama felséges sajátsága a benyomás egysége, hogy az egész nem részekből állónak, hanem természetnek látszik, melyben semmi sem felesleges hanem életműves szerkezetben áll a többivel, — e sajátság tán semmi irott műben oly nagy mértékben nincs, oly jóltevőleg nem hat a szemlélőre, mint G. Iphigeniájában.

Ezzel körülbelöl eleget is mondtunk róla. Ámbár semmi sem lenne tanulságosabb, mint minden oldalról szembe állitni a német és a görög Iphigeniát. Göthe végetlen értelmi felsősége Euripides felett, bár azon roppant előnyyel párosulva, hogy a kor nyelvét beszéli s szenvedélyei jobban szólnak szívünkhez mert felfogásunk körén belül állnak, — még sem feledteti, hogy mint dramairó végetlenül alatta áll a görög tragoediaköltőnek. De olyas öszeállításból azon haszon is eredne, hogy világosan kitűnnék a különbség az ó és új művészet közt. A furiák pl. Euripidesnél iszonyu jelenések, valódi lények — színészek által személyesítve; Göthénél a dult kedély egén átvonuló látományok,

miket csak a lélek szeme lát; hasonlóan a görögben a csomó az istennő személyes megjelenése által oldatik meg, — a németben az által, hogy az oraculum jóságjébe az illetők fölvilágosított értelme mélyebb belátást nyer. A külső hatásnak a néphitben gyökerezett eszközei helyett, lélektani — az újabb hit és felfogás által támogatott — fejlemények.

V. Bár korra utóbbi, — Egmontnál később készült — Iphigenia mellé állítjuk Tassót, mely ismét nem drama, csak dramai költemény öt felvonásban s versekben; és méltán szól róla az ítélet, hogy: „hibátlan verssorok szakadatlan folyama.“ Valóban gyönyörű költői beszély, párbeszédekbe szedve. Lélektani beszély, nem mintha minden beszélynek lélektaninak nem kellene lenni, — de az „par excellence“; s nemében, szépségeivel, fenkölt érzelmeivel, valómélységű reflexióival, finom jellem-árnyazásaival, páratlannak mondható. Nem felel meg, igényt sem tart arra, a tragoedia nagy kellékeinek, — de azért nem kevésbbé szép, örökifjú levél a költő koszorujában. Vagy ha képhez hasonlítjuk, nem a Tizián vásznának ragyogó heve, sem Angelo Mihály erőtelje, sem Veronese Pál halmozott pompája — hanem mindezek helyett Raphael ecsetjének szüz tisztasága s anygali búbája ömlik el rajta.

Alig van benne valami cselekvény s a mi van is csak kiindulási pontul szolgál Tassó kedélyharczának, kinek szerelmét s örültségét mindig a kitörés pontján látjuk a nélkül, hogy dramai cselekvésre indulnának. A szenvedély dramai fejlődése merőben hiányzik, — az érzéshullámok a mennyit emelkednek, szállanak is ugyanannyit. Ha az olvasó még is kérdené, ez annyi szépségekkel s oly magos költőiséggel bíró mű tartalmát, mennyiben az külső eseményben nyilatkozik, egypár sorban kielégíthetjük kíváncsiságát.

Göthe azon pillanatot választá kezdő pontúl, midőn Tassó a „Megmentett Jeruzsalem“-et befejezván, dicsősége tetőpontján azon örült szenvedély s boldogtalan betegség első jeleit kezdi mutatni, mely az ő életírását a balsorstól üldözött nagyköltők bús életrajzainak legbúsabbikává teszi. Mennyire volt hű a történethez, nehéz meghatározni, de a mennyiben a jellemeket illetőleg eltért attól — még nehezebb elítélni érette. Igen nagy a hasonlóság a Tassó viszonyában a ferrárai udvarhoz s a Götheben a weimarihoz, mintsem méltán ne kell vala tartania, hogy

ha igen igaz lesz, a közvélemény balmagyarázatokkal talál a sorok közt. Így is mondták, hogy Alphonsó nem más, mint Károly Ágost a hercegnő Luiza, Antonio Herder, s Leonora Stein báróné. Tagadhatlan, hogy a herceg egyiket nemes vonásában könnyű Károly Ágostra ismerni; igaz, hogy Göthe igen gyöngéd s mély rokonszenvvel bár korántsem szerelemmel viseltetett Luiza hercegnő iránt; és ha Herdert lehetlen is Antonio szerepébe s jellemébe bele illeszteni: annál szembeötlőbb, hogy Leonorához a főbb vonásokat Stein báróné adta. Mi Antóniót illeti, ha az csakugyan Göthe életéből van véve, sokkal hihetőbbnek tartjuk, hogy ő azon benső küzdelem egyik oldalát személyesíti, melyet a költő-miniszter lelkében weimari lakása első éveiben az államférfi a művészzel vivott. De térjünk az ígért kivonatra.

Hiába veszi le a hercegnő Virgil szobráról a babérkoszorút s teszi azt Tassó fejére; hiába fejezi ki Alphonsó magas gyönyörét a bevezetett költemény olvasásán, — megjelenik Antónió, a való érintkezésbe jó az eszményivel s bár a költő bámulva tekint az államférfi nagyságára:

„Beszéde, lénye, oly mélyen hatott rám,
Hogy jobban érzem most, mint valaha:
A benső öszhang hiányát magamban.“

De e bámulás mellett ösztönszerűleg érzi az ellentétességet, mi jellemeik közt van s mely minden rokonszenvet kizár. Azonban a hercegnő tanácsának enged s magával is elhiteti, hogy jó lesz Antonio barátságát keresnie. Ebben is tulságos, mert gyermekesen ragaszkodó. A szigorú, férfias Antonio nem osztja a költő szenvedélyes lelkesüléseit, becset csak a ténylegesnek tulajdonít s visszataszító hidegséggel fogadja az érzelemben áradózót. Vita támad köztük s az őrzönggő, beteg kedélyű költő kardot ránt. Ez nagy bűn a hercegi palotában. Alphonso megjelen, szétválasztja a versengőket s Tassót visszavonulni parancsolja. A szegény költőt a felindulás, képzelete által nagyított kegyvesztés, büntetés és magány belebb belebb sodorják őrzöngésébe — szerelme örvényeibe — s önmagával meghasonlásába. Szinleg megbékül Antónióval, de magát fenyegetve hiszi lenni s elkéredzik az udvartól. Bucsujelenetében a hercegnővel, szenvedélye kitör s eszeveszett szerelme nyilatkozik. Mint örültet kellene elzárni,

de Antonio áll most közbe. Félengesztelődés, még költőileg kielégítő, de fenhagyja a kételyt, hogy e dult kedély végre is megémsztendi önmagát.

Csak e rövid elemzés is láttatja, hogy Stael asszonynek igaza van, midőn úgy ítélte e mű felől, hogy rajta „dél szinezete határozatlan és halvány.“ Valóban a darab egészen német s bármennyi legyen benne a történeti anyag és valódi adat: a szellem épen nem olasz, épen nem Tasso koráé. A hercegnő tökéletes német alak, ki saját érzelmeit elemzi s Tasso mi egészen más mint a szilaj, rohamos szenvedélyű Torquato, ki ha olvashatná, megvetné ez eszmélkedő, magával kérdeztető németet. Göthe, mint mondók saját küzdő énjét osztotta két felé s mi benne egyesülve volt egymást enyhítve és egyensúlyozva, az itt a tulszigoru Antonióban s a tuleszményi Tassóban megoszolva jelent meg.

VI. Más helyen volt alkalmam Egmont történetéről terjedelmesbben szólni s Göthe Egmontjáról szerény nézetemet röviden előadni a Szemle olvasóinak. Most Lewes ítéletének akarok hű tolmácsa lenni.

Vannak emberek, kiknek eljárását nem helyeselhetjük, de kiket a mellett mégis inkább szeretünk, mint akárhány feddhetlent. Ha szigorú ítélet felfedezi hiányaikat, elménk átlátja, de szívünk pártjokra kél; ellent nem mondhatunk de szeretetünk s rokonszenvünk csökkenés nélkül a régi marad. Könyvekkel is úgy van a dolog mint az emberekkel. Legkedvesebb könyveink nem mindig azok, melyek ellen a szigorú ítészetnek legkevesebb gáncsa van, s viszont az ítészet kedvencei nem egyszersmind az olvasóké is. Ezzel azonban nem akarjuk kisebbitni az ítészet becsét, épen úgy mint az erkölcsiségét nem azzal, ha mondjuk, hogy vannak szeretetreméltó bünösök is.

Egmont (a drama) ezek közé tartozik. Távol van attól, hogy mestermű legyen, de azért az olvasó világ szereti és bámulja. Mint tragoedia felett pálczát tör a kritika, de azért a ki olvasta vagy látta, mindig elevenen gondol Egmontra és Clärchenre, mikor a szigorú gáncsokat már rég elfeledte. Ez alakok kitörülhetlenül maradnak a szívben, fényesen, dicsőn, megindítón — mint a remekmű szokott, midőn egy képtárt végig néztünk s ezen színvegyület összefolyt emlékezetünkben de egy kettő kiválik s örökre megmarad.

Mint drama — azaz előadásra szánt költemény — a két alapkellék hiányával van — nem levén benne elemi „szenvedélyek összeütközése“, miből tragikai érdek eredhetne és hiányozván a meglevő anyagnak dramai formába öntése, a „szerkezet.“ Az első hiány a felfogásban, a második a kivitelben fekszik, az első a költő hibája, a második a dramairóé. Ha ugyane tárgyat Shakespeare kezelte volna, ő életet és jellemet lehelt volna a csócselék néptömegbe, mozgató szenvedélylyel gyorsította volna a nagy jeleneteket, hogy az egész, mi most álló kép, izgalmas élet lett volna előttünk; de nem hiszem, hogy Egmontot és Clärchent, a mint azokat Göthe megteremté, ő is felülmulhatta volna. A darab lassu mozgása nem a jelenetek és beszédek hosszúságában, hanem a dramai élet hiányában gyökerezik s bár Schiller különösen dicséri a gondot és tanulmányt, valamint a szerencsés tapintatot a történeti háttér korfestő valódiságában, — szívesen elengednénk e hűségből valamit, ha helyette dramai motivumokat nyernénk. Schiller másfelől megrója a történettől eltérést abban, hogy a nős, gyermekes Egmontot nőtlenné s szerelmessé tette a költő. Azonban gondolni sem lehet, hogy Göthe ne tudta volna, hogy Egmontnak neje s tizenegy gyermeke volt; s bár egyet kell értenünk Schillerrel, hogy a legmeghatóbb tragikai elemeket dobta el magától, úgy vélekszünk, hogy ő e hatalmas helyzetből nem tudott volna annyit csinálni, mint az általa teremtett Clärchen alakjából.

Egmont jelleme a legnemesebb emberi typos. Nem nagy tettek, hanem szerencsés természet a mit ábrázol; a hős nyugodt erőben, tökélyes tehetségekkel, vidám, egészséges szabadszellemmel és szeretetre hajlandó nemes érzülettel áll előttünk; nem a küzdelmes órák idegfeszítő erejében, nem a pillanati lelkesülés hegyeket mozditó magasságában, — természete rendes állapotában látjuk őt, mert olyan a szabadság reményei közt, a diadal várásában, mint a börtönben és a vérpad előtt. Nagy, nemes és kiváló alak, de nem a dramai élet, hanem a képirás vagy szobrászat sajátja. — Clärchen is typos inkább, mint élő egyén, bár ellenállhatlanul emlékeztet Friderikára, egyszerű gyermek kedélyével s hő ragaszkodásával oly férfihöz, ki magasan áll fölötte s kit épen annyira bámul, a mennyire szeret. De minden báj mellett is a hős s a leány közti jelenetekben csak beszélgetés van,

nem cselekvény, — a megható érzelmek s érdeklő viszony tükrözése, haladás és élet nélkül. A többi jelenetek két osztályba tartoznak; az utczai tömegéi, bár mennyire magasztalja Schiller a korfestést bennök, nem oly életteljesek, mint Götz vagy a Scott-féle regények hasonló jelenetei; és a palotabeliek, hogy ugy mondjuk igen is diplomatai jelleműek s inkább a tanulmány, mint a költészet körébe tartozók. De nem is ezek, nem Alba setét alakja, nem Parmai Margit s oraniai Vilmos képei, mik emlékünke nyomulnak, és ha százszor tragoedia volna is: a mű hatása vidámabb, derültebb, mert amaz örök ifju képek, Egmont és Clärchen miket nem feledhetünk.

Jegyezzünk még meg valamit, a mi Göthe életírására tartozik. Az olvasó néha azt hinné, hogy Egmontot nem is egy ember írta, oly egyenetlenségek vannak benne mind a felfogást mind a kidolgozást illetőleg; az egyöntetűség mit Iphigeniában kiemeltünk, hiányzik. Ez onnan van mert három különböző időszakban írta. Első eszméje akkor támadt, midőn Göthe egészen Shakespeare befolyása alatt állott; kidolgozása pedig nagyobb részt azon korba esik, midőn költészetét classicus irányba indult. Hiányzik azért belőle mind Götz vibaros élete, mind Iphigenia nemes szépsége. De legyen bármint, azzal végezzük, a mivel kezdtük, hogy akármennyi hibát találjon is a kritika Egmontban, azon munkák közé tartozik az, melyeket mindenki olvas, mindenki szeret s melyeken a kritikának semmi hatalma nincs.

VII. Minden ember szereti, — de a német kritikának mindig különös szenvedélye volt, valamely kész munkát nemcsak élvezni a minő s annak venni a mi — hanem kutatni: mi volt a szerző célja, terve, morálja? Ily kutatásoknak semmi irodalmi termék oly tág mézöt nem nyitott, mint Göthe Meister Wilhelmje, e nagytervű és ezer irányba ágazó tanregény. De semmi találgatás célhoz nem vezet; a költő életrajza legjobban megmagyarázza a munka tervét s életművezete benső szövedékébe enged pillantani. Az első hat könyvet — kétségkívül az egésznek legjavát — akkor írta, mikor színműiró, színész és rendező volt a weimari műkedvelők közt; e könyvek tartalma világosan mutatja azok célját: a színész életének természetét igényeit, művészetét s tanulmányait egész terjedelmében s minden árnyalataiban festeni; az is több mint hihető, mit Gervinus állit, hogy midőn Göthe a munka emez első

felét írta, épen nem volt czélja olyanná fejteni Wilhelm-jét, ki végre is nem alkalmas jó színészszé válni; ellenkezőleg a hős tehetségének minden alapjai, művészi hajlamának ereje s tanulmányainak iránya arra mutat, hogy őt a színészi fejlődés példányául akarja felállítani az író. Vele született tehetségét gyakorlat érleli, s midőn Hamletet tanulmányozván végre személyesíti — tetőpontra ért. Itt vége az első tervnek — a költő leteszi a tollat. Tíz év múlva folytatja művét. Ah! de az alatt Olaszországban járt, élt, látott, tanulmányozott, csalódott és világosult. Ön példáján győződött meg, hogy az ember kedve gyakran fordul oly pálya vagy tanulmány felé, mire hivatva nincs, mitől a természet elzárta s mi felé a hiúság vagy körülmények hiába csalogatják. Minden műkedvellőség ilyen. Így járt maga Göthe a képző művészetekkel. Így jár, az ekkor született második terv szerint W. Meister a színészettel. De haszontalanul semmi törekvés nem vész el s a miben czélt nem érünk is, az is termékenyítette lelkünket, gazdagította tapasztalásunkat, mélyebbitette kedélyünket; ez a tanulság Meister Wilhelm hajótöréséből.

Schiller, ki csak a második tervet ismerte, azt mondja, hogy nagy aránytalanság a műben oly sok tért foglalni el a színészekkel, mintha nekik s nemcsak rólok írta Göthe; de épen úgy van, az első terv szerint nekik írt. Ha a második terv szempontjából tekintjük az egészet, a szerkezet igen művésziellenek tűnik föl, mert öt könyv bevezetés, egy epizód s csak kettő marad a kifejlésre. Ez valóban minden arányosság ellen volna. A két utolsó könyv külön tekintve, a nevelés elméletével van tele; bölcs, tanulságos, és emelkedett dolgok magokban, de sokkal alant állók a hat első könyvhez képest.

Azonban a regényt nem czélja, iránya és tanulságai teszik becessé; hanem az élet, mely benne festve van, a jellemek, mik élnek, fejlődnek, cselekesznek. S élet és jellemfestés tekintetében valóban Meister Wilhelm páratlan remekmű. A regény eseményvázlatát adni itt lehetlen volna; de a jellemekről mulhatlannak látszik röviden szólnunk. Mindenek előtt ki kell emelnünk azon bámulatos művészetet, miszerint a jellemeket nem a költő írja le — hanem magok tárják ki minden rejtjelmeiket. Philina például, egyike a költészet legbűvösebb és legeredetibb teremtményeinek, még csak külsőleg sincs másképp leírva, mint azon hatásban, mit

másokra tesz; a könyv nem mondja, hogy e nő mily csodás vegyülete volt a gondtalanságnak, nagylelkűségnek, szeszélynek, szivjóságnak, makrancznak és szilaj vigságnak; hogy legkevesebbet nézett a külső illemre, holott erős benső illemérzettel birt; ment minden eszményi ábrándozástól, de szintugy minden negélytől; kaczerkódó minden férfival, játékot üzni szerető minden emberből, de szolgálat- sőt áldozatkész és lekötelező még azokhoz is kiktől sérelmeket szenvedett. Mind erről s jellemének ezer árnyalatáról szó sincs, — de azért oly tisztán áll és él előttünk, hogy ha most szobánkba lépne, tán azonnal reá ismernénk. A többi nő jellemek mind ellentétül szolgálnak neki; a betegesen érzélgő Aurelia, az érzékeny Melina aszszony, maga Mignon is.

Mit mondjunk Mignonról s dalairól? A legtisztább költői agy legszebb, legszeszélyesebb és legvarázsosabb teremtese ő; a festészet törekszik, kísérl, de nem bir méltó alakot adni neki. A hárfás setét, komor alak melette. Árny a fényhez. Hosszú fátyol gyanánt húzodik utána rejtélyessége, mit csak a vég kifejlés derit föl. E két költői alak ugy emelkedik ki a való prósai háttéréből, mintha London ködös, szénfüstös látkörén szivárvány tünik föl.

Serlo, Laertes, Melina kevésbbé kivitt alakok, de mesterileg válaszolva. Mikor társaságukból kilépünk, egészen más légkörben állunk: Teréz, Natalie, Lothario, az abbé, a tudor, új alakok — a társadalom ellenkező rétegéből; az öszveköttő kapocs csak a regényhős sorsa — és a költő lángesze.

Sokszor ismételt vád, hogy Meister Wilhelm erkölcselen könyv Igazítsuk oda e ferde itéletet, hogy nem erkölcsi mű, az az nem azon czállal iratott, hogy valamely határozott erkölcsi elvet, irányt, vagy tanulságot testesítsen meg. De azért mert a regény nem erkölcsi predicatio, következik-e, hogy a regényiró erkölcstapodó legyen? Legfőlebb annyit mondhatunk, hogy a művész elégnék vélte művében ugy adni az életet, a mint az élet maga adja magát: magyarázat és commentar nélkül. De valamint az életből, paragrafusok és erkölcsi aphorismák nélkül is lehet tanulni, ugy Meister Wilhelm is sok oldaluan szól erkölcsi érzettünkhez s nem egy bölcselmi és művészeti érdeket egyesít magában. Említsük meg itt, hogy Hamlet bírálata a legjobb marad, mit e csodás műről a világirodalom fölmutatni bir. S Hamlet nem

csak henye episod a regényben s nem is csak azon hasonlóság miatt van helyén, a mi Hamlet s Wilhelm jellemeik közt van, hanem mert a cselekvény fejlődésében motivumul is szolgál. — Az „egy szép lélek vallomása” mi a hatodik könyvet tölti be, engesztelő, vallásos, fenkölt episod, melyben egy szelid, mysticismusra hajló kegyes hölgy van festve, ki egyszersmind erős és határozott jellem; benne nagy bölcsesettel s lélektanilag van rajzolva a vallási nézetek hatása a jellemre, az életre. Csakhogy az egész episod alig van öszve függésbe hozva a regénnyel s jobb lett volna önálló külön munkának.

Ha helyünk volna, ide írónk Schiller egész kritikáját e nagy műről; de kénytelenek vagyunk magunkat s az olvasót egy idézettel elégiteni ki belőle: „Életem legszerencsésebb eseményei közé számítom — mond Schiller — hogy megérhetém e mű elkészültét s hogy ez addig történt, míg élvezni és itélni tehetségem van; hogy merithetek még e tiszta forrásból; s hogy a szép viszony, mi köztünk van feljogosít s kötelez engem azt mi öné, nemileg magaménak érzeni s ezáltal éneket annyira tisztítani s fölemelni, hogy kedélyem annak világos tükörévé váljék, hogy így ön barátjának neveztetni méltóbb legyek. Le nem irhatom mennyire hatott reám e munka mély valóságára, szép életteljessége s nemes egyszerűsége. Csöndes és mély, világos s mégis mint a természet, kimagyarázhatlan e mű; s benne minden, a legutszélibb s mindennapibb jelenet is, mutatja azon lélek világosságát és önyugalmát, melyből folyt.” stb.

VIII. Venio nunc. . . Hogy a fő remekeket egybeállithassuk, az életraajz idő-rendjéből kiléptünk s most Faustot vesszük — az eddigiekhez hasonló rövid szemle alá. E legnépszerűbb, legbámultabb s legnagyobb drámai költemény két részből áll. Az első rész a teremtő erő legéletteljesh időszakában, a férfi kor elején, — a második rész a késő öregség fogyó erejével készült. Azért amannak terve, kivitele egyiránt nagyszerű és sikerült, emezen a gondolat nagysága, az élettapasztalatok sokoldalúsága, a részletek zavarában s a kivitel erőtlenségében vész el.

Maga az első rész harmincz évig forrott s készült a költő lelkében. A Faust-regével Göthe már gyermekkorában ismerkedett meg. Strassburgban 1770 tájt támadt benne először az eszme,

saját tapasztalatait ez ó legenda formájába önteni. De semmit nem irt meg belőle 1775-ig, midőn a thulei király balladája, az első magánybeszéd s az első jelenet Wagnerrel, készültek. Lilivel volt szerelemben, midőn Gretchen catastropháját vázolta, az utczai első találkozást, a hálósobai jelenetet, a Faust és Mephistó séta-jelenetét és a kertii beszélgetést írta. Schweitzban az egész szerkezetet tervezte és sok részletet dolgozott. Olaszthonban nézte át addigi dolgozásait s a boszorkány-konyhát és a templomi jelenetet irván. — 1774. az egészet átalakította sujj tervet készített, mely már a második részre is kiterjed. Így írta a két prologot, a Walpurgis-éjtt, melyek nem csak az első résznek, hanem az egésznek részei és sarkpontjai gyanánt tekintendők. 1801-ben rendezte s egészítette ki, a mint most van, az első részt. 1806-ban adta ki. A második rész késő vénségében készült, huszonöt év múlva.

Csoda-e, ha ennyi gond és munka soká érlelt gyermeke az olvasót és gondolkodót bámulattal tölti el? Valóban minden elem meg is van benne, mi által elmére és kedélyre hatni lehet: élcz, pathosz, bölcsesség, bohóckodás, rejtelem, dallam, kegyelet, kedély, büvészet, gunyor; a lant egy hurja sem marad hangolatlan, az emberi sziv egy idege sem érintetlen. Mint tükörben látjuk benne értelmi valónk örök kérdései mellett társadalmi létünk változatos rajzát. Ebben áll varázsa: ama kérdések mindent mi életbevágó érdekü, beölelnek; eme rajz minden véleményt, minden érzést minden osztályt fölmutat, mi csak a élet szinpadán szerepel. A nagy kérdés egész meztelenségében van föltéve, a rajz egész változatosságában szinezve. A mű ez egybeszótt kettős természete magyarazza meg népszerűségét, ellenállhatlan hatását. E tekintetben vele a világirodalomban csak Hamlet hasonlítható. E gazdag változatosságra czéloz maga a költő egyik prologjában, hol a szinüigazgató ily intést ad a szinköltőnek:

„A nagy tömegre szintén csak tömeg hat,
Ez is, az is lel benne valamit.
Ki sokfélét hoz, abból soknak adhat,
S mindenki elégűlten távozik.“

Ez adja kezűnkbe a gomolyag szálát, ha ismét azon meddő kíváncsiság bántana: mi volt a költő czélja? mi a nagyszerű

munka alatt rejlő bölcseلمي eszme? Az élet mindenestől, a test és lélek, a föld és ég, együtt van itt. A világ s annak utai, az egyén s annak küzdelmei, a mint a földön játszanak, de mennyből erednek, vannak festve itt. E két oldalára a szerkezetnek, vonatkozik a prolog; az első a szinpadon, hisz „egész világ csak szinpad s minden ember és minden asszony szereplő“ — a másik az égben, mert az ég minden küzdelem, kétely és hit középpontja. Amabban a színigazgató mozgásba hozza a szinpad gépezetét s az előadás bábjaít; ebben az Ur és a Sátán mozgatják az emberek tetteit és sorsát.

Az egész mű részletezését s bármily rövidre szorított elemzését sem engedi a kevés tér, melyről rendelkezhetünk. Csak az átvonuló vezér fonalt adhatjuk kézbe. Doctor Faust, miután minden emberi tudományt kitanult s az iskolai bölcsesség forrását kimerítette, többre vágy még, — arra mi első szüleinket a jó és gonosz tudásának fája alatt vétkezni készte. A gonosz kéznél van segédül szolgálni neki s elvezetni őt a tanuló szobából az ezer arczu életbe, hol az undor és gyönyör forr, sűrög, zsidong. Ég, föld és pokol; emberek, boszorkányok; tisztaság és szentes bűn, zavart látományok panorámája gyanánt üzi egymást a szem előtt a gyermeteg öröm husvéti hymnusát az állati aljasság tombolása ordítja túl, — a boszorkány konyha bösz lármáját a legtisztább szerelem édes epedése felejteti. A gyönyör bűnre visz, a bűn ítéletet s hoszszu vezeklést von maga után. Az engesztelés csak a végetlenség reménye által van fölmutatva. Faust a magos értelmiség jelképe, mely a kétely és erkölcsi meghasonlás mélységeibe van taszítva. Mephisto a mindenttagadás fagyos, gunyoros, kárhozott alakja. Gretchennél tökélyesebb rajzot Shakspeare soha nem adott, soha ily egybeolvadását a szenvedélynek, egyszerűségnek otthoni-asságnak és bűbájnak. Szegénysége s alacsony társadalmi állása egy perczig sincsenek tévesztve szem elől, — elvont alakká soha sem válik; egyedül a szerelem, mi őt helyzetén felülemeli s a szenvedély is meghagyja nőiségében és kedélyében. Midőn bucsuzáskor kéri Faustot :

„Gondolj reám bár egy perczig! Nekem
Gondolni rád : elég időm leszen!“

mi találó vonása a nő magános életének, melyben minden gon-

dolat, a világ zaja s az élet munkái által el nem nyelve, egyetlen tárgy körül öszpontosul. Mily végetlenül megindító az aggodalmas gondoskodás : kedvesének hite felől, lelki üdve iránt! egyik eleme ez jellemének; a másik ösztönszerű irtózása Mephistótól, kinek arczából olvassa, hogy soha senkit nem szeretet. Mikor bünének öntudatára jut — hogy könyörög az istenanyához! hogy rendül meg a templomban! A börtöni jelenet a legiszonyúbb hatásu, hogy szinte fázik tőle az ember. Minden mi az egészben megragadó volt, a végben öszpontosul.

A jelenetek gyors változatossága a darabnak valami alakatlanság színét adja, mi csak úgy enyészik el, ha a részek belső összefüggését értjük s a szerkezet vezérelveivel tisztában vagyunk. Midőn először olvassa az ember inkább elkedvetlenedik, mint élvez, mert első tekintetre inkább phantomok játékának, mint műegésznek gondolná! Faust nem tartozik azon művek közé, melyek első perczen gyönyörrel töltenek el, új eszméket, új alakban, meglepő kivitellel adnak, — de ha mélyen tekintünk beléjük, ha könyvnélkül tudjuk, unalommal fordulunk el tőlök s minden köznapisággá törpül. Ellenkezőleg. Remekművek nem költenek hirtelen lelkesülést; csak sok és hosszas tanulmány után szülnek elragadtatást; későn értjük át egész jelentőségöket, mintegy beie kell hogy nőjünk nagy mérveikbe, ők nem szállnak alá hozzánk. Az így szerzett lelkesülés soha ki nem ábrándul, mert a mi azt támasztá, nem csel vagy álság által hatott. Homer, Shakspeare, Raphael, Mozart, — nem rohammal veszik be a kedélyeket; de a mit egyszer elfoglaltak örökre és biztosan megtartják. Fausttal is így van minden olvasó. Először azt hiszi, hogy a költő nagyot akart, erején túl sokat ölelt fel eszméjébe s tulságosan széles alapon kezdett építeni, — de célját tévesztette, vagy eszközeit egybezavarta, vagy belefáradt a titáni munkába. Minél több olvasásra, annál világosabb lesz minden, s egyszer átértve, annál mélyebben érezzük hatását. Oly büvöletet gyakorol akkor, mit csak azon kifogyhatlan és minden kicsinységre kiterjedő szeretet-hez hasonlíthatni, melylyel azokhoz viseltetünk, kikkel hosszas megszokás köt össze : minden szó, minden kifejezés saját s öszvefűgésében rejtélyes hatással bírván. Lapjait forgatva, vagy belőle valami idézettel találkozáva, úgy tetszik, mintha verseiből valamely magyarázhatlanul édes fuvallat támadna, mi a kedélyt

gyönyörrel tölti, épen mintha távolról egy jól ismert kedves dalt töredékét hallanók.

IX. Faust mellett lyrai költeményei azok, mik Göthének az újabb kor költői közt, Shakespearet kivéve, elsőséget biztosítanak; s ha munkái csak ezekben határozódnának, senki az első rangot el nem vitatná tőle. De ő azokon kívül még temérdeket irt, megannyi utat adva honnan hírének föllegvárát az utókor megtámadhassa. Dicsőségének gazdagsága ártott; a tény hogy oly sokat tett, gyöngítette a hatalma felőli véleményt. S valamint a sugár erejét leggyöngébb részén mérik, úgy a nagy írókat is leggyöngébb munkáik után itéli meg a világ. Legszerencsésebb író, ki a megtámadásra legkevesebb pontot nyújt.

Göthe lyrai munkáit mindenki ismeri; s azoknak varázsát ellenségei is érezni s elismerni kénytelenek. Akármi véleményt halljunk egyéb műveiről, ezekről csak dicséretet hallani. A legkülönbözőbb érzelmeknek, de mindig valódi érzelmeknek, ad zenei alakot. Minden költeménye magasabb értelemben alkalmi költemény, azaz saját élményeiből, s az érzelmek első friseségében, van kiszakítva. Heine, maga is egyike a dal mestereinek, így nyilatkozott rólok: „e dalokban valami bűvös boszorkányság van, mit megmagyarázni nem lehet; a dallamos versek úgy fonódnak szíved körül, mint egy gyöngéd szerető; a szó megölel, míg az eszme csókot nyom ajakadra.“

E boszorkányság egyik titka a styl őszintesége. Nem képek és metaphorák világában mozog, melyek minden szépségek mellett is ritkán fejezik ki a való értelmét, mit fölékesíteni igyekeznek. Minden dala úgy nyílik ki magától, mint a virág, igénytelen bájjal, cziczoma nélkül, de oly változatos és mindig új alakokban mint a virágok a mezőn. Szépségei organicus részei az egésznek, tagok s nem a ruha rajtok. Nem hasonlatokkal, hanem természeti színezéssel fest. Mignon dalát, a „halászt“, a „dalnok“-ot elég megneveznünk, hogy a ki azokat valaha olvasta, édes zenéjükkel egyszerre feltámadjanak kedélyében. Azért hangja utánozhatlan, — a fordítást pedig a legszigorúbb műgond mellett is lehetlenné, vagy végre is nyomorékká teszi. Legkisebb dalában is a szív legmélyebb hurja rezdül meg, mely saját megindulását az olvasóval közli. Az előzőtt gróf balladáját a Szemle közönsége is ismeri. A „Corinthi menyasszony“ című ballada s az „isten és bajadér“

czimü legenda búbajos nyelven s utólérhetlen művészi alakítással szólnak a lélekhez. Amabban egy ifju jő Athénből Corinthba a szülők közakaratóból eljegyzett mátkájaért; azonban idő közben a család keresztyénné lett, miről ő mitsem tud. Késő az éj, a család alszik; a vendégnek vacsorát hoznak s magára hagyják. A fáradt ifju nem éhes s ruhájában dől ágyára. Ajtó nyilik, s lámpával, fehér fátyollal szép leány lép be. Szemben egyiránt meglepve áll mindkettő. A rémült leány futni akar, az ifju tartóztatja, a dús vacsorához hívja. De a leány felel, hogy ő nem a földé, nem a szerelemé; a régi istenek kiköltöztek, Egy, ki a kereszten függ, van csak, annak eljegyzett arája ő. Az ifju nem ért, alig sejt, s szenvedélyesen követeli jogait a szép arához. Éjfél ut s a rémórában otthonosbbá lesz a leány; leül, iszik, mosolyg s jegyet cserélnek. A szerelem egymás keblére vonja a párt, de a leány ajka jég hideg s keblében nem dobog sziv. Rettenetes ölekezés az élet és halál közt! Nász oltár a koporsó felett! Most a zajra felriadt anya jő — és saját leányára ismer. A siri mátká szemrehányást tesz anyjának, ki feláldozta őt — de a sir s a papok énekei nem tartóztathatták s a föld és a szerelem visszahívták. Most már övé a vőlegény, semmi el nem választhatja s a menyasszonyi ágy várja őket — a sirban. stb. Az Isten és Bajadért csak azért nem kivonatozzuk, mert e közleményt az előbbi füzet végén töredezett fordításban bemutattuk már olvasóinknak.

A lyrai költeményekkel egyszerre említjük meg a „Hermann és Dorothea“ czimü idylli elbeszélést; kilencz énekben, homéri hexameterekben van írva, s bármily nehezen döcögnek is német nyelven azok, a homeri egyszerűséget és homéri bájta le nem törülhetik a költeményről. A legszebb az, mit e nemben olvashatunk; falusi alakok, szelid humorral festve, egyszerű erényekkel s romlatlan tiszta érzelmekkel. A kép rá mája, a mezei élet, a kútnál vallott szerelem, a vidor tájképek, épen oly bájosak, mint maga a kép. A szellem egészen német nemzeti s oly hű a valóhoz mint a fotografia, de a mellett oly szép és tiszta, mint a művészi kéz szabad rajza.

Még csak egy pár szót legyen szabad szólani a „római elegiákról“, mielőtt olvasóinktól ezuttal búcsut vennénk. Olaszországi útja után írta e kétszeresen érdekes költeményeit; érzéseit leg-hivebben tükrözik ezek és oly tökélyes műalakban, mely minden

irodalmak hasonfaju költeményeivel diadalmasan versenyez, — s mutatják mennyire áthatotta őt a ó-classicai művészet s mennyire megtartotta mellette mégis eredetiségét. Nemcsak egyszerűen elegiák ezek, de valóban római elegiák, minőket azonban nem Ovidius, Tybullus, vagy Propertius irt, hanem épen olyanok, minőket Göthe irt volna, ha amazokkal együtt él is. Múbecsben felel áll azokon, szintugy mint a görögökön; hasonlitsuk bár össze a XIII. elegiát „Amor der Schalk. . .“ Anakreon akármely költeményével: az ő modorában van irva, de sokkal felette.

És most — az íróra fordított hosszú tekintet után, szedegessük még egybe az életrajzi adatokat, miknek rendes sorából kiléptünk. De ezt, az olvasó engedelmével, csak a következő füzetben.

SZÁSZ KÁROLY.

A
LEGUJABB
MAGYAR LYRA.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Azok után, miket egypár év előtt széptani dolgokról, költészetünket illetőleg, olvasa tőlem a közönség, ideje hogy következék a folytatás. Mert ohajtom egyrésztől összekötni a jelent a legközelebbi multtal, másrésztől igazolni egy irodalomtörténeti állítást, somat, mely mindeddig sincs bizonyítva általam, de megczáfolva se újabb elmélet vagy adatok által, ha ugyan elég jól ismerem az újabb magyar lyra körüli meggyőződéseket, itéletmondásokat.

E szerint állításom el volna ismerve hallgatólag, hanem ez kevés, legalább nem elegendő, hogy az olvasót a mai költői gyakorlat elméletéhez juttassa. Igen jól érzem pedig, hogy nem mindennapi feladat vár reám eme kritikai interregnum korában, melyben az elmék határozottság nélkül makacsok és fogékonyság nélkül ingerlékenyek. Mert Kazinczytól Gyulai Pálig, mindezen nagy idő folytán sem hiszem, hogy volt volna szembetünőbb fölsemmvés a kritika iránt mint ma; legalább a költők java mindig többet adott az ítészetre akár elvileg, akár gyakorlatilag; mig most — szabad legyen hallgatni a példákkal — épen az ellenkezőt ta-

pasztalom. Ösmérem és fájlalom elmésségeiket, gunyaikat versben és prózában, irva és életben, de kicsinylem is; míg Kisfaludy Károlyról nagy méltánylattal jegyezheti fel az irodalomtörténet, hogy magát bírálta, s egy levél sem hullott alá koszorújából mindamellelt.

Vajjon nem időn kívül esik-e hát ily csillagzatok alatt itéshetne nyulni s befolyást remélni belőle a meggyőződések, a műtudalom alakítására? Nem elvesztegetett fáradság-e irodalomtörténetben vetni tükröt a költő elé, ha benne csak magát látja; vagy emlékeztetni rá, mikor háta megett van: nem nézhet belé? Mégis úgy kell lenni, mert az irodalom moralját semmi se adhatja meg, hanemha a vizsgálódás, összevetegetés, a multa és szellemeire hivatkozás stb. szóval a derekas ítészet, melynek egy perczi sem volna szabad hiányozni az irodalomból, ha oly keserű is mint az epe: vért csinál.

Szeretem pedig kijelenteni, hogy az ítészet felőli eme gondolattal tisztában vagyok; szeretem különösen mai állásomat, és dicsekszem is vele, hogy függetlennek érezhetem magamat és részrehajlástól mentnek az újabb költői nemzedék irányában; legalább, mai helyzetemhez képest, így veszem ki részemet a költészet örömeiből, mely az emberiség vigasztalója. El is követtem annál fogva mindent, hogy belé helyezzem magamat legujabb lyránk értelmébe. Darab ideje forгатom már Lisznyai és Tóth Kálmán verseit, Vajda és Székely gyűjteményeiket. Csak imént tettem le Zalárt és Szelesteyt sok más ifjabb költőkkel együtt a legujabb Hory Farkasig, kit épen most olvasok. Ezer hang és szín fülemben és szememben. Élvezek és tanulmányozok; de hogy nem maradnak el az észrevételek sem, nagyon természetes. Hiszen úgy tapasztalat mint éveim által is tul vagyok már amaz egyszerű, mondhatnám, együgyű állapotán a lelki életnek, hogy élvezek és ne tudjam mit, örüljek és ne mondhassam ki miért. Az olvasás nekem többé nem ily ártatlan élvezet. A szellem nemcsak a moralban jelenik meg mint lelkismeret, hanem itélőtehetség alakában oda veti magát a művészet remekei közé is, mikor, igazságai nevében, mérkőzni mer az alkotó elmével s bírálni teremtését.

Részemről örömmel hallom, hogy irodalmunk jobb lábön áll, mint valaha. De kevés utánagondolás megtanít, hogy a kik így beszélnek, nem tudnak hozzá, vagy legalább csak annyiban érnek

valamit, hogy sokan vannak. Nem a szerzők részéről áll jobban az irodalom, hanem az olvasókéről; mi annyit tesz, hogy az irodalmi lég változott s ma többre van szüksége a közönségnek, mint azelőtt; így a sokaság csakugyan igen becses; de más részben annyit tesz, hogy az írókra is új kötelesség vár, s ez nem egyéb, mint eszmélni magas hivatásukra, emberi és nemzeti dicsőségekre a szépnek, jónak, igaznak hűséges szolgálatában. Ne legyen azért senkinek is bossúságára, ha látja, hogy akad ember, ki ma is bírál s őszintén bevallja magáról, mint én is, hogy lelkesedéséhez mind jobban furakozik gyanu és kétely az iránt: isteni szikrától van-e mindig vagy időbeli szerencsétül inkább az a süker, mely a költő művét közajkra emeli s a jövődőségnek ajánlja; nem vétkes-e a gyönyör, melyet a kor műélv gyanánt fogad?

Körülbelül ilyen magában elmélkedő s aggdó ember őszinte kérdéseire fog egyenes választ nyerni az olvasó ezuttal én tölem. Magam vagyok a kérdező, magam leszek a felelő. Lehet, hogy ítéletmondásim össze fognak ütközni némely konok vagy elkényszeredett izléssel, de ez nem korlátoz. Lehet, hogy a mit elmondandó vagyok, rosszul fog esni némely költőnek; ez nem czélom; de ha alapjában téveszteném az igazságot, s balul értetném: igen fájna, jobban mindennél.

Jól látom pedig mire lesz szükségem. Először is idők és állapotok összevetésére újabb s régibb nézetek és gyakorlat tekintetbe vételével; azután tanok és elemzésekre, mikor az egésztest bevégzem ezek alkalmazásával s példákban felmutatásával. Hogy a széptudomány örök szabályai, minő „a művészet önczél“ vagy igen nagykorú állítások, minő „a világirodalmi szempont“ stb., habár igazak és vallandók is különben, mint némely korok és elmék által felfoghatlan üres egyetemességek, rajtam alig segítenek valamit s a szépirodalmon kevesebbet a valaminél: esztetikai műveltségünk állásából s példákból látom. De más oldalról nincs miért tagadni a korszerűséget, s a mellékes czél fontosságát, mely szerint a szép, mint olyan, különös föltétek alá esik az idők folyása s történelmi állásához képest, már már kívül a művészeti határokon, a nélkül mégis hogy megszűnne szép lenni. Mert a szép nemcsak szabályt ösmér, hanem szabadalmat is, melynél fogva szinte visszaéléseket, s törvényellenességet tar

tott fel és enged magának a művészeti életben, mikor a szabálytalanság törvényszerűséget, a dissonancia öszhangot ad s többé kevesbbé, aránytalanságban ösmérszik fel az idom: mindannyi okai a középszerű elmék olykori kitünésének. Ennélfogva az ítésetnek is kötelessége változtatni álláspontját nem ugyan a fő igazság mint egyetemes szabály irányában, hanem a költőkhöz képest, kik legtöbb izben nem tudva lépdelnek hamis úton, vétenek a szép ellen annyira, hogy istennő helyett bacchansnak látszik a muzsa, mocsárnak az Aganippe. Ily formán a költők helyzete s makacssága is indokolható saját szűk látásuk szempontjából; de ha épen a jobbak néznek most kicsinyléssel majd komor szemmel az ítéset felé, még sajnálatos is. „Én nem tudom“, írja Lamartine, „melyik költő mondá, hogy neki százszorta nagyobb keserűséget okozott egy kritika, mint örömet valamenynyi dicséret. Szánom a szegényt, de nem értem.“ Így vagyok én is költőinkkel; pedig nem látok egyet sem, a ki puhábban érzene s lágyabb szívű volna mint az örökké merengő, kesergő Lamartine.

Hogy szépműtörténeti vizsgálódásomat ott kezdjem, a hol végeztem, visszatérek azon állításra, melyet e cikk elején említék. Állítám, hogy lyrai költészetünk legujabbi haladásában kitért a fölvett utból, „de mindeddig sem birta oda mivelni a kelmeiséget, hogy valami nagy reményeket ápolna iránta a művészet. Mi lesz belőle utóbb, nem tudhatni. Lehet hogy kiforrja magát s talán határozott jellemet vesz föl s megállapodik, egy időre mint uralkodó izlés, de én nem hiszem, nem ohajtom, mert veszteségül, hanyatlásul tekintem.“ (Pesti Napló. 1855. nov. 24. sz. Tárca). Ezen állítás mostani meggyőződéseim szerint is érvényes, de ohajtásom, hitem is teljesült. Mégis ha dalköltészetünk legutóbbi haladását becselni akarjuk, az a lyra leszen ez, mely a tartalomra sokat, mindent, a formára keveset, semmit sem ad s mindkettőt ha z a i b ó l szereti kiállítani, félre tudván az idegent akár ó akár ujkori legyen ez; így kitünőleg magyar. Az időre nézve meg úgy igazodtam el, hogy ez a költészet csak a forradalom ótai korszakot foglalja el. A kelmeiség ezóta van túlnyomólag kegyelve; — jelvonások, melyek bármi keveset mondók, mégis gondolkodóba ejthetik az éber figyelmű olvasót, s tájékozó pillantást engednek vetni a fölvett tárgyra. Sokszor elég oda mutatni valamire hogy értessünk; de én ki akarom fejteni gondolataimat.

II.

Talán nem szükség hosszasan emlegetni : mi történt velünk politikailag, nemzetileg. Az a változás, mely életünket ez oldalról érte, nem mehe- te át rajtunk minden nyom nélkül. Az egyetemes hatást a fantáziának is kellett érzeni, s csak a jó isten mondhatná meg : hová és merre jártak a mi gondolataink, hogy és mint kerestek irányt vágyaink, hol és mikor nyugodtak meg érzelmeink. Vajjon nem szükség-e igyet vetni mindezekre, ha értelmét akarjuk venni ama költői mozgalomnak, mely a forradalom óta látszik fejlésnek indulni, talán erőre kapni és meghonosodni? A szellem fölveszi magába az időt és eseményeit, s örök tartalom- má dolgozván fel, korszakot hagy láttatni alakulásaiban, melyek leginkább a művészet megyéjébe tartoznak, és leszen egy dal — egy emlék.

Amaz évek folytán nem mondhatni, hogy el lett volna csüg- godve a nemzet, de nem is volt lelkesedésben. Közönyösség, mesz- sziről sem zsidbadság, foglalta el a közérzületet. Mert igaz, hogy midőn egymásután láttuk eltűnni a volt intézményeket : mintegy ürességet vettünk észre magunkban, s inkább szereténk mégis töltözni bizonytalan reménnyel, mint élni a kész ujjal. Minda- mellett ha vonzódt is ősi emlékei felé a nemzet, de nem vete vastag nyakat sorsa ellenébe; ha fájt is nem látnia többé törté- neti élete s nemzeti érzelmei valóságát külsőkben, szerencsére, mihamar megtanult itél- ni s különbséget tenni a között : mi vala szent, szokásbul és mi örök igazságból; míg másrészről, tagad- hatlan, hogy a közvéleményt sokáig tartották rezgésben oly ag- godalmak, melyeket könnyebb volt indokolni, mint elszéleszteni, főleg miután némely hazaiságra vonatkozó eszmék mindinkább le- maradoztak a nyilvánosság teréről, és az érzelgő lelkeknek mint- egy alkalom nyílt úgy vélekedni, hogy talán a gondolatok is meg- halnak, mint az emberek.

Erős színezetű, Berzsenyi-lángolásu hazai dalokat ily kor nem alkothat; és ha csakugyan felötlenék valamely itész fejében azok hiánya, nem messzi kellene fáradnia, hogy megleglje igaz okát. A képzelődő erő érzelmeinkre számít, s egyszersmind fel- használja az idő alkalmait teremtéséinél. Egy nagy örömhang egy

nagy nemzeti lelkesedés a legkedvezőbb levegője; s ki hinné a mai prózai világban, hogy Berzsenyi, ha táblabírónak ki nem neveztetik, sohasem zengi ódáját báró Prónay Sándorhoz, melyben fenkölt érzettel hirdeti örömét, megtiszteltetését a nemzetnek: „Győztem, lerázták czombjaim a fővényt!” A történetíró Dahlman, ugyanez alapból igen helyesen, kedvező körülményül számítá be, szinte kulcs gyanánt fedezte föl Shakspeare költői szelleméhez Angolország közlekedését a spanyol tengeri erő megtörése után. Annak hullámain lebege a sokaság között a még hirnélküli, épen huszonnégy éves Vilmos is, hódító a költészet országában. Könnyen elfogadhatni, hogy szellemének erős nemzeti vonásai eme nagy napok eltörölhetlen emlékeiben gyökereztek meg s izmosultak fel művei állandó ösmértető jeleivé.

Nálunk a költői elme nem talált, ez időszerint, lelkesítő táplálékot. Pindari ódák nem születtek, de az Ovid-féle Tristiumok is elmaradtak; jele, hogy a művelődés eszményi oldala el-tűnt az előtérből. Se nagy öröm se nagy bánat, hanem az élet való érdekei foglalták el törekvéseinket, s még a költészet eszményi országában is megcsillant a realizmus fénye, s úgy látszott, hogy csakugyan elértük az arany középszer boldog világát. Sajnálám, ha valaki félreértene, mintha például e részben kárhóztatólag szólanék. Hogy az anyag és érdekei nálunk a forradalom után helyesebb szempontból fogattak fel, mint annakelőtte, bizonyos. Ez így van jól. Hanem figyelmet az fogott érdemelni, hogy e fel-fogás oda is átvitetett, hol reál semmi szükség. Mert ha sokan úgy vélekedtek, hogy az anyag előtérbe állításával rég ohajtott államgazdasági elméletek vannak létesítve, ez megjárja, s nem esik kívül a rendes gondolkodáson; ha úgy hittek, hogy benne valami nagy politika rejlik, mely a forradalom előtti magas idealismust akarja gyakorlatibb utra terelni, ez lehető s én nem is czáfolom, mert igazán véve nem egyéb az mint polarisatio, mely ellentétekben él s elméleteül elég egy törvénye a természetnek: de hogy tömegesen veté magát a nemzet a reál érdekeknek, hogy a műveltebb, rangosabb osztály mint valamely soha nem látott divatcikkokról kezdte beszélni a hasznos ismeretekről — mintha egykor talán haszontalanok lehettek volna -- nemcsak, hanem a későbbi nemzedék sorsán borongva, egész komolysággal szötte a nevelés tervébe a reál és kitünően a reál irányt: ez meglepő egy

fordulat volt és nem ok nélkül döbönté meg azon magasb elméket, kik mindent a maga helyén szeretnek, és nemzetről, emberiségről való bölcselkedéseikben más valahonnan indulnak, hogyszem a konyhából. De miket is láttunk tehát? Láttuk hogy a világ egyik legidealisabb, leglovagiasabb nemzete, mely „nobile officium“-ból gyakorta éveken át szinte családja elszegényedéséig, békében és hadban, honn és külföldön vitte a közhivatal terheit, alig remélve máshonnan jutalmat, mint nemes öntudalmától, most, minden további aggály nélkül a legszebb jövődó reményében veté magát az ipari, üzleti pályára s világpolgári átalakultságban kezde gondolkozni a megélhetésről, a darab kenyérről, s mármár felhagyni ama szép eszmeiséggel, mely a földből hazát alkot, az ősök emlékezetéből történetet csinál, a meggyőződéseket közvéleménynyé emeli; törvényt szerez, államot rendez, művészetet, tudományt teremt. Melyik, és koránsem szegényebb, osztálybeli szüle menekült meg a kisértettől, hogy a leggyötrőbb aggodalmak között ne tépelődött volna egy egy keresetággal gyermeke számára, biztosítania kenyerét, holott nem példanélküli, hogy százra sőt ezerre menő holdjai voltak az ország legtermékenyebb vidékén? És ha épen a vagyonosabb rész indult ez irányban, ki fogta hát feltartani a hazaiság emlékeit, végrehajtani a nemzeti küldetés kötelességeit?

Igen! ki fogta hát feltartani a nemzetiséget, a hazaiságot? Ez roppant kérdés. Igaz, hogy lelki nyugalommal mutathattunk ama kevésbbé vagyonos osztályra, melyet népnek hívunk. Ez megtette most is, mint máskor, hogy legjobb hittel igyekezett magát betalálni körülményeibe, szerette a földet, melyen él, hal. Mutathattunk a közép osztályra, mely irodalmat, közjót szívesen pártolt; de nem hiszem, hogy csak egy óráig is lehetett volna valaki ama gondolatban, hogy egyes osztályok elegendők volnának a nemzeti hivatás idealismusára. Sőt inkább: tünődés fogta el az elméket, látván beközelgeni az időt, melynek főigazság a kétszerkettő, legvilágosabb adat a nyereség, legloyalisabb ok a haszon. Tünődés, melynek kinjai között be kelle látnunk, hogy a nemzetiség céljaira, ha meg akarnak felelni az emberiség kívánalmainak, nemzet kell, nem annak egyes osztályai; tünődés, melynek forróságaiban kelle megtisztulni nézeteinknek az iránt, hogyan és hol és miben helyezzük ugy az idealismus mint a realismus

becsét, értékét. És megengedvén, hogy mindkettőnek vannak, lehetnek tulságai, és minden tulság rettenetes: de meg kell engednünk azt is másrésről a legnagyobb elmével egyetértőleg, hogy az idealismus tulsága sohasem oly rontó és ijesztő, mint az a tudat, hogy az anyagiség elve az érzékiség rabszolgájává alacsonyít. Legalább eddig a világtörténet példái ez oldalra bizonyítanak; hogyan lesz ezután, majd megmondja a jövő.

Azonban én nem akarok diatribeket írni az anyag és szellem érdekeiről, hanem csak nyilatkoztam egykori fájdalmairól lelkemnek, midőn világhelyzeti állásunkból s netaláni körülményekből a miatt is lehete remegni: hátha valamely fekete vonások nyomulnak bélyegül a magyar lélekre búbanatból, nemzeti elkeseredésből; hátha nyílt őszinteség helyett alattomos elme, szókimondás helyett emlei feltartások, egyenesség helyett zárkozott lelkiség szegődik jelleméhez egyoldalról, míg másfelől az édes földi gondok a különben is szűkölködő, szegény magyart teljesen elszakítják a magasb eszméktől s husos fazekakhoz terelik örökre. Most, az idők lefolytával, mondhatom, hogy e remegés bármi gyöngéd lehetett is, nem volt indokolható az életből, a következményekből. A homályfolt, melytől a nemzeti jellemet féltetni lehetett, elszállt mint a pára, melyet fényes lapra leheltetél; s az anyagiség csak úgy vette be magát szellemébe, mint vasba a keménység: hogy aczél lesz belőle. Most elmondhatjuk, hogy meghallgattuk a jó tanácsot mindkét részről s tulvagunk az egyoldalú elméleteken. Nyereségünk, hogy a magok mértéke szerint fokozni az eszméket tisztább fejűek is vagyunk, tapasztaltabbak is.

De legyen elég ennyi érintőleg egy időszak rajzáról, melynek költészetét fejtegetni feladatam; s egyszersmind legyen megmondva előlegesen, hogy, az én belátásom szerint, a minő ellentét fejlődött ki az országos élet multja és legutóbbi korszakai között, épen olyan színezetű vonásokkal vált el egymástól a két időszak költészete is. Az anyagi máz felötlik mindkettőn, kifejezése pedig mindkettőnek a n é p s z e r ü s é g jól, rosszul értelmezve, alkalmazva helyén vagy helyén kívül. Nem első, de nem is utolsó példa a nemzetek életében, hogy reményekre aggodalom, eszmeiségre anyagiség váltakozott s a feszítő elméletek után, melyek

kiveték rendes kerékvágásából az életet, az elhagyott utra tére meg a történet, s folytatta előhaladását.

Ránk nézve is e pont bir legtöbb érdekel; s ha már a közélet régibb és újabb állapotainak csak mellékesen történt egybevetésével is nyertünk valamit, mennyivel jogosabban fog itt állani a régibb és újabb költészet lélek- és történeti rajza? E pontnak felderítése valóban enyhülést fog szerezni azon kételkedő és töprengő elméknek, kik, miképen egykor a nehezen remélő Kölcsey, csak rosztat, csak semmirevalót vesznek észre a jelenben ha tévedését látják, s örömuket lelik az elbusulásban. E bajnak is van orvossága. Nézzünk csak szemökbe az uralkodó elveknek, a vezér gondolatoknak, tapogassuk ki csak gyenge oldalait; azonnal utban vagyunk a megorvoslás felé.

Vegyük legelőbb is a népszerűséget: minő beccsel birt ennek gondolata régibb költőinknél s minő beccsel bir most. Berzsenyi attól, a mit ma értünk a népszerűség alatt, oly igen távol szeretett volna maradni, hogy maiak előtt megfoghatlan értelemben írta műveiről Kazinczynak: „verseim mindenütt kedvességet találtak; de félek, hogy igen közönségesek, minthogy igen közönségesen tetszenek.“ Nem szükség eme tulszerény szavait Berzsenyinek maga felől betűhiven elfogadni, hanem az mégis megjegyzendő, hogy e nyilatkozat egyenesen a kor nagyobb elméinek értelmében van ejtve, azon értelemben, mely itélt Kazinczy és Berzeviczy között és emennek reál iránya felett amannak idealismusát segíté diadalra, mely tanított választani Kisfaludy Sándor és Csokonai között, s megbecsülhetlen józansággal bírálta mindkettőnek népszerűségét.

Valóban nem lehet megmondani: mit csudáljon ember inkább az említett korból: szépirodalmi bölcseink stoikus hűségét-e az izlés, a tudomány elveihez vagy a közönség majdnem öntagadó érzületét az itészet okai, tanai iránt, melyek oly egyetemesen s általánosságban tartattak, hogy kivétel nélkül a föld minden nemzete irodalmi előhaladásának lehettek volna vezérigéi, fáklyahordozói; s különösen abból, a mit a magyar olvasó világ szépnek, eszthetikainak tartott, épen azért egy betűnyit sem hagytak helyben, hanem seregestül hajtották ki a szép országból. Kevesen fogják még írónk közül is emez állításokat érteni, s a nagy tekintélynél fogva, melyet Kazinczy és Berzsenyi, Köl-

csey és Bajza nyertek a közönségben, még kevesebben hinni, hogy klasszikus ítéseink vagy azok mellett, kik a két régi nagy irodalmi nép művein gyakorolták szemöket és izlésöket, a szorosan hazai költészet eszméje is mozgatta már az írók tudalmát, s nem épen vakösztön volt az, mely Csokonait és Láczeit tüzetesen magyar értelemben tanította szólani a költészetről. Hanem ezen állításnak bővebb kiderítése maradjon a költészet történetirójának kötelességeül. Ezuttal én csak ama távolságot akarom kimérni, a mely van a mai és régibb költészet között és pedig az akkor és most uralkodó elvek szembeállításával, kijelölésével.

Mondtam már, sőt részletes idézetekkel is egyszernél többször kimutattam, hogy minő elvont és merev különváltságban tanítottat nálunk az idealis költészet, vagy a költészetnek idealis elve. Nem tartózkodom mindamellet még egyszer idézni Bajzát, nemcsak azért, mert nála senkisémit tudta magát szabatosabban kifejezni, hanem azért is, mert ő az eszményi elv vallói között egyetlen, ki nem kötötte magát görög vagy más idealismushoz, hanem csak idealismushoz általánosan. Szerinte „a szépség az emberi természetben fenekül, nem e vagy ama nemzetben; nem viszonyos, hanem általános szinte úgy miképen a rény s az erkölcs ideája. Laokoon és a vatikáni Apoll, Homér és Rafael művei nemcsak a görög és olasz népnek: az egész emberiségnek készültek s ha az afrikai vad puszták lakója vagy a grönlandi czethalász bennök szépséget nem talál, annak a műveletlenség jeszen oka, nem az, hogy a görög és olasz szépség az afrikaitól és grönlanditól szükségképen különböző“ (Kritikai Lapok. I. 95. l.).

Sehol nem olvastam irodalmunkban az ideál elv tisztább előadását, s meg tudom fogni, ha eme tételek győző erővel birtak, sőt örülök is, hogy az elvet oly határozottan látom átvive az irodalmi munkásságba mint Bajzánál. Egy Goethe nem lehetett, nem volt következetesebb, magának megfelelőbb. Legyen szabad mégis el nem hallgatni észrevételeimet e szoborszerű elvhűség mellett. — Ezelőtt a nyilvános és közélet, majd e végett az ifjuság nevelése, különösen a római és görög klasszikusoknak iskolai tanulmányozása, a theogoniák és mythologiák segítségével, idomított annyit a közműveltségben, hogy féltisztán, félsötéten — igen kedves szavak akkortájtban — lebegett valami az izlésre, a művészetre hivatással bíró elmék előtt a görög ideálból, az istenek

alakaiból, melyet és kiket ugyis a költészet alkotott fel a lelkekben; de a klasszikai műveltségnek mindinkább az iskolára szorítatásával, s a nemzeti irány mellett az életből lassu vagy látható kimaradtával egyuttal az iránt is fogy a remény, hogy a szépségnek amaz ideális tekintélye mindvégig eleven és tiszteletreméltó fenségben álljon meg: sőt bizonyos, miszerint a legnagyobb csudálat után is eljő az idő, melyben elfoghatja magáról mondani a néző, hogy a vatikáni Apoll alakjának minden szépségeire is csak szemei vannak s nem egyszersmind lelke is. S mi más az, midőn látom, hogy egy estveli harangszó, melyre a nép süvegvetve imádkozik, minő mélyen hatja meg az érzékenységeket, mint az, hogy a keresztyén elmében valami fenségesebb lény gondolata is lebeg annál, melynek márványban lehet legdicsőbb alakot adni; hogy a keresztyén szemből ki van veszve a görög plasticitás becase; noha elismérem s osztani ohajtom azok örömét, kik tanulmány és példák után visszatevén magokat a római-görög világba, elragadtatásig emelkednek ama nagy őszhang élvezetén, mely van a mű és idő és uralkodó szépeszme között, látván hogyan származott egyik a másikból, hogyan lett magyarázójává az időnek, mely letűnt, a kő, mely megmaradt.

Bizonyos, az élet által erősített igazság, hogy bár minden újabb irodalom ama régieken művelte, gyakorlotta magát kezdetben, de mégis túlment rajta vagy többé kevésbé elszakaszkodott tőle előbb utóbb; más szóval: az élet ugy tanítja, hogy nem mindig ugyanazon elvek után megy az irodalom, s épen ezen változás nyújtja történetét. Legujabb példa erre saját költészetünk. Nem rég olvasám Vajda Jánosról, hogy az ő „muzsája egyike a legegészségesebb muzsáknak, pirospozsgás érzéki szépség, inkább az erő, mint a kedély és kellem tündére“ (Szépirod. Közlöny. Második. Évf. 2-dik 30. l.). Ha feljebb mondám, hogy Bajza elmékedése az ideálról a legformásabb előadás a maga nemében; most ellenkezőleg merem állítani hogy eme Vajda feletti szómondás az, mely az ideálnak legnyiltabb tagadása vagy az érzékinek legtestiebb kifejezése, tudtommal, az irodalomban. Ha jól emlékszem Greguss, bizony a legjobb alapon, kelt ki valahol költészetünk újabb iránya felett, hogy igen érzéki ugyszólván csupa testi, s fáj hogy igazat kell adnunk észrevételének; és imé ott vagyok, hol összefoglalhatom a végszálakat s

egy pár tételben mutathatom fel az ideál és reál elvek divatát, keletét, azaz a minő ellentét van eme két tétel között, épen oly igen különbözik egymástól a lyra most és ezelőtt; vagy a mi ugyanegyre megy: akkor az ideál, most a reál elvnek van tulajdonsága, uralkodása, ez, mint az: egyoldalúság.

III.

Kölcey mondá ki annak idejében az uralkodó nézetek azaz előítéletek daczára is, hogy „lyrai költésünk, melynek pályáján legtöbbször jelentek meg, még maga is nagyon szűk körű.“ (Minden munkái. III. k. 115. l.) De hogyan is ne lett volna az, amikor oly kicsi térre volt szorítva és pedig egyenesen a művészet szabályai által, hogy valamely derekas, életre való bővülés, szervületes növekvés, tudniillik olyan, mely több mint ernyedés vagy terpedés, egyáltalában lehetlennék mutatkozott. Olvassuk csak épen Kölcey tanait. „A szép s minden vele határos érzés minden kor, hely és éghajlat embereiben egyforma alapvonásokkal tündöklött. Következik, hogy az, a ki a józan izlés magvait keblében hordja, nyomos studium által kifejtván, készíthet magának bizonyos egyetemi, de személyeségi sajátságok s szokásba ment formák által félre nem vezetett mértéket, a mit saját és idegen művekre csatlódás félelme nélkül alkalmazhat (U. o. 96. l.).

Nem azért hozom fel e helyet, hogy czáfoljak, hanem hogy költői állapotokat gyakorlat és elméletben magyarázzak, történeti nyomokon a mai napig levezessek. Mondom azért, hogy Kölcey megjegyzése a lyráról helyes, igaz, de ha panasz van benne, az elméletnek tulajdonítandó. Hogy tehát a panasz megszűnjék, megkelle szűnni a törvénynek is, mert „szokásba ment formák, személyeségi sajátságok“ nélküli dalköltészet, és „szűk körű lyra“ ugyanegy. Megengedjük ugyan, hogy „a szép minden kor, hely és éghajlat embereiben egyenlő alapvonásokkal tündöklék“, de az irodalmak története itt nem áll meg, hanem, mint minden a mi él, megered az egyetemes alpból és fejlődik és folytatja magát új meg új alakulásokban hely, idő és éghajlat szerint az ó és új világ népeinél az ideál szépségei és a regényesség torz alkotásai, mint véghatárok között.

Ez történt a magyar lyrával is. „Ne tartsd áldozatnak, „írja

Berzsenyihez Kazinczy, „némely dolgozataidat kirekeszteni gyűjteményedből. Inkább kevesebb legyen, de mind jó. A meglehetősen poéta művei irtóztatók.“ Hasonlóul Himfyre sujtott epigrammja is a kevesebbségnek ad többséget, midőn tüzre vetteti vele felét, meg felét dolgozatainak; s csak azután zengi reá a dicséneket: „vár az olymposi kar!“ — Vakmerőség nélkül lehet állítani, hogy mai időkben lélek elleni bűnök tartatnék efféle ítéset. Az nem izlés dolga volna többé, hanem személyé, egyéné; annyira eltávoztunk az egyetemes elvtől, oly mélyen mentünk be a különösségekbe, az egyéni határozottság, a személyi magánlét tömkelegébe, a privatissimák titkaiba, a helyiség, vidékiség viszonyaiba, hogy az ítéset midőn körútra indul a szépirodalomban, minden lépten nyomon tarthat tőle, hogy a költőtül a legkeserűbb szemrehányással illetetik minduntalan, a miért dalait bírálván, talán meg is róván, személyes sértésre tántorulhat, akaratja ellenére. A műből többé nem a művészre hajlik a következtetés, hanem a személyre. Félő, hogy mikor a művészet kívánalmait sürgeted s ezek hiányát sajnálod: az erkölcsiéget zaklatod, a mügyöngéje helyett a szívre tapintasz és műbíró helyett komoly szemöldü erkölcsbírónak tekintetel. Innen az ítéset keresztje egy oldalról és a költők ingerlékenysége más oldalról inkább most mint valaha; s igazat szólva, ez nem fejlődés, hanem tulajdonképen szakadás (haeresis), elvtagadás a művészet országában.

Jelöljük ki mégis a helyzeteket. Akkor, az eszményiség elvének tisztelete folytán, igaz, távol tartott magától a költészet minden eselékít, mellékest, ideig óráig valót és ragaszkodott a szükségképihez, az állományihoz, az örökhöz alkotásaiban. Kérdés: ha ez, mint mondva volt, csakugyan egyoldalúság, olyan egyoldalúság-e, hogy vele mint hibával takarózzék az utókor vagy annak épen ellentétét művelvén, igazán művészeti erényt műveljen? Mentsen az ég! — Előbb nő a fa törzse, mint galyai, vagyis akkor kezd bogosodni nem kárával, mikor dereka megerősödött már. Minden intézetet a szabályok hű megtartása őriz inkább, kezdetben hogysem önereje; s az eredmény, melyet nekünk az eszményi elv nyújtott, olyan nagy volt kezdetnek, hogy üdvös volna reá megemlékezni a folytatás pályáján is. Tőle nyerte költészetünk a tanulmányt és művészetet, a szabatoságot és csint, a nyelv és poétai formák tiszta kezelését, szóval műveltségét az

irodalom, mely korább a puszta nyers természet után vette volt pallérozottságát, jöven, a mint jöhetett, magától, miképen esőzések után a föld árja : ott is felfakad, a hol nem kell.

Ha tehát egyoldalúságról valami joggal szó lehet, ez csak a kezdetre, a megújodott irodalomra érthető, mikor benne ki van merítve a 'dolog természete; s egyoldalúság helyett mondj inkább egyszerűséget, mely kevés tartalommal, kevés eszközzel, de átlátszásig tiszta műgonddal, a költészeti eszmének örökös szemmel tartásával csinált művészetet, s legparányibb alkotásán is észre hagyta vétetni a költői szándékot, akaratot, gondolatot. Aztán a mi jó kezdetnek, az nem jó mindig folytatásnak, mert ez amazon tulmenés, koránsem megállapodás; de ha tökéletesen megfeledekzik ez utóbbi amaz elsőről, vagy azt, mi az idők vivmánya, szerzeménye, és így a készet, gyakorlatba és valódiságba átmentet, az elődök hagyományát mulasztja felhasználni, további táplálkozására feldolgozni az ivadék : itt a történet muzsája lép föl komoly tekintélyében bíró gyanánt, s attól, ki előbb jött, nem fogja követelni azt, mi csak az utódok tiszte, tehát a reménybelit; ellenben a későbbi nemzedéket annál szigorubban vonhatja számadásra, mennél inkább megérdemlették volna az uttörők, hogy nyomdokaik szentül tiszteltessenek, erényeik kövétésre méltóul tekintessenek.

Volt alkalmam más uttal kifejezni gondolatimat költészetünk azon korszakáról, mely az ideál elvétől volt ugyan ihletve, gazdagítva, de nem félt, nem irtózott mindamellet kissé el is távolódni attól, s ugyancsak fölvette magába mindazon alkrészeket, melyeket Kölcey és Bajza egyiránt kitagadnak az (egyszerű) szép fogalmából, névszerint a hely, kor és személyiségek határozmányait. Tehát azon költészetünkről mondtam el már a magamét, mely az egyetemes ember mellett dicsőségesen ada helyet a szűkebb körű s annál több határozottsággal, tartalommal bíró különösnek, a nemzetnek is, alkotásaiban. Kiki fogja érteni, hogy Vörösmarty korának költészetéről van szó, mely az idő szerint 1825-től a forradalomig megy, s hősei közé a legünnepeltebb, legméltóbb költőket számítja, kik tartalom és alak dolgában, ugy szólván, mindent elkövettek; s a „szűk körű“ lyrát nagy virágzásig, bővülésig művelték, eszmékkel, gondolatokkal, hazai és népi elemmel gazdagították; és ha mertek távozni az eszményi elv

szabályaitól, de kötelességöknek ösmerték vissza is figyelni azokra s így a lehetőleg egységben tartották a folytatást a kezdettel, a gyakorlatot az elmélettel, a jelent a multtal, miképen az egész eljárást igyekeztem kitüntetni, mintegy látható történeti lépésekben szem elé vázolni (Pesti Napló. 1855. Tárca) körülbelül négy évvel ezelőtt.

E fényes kor eredményei vagyis az idealismustól ily formán kissé távolodott szerencsés költészet oka a mai költészet miatti panasznak. Gondolatott ugyanis: ha Vörösmartynak, Garay és Aranynak megengedett a merev idealismusról eltávolodni: miért volna megtiltva neked, nekem, nekünk? És ment a távolodás szinte a másik végletig feltartóztatlanul, a legjobb hiszemben odáig, hol a mindegyre alábbszálló egyetemiség utoljára mint egyéniség, vastag érzékiségbe lyukad ki s úgy látszó tartalmi gazdagságával elibe vág az ideálnak, s népszerűséget, tekintélyt ví ki a reálnak. A legjobb hiszemben, mondom, mert meg vagyok győződve, egy kettő kivételével, költőink tiszteletre méltó igyekezetéről, de még inkább meg hibás nézeteikről, ferde fogalmaikról, eszthetikai büneikről.

Most már a maga helyén beszélhetünk arról, a mit az ideál-lal szemközt reálnak nevez a tudomány, s költészetben is divatra emel a gyakorlat. — Meggondolván hogy a költészet világa, minden tényleges műveltségi ág felett örök nyilatkozásu eszmei világ, s úgy szólván semmi köze az anyagi természettel más, mint hogy az ebben fölfedezett szépet kiemelje s általa szellemünknek magasb kedvtelést okozzon annál, melyet az étel ital ad; meggondolván továbbá, hogy lényege a forma, s az anyagnak tehát mindenkép hódolattal szükség iránta viselkednie; és meggondolván végre hogy a vallással és bölcsészettel egyrangulag csakis eszmeiségénél fogva lehete magyarázója mindenkor és minden népnél annak, a mit szépnak szeret, ohajt tartatni, mikor az élet vigasztalója, nemesítője gyanánt nézetvén, majdnem vallásos tisztelettel volt minden kor és nép a költők iránt: felötlük azonnal és kérhető: mit keres e világban a realismus mint elv, holott az kölcsönvételnak is elég? Ne vélje senki, hogy e derék kategóriát megtámadván, ellene irtó háborut indítok. Tudom én hogy a realismus és realismus között is van különbség, hogy viseli ez az eszme nyomát, és minden szellemtől, erőtül ment azaz tiszta

anyag nincs. Tudom én, hogy például a bornak realizmusában a természet egyik erje, az alkotó munkásság egyik lényege hevül és hevít, hogy ez a lényeg utolsó lépcsőzetben az istenség kebeléből folyamlék alá, s e szerint a mindennapi reál dologban is hat és művelkedik az ideál: mégis elborzadok s legszentebb gondolatomban érzem háborítva magamat, midőn Lisznyainál olvasom, hogy ő, ha bort iszik, istent is iszik; „hisz isten mindenütt jelenvaló“ (Palócz dalok; második kiadás. 95. l.); s reá mutatok a keresett lényre s azt mondom: ez a reál! Aztán ott érzi Lisznyai az istent fejében, lábában, bent a vérben, szívében, a hová beitta; ott ágaskodgyik benne mint kedv, imádság, szerelem. Ez a reál! — Majd utána fogok látni, hogy mennél nyiltabban s részletesebben szóljak e költői szörnyről, mert igazán annyira vitte már emberevő, istenivó anyagiságát hogy, mint Anaxilaosz mondá a görög bujálkodó zenéről, „esztendőnként új csudákat szül mint Lybia“ (Berzsenyi össz. művei 147.)

A reál elv e szerint ott fogja fel a tárgyakat, hol bennök az anyagiság tulnyomó, s nem gondol pedig, mint üressel, tartalmatlannal, a tárgyak nemesb, magasb, eszmei határozmányai-val, vagy a magasb, fensőbb mondományokat is csak anyagban fogadja el, mint ostyában a labdacsot és dicsekszik a sükerrel. Ez aztán népszerű. Mert népszerű a kenyér, meg az isten mint bor; népszerű az anyag. Ezt kézzel fogom, szemmel látom, eszem, iszom; és a nép, mint Vörösmarty pompásan fejezte ki magát, „mindig kész evő.“ De a reál nemcsak a vastag érzékiséggel foglalkozik a költészetben, hanem a legferdebb módon azt is örömmest megteszi, hogy idealizmust hazud, és a testit, az anyagit szebbnél szebb jelzőkkel diszesíti, utoljára istenre viszi, például Petőfinél: „ha e föld isten kalapja“ (hát még mi nem?); és lesz szentté, kis istenné, istenivé minden silányság, hasonlatosan ama Somogyi népdalhoz:

„A te szoknyád olyan tarka :
Az egeket hasogatja.“

Igy jutunk azon felfordultság szemléletére, hogy a mi csakugyan isteni, lehuzatik a porba, a mi por, csakugyan felmagasztaltatik az egekig, melyeket a tarka szoknya hasogat csudálatos módon.

Igy látjuk, hogy a közeles fogalmak, képek egymástól mintegy eltávolodnak, kerülnek egymást, ellenben a messzi esők nagy mohósággal sietnek és szövetkeznek együvé, mikor ama szellemi tér-ségen, mely e távoli képek között fölveti magát, minden jelenet szemcsaló tüneményül mutatkozik, s mint a délibáb nyugtalan elemében a síkság tárgyai, megtörik, vagyis a tető és alap, a kezdet és vég között hiányzik mindig a dolgok dereka, közepe.

Ellentétben az eszmeivel, mely a dolgoknak, ugyszólván a javát, lelkét, lényegét választja ki, a reálnak tetszik a tömeges, a sok, a részletes. Mig amaz talán az étherit pártolja, ennek tetszik a saras (lutulentus : Horác); tudnivaló pedig hogy reálban a formai tökély másodrendűségre van lealázva a szerint a mint a tárgyakat vastagabb oldalról sziveli, és süllyedvén a költői gondolat, utána szükségkép száll alá a kidolgozási gond is, és a nyelv palócszágban, a hangegység süket rimekben, a mozaik (rhythmus) rendetlen zökkenésekben, szóval, a vers prózában oldatlik fel művészeti alakzatából.

Legyen azonban, hogy mikép a természetbuvárnak úgy ne legyen joga a szépművésznak se a kész tárgyak felett, hanem a mi a természetben eléri célját, rendeltetését, hagyassék meg a maga illetetlenségében, mit a művész ecsetének csak utánozni kellessék — mert ez a reál művészet alapelve, legyen! de hogyan leszünk a nyelvvel? Hogyan utánozzuk a nyelvet, az előadást a természetből, hol egy árva értelmes szó sem találhatik az emberén kívül? Ha az ugynevezett ideál költészet semmi egyebet nem hagyott volna is reánk örökül, mint éppen a nyelv, az előadás gondos kezelését, mégis nagy kincset birnánk utána; és ellenkezőleg, ha semmit sem vétett volna is mást a reál fordulat, mint a nyelv és előadás ellen: már is nagy rovása lehetne az itészet előtt, melyet el nem vihetne büntetlenül. Nekem úgy látszik, hogy a nyelv iránti kegyelet, a szabályok körüli fáradozás készsége, a szokás és törvények tisztelete fogy irodalmunkban általánosan. Ám fogyjon! ez a nyelvtudománynak olynemű forrongásai között, minő ez idő szerint nálunk éppen szemlélhető, nincs jelentőség nélkül; leginkább mégis azt jegyzem meg benne, hogy, igen természetesen, ma sokkal többet beszélnek a nyelv tudományos mint szépizeti oldaláról; hanem ez is amaz is hadd menjen a maga útján; de ne fogyjon ám a tisztelet és szépizeti elem

soha is nyelv dolgaiban a költőknél, mert szabályt és törvényt, történeti rokonságot, családi összeköttetéseket fedezhet fel és állapíthat meg a nyelvtudós, de életet, erőt, eszmebíró képességet csak a nyelvművészek adhatnak örökleg, adtak is eleitől fogva minden népnél a nyelvények; azok pedig a költők, szónokok és bölcsészek. — Ha tehát igen szeliden s a legnagyobb kimélettel akarnék is eljárni a legujabb magyar lyra ellen, azaz elhallgatnám az eszme körüli balságokat: lehetlen volna szó nélkül hagyni a nyelv mostoha mellőzését. Hadd álljon itt épen ily értelmű tanítása Kölcseynek ugyancsak a nyelv dolgában. „Minden író, ki a klasszikusság magvait keblében hordja, bizonyos jókori szerelemmel viseltetik a nyelvhez, mi ötlet annak vizsgálatára s mind alkotványában mind külső és belső kincseiben szoros ismeretére vezet. Minden nemzetbeli klasszikus, készített legyen bár prózát vagy verset, ezen oldalról tündökölteti legnagyobb erejét; s ezen tündöklés nélkül, minden másféle legnagyobb ismeret mellett is, a klasszikus nevet elérhetni nem fogja. Nyelvideál azaz a legnagyobb lépcső és kiterjedésű nyelvisméret, izlés és velebánás által a lehetőség tisztává, csinossá, hajlékonyná, jelentővé és erőssé tett nyelv, előadás tehetségével egybekapcsolva, az elengedhetetlen feltétel. Sallustius és Tacitus nem azért nagyobb írók az Augusta historiát szerzett hatnál, mintha fontosabb tárgyakon dolgoztak volna; hanem azért, mert a nyelvideált elérni törekedtek. Ezen nyelvideál . . . mindig bizonyos alkotó lelket teszen fel; mivel minden nagy író a maga ideálját saját keblében önmaga alkotja. . . . E nyelvalkotó tehetség kétségkívül sok lelki erőt teszen fel; az író, ki így alkot, kétségkívül temérdek behatással bír azon tárgyra, a mit czéllá teszen; következésképen ő azt nem mindennapi színekben, nem a közember szempontjából s nem mint közönséges dolgot fogja felállítani. Ezért leszen a klasszikus nyelvén még a legismeretesebb tárgy is ujjá s szokatlan figyelemre méltóvá; midőn a mindennapi ember tolla alól a legfontosabb tárgy is élet és mozgás, szín és erő nélkül tűnik fel, s unalmat terjeszt maga körül“ (Minden munkái III. 112—3. ll.)

Lehet hogy eme kívánalmak igen szigoruakul fognak tekinteni ma, sőt talán fölöslegesnek is tartatni a költészethez, kivált mióta Kazinczytól, ki a versben is nagy előszeretettel volt a tudós nyelv iránt, Berzsenyi felé, ki a „sziv egyszerű nyelvét“ ohajtá

„a szép gondolatok“ öltözetének, hajlott az ízlés, a népköltészet és közélet bányáinak is kiaknáztatása után pedig az ugynevezett népies nyelv hatolt előtérbe: lehet, mondom; de hát ki követel annyit? Bizonyos, miszerint a mi nyelvezetünk talán sok, talán nem sok időre, eltért ama nyelvideáltól, melyet Kölcsey oly nemesen fogott fel és ajánlott, melyet Vörösmarty oly dicsően gyakorlott; s ma már a közizlet nem sürget afféle ideált, hanem sokkal kevesebbet: a szokottat, életbelit, hagyományost, és talán mert ily kevés kivántatik, azért nem tartjuk méltó figyelemben e könnyűt, e keveset sem már; részemről kérdésbe is teszem: vajjon ama nyereség, hogy a népi elem fölsajátításával példákat, sőt példányokat is birunk a szép hazai szólásformákból, pótolja-e ama veszteséget, mely okvetlenül érte irodalmunkat elhanyaglásából amaz elveknek, melyek után népi előképek, minták nélkül is tudtak a mi költői nagyaink oly csudálatraméltó nyelvet teremteni, minő az ódáké Berzsenyinnél, az épószé, dalé Vörösmartynál, Czuczornál. Mert ugy látszik hogy a népi forrás mármár kiapadt, s a népi elem koránsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették. Ugy jártunk vele, mint kí nem is gyanítva jut gazdag örökségbe; nem izzadván, nem nyugtalankodván soha is érette: belé dulakodik a könnyen jött vagyomba és rozsvégekre használja. Ez az a könnyű munka, melyen nincs áldás. Keresünk-e ma költőinknél soha nem hallott új összekötéseket — *junctura nova* — s egyes szavak új oldali felhasználását, belsőbül teremtett szólamot, szólásformát, mely csak addig szokatlan, míg egyszer nem hallottuk? Nem keresünk. De hát minek is keresnénk, mikor azt is meg kell ma holnap köszönni költőinknek, ha el nem rontják azt, a mi kész, a mi életbeli, népi, mindennapi. *Liszniai* nem restelli állítani, hogy a palóczok „gyakran a magánhangzó kihagyásával, mely mégis mintha félig hangzanék, összezsusztatja a szót“ (azaz mássalhangzókat) *p. vé g't v'led, o ly'n e. h. vé get, veled, o ly a n,* pedig isten, ember tudja hogy a palócz inkább a mássalhangzókat morzsolja el az önhangzók mellől, s ezekkel szeret beszélni jobbjára. Kicsi dolog, igaz, de nem esik nagy bátorság nélkül, és mégsem írói, annyival inkább költői erény. Szelestey tovább megy. Ő ugy be van bonyolulva a vidékiességbe, mint alvajáró a hold sugáraiba. Neki

mindegy, akár helyén s helyesen, akár idején kívül s hamisan élt legyen valamely vidékies kifejezéssel. Végire járni, mit jelent, nem tartja méltónak a fáradságra. Példaul ez a tiszai jelző: „kör-mönfont“, melyet, ha jól emlékszem reá, Helmeczy hozott be az irodalomba, és jól, gond dal készítet, derekasan be- végzettet jelent, nála körülbelől ellenkező értelemben használ- tatik :

„Körmönfont az egész világ,
Ujjat huzni nem szeret;
Többet hoz, ha rudja után
Segíti a szekeret.“ (Költeményei. 23. l.)

Hasonlóul az igen tökéletes munka, tudás, véghezvivésre szóló „isten igazában“ népi kifejezésnek ugyancsak ő — a 244. lapon, i m m e l á m m a l, sz ö g r ü l v é g r ü l - f é l e értelmet tulajdonít e szavakkal :

„Nem csak amugy isten igazába : (hanem)
Derekasan állt be a munkába.“

Nem tudom, mivel érdemlette meg költőitől, kik magokat népie- kül szeretik láttatni, a magyar nép, hogy a legszerencsésb szó- lásformáknak, melyeket tőle kaptak, ily gonoszul tekerjék ki a nyakát. Többet is hozhatnék fel; de legyen elég itt ennyi példá- nak okáért. E kevés is tanusítja, hogy nemcsak a nyelvi de ált nem birjuk már, hanem a nyelv szokást is kezdjük felejteni részszerint, s hogy egészen elfelejtsük, nem kell egyéb mint a folytatás. A kezdet meg van téve; s az első lépés után követke- zik a második. Ez már sokkal is könnyebb. — Remélem, Kölcsey főntebbi elveit, tanait jó időben és alkalomra idéztem. A népies- kedésnek is van határa ott, a hol értelmetlenséggé, visszaélésé fajul, a mint kimutattam; birjuk is annyira, hogy bár kissé alább- hagyunk vele, a mint belé jöttünk immár, lesz módunkban foly- tonosan gazdagodni utána, s ha kelleni fog, életszint árasztani belőle szépirodalmunkra; mig az igyekezetért, gondért, lelkiismé- retes bánásért, melyet a nyelvtől megvontunk már eddig, tehát a szünő haszonért, nem tudom ki és micsoda jövendő fog nyuj- tani kárpótlást, ha sokáig így tart.

De költőink tévedése, bukása ugy gondolati vagy eszmei, mint nyelvi avagy előadási oldalról is, nem csuda, nem véletlen-

ség, de sőt inkább elfordíthatlan eredménye abbéli hanyagságunknak, mely szerint a művészi gonddal felhagytunk s a sükert egyenesen a szerencsétől vártuk. Támaszkodhatunk mi szerencsére, a természet adományaira : mind semmi. Kereshetünk hírt, nevet a népszerűség piaazán, de az nem lesz egyéb muló diasóségnél, mely felmaradván példa gyanánt, többet fog ártani, mint használni az utókornak. Senki sem tagadhatja Csokonai, Petőfi szerencsését ; az ellenség is kénytelen bevallani lángelműségöket : mégis meddig nem hivatkozott a gyöngébb rész az elsőre, s meddig fog még hivatkozni az utóbbira? Mert „az utánzás“, mint Kölcsey nagyon helyesen jegyzi meg, „az crősek dolga;“ s a nemerősnek, hogy valamire mehessen, tanulmányra van szüksége. Aztán a lélek nem élhet eszmeiség nélkül; eszmeiség a lelki világ fény- és közép-pontja, melyhez gravitál minden anyag. Törvények és szabályok fölfedezése, módok és lehetőségek eltalálása, ujontiság ingere, az egyéniségnek a körötte levő sokféleségen, a szabad személyiségnek a kültárgyak megrohanásán felülkerekedése, a dolgokkal egyetértő, de azért független munkálkodása, s több ilyen határozmányok egészlete állítja ki és föl e lelki világot, ez eszmei műkört; s gondolható-e, hogy czélt nyer valaha, ki a tudásnak eme vértje, az igazságnak eme fénye nélkül mer indulni költészeti pályán?

Ugy látszik, nekem legalább, hogy költőinkben a törvények és szabályok nemkeresése, nemtanulmányozása óta, fogy a tárgyakat megbíró velebánás ereje; minek ellentétéül amaz igazságnak kell valónak lenni, hogy a belátás neveli az erőt, a képességet. Ugy látszik továbbá, mintha Spanyolország sorsára jutni volna rendeltetésünk, mióta gazdag bányáit fedeztük fel a költőiségnek életünkben, mezeinken és pusztáinkon : elszegényedés. Szolgailag bánnak velünk a tárgyak, nem mi velök; költőibbek, mint a költők. A nyelv a miénk, birtokosok volnánk, s mi vagyunk az övé. Mindezen bizarr állítások, egyenként s összesen a mai költői gyakorlatból vannak kikapva; mert avagy nem ugy indultam-e el, hogy mint különösen magyar költészetről fogok szólni a legujabb lyráról, mely tartalmát valamint formáját egyenlően hazaiságból meríti, fürdik, duskálkodik a magyar elemben : tárgyalásom folytán azonban imé kiderül, hogy messzire távozván az egyetemes műeszmétől, melynek minden, bár legpará-

nyibb dalban is, legalább mint nyelv s előadás, föl kell tetszeni, ugy szintén minden nép és időbeli — tehát magyar és mai — szépek is örök alapjaul, forr- és gyúpontjául kell lenni: azt sem értük el, a mihez oly közel hittük magunkat, tudnillik hogy valamely specificus hazai szépséget alkottunk volna fel, de sőt, megjegyzendő, hogy nemcsak a költészet mint olyan, hanem, a mit ingyen sem véltünk volna, épen a népiesség arany korában, épen a népiesség elhatárizott költői által, a nyelv is meg van fertőztetve, természetéből kifogatva, hogy mellékesekről, minő az izlés dolga, a közérzület kimélése, hallgassak; a mikor, tetszik nem tetszik, be kell látni, hogy a nemzetiség elzárkozott, merev eszméje, rideg felfogása visszavet, hátralök épen azért, mert a végetlent, az egyetemest, minő az eszthetikai szép, bizonyos számú emberiség javára kizárólagosan igyekszik lefoglalni, vagy az eszmét, a lelkiiséget az idő és tér korlátai közé sorompózni, holott mint nemzet nincs emberiség nélkül: ugy nincs hazai szép amolyan egyetemes nélkül, mely az általános emberiségből fakad. Ha mégis volna: az bün; pedig ilyen van Szelesteynél, ki egyenesen bevallja magáról, hogy az ő ideálja egy (hihetőleg magyar) paraszt legény, a mennyiben muzsájává teszi, mondván: „Az én muzsám paraszt legény.“ (Költeményei 165. l.) Nemde az a muzsa ez, kiről már fentebb emlékezém Vajda János bírálója után: „piros pozsgás érzéki szépség, inkább az erő mint a kedély és kellem tündére.“ — Imé az eszme valósággal megtestesült! Szóljak-e róla, pedig szólhatnék, szabad is volna, guny-nyal, mindennel szólani? Hallgatok. Elég, ha ki van nyomtatva.

ERDÉLYI JÁNOS.

A
NEMZETKÖZI JOG
TÖRTÉNETE.

(Harmadik közlemény.) *)

AZ UJKOR AZ UTRECHTI BÉKÉIG.

Azon világtörténeti események, melyek a XV. század második felében új korszak kezdetéül szolgáltak, a nemzetközi viszonyokra is döntő befolyással voltak.

Több rendű nagyfontosságú történet, az európai nemzeteknek előbbi közleményünkben érintett alapokon fejlődött összeköttetéseit még szorosabbra fűzte, az európai államrendszer szervezetét még inkább meggyökeresíté.

Ha Konstantinápoly bevétele után, a classica irodalom ismeretének terjesztése a menekült görög tudósok által, a nemesebb izlés öregbitése, több tudománykedvelő fejedelem hathatós működése, de mindenek fölött a könyvnyomtatás feltalálása, mely Herder jellemző mondása szerint, a világ tudósait mind ugyanazon szellemi társulat tagjaivá avatta, a tudományos élet tökéletes átalakulását idézték elő, mi nem maradhatott befolyás nélkül a nem-

*) Az első közl. a II köt. 104 s köv. l. a második közl. a IV. köt. 173 s k. l.

zetek politikai, társadalmi élete fejlődésére: nem hiányoztak azonkívül még más események sem, melyek közvetlenül lendületet adtak a nemzetközi élet átváltoztatásának.

XI. Lajos Franciaországban egyedországlati hatalma megszilárdítása által, az erők azon öszpontosítását tevő lehetőségé, mely főleg Burgundia egybekapcsolatása után, országa nyomatókát más nemzetek irányában tetemesen öregbíté.

Hason eredményt szült a pyraenei félszigeten a kastiliai és arragoniai királyságok egyesítése, Granada elfoglalása; míg Bátor Károly gazdag örökségének átszállása a Habsburg házra, mihez nem sokára a még sokkal nagyobb jelentőségű spanyol tartományok járultak, az osztrák uralkodó ház hatalmát alig sejdített polczra emelték, nyugat nemzetközi viszonyaira nézve lényeges változást okoztak.

Az olaszországi tartományok, nevezetesen a nápolyi királyság és milanoi herczegség birtoka fölött támadott harcok Francia és Spanyolország közt, melyek e versenytéren mérték erejüket, és Németországot már a milanoi herczegség birodalmi hübérmínőségénél fogva is, közelebből érdekelték, érlelték meg a politikai egyensúly az előtt csak homályos eszméjét.

Franciaország túlsúlyának megtörésére e téren, szemléljük a XV. század vége felé azon messzebb ágazó szövetségeket, melyek az egyensúly részleges fentartására törekednek, majd a túlgazdag Velence felosztását célba veszik; (1508. cambrayi liga) és később azon elkeseredett harcok folytán is, miket I. Ferencz francia király V. Károly versenytársával vivott, a cognaci szent ligában (1526), az arra következő alkudozások szövetkezések és kötésekben mindig az erők egyensúlyozására irányozták működéseiket.

E korban fedezte föl Diaz Bertalan és de Gama Vasco (1486. 1498) a keletindiai tengeri utat; Colon Kristóf (1492.) a világ negyedik részét; ez által Portugallia és Spanyolország birtokai roppant kiterjedést nyertek, az europai társadalmi és államélet érdekei következményeiben alig kimérhető új fordulatot vettek.

A földirati ösmeretek minden képzeleten felül tágultak, a kereskedelem valóságos világkereskedéssé magasult, szokott útjait megváltoztatta; Európában más világrészek terményei meghono-

sulva, új szükségleteket szültek; az arany és ezüst behozatala a magán és közgazdaságban tetemes változásokat idézett elő; azon kívül az európai nemzetek érintkezései és viszonyai gyarmati birtokaik kiterjedése, és azokra vonatkozó folytonos harczaik által tetemes módosítást szenvedtek; az európai egyensúly nemcsak a világrészre szorított, szálai az új világra terjedtek, nagyrészt az abban létező gyarmatoktól függővé vált.

Nem kisebb hatással volt a németországi hitujítás; mert nemcsak az egyházi hatalom átruházása által öregbíté a fejedelmek jogkörét, könnyíté az egyházi javaknak államcélokra fordítását és több egyházi állam világiasítására vezetett, hanem a vallási jogok kivívására és biztosítására folytatott harcok, habár sorvasztólag hatottak a nemzetek beléletére, a német birodalomban majd nem végleg felbontották a politikai egység kapcsolatát, és a vallási szakadás egyáltalán a vallás közösségéből és a pápa közvetítő befolyásából eredt kötelekeket nagy részben megszüntette, a hasonhitűek érdekegységén alapuló újabb szövetekezésekre, a nemzetek bensőbb összeköttetéseire vezettek. „Ou vit en effet alors des Français combattre contre des Français, tandis que des Anglais leur venaient en aide; des hommes nés au fond de la Baltique pénétrèrent jusqu' au coeur d'Allemagne pour y protéger des Allemands dont ils n'avaient jamais entendu parler jusque-là“ ¹⁾.

De a vallásos harcok eme korában, melyben mint báró Eötvös József oly szépen mondja, „Az összes keresztyén emberiséget a vallásbeli átalakulás eszméivel látjuk foglalkodni . . . művészet és tudomány, minden népnek és a kornak minden kitűnő egyéniségei azon nagyszerű mozgalom körébe ragadtattak“ ²⁾ — e korszakban sem némultak el végkép a politikai érdekek, nem veszté el erejét az egyensúly fentartásának eszméje.

Innen magyarázhatók I. Ferencz francia királynak, vallása legbuzgóbb hívének, szövetekezései a németországi protestánsokkal, nevezetesen Móricz szász fejedelemmel (1551) sőt már azelőtt a fényes portáival, mint Szalay e füzetekben részletebben tárgyalá, innen IV. Henrik messzemató tervei az európai

¹⁾ Tocqueville: L'ancien regime et la revolution. 16. l.

²⁾ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása. I. köt. 207. l.

államrendszer átalakítása, állandó béke biztosítása körül; melyek folytán Europa tizenöt közel hasonhatalmú állammal, nevezetesen öt örökös, hat választási fejedelemségre, és négy köztársaságra osztván, azoknak közös ügyei, netalán támadható surlódásai az összes államok képviselőiből alakított szövetséggyűlésen döntettek volna el¹⁾; — innen végre Richelieunek Mazarin által folytatott eljárása a harmincz éves háború alatt, midőn a vallásszabadság örve alatt, Németország saját fiainak vérével vásárolta meg nemzeti egysége megsemmisülését

Ezen háború alkalmával IV. Keresztély dán király az első érvényesítette észak hatását a középeurópai államrendszerre; mit Gusztáv Adolf svéd király sikeresebben folytatván, hit-sorsosainak vallásuk szabad gyakorlatát, hazájának döntő befolyását a béketárgyalásokra előkészítette.

Mig nyugoton az ujonnan keletkezett németalföldi köztársaság, államférfiai bölcsesége, vezérei, tengernagyai vitézsége által mind inkább nagyobb tekintélyre emelkedett, Európa sorsára határozólag befolylni kezdett: északkeleten Oroszország kevéssel Amerika fölfedezése előtt rázta le a mongolok jármát, s folytonos küzdelmekben szomszédjaival, az európai államrendszerre befolyást még nem gyakorolt.

Magyarország a keresztyénség védőfala, a szerencsétlen mohácsi csata (1526) és bekövetkezett pártvillongások után, többé ellent nem állhatván a hatalma zenitjére emelkedett török birodalomnak, ez mind inkább nyugot felé nyomult, és ámbár tengeri hatalma a lepantói csatában megtörtetett (1571), még ezen időszakban szárazon félelmes maradt: az európai államrendszerre azonban kevesebb hatással volt; Franciaországgal kötött szerződésai is leginkább a levantei kereskedésre voltak nagyfontosságúak; és még a XVII. század második szakában a francia csapatok közreműködésében, a lengyelek vitéz segedelmezésében a törökök ellen, némi nyomait látjuk a keresztyén népek érdeksolidaritásának, Mahomed követői irányában.

¹⁾ Lásd: Örök béke eszméje című értekezésemet. Uj Magyar Múzeum 1851—2, I. köt. 9. l.

II.

A westfáliai béke, mely hosszas tanácskozások után 1648. oct. 24. megkötöttet, véget vetett a harmincz éves háborúnak, és közvetlenül ugyan Németország államszerkezetét, de közvetve az összes europai államviszonyzatot illetvén, a nemzetközi jogéletnek új korszakát nyitotta meg.

Általa Németország belső viszonyai új rendezést nyertek, a császár és birodalmi rendek jogi viszonyai határozottabbakká lettek, de a birodalom belső egysége tökéletesen megsemmisült, a történetileg fejlődött területi felsőbbtség törvényesen biztosítva, sőt még kiterjesztve lön; a rendek külföldi szövetségekre fölhatalmazzattak, a birodalmi alkotmány két külhatalom védkezessége alá helyeztetett, ezeknek német szövetségesei területi öregbedést, részben az egyház jószágainak világiasítása által nyertek; a német állam a császári czim és némely jogai fentartása mellett szövetséges állammá alakult.

E szerződés óta, mely a németalföldi és schweiczi köztársaságokat az europai államcsalád teljes jogú tagjainak ismerte el, a vallási érdekek ugyan nem veszték el teljesen politikai jelentőségüket; de a nemzetközi életviszonyok főrugójául többé nem tekinthetők, a területi, kereskedelmi érdekek váltak főfontosságúakká; a vallási harczok helyébe az örökösödési, gyarmati háborúk léptek, míg a francia forradalom az elvek és eszmék tuszáját kezdette.

A westfáliai béke, minden következő szerződésekben egész a francia forradalomig megújítva és megerősítve, az europai államrendszer alapját képezé, melyhez az észak és délnek békéltetését eszközlő olivai, kjöbenhaveni és pyraenei békekötések járultak (1660. 1659.); — általa a nemzetközi jogélet szabályai kiegészítve, mind inkább gyakorlati nyomosságúakká váltak; ezen idő óta az állandó követségek általánosakká, a francia közvetítő nyelv használata közössé, a nemzetközi jog tudományos tárgyalása gyakorlatiabbá lön.

A westfáliai békével új kora kezdődik a nemzetközi jognak, új szaka irodalmának, miért is szükséges tudományos művelésére a középkor óta rövid pillantást vetnünk.

Töredékes tárgyalása első nyomaira azon férfiak irataiban találunk, kik az erkölcstannal és államtudományokkal foglalkodván, a nemzetközi jog főbb elveit is megérinték.

Ma chiavelli, kinek jellemére és munkájára nézve annyira szétágazók a vélemények, a tiszta jellemű, szabadelvű, de nemzetközi nézeteiben némileg szűkkeblű Moore Tamás, Oldendorp, Heming, Winkler, a bölcséleti jogtar. rendszeres művelésének emez előhírnökei, itt is felemlitendők.

Tüzetesebben tárgyalák főleg a harczjog kérdéseit némely spanyol és olasz írók, mire őket honi körülményeik, nevezetesen a gyarmati foglalások körül, a hosszú háboruk folyama alatt fölmerült nehézségek indíták.

Spanyolországban a moralisták közül Victoria Ferencz dömés salamancai hittanár (szül. 1480; † 1546.) „*Relectiones theologicae*“ czimű értekezéseiben¹⁾ az amerikai birtokok jogczimeit tárgyalván, a császárok középkori viláгурalmát, és a pápák földadományozási jogát egyaránt tagadván, a foglalás természetét fejtegeti, a harczjog elméletét megalapítani iparkodik; a háború a védelem szempontjából súlyosabb sértések eseteiben meg van engedve, azok közé a kereskedelmi összeköttetés visszautasítását, a vendégjog megszegését is sorolja; minden hadi kegyetlenkedés és irtó háboru ellen nyilatkozván, a harczjognak természetszerű korlátait az alkalmazandó erőszak szükségében találja, a győzelem mérsékelt használatát a keresztyén szeretet szellemében javalja.

Utóda Soto Domokos (sz. 1494. † 1560) az amerikaik ellen folytatott kegyetlen harczok, és a korában a portugallok által kezdett négerkereskedés határozott ellenzője, az emberiség oly érzékenyen sujtott örök jogainak védelme mellett nemcsak irodalmilag „*De justitia et jure*“ czimű munkájában lépett fel²⁾, hanem mint e tárgy körül Sepulveda és Las Casas Bertalan közt támadt vita eldöntésére V. Károly által kinevezett igazlító, Las Casas emberi véleménye mellett nyilatkozott, és így az ez ügyben kiadott kedvező királyi rendelet főszközlője volt; Suarez Ferencz (szül. 1548.; † 1617.) pedig a természeti és tételes

¹⁾ Ut. kiad. Velenczéb. 1626.

²⁾ Libri X. ad Carolum Hisp. Principem Salam. 1556.

nemzetközi jog különbségét, mennyiben ez utóbbi hosszas szokáson gyökerezik, első érintette meg.

Tüzetesebben a követségi jogot Brunus Conrád (sz. 1491.; † 1563.) „De Legationibus“ (Maynz 1548.) a sz. írásra, római és kánoni jogra támaszkodva, a harcz jogát Bello Péter (sz. 1502. † 1572.) a savoyeni herczeg tanácsosa és hadfőbirája tárgyalá¹⁾, ő a háborúviselési jogot minden független nemzetnek tulajdonítván, annak gyakorlatát csak a sértett fél részéről mondja igazságosnak; a háború megizenését szükségesnek tartja, a harczjog határait kiszabja, és az adott szó szentségét általában, az ellenség irányában is vitatja; a semlegesség és feléledt jog elméletét adja.

Még terjedelmesebben értekezett e tárgyról Ayala Boldizsár (sz. 1549. † 1584.) a spanyol seregek főhadbírája Németalföldön, ki ebbeli munkája első könyvében a harcz törvényeiről általában, tekintettel főleg a rómaiak szokásaira, történetére, másodikában a harcz jogai, harmadikában kötelelességeiről szól. A háború igazságos, ha a jogok védelmére viseltetik; lázadók, tengeri rablók jogos ellenségnek nem tekintendők; a hitetlenek ellen csupán vallásuk miatt harczot kezdeni nem szabad, mert nemcsak az igazhitűek birnak jogokkal, az ily háborút sem a pápa, sem a császár nem igazolhatja tekintélyével; az nem, mert hatalma nem terjed ki a hitetlenekre, ez nem, mert a világ uralma őt nem illeti. Az államok közt bíró nem levén, okára nézve igazságtalan harcz is, ha közhatalom által viseltetik, jogszerűnek tartandó; az egyesek harczdöntő párbaját kárhoztatja; hivatkozással a római jog elveire, a hadfoglyok rabszolgaságát igazolhatónak tartja, ámbár a keresztyénség szelleme folytán az megszüntetve, helyébe a megváltás léptetve lön; az adott szó, a kötött szerződések szentségét védi ugyan, de némi megszorítással a lázadók, bitortlók, tengeri rablókra nézve; a követeket sérthetetleneknek mondja, de a területkivüliség eszméjét még igen szűk korlátok közé szorítja. Ayala, valamint Bello munkáját használta, ugy utódjaira is nyomos befolyással volt.

Azok közül Gentili Alberik (sz. 1551. † 1611.) olasz szár-

¹⁾ Tract. de re militari et de bello. Venet. 1563.

²⁾ De jure et officiis belli libri III. Duaci 1581. Antverpio 1597.

mazásu, az oxfordi egyetem tanára, a harcز jogáról és követségekről két külön munkában értekezett ¹⁾; a nemzetközi jogot az ember természetére, mely szeretetre vezet, alapítja; annak törvényei megsértése háborúra szolgáltat okot, melynek folyamára nézve az erkölcsiség és emberiség javalta enyhítéseket pártolja; a követségekről egész részletességgel szól, területen kivüliségöket még kétségbe veszi. Mint a spanyolok ügyvédje az angol martalékbíróságok előtt, figyelmét e tárgyra is fordítván, szorgalmának köszönhetjük a martalékítéletek első gyűjteményét. A tengerek szabadsága körül e korban támadt vitában az angolok uralmát a környező tengerekre nézve vitatta. Érdemei a nemzetközi jog körül nagyok, tagadhatatlanok, de annak rendszeres művelésének sikeresebb megalapítását, az észjogtan felélesztését Gentilinek, mint honosa Lamprédi tevé, már korlátoltabb hatásánál fogva kortársaira, sem tulajdoníthatjuk.

Ezen dicsőség de Groot Hugót (sz. 1583. † 1645.) illeti. Az ismeretek több ágában, a hittan, nyelvészet, történet és jogtudományban kitünő jártasságú, ifjúságában már a tenger szabadságáról irt értekezésében ²⁾, hazája és minden tengerkereskedő nemzet joga mellett a spanyolok és portugallok igényei ellen lépett sorompóba: utóbb, miután több kitünő hivatalt viselt, vallási surlódások miatt hazáját elhagyni kénytelen, mint menekült Franciaországban Peirese Miklós barátja, Baco munkái szorgalmas buvárlója tanácsát követvén, „De Jure Belli et Pacis Libri tres“ című világhírű munkáját bocsátá közre ³⁾.

Ebben a háborúról, okairól és következményeiről szólván, az állam sőt általános magánjog alapelveit taglalni kénytelenítettvén, valamint a nemzetközi jog tudományában korszakot alkotott, ugy az összes bölcséleti jogtan rendszeres tárgyalásának alapítója lön.

De Groot tudományos készültséget államférfiúi tapasztalással egyesítvén, míg a jogot, mellőzvé minden fellengző szemlélődést, az emberiség társadalmi vonzalmára építé, és a jogszabályo-

¹⁾ De Legationibus Lib. III. Lond. 1583. Han. 1607. — De jure Belli. Oxonii 1588. Han. 1612.

²⁾ Mare liberum seu de iure quod Batavis competit ad indica commercia dissertatio. Lugd. Batav. 1609. és többször.

³⁾ Parisiis 1625. és utóbb számtalanszor. Ut. kiad. London 1853. III. kötet.

kat az emberi természetből származtatja: a történet szavát, a műveltebb nemzetek öszhangzó véleményét is illő figyelembe vette.

Bő olvasottságánál és kora izlésénél fogva egyes állításait, a régiség bölcei és költői idézéseivel megerősíteni iparkodott; mire, ha talán kellettén túl történt is, szépen megjegyzé a híres *Mackintosh*, hogy kimenthető, mivel az igazság, a tudományok és művészetek nagy mestereinek elismerése, hódolata által fényében magasztosságában nyer ¹⁾; és maga de *Groot* a szempontot, melynél fogva tevő, elég világosan jelölte ki: „*Usus sum etiam ad juris hujus probationem testimoniis philosophorum, historicorum, poetarum postremo et oratorum: non quod illis indiscrete credendum sit; solent enim sectae, argumento causae servire, sed quod ubi multi diversis temporibus ac locis idem pro certo affirmant, id ad causam universalem referri debeat; quae in nostris quaestionibus alia esse non potest, quam aut recta illatio ex naturae principiis procedens, aut communis aliquis consensus*“ ²⁾. — Nehezebben lehetne rendszere hiányai ellen védelmezni.

Munkája, számos kiadásban, fordításban, kivonatban elterjedve, általános elismeréssel fogadva, nemcsak elméleti hanem gyakorlati tekintetben is oly nyomos befolyással volt, hogy *Thomasius* de *Grootot* a gondviselés különös eszközének, *Bülau* a nemzetek törvényhozójának nevezé, s míg a múlt század legjelesb jogászáinak egyike *Heineccius* munkájáról ír: „*Opus quo nullum unquam sol vidit illustrius, et quod vivet, quamdiu studiis praeclaris honos inter mortales erit*“; napjainkban az új világ hirneves diplomatája *Wheaton* elismerését következőkben jelenti ki: „*Cette époque si fertile en grands hommes n' en pourtant pas produit de plus illustre par le génie, par la variété de ses connaissances et par l' influence de ses travaux sur les opinions et la conduite de ses contemporains et la postérité*“ ³⁾.

¹⁾ Discours sur l' étude du droit naturel et du droit des gens 14—17. l. (*Royer-Collard* fordításában.)

²⁾ Prolog. 40.

³⁾ *Heineccii Praelect. acad. in Hugonis Grotii Libr. III. ad proemium 1. l. — Wheaton Histoire des progrès du droit des gens. 53. és 54. l.*

III.

A westfáliai béke a nemzetek jogviszonyaiban, de Groot classicus munkája azok felfogása és tudományos tárgyalásában új kort alkotának, melynek első szaka az utrechti békekötésig (1713.) terjed.

Amaz a gyakorlati élet, ez az arra nagy befolyással volt elméletnek talpkövévé képezék; az meghatározta az eseményekre hatással volt tényezők viszonyzatát, ez irodalmilag kifejtve és bővítve irányadólag hatott eljárásukra; a XVII. század diplomatiája gyakran hivatkozott az örökös igazságnak e munkában megalapított elveire, azóta a nemzetközi jognak fejlődése, irodalma művelésével, karöltve járt.

Vezéreszméje az államélet eseményeinek ez időszakban is, az egyensúly fenntartása oly értelemben, miszerint európai állam ne emelkedjék a hatalom oly magas fokára, hogy a többinek függetlensége önállóságára veszélyt árasztathatna.

Ezen eszme érvénye leginkább azon harcokban tünt ki, melyek XIV. Lajos messzeható tervei megakadályozása végett vívottak, melyekben a protestans államok szoros szövetségre léptek az ausztriai házzal azon Franciaország túlsúlya ellen, mely IV. Henrik és Richelieu idejében az érintett ház túlsúlya irányában oly döntőleg működött.

Igy történt, hogy midőn IV. Fülöp spanyol király halála után (1665.) XIV. Lajos a belgiumi tartományok egy részét neje állítólagos öröklési és átszállási jogánál fogva, elfoglalni akarta, (1667.) a kévással azelőtt még ellenséges harcban állott Anglia és Németalföld, Svédországgal ellene hármass szövetséget kötöttek, az aacheni békében foglalásai legnagyobb részének kiadására kényszeríték (1668. maj. 2.), mi által ugyan megóvták az egyensúlyt, de korántsem a történet engedmények folytán, a területi birtok szentségének elvével.

A büszkeségében mélyen megsértett király bosszúháborúját a németalföldi köztársaság ellen (1672.), melyben még Anglia is vele egyesült, Oraniai Vilmos és Ruyter vitézsége mellett, a császár és birodalom, Spanyolhon, Dánia és Brandenburg szövetekezése a lételében fenyegetett köztársasággal, hiúsította meg; a hosszas harcnak a nimwegeni béke vetett véget (1678).

XIV. Lajos terjeszkedései a visszakapcsolatás (reunio) ürügye alatt, német területi foglalásai, Strassburg megszállása, később a rajnamelléki palotagrófsági örökség körüli követelései, a nantesi hirdetmény megszüntetése, a kölni választás, új meg új szövethatározásokra szolgáltatott alkalmat, melyeknek éltető szelleme és lelke Orániai Vilmos utóbb Brittanian király volt, a nélkül, hogy céljokat teljesen elérhették volna, miután XIV. Lajosnak főleg a bécsi nagy szövetség tagjaival kötött részletes szerződéseivel által, Rysviken (1697.) elég kedvező békét kieszközölni sikerült.

Az egyensúly rendszere fentartására irányultak azon tervek, melyek II. Károly spanyol király halála esetére országai felosztása körül, Hágában (1698.), Londonban (1700.) XIV. Lajos, III. Vilmos, és a nagysejű Heinsius által vezetett Németalföld közt megalapítottak.

És midőn II. Károly végrendelete folytán, melyben Portocarrero bíbornok tanácsára azon szándokból, hogy a spanyol korona birtokainak együttmaradását biztosítsa, XIV. Lajos unokáját Anjou-i Fülöpöt nevezé örökösének, amaz hazája és családja érdekei közt választani kénytelenítettvén, ez utóbbiaknak adván elsőbbséget, a koronát elfogadá, az elkeseredett véres harcban, mely annak következtében a császár, német birodalom, Brittanian, Németalföld, Poroszhon, Portugallian és Savoyen egyrészt, másrészt Francia és Spanyolhon közt kitört, és III. Vilmos halála után is Anna utódja és Heinsius által folytatva lön, az egyensúly fentartása volt a vezéreszeme, mely nehogy I. József császár örökös nélküli halála után Károly testvérében az ausztriai ház többi birtokaival a spanyol tartományok is egyesüljenek, 1713. évben eredményezé az utrechti békét, melyet a császár részéről egy évvel később a badeni békekötés követett.

Az utrechti béke az egyensúly támogatására honosított beavatkozási jognak diadalaként tünt fel; az érdekelt népek meghallgatása nélkül akarattjuk ellen történtek az intézkedések, a nemzetek függetlensége, az uralkodó családok öröklési jogai, az európai államrendszer érdekeinek rendeltettek alá; és az alkotmányos Brittanian, a németalföldi köztársasággal kezdet fogott a spanyol nép kívánalmait meghiusítására.

A spanyol monarchia felosztott; az anyaország nagyterje-

delmű tengertúli birtokaival a Bourbon-háznak maradt, azon feltétellel, hogy a francia és spanyol koronák soha ne egyesíthessenek; több melléktartományt nevezetesen Belgiumot, Nápolyt, Milanót az ausztrai háznak kormánya alá rendelték; — a hannoverai ház joga a britt trónra újra el lön ismerve; a savoyeni herczeg királyi méltóságot, a brittek Amerikában területi nagyobodást, a tengeri jog több kételyes elve, mint alantabb látandjuk, meghatározásukat nyerték.

Ismételve megerősítve a délnyugati viszonyok egyik sarkkövét képezé e béke a forradalomig; az egyetlen nevezetes változást az 1738. bécsi béke eszközlé, mely mindkét Sicilia trónját a Bourbon-ház egyik ágának szerzé meg.

E béke alapítá meg Brittanía tengeri túlsúlyát, határpontját jelölé ki a németalföldi köztársaság döntő befolyásának, mely azóta főtényezőként az európai államéletben nem működött. Egyedüli nyereménye azon terhes kitüntetése volt, melynél fogva Belgium néhány várai védelmére őrséget tarthatott.

Ezen korszakba esik még északon a svéd túlsúly megszüntetése, az orosz birodalom átalakulása P é t e r által, a porosz monarchia nagyságának megalapítása; délkeleten a fényes kapu hatalmának hanyatlása; események, melyeknek következményei a következő időszakban válnak hatályosakká.

IV.

A kor általános viszonyai, melyek a diplomatiái tárgyalások szükségét idézték elő, befolyást gyakoroltak a követségi viszonyok fejlődésére.

A követi rangra nézve azon elv, hogy a fejedelmi kövek megelőzik a köztársaságiakat, mind inkább meggyökerezett; okai a fejedelmi méltóság tekintélyében és azon nézetben kersendők, hogy a kik isteni jognál fogva kormányozzák népeiket, felsőbb állásuak azoknál, kik mint a köztársaságok főnökei, hatalmukat a nép nevében gyakorolják. Velence azonban csak a királyok elsőbbségét ismervén el, Németalföld is már a münsteri gyülekezetben ez elvhez ragaszkodott, sőt C r o m w e l l az angol köztársaság korában, a királyság előbbi rangját tartotta meg.

V. Károly császár halála után Francia és Spanyolország

közt az előrangra nézve vita támadt; a trienti zsinaton kezdődött, a westfaliai békegyülekezeten folytatva majd annak feloszlatására vezetett, és 1661. Londonban véres összeütközésre szolgáltatott alkalmat, minek folytán Spanyolhon ünnepélyes követsége által kijelentvén, hogy követei minden versenyt Franciaországgal meg nem jelenésök által kerülendének, ezen ország előrangját elismertnek tekinté, és azt Spanyolország irányában még akkor is fentartá, midőn Gusztáv Adolf svéd király példája nyomán a nimwegeni gyülekezetben a koronás fők egyenlő rangja elismertetett.

Az állandó követségek honosításával a követi területenkivüliség mindinkább határozottabb alakot nyert; egyedül csak a nemzetek szokásain gyökerezvén, és mint de Groot is elismeré, tételes természetű levén ¹⁾, határaitra nézve számos kétség merült fel; így míg Mendoza spanyol követet, összeesküvés vád alapján, Erzsébet angol királynő Gentili és Hottomann tanácsához képest hazájába küldötte, Cromwell Sa Pantaleont a portugalli nagy követnek testvérét gyilkossági büntett miatt halálra íteltette, a területenkivüliséget csupán a követ személyére szorítván, míg azt XIV. Lajos a környékmentesség jogánál fogva még romai követjének szomszéd házaira is fentartani ohajtá, és aziránt a pápai udvarral elkeseredett viszálykodásokba bonyolodott.

A területenkivüliség jogzimei, még inkább a külföldi fejedelmekre nézve állván, az is a nemzetközi jog elismert elvei közé számíttatott; kiterjedése körül azonban nem csekély vitát idézett elő Monaldeschinek Krisztina svéd királynő parancsára történt kivégeztetése Fontainebleauban.

A harczjog e korszak folytonos háborúiban némi megállapodásra jutott; jelleme enyhült, az emberiebb, szelidebb eljárás, főleg Groot ideje óta uralkodóvá lett; habár nem hiányoztak a kivételek, mire nézve a rajnamelléki palatinatus kegyetlen pusztításait XIV. Lajos katonái által (1675. 1682.) megemlíteni elégséges; a hadi foglyokkal bánás mindinkább közeledett a méltanyosság követelményeihez; a magánkiváltás szokása, mely a régiebb idők rabszolgaságára emlékeztetett, helyt engedett az álla-

¹⁾ „Quia jus hoc non ut naturale ex certis rationibus certo oritur, sed ex voluntate gentium modum accipit“ L. II. c. 18. §. 4.

dalmak által eszközölt kicserélésnek, annak példáira már a háborúk tartama alatt is akadunk ez időben. — Az ünnepélyes hadüzeneteket a harczhirdetmények váltották fel, és hosszadalmas okoskodások kifejtése által, Martens szerint, az igazságtalanság is a jogosság öltönyébe igyekezett burkolózni.

A kereskedelem élénkülése és terjedése, a gyakori tengeri harczok, melyek az ellenség kereskedésének megrontására irányultak, a semlegeseknek innen credt megszorításai, bántalmazásai valamint egyrészt a tengeri jog kérdéseinek nyomosságát növelték, másrészt annak fejlődésére is befolyással voltak.

A Consolato del maré-nak a semlegesek kereskedésére vonatkozó elve, miszerint a semleges hajón elvész az ellenséges szállitmány, de viszont az ellenséges hajó elkoboztatása nem eredményezi a rajta levő semleges szállitmánynak elkobozhatását, e korszakban tetemes megszorításokat szenvedett.

XIV. Lajos, ki főleg a nimwegeni béke után gondjait a tengeri kereskedelem és hatalom emelésére fordítá, hogy annak törvényes intézkedések által is nagyobb lendületet adjon, és tengerészeti törvényszékei, alattvalói, katonái számára határozott szabályok létezzenek, 1681. a tengeri jog a martalékok és martalékbíróságokra vonatkozó elveinek rendszeresített kiadását eszközölte, és a régi francia szokásjog, az újabb királyi rendeletek, és francia törvényszéki gyakorlat sommáját eme nevezetes tengerészeti szabályzatában egybefoglalván, azt bíróságainak zsinórmértékül tűzte ki.

Ezen szabályzatában régibb francia szabályok alapján, (1533. 1543. 1584.) a Consolato del mare fenemlített alapelvének első része el lön ismerve, de a másodiknak elmellőzésével kijelentetett, hogy a hajó elvesztével elvész a rajta levő szállitmány; ezen elvet Franciaország általánosnak vallá, mennyiben külön szerződések nem módosítanak; hozzá Spanyolország csatlakozott, míg a többi hatalmak a Consolato régibb elvéhez ragaszkodtak.

Nem hiányoztak azonban szerződési kivételek, melyek az érintett elvek általánosságát módosíták; így már 1604. IV. Henrik francia király a fényes portával kötött szerződésében azon szabályt állítá fel, hogy a lobogó fődözi a szállitmányt azaz a semleges hajón szállított ellenséges vagyont elkobozás alá nem esik.

A semleges lobogó fődöző ereje, mely tengeri háború alkal-

mával főleg a gyengébb ellenséges feleknek lehetségesíté kereskedésök folytatását, annál készebb elismerésre talált több nemzetnél, minél nagyobb jelentőségre emelkedett a tengeri kereskedelem.

A pyrenaei békében (1659.) Spanyol- és Franciaország arra az esetre, ha egyikök harmadik nemzettel háborúba keverednék, a másik pedig semleges maradna, a lobogó fődöző erejét elismerven, az ellenséges hajón találatott semleges vagyont elkobozhatóságát mondák ki, és ekként különös szerződési elvet egyesítettek saját szabályszerű elvökkel.

Főleg azonban Németalföld, melynek kereskedése nagyrészt átszállítási volt, küzdött ez utóbbi elvek minél általánosabb elfogadása mellett, és miután szövetkezése díjául és föltételeként azok elismerését saját számára 1668. Britanniától, a nimwegeni béke alkalmával pedig Franciaországtól kinyerte volna, az utrechti béke után e két hatalommal kötött szerződéseiben azokat újolag megerősítette.

Már azelőtt is Britania különös kedvezményként hasontartalmu szerződést kötött Portugalliával (1654.), s Franciaországgal (1667.), midőn ezzel rövid ideig Németalföld ellen szövetkezett; sőt még azon elvnek is, hogy a hajó elkobozásával el nem vész a szállítmány, alkalmazását szemléljük Franciaország és a Hanzavárosok közt, mely azonban 1716. meg lőn szüntetve; az észak álladalmi maguk közt és Britania iránt, a Consolato szabályát követték.

A kötött szerződések, melyek a semlegesek kereskedését biztosíták, hogy az által az ellenséges felek jogaikban ne csorbítottassanak, a hadi dugárúkat a kereskedési szabadság alól kivették, és azok körét a hadi készletekre szoríták; de már e korban történtek kísérletek azok fogalmának kiterjesztésére; de Groot azon tana, hogy a dolgok e tekintetben három osztályra sorolhatók ¹⁾, olyanokra, melyeknek csak a háborúban, vagy abban egyáltalán nem, vagy a háborúban és azonkívül is hasznát vehetni; az elsők mindig, a másodrendűek soha, a harmadikhoz tartozók szükség esetében elkobozhatók, — e tan, mondjuk, nem oszlathatta szét a felmerült nehézségeket; és a németalföldiek 1652. és 1657. a hajóépítési eszközöket a dugárúk közé számították, mi főleg Své-

¹⁾ Lib. III. c. 1. §. 5.

ziára és Dániára nézve nagyfontosságu, minthogy azon szerekkel folytatják leginkább kereskedésöket; V a l i n tanúsága szerint, a spanyol örökösödési háborúban az ellenséges felek a kátrányt és szurkot is dugárúnak tekinték, és elkobozák.

A dugárúkat szállító hajó, és annak többi szállitmánnya az 1681. évi francia rendelet szerint zsákmánynak nem tartatott; és az e korban Bynkershoek bizonyosága szerint szabálynak tekintetett; Angolhon régibb eljárása szigorubb volt, főleg ha a dugárúk tulajdonosáé volt a többi szállitmány, vagy hamis valomány által eltitkolásuk kísértetett meg; az utrechti békében Angol és Franciaország abban egyeztek meg, hogy a hadi dugárúk elkobozhatók ugyan, de csupán birói eljárás és elmarasztalás után, a hajó azonban többi szállitmányával veszendöbe nem megy.

Az ostromzár alá vett helyekkel a kereskedés általában tilalmasnak tartatott, mit a szerzödések és de Groot egyaránt bizonyitanak; az ostromzárt megszegö hajók elkoboztattak; de mikor lehessen a hajókat erröl vádolni? aziránt szétágaztak a nézetek, mert míg a semlegesek az ostromzárszegést csupán annak áttörési kísérletébe helyezték, a németalföldi rendek 1630. rendelete azt már akkor is bekövetkezettnek állitá, ha az irományokból kiderül, hogy a hajó ostromzárlott kikötöbe szándékozik.

Az ostromzárnak valóságosnak, azaz kirendelt hajók által foganatosítotttnak kellett ugyan lenni, de a hatalom tulsulyának visszaéléseire e tekintetben is akadunk: midön 1652. a németalföldiek a semlegeseket az angolországi, 1689. ugyan csak a németalföldiek és Anglia azokat a franciaországi kereskedés folytatásától végkép eltilták; mi az északi államokat nevezetesen Svécziát és Dániát 1693. jogaik biztosítására kötött szövetségre inditá; miböl világos hogy a XVIII. század hasonnemü eseményei nem voltak történeti előzmények nélkül.

A Consolatonak az ellenséges vagyön elkobozására vonatkozó elvéböl, nem különben a dugárúk körül elismert nemzetközi szabályokból és az állobogókkal való visszaélésekböl a semleges hajók motozásának szüksége önként következett; az ellenszegülö hajók elkobozhatását mind Brittaniamind Spanyol-és Franciaország elismerék; XIV. Lajos rendelete ujlag megerösité;

de a motozással járó nehézségek és késedelmezések elmellőzése végett a középkorban szokásos, kölcsönös védelemre létesített hajócsoportozatok ugynevezett tengernagyságok példájára, a kereskedelmi hajórajok kísérése hadihajók által vétetett foganatba; és Krisztina svéd királyné 1653., V. Keresztély dán király pedig 1688. kijelentették, hogy a kísérés alatt vitorlázó semleges hajók motozásának helye nincsen, a nélkül azonban, hogy eme nyilatkozatuknak gyakorlati érvényt szerezni törekedtek volna; erélyesebben járt el a hatalma tetőpontján állott németalföldi köztársaság, mely 1654. kísérés alatti hajóinak motozását nemcsak sérelmesnek állítá, hanem 1656. Brittanian irányában erőszakkal is megakadályozta, midőn Ruyter hires tengernagya Cadixből Németalföld felé vitorlázó hajócsapatának az angolok által megkísérlett motozásának sikeresen ellentállott, sőt 1657. emez elvnek elismerését is Cromwelltől, de siker nélkül, követelte.

A tenger uralmára nézve a nagy oceán és közel fekvő tenger közötti megkülönböztetés, gyakorlati elismerésre talált; az előbbinek szabadsága az utóbbinak a szomszéd partok területi hatóságától függése, mennyiben ágyúgolyók által védelmezhető, annál fontosabb, mivel a szerint a tengerterület semlegessége határozott meg; — Brittanian igényei azonban a körüle fekvő tengerekre a XVII. században Németalföld és Franciaországgal főleg a tisztelgések szempontjából több surlódásra és összeütközésekre szolgáltatnak okot, míg a németalföldiek azokat többször, nevezetesen a westminsteri békében (1674.) elismerék, Bynkerhoek jellemző állítása szerint: „Usu scilicet maris et fructu contenti, ordines, aliorum ambitioni sibi non damnosae, haud diffulter cedunt“¹⁾.

Dániának a Sundra és Beltre vonatkozó uralmi igényei több rendbeli szerződésre vezettek; azoknak nyomaira már a XIV. században akadunk, midőn a Hanza városokkal számos surlódás és harcokra szolgáltatnak alkalmat, melyeknek eredményéhez képest ezek több vagy kevesebb kedvezésben részesültek; a vámfizetés kötelezettségét 1544. V. Károly mint németalföldi fejedelem a speyeri szerződvényben nyíltan elismerván, az 1558. vámszabályzatban már kiváltságolt és nem kiváltságolt nemzeteket

¹⁾ Quaest. juris publ. L. II. c. 21.

találunk; az elsők közül némely hanzavárosok mint Hamburg, Lübeck, Rostok, Stralsund, Wismar, Lüneburg saját hajóik és szállitányaikra nézve tökéletesen vámmentesek voltak; — a vám-szabályzat változtatása és felemelése a XVI. században és a XVII. elején több szövetkezésre vezetett Németalföld, Svédhon és a Hanza közt, sőt a bremsebröei békében 1645. Dánia, Svécziát teljesen felmenteni kénytelenült, mely jogától azonban ezen ország a fridriksburgi békében (1720.) elesett, és a németalföldiek és brittekkel egyenlő vámpénz alá helyeztetett; Németalföldnek 1649. Dániával kötött igen kedvező megváltási szerződése, kölcsönös egyetértéssel 1652. meg lön szüntette; az ezen alkalommal kötött és 1701. szorosabban körülírt szerződévény majdnem minden későbbi egyezkedések mintául és alapjául szolgált, míg legujabban e vám tökéletes megszüntetése bekövetkezett, miről azonban más alkalommal bővebben szólandunk.

V.

A nemzetközi jog alkalmazásának ily bőségében irodalma is mindinkább fejlődött.

Zouchy Rikárd (sz. 1590. † 1660.) oxfordi tanár és a tengeri főtörvényszék bírása leginkább a római jog mint valamely általános törvénykönyv szabályaira hivatkozva, egyébként pedig de Groot nyomán haladva, tárgyalta a nemzetek jogát¹⁾; Jenkins Leolin (sz. 1625. † 1684.) törvényszéki utódja II. Károly kormánya alatt több nagyfontosságú kiküldetéssel megbízva, a tengerjog többrendű kérdéseire vonatkozó jelentései és ítéletei által annál inkább mozdítá elő a tudományos ismeretet, minthogy Angolhon semlegességi állapotja idején működvén, az igazság és méltányosság elveit követte²⁾.

E két férfin kívül Angolhonban még Selden János (sz. 1584. † 1654.) tengerészeti biztos említendő, ki de Groottal ellenkezőleg, a tenger uralmát „Mare clausum“ czimű munkájában

¹⁾ Juris et judiciü fecialis sive juris inter gentes explicatio. Oxonii 1650. Mog. 1661.

²⁾ Winne : Life of sir Leoline Jenkins Lond. 1724. II. köt.

általában lehetségesnek vitatta, majd különösen Britanniának ebbeli jogát a britt tengerekre történeti védvekkal a legrégebb időt óta bizonyítani iparkodék; nagyobb munkájában a jogot a noachidák hét parancsolatjából származtatván, nagyobb részt a héber nemzet intézményeit nagy tudománnyal tárgyalta, és a természeti és gyakorlati nemzetközi jog különbségét világosan megérintette ¹⁾.

Fontosabb volt Puffendorf Sámuel (sz. 1632. † 1694.) működése, ki a svéd követ házában nevelő, a dánok által letartóztatva, e körülménynél fogva a követségi és így nemzetközi jogok tanulmányozására vezetett, utóbb az összes bölcséleti jogtannak körét felkarolta; míg de Groot főleg a nemzetközi jogra irányozta figyelmét, a tudomány egyes részeinek arányos művelését, különösen a magánjog elveinek tüzetes tárgyalását indította meg; és mint a természet és nemzetek jogának első nyilvános tanítója a heidelbergi, utóbb pedig a lundi egyetemenél Svécziában ezen tanok rendszeres művelésére szóval tollal nyomos hatást gyakorolt.

Híres munkái becsé fölé szétágaznak a vélemények ²⁾; de habár Grootot eredetiségére nézve meg sem közelíté, a világos rendszeres, alapos előadás elismerését nem tagadhatjuk meg tőle, és oly férfiak dicsérete mint Locke, felér sok gáncsoló véleményével; a nemzetközi jog fejlődésére befolyása kevésbé hatályos volt, mint a bölcséleti jogtan többi részeire, minthogy Hobbes az államjog művelésének alapítója nyomán a nemzetek jogát a magánjoggal azonosítá, és ez utóbbinak köréhez az erkölcsan szabályait is sorolta.

Spinoza Benedek (sz. 1632. † 1677.) a jogot Machiavelli és Hobbesként az erőre alapítván, a szerződések sérthetlenségét csak addig állítá fentartandónak, míg az illetők érdeke megkívánja, vagy a veszély, mely miatt köttetnek, tart; tan, melyet Whetson ép oly vizsás mint kárhozatosnak mond.

¹⁾ Mare clausum, seu de dominio maris L. II. Lond. 1636. — De iure naturae et gentium juxta disciplinam Hebraeor. L. VII. Lond. 1640.

²⁾ Element. juris nat. Lib. II. Hagae 1660. — De jure nat. et gentium LL. VIII. Lundi 1672. Ut. kiad Frankf. 1759. — De officio hominis et civis. Lund. 1673. ut. kiad Lips. 1797.

Mevius Dávid (sz. 1609. † 1670.) wismari törvényszéki alelnök, a nemzetek joga előtanában a természeti jog általánosságát, szükségét vitatta; szerzője az isten, ki azt az emberek szívébe ültette; hozzá kiegészítésül járul a tételes jog, mely amazon gyökerezik; annak forrását az ember eszes természetében kell keresni, nem a népek öszhangásában; de ez utóbbi szerződényekben nyilvánulhat, és a nemzetközi jogviszonyokra nézve alkotja a nemzetek származtatott tételes jogát¹⁾.

Rachel Samu (sz. 1628. † 1691.) kielii tanár és a holstein-gottorpi herczeg követje a nimwegeni gyülekezeten, Puffendorf határozott ellene, a nemzetközi jogot tételes természetűnek állítá, és a közhaszonra alapítá; az minden nemzetre vagy csak némelyikére terjed ki, a nyíltan vagy hallgatag kötött szerződényekhez képest²⁾.

A híres Fenélon, ki a hittan, bölcsélet és szépirodalom terén babérokot érdemelt, az europai egyensúly szempontjából, utalva Spanyolhon tulterjeszkedéseire V. Károly és II. Fülöp alatt, a beavatkozás jogszerűségét még akkor is védé, midőn valamely ország hatalmának öregbitése jogos módon történik.

A nagy Leibnitz Godofréd (szül. 1646. † 1716.) ki lángeszével a tudományok több ágára fényt derített, a nemzetek jogát is a diplomatai szerződények gyűjteményével gazdagítá, és annak bevezetésében amannak alapelveiről értekezett.

Thomasius Keresztély (sz. 1655. † 1728.) a jogtudomány nagy reformatora a jog és erkölcsiség megkülönböztetése által a jog fogalmát és körét szorosabban meghatározá, de a nemzetek jogát, Puffendorf nézeteit követvén, a magánjoggal azonos tudománynak tartá.

Végre még e kor irói közöl Textor Farkas János (sz. 1637. † 1701.), Vogel Godofréd és Wicquefort Ábrahám (sz. 1598. † 1682.) említendők, az előbbiek a nemzetek jogának egész körét, az utóbbi, ki mint brandenburgi követ Párisban, utóbb pedig a németalföldi köztársaság titkára, és a lüneburgi herczeg

¹⁾ Prodrömus jurisprud. gentium communis. Lundi. 1671. Ut. kiad. 1686.

²⁾ De jure nat. et gentium dissertationes duae. 1676.

követje, a diplomatiái működést gyakorlatilag ismerte, a követségek jogát statusfogsága ideje alatt, melybe a köztársaság titkai felfödözése miatt jutott, bővebben számos példával felvilágosítva, de határozott elvek nélkül tárgyalá³⁾.

PAULER TIVADAR.

³⁾ Vogel: Allgem. Völkerrecht Frankf. 1668. — Textor: Synopsis juris gentium. Basileae. 1680. — Wicquefort: L'ambassadeur et ses fonctions. Cologne. 1679. III. kiad. Amst. 1746.

A
R O M Á N N Y E L V E K
ALAKULÁSA.

AKADEMIAI SZÉKFOGLALÓ BESZÉD.

Első közlemény.

A Magyar tudományos Akadémia utolsó nagygyűlése által, érdemem feletti kitüntetéssel, a nyelv- és széptudományok osztályának tiszteleti tagjául választatván, az alapszabályok azon rendeletének kívánok megfelelni, mely szerint az ujonnan választott tagok osztályukba tartozó dolgozat felolvasásával széket foglalni köteleztetnek. Két évtized óta a tudományoknak más szakaiban, különösen a politikai és történelmi tudományok körül működvén, több évekig külföldön is tartózkodván, nem volt alkalmam hazai nyelvünk mélyebbre ható tanulmányozásában, sajátos szervezetének és rejtettebb kincseinek kibuvárlásában s a rokon nyelvekkel egybehasonlításában egyenlő lépést tartani azon tisztelt barátimmal és tagtársaimmal, kik velem együtt a magyar akademiának ezen osztályát képezik. E téren, mely újabb időben töb-

bek által annyi buzgósággal, munkássággal s oly kitünő sikerrel
 miveltetett, ezekkel megmérkőzni nem bírok. Székfoglaló érteke-
 zésem tárgyát tehát más téren kellett keresnem. Rövid habozás
 után a román nyelvek alakulását szemeltem ki előadásom tárgyául.
 Ezek a roppant kiterjedésű *ind-európai* vagy helyesebben *árja*
 nyelvcsaládnak egyik legnevezetesebb ágát képezik, a világ felett
 uralkodott római nyelvnek legszebb, legbájosabb hangu leányai,
 a világirodalmat számos halhatatlan becsű remekművekkel ajándé-
 kozták meg; azon nemzetek, melyek e nyelveket beszélik, az
 európai polgárosodásnak és mivelődésnek uttörői voltak s egymást
 felváltva az emberiség szellemi mozgalmának élén állottak. Ezen
 testvér-nyelveknek mily alkotó elemekből alakulását, mintegy
 megszületését szemlélni, első dadogásaikat meglesni, ezeknek
 határozott és szabályos nyelvidomokká képződését figyelemmel
 kísérni, azokban egy részről a közös származásnak, más részről a
 különszakadás és önálló kifejlődésnek eltérő jellemvonásait felis-
 merni, kijelölni azon történelmi mozzanatokat, melyek e nyelvek
 keletkezésére és kifejlésére hatással voltak, nem érdeknélküli ta-
 nulmány, noha magunkra nézve nem oly fontos, nem oly életbe-
 vágó mint saját nyelvünknek, ezen legbecsesb, legféltettebb kin-
 csünknek, tudományos művelése. Ennyit tárgyválasztásom objec-
 tiv igazolására. Alanyi indokolásul legyen szabad megemlítenem,
 hogy noha philologus, nyelvtudós czímét bitorolni nem kívánom
 és jöllehet tanulmányaimat sok ideig más irányban üztem, a ro-
 mán nyelv-család terén egészen járatlan nem vagyok. Gyermek-
 éveim óta különös előszeretettel tanulmányoztam e nyelvcsalád
 legjelesb sarjadékait, a francziát, olaszt és spanyolt,
 irodalmaiknak jelentékenyebb műveit ismerem; a rokon, ugy ré-
 gibb mint újabb nyelvek sem idegenek előttem, ilyenek a *pro-
 vençal* vagy a *langue d'oc*, mely a troubadourok rövid fény-
 korának multával az irodalmi nyelvek sorából lesülyedett közné-
 pies nyelvjárássá, s mint ilyen még most is él Franciaország
 déli tartományaiban, Spanyolország keleti és Olaszország némely
 északi részeiben, továbbá a román *wallon* vagy a *langue d'
 oil* (*d'oui*) mely alapja és szülője az új franczia nyelvnek, végre
 a *portugal* nyelv, mely eredetileg csak *dialectusa* volt a spa-
 nyol vagyis a castiliai nyelvnek, s mint ilyen a Portugalliával

határos Galicia nevű spanyol tartományban még ma is az alsóbb néposztályok nyelve, és csak politikai körülmények s jeles írók, különösen egy ihletett költő, Camoens által emelkedett állami és irodalmi nyelvvé. Könyvtudományom hézagait e téren némileg kiegészítette és kipótolta az élet. A most lefolyó évtized nagyobb részét hazámon kívül töltvén, bejártam több irányban azon országokat, melyeket román nyelvű népek laknak, sok helyen hoszasabban mulattam, érintkezésbe jöttem a felső és alsó osztályokkal s így alkalmam volt nemcsak az uralkodó irodalmi és társalgási nyelvekkel, hanem különböző tájnyelvekkel is a nép ajkairól hangzó, élő szó által megismerkedni. A tájnyelvek, melyek kivált Olaszországban oly számosak és kiképezettek, de Francia- és Spanyolországban sem hiányoznak, egybekötő lánczszemek a rokon eredetű de önállólag kifejlett és elágozott irodalmi nyelvek között, mintegy átmenetet képeznek az egyikből a másikba, s néha meglepő világot vetnek egyes szók és nyelvvidomok átalakulásának processusára, az illető nyelveknek úgy külső, mint belső történeteire.

Az élő hang fontos alkotó eleme, ugyszólván lényege a beszédnek, a nyelvnek, a holt betű azt csak hiányosan pótolhatja. Amaz különösen fontos a nyelvek összehasonlításában. A nyelvek közt létező hasonlatosság vagy különbség tisztábban tűnik ki a kiejtés árnyalataiból, mint az írott vagy nyomtatott szavaknak gyakran tévutra vezető szeszélyes orthographiájából. Egyformán írt szavak néha különbözőleg hangzanak a kiejtésben, és megfordítva. Élő nyelveket tehát, és különösen tájnyelveket, helyesen csak a népek ajkairól lehet tanulni. De kinek volna alkalma, módja és kedve, az irodalmi nyelveken kívül, még számos tájnyelveket is tanulni, e végre vidékről vidékre költözködni s a köznéphez iskolába járni? Erre egy emberélet elégtelen lenne. Ily tanulmányok csak igen töredékesek lehetnek. Töredékes, hiányos és csekély az is mit utazásaim alatt e tekintetben itt ott felszedtem s magamnak feljegyeztem. Egy egy mondat, szó vagy olykor csak egy sajátságos kiejtés néha megütötte fületem, mint egy távol ország nyelvének viszhangja ¹⁾.

¹⁾ Hogy néhány példát említsek Velenczében, hol több ízben és

Efféle véletlen észrevételek fordították figyelmemet azon átmeneti fokozatokra, melyeken áthaladva a latin anyanyelv egy vagy más nemzetnél új nyelvvé alakult, azon törvényekre, melyeket a népekben létező nyelvösztön, talán az éghajlat, külbefolyás és történelmi viszonyok is szabtak az illető nyelvek fejlődésének. Ez gerjesztett bennem kedvet a kérdéssel közelebbről megismerkedni minek folytán az e tárgyra vonatkozó jelentékenyebb munkáka,

mindig hosszasan mulattam, melynek dialectusával tehát leginkább volt alkalmam, Goldoni vígjátékaiból is, megismerkedni, feltűnt hogy az olasz igéknek a *mare* (szeretni) *parlare* (beszélni) *passare* (múlni, keresztül menni) participiuma *amato*, *parlato*, *passato* clejtí to ragát s így hangzik *amá*, *parlá*, *passá*, mi a francia *aimé*, *parlé*, *passé*hoz közeledik. Az olasz *marito*, (férj) *figlio* és *figliuolo* (figyermek) *signore* (ur) s egyéb szavakból kilöketvén a középső betűk, *mario*, *fi*o vagy *fiol* és *sior*-rá változnak, mi a francia *mari*, *fi*ls (régibb kiejtése *fi*, a *fi*s kiejtés újabb divat; provençal formája *filh*) és *sieur* szavakra emlékeztet. Az olasz *c* (magyar *cs*) hang *sziszegő sz* hanggá válik, mint a francziában. Ellenben a latin *mulier*, olasz nyelven *moglie*, Velenczében *muger*, mi kissé eltérő kiejtéssel ugyanaz a spanyol *muger*-rel. Milano és Piemont nyelvjárásaiban még nagyobb közeledést tapasztaltam a francziához és provençalhoz; sok olasz szó ezekben egészen franczia alakot ölt, vagy legalább ahhoz igen hasonlót. Az olasz *cuore* (szív) *vuole* (akar) *ragione* (ész, ok) *garzone* (suhancz, boltos legény, pinczér) *piazza* (tér) *uomo* (ember) *buono* (jó) *certo* (bizonyos) *facile* (könnyű) Lombardiában és Piemontban *coeur*, *veul*, *razon*, *garson*, *plassa*, *om* (provençal forma) *bon*, *gert*, *façil*nak iratnak és francia módon ejtetnek ki; sok szóban a francia nasalis vagy orrhangot is találjuk, mint a felebb említett *razon*, *garson*, *bon* szókbau is. Nápolyban felötlött sok tisztán spanyol szót hallanom s még inkább a latin *Dominus* szó spanyol contractiójának: (*Don*) általános használatát, megszólításban a keresztnevek előtt, szintugy mint Spanyolországban, például: *Don Gaetano*, *Don Antonio*, *Don Maurizio* stb. Ezt Rómában is használják, de nagyobb kitiintetés gyanánt, ott csak papirendi személyt és világiakat közt egyedül hercegi rangukat illetvén e czim. A nápolyival határos calabriai dialectusban a spanyol nyelvre különösen emlékeztet némely hangváltozás, például némely szóban az *f* hangnak erős vagy kettős *h*-val felcserélése mi a spanyol nyelvnek egyik sajátága; így mondatik *fiume* (folyam) helyett *hhume*; s az olasz *gl*-nek oly torokhangra változása, mely a spanyol *x* és *j* betűk hangjához hasonlít.

forgatni kezdtem, névszerint Raynouard¹⁾ és Sismondi²⁾ terjedelmes munkáit, úgy szinte Schlegel Ágoston Vilmosnak ide vágó rövid, de tanulságos, francia nyelvű dolgozatait is³⁾. Így történt, hogy az egybehasonlító nyelvtudomány küszöbén mintegy véletlenül magam is átléptem. Őszintén megvallom, hogy nem szorosán tudományos, még kevésbé irodalmi célú tartottam ekkor szem előtt. Ősztönöm kíváncsiság vagy, hogy illendőbb szóval éljek, tudvágy, célom ennek kielégítése volt. E tanulmányaimban, mint egyáltalában minden tudomány körüli foglalkozásomban, csupán ismeretszerzést és az ezzel szükségesképen járó élvezetet kerestem, nem gondolván hogy fel leszek hívva azokról a közönségnek vagy épen e tudományos testületnek számot adni.

A mondottak szerint tehát nem egészen készületlenül ugyan, de nem oly rendszeres és teljes készülettel fogok tárgyamhoz, minővel kívántam és talán tartoztam is volna, ha előre láthatám vala, hogy a tisztelt akadémia által a philosophiai és politikai tudományok osztályának levelező tagjai közül a nyelvtudományi osztályba fogok áttétetni, s ennél fogva szerencsém s egyszersmind kötelességem lesz e szakba vágó előadással tisztelt tagtársaim közt helyet foglalni.

¹⁾ Raynouard : *Choix des poésies originales des Troubadours* VI. kötet, s ennek első kötetében különösen I. *Recherches sur l'ancienneté de la langue romane*. II. *Éléments de la grammaire de la langue romane avant l'an 1000, précédés de recherches sur l'origine et la formation de cette langue*. III. *Grammaire romane ou grammaire de la langue des Troubadours*. Paris. 1816.

²⁾ Simonde de Sismondi ; *De la Littérature du Midi de l'Europe*. Bruxelles 1837. II. kötet.

³⁾ Schlegel Ág. Vilni. *Oeuvres de M. Aug. Guill. Schlegel écrites en français* III. kötet Lipszében 1846, s ennek második kötetében : *Observations sur la langue et la littérature provençale és De l'Étymologie en général*.

Legujabban Diez Frigyesnek : *Grammatik der romanischen Sprachen*“ czimű, 3 kötetű munkáját is tanulmányoztam át. Német alaposággal és szorgalommal készült munka, melynek roppant anyag- és adathalmazában eddigi általános nézeteimnek megerősítését találtam. A középkori latin nyelv romlásának s a román nyelvekbe szivárgott germán, arab és kelta elemeknek kimutatásában vettem leginkább hasznát. Az első és második kötet, újonnan átdolgozva, 1856 és 1858-ban jelentek meg ; a harmadiknak csak első 1844-diki kiadását használhattam.

De ideje már, hogy előadásom tárgyára áttérjek, melyet két részre fogok osztani; a mai ülésben a kérdést inkább csak történelmi szempontból tekintvén, a nyelvészeti fejtegetéseket pedig jövő alkalomra, talán a csötörtöki ülésre hagyván.

I.

Általánosan tudva van, hogy az Europa déli részeiben otthonos úgynevezett román nyelvek a latin és germán nyelveknek vegyületéből eredtek, miként magok e nemzetek is, melyek azokat beszélik, a római gyarmatosok és latinositott őslakóknak a hódító barbárokkal egybeolvadásából származtak. A nyugati római birodalom felforgatását és a népvándorlást megelőzőt időszakban azon országok, melyekben jelenleg az úgynevezett román nyelvek divatoznak, római tartományok voltak, azokban a római vagyis latin nyelv uralkodott. Italiában, Galliában és az iberiai félszigeten vagyis Hispaniában, ez volt a közigazgatás, az egyház, az irodalom, a felsőbb és miveltebb osztályok nyelve. Feltehető, hogy annak tudása a népnek alsó rétegeibe is terjesztetett az őslakók közé keveredett, nagyobb miveltségű római gyarmatosok által, noha alig szenved kétséget, hogy a római uralkodás ideje alatt is a föld népe közt az őslakosok nyelvei a latin mellett éltek vagy legalább tengődtek, a mindennapi házias közlekedésben és a népköltészetben. Hiszen mai napig is fentartották magokat amaz ősnelvek maradványai: egyrészt Franciaország azon tengerparti megyéiben, melyek az első francia forradalom előtt a *Bretagne* nevű tartományt képezték, az úgynevezett *bretton*, *gael* vagy *kymri* nyelvben, mely a kelta nyelvcsaládhoz tartozik, s rokon Nagybritannia Wales és Cornwall nevű tartományokban, a skót Highlandban és Irlandban itt ott a nép ajkán élő szinte *gael* vagy kelta fajú nyelvekkel. Más részt Spanyolország északi részein, Alava, Biscaya és Guipuzcoában, vagyis az úgynevezett baszk tartományokban, úgy a hajdani navarrai kis királyságnak mind Spanyol- mind Franciaországhoz tartozó részeiben is, fentartotta magát a *baszk*, vagy miként e tartományok lakosai magok nevezik az *eskuara* nyelv, mely hihetőleg Iberia őslakóinak nyelvéből származik, a szomszéd országok és népek nyelv-

veitől és nyelvjárásaitól: pedig úgy szavakra mint nyelvtani idomokra nézve merőben különbözik s egyáltalában semmi élő európai nyelvvel nem vall rokonságot, s épen ezen sajátságos elszigetelt állásánál fogva kegyencz tárgya az ujabbkori nyelvtudósok vizsgálatainak. Hasonló alárendelt viszonyban mint jelenleg ezen ősnyelvmaradványok, vagy a román nyelveknek sokféle dialectusai is, az uralkodó franczia, angol és spanyol nyelvekhez, állhattak régebben az illető országok őslakóinak nyelvei az uralkodó latinhoz, de mégis feltehető, hogy nem voltak minden befolyás nélkül annak átalakulására. Tudjuk hogy a római irodalom legvirágzóbb korában az írók nyelve mellett már létezett egy ugynevezett *lingua rustica* a római birodalom olasz tartományaiban is. A távolabb tartományokat megszállt római legiók és gyarmatosok bizonyosan nem szóltak Cicero nyelvén, hanem a *lingua rusticá*t vagy latin pórnyelvet hozták magokkal s ültették át uj hazájokba. Ehez járulván még az őslakók nyelvének is rontó és bontó hatása a latin nyelvnek mind nyelvtani szerkezetére, mind anyagára, ebből a latin *lingua rusticá*nak többféle különböző dialectusokra szakadása szükségképen következett. Habár a miveltebb osztályok még tisztán irták és beszéllették is a latin nyelvet, annak romlása, idegen szókkali keveredése és grammaticai formáinak lassu felbomlása a nép ajkain kétségen kívül már a római uralkodás korszakában vette kezdetét. Az ősnyelvek ezen befolyásának nyomait, habár gyéren, de félreismerhetlenül az ujabbkori román nyelvekben is feltalálhatni, mit előadásom nyelvészeti részében bővebben fogok kimutatni.

A római birodalom bukása és szétdarabolása után a népvándorlás özöne által elárasztott Európában a különböző népfajok összeütközése s utóbb egybeolvadása össze-vissza keverte a különböző nyelveket és nyelvjárásokat, de századok folytak le mielőtt az általános zavarból uj nyelvek fejlődhettek ki, s ez idő alatt az európai népeknek nyelveik, e szó teljes értelmében, nem is voltak. Az V. és X-dik századok közötti időszakban a hódító barbár népek egyes hullámai csaknem szünetlenül egymást nyomták és tolták ki az elárasztott térről, és ekképen elmosták mulékony uralkodásuk és hatásuk nyomait, miként a polgári és társadalmi viszonyokban, úgy a nyelvekben is. A győző és a meghódított népfajok egymás mellett éltek, de sokáig egygyé nem

olvadhattak, keveréket képeztek, de nem vegyületet. Közös érdek nem fűzte egybe, egymást kölcsönös ellenszenvvel, egy részről a megvetés, más részről a gyűlölség érzelmeivel, nézték. Hasonló viszonyban mint a hódító és meghódított népfajok, állottak egymáshoz ezeknek nyelvei is. Érintkezések surlódás, ellenséges összeütközés volt, mellyel egymást rontották, bontották, nem ölelkezés melyből új nyelv származhatott volna. Egyik nyelv sem engedte magát a másik által megsemmisíteni, vagy a maga saját teréről kiszorítani. A hódító barbarok nyelve fentartotta magát a fejedelmek és urak váraiban és kastélyaiban és fegyveres népek táborában, a latin nyelv pedig a leigázott nép ajkain. E példában is kitűnik egy irodalmilag mivelte nyelvnek sulya és ellentárlási ereje. A romai nyelv másfél század alatt a meghódított tartományokban uralkodó, csaknem általános népnnyelvvé lön, s az őslakók nyelvét minden térről könnyű szerrel leszorította, legfeltebb a köznép kunyhóiban és házi körében hagyott számára menhelyet; a german hódítók nyelve ellenben a latin nyelv felett öt századig, sőt mondhatni mai napig sem birt győzedelmeskedni, mert a román nyelvek anyaga ma is kiválólag latin s a german befolyás nyomait csak aránylag igen csekély számu szavakban és a nyelvtani idomok elkoptatásában és feloszlatásában vehetjük észre, mint később látni fogjuk.

A népköltözés s a germán uralkodás első századaiban tehát, mint minden egyébben, ugy a nyelvviszonyokban is véghetetlen zavar és habozás volt. Győzők és legyőzöttek, urak és szolgák nem iparkodtak egymás nyelvét magokévá tenni, megelégedvén azzal hogy egymással érintkezésekben a mindennapi szükségnek némileg megfelelő, nyelvtani vagy épen szófüzési szabályokat nem ismerő, szókeverékkel éljenek, mely nyelvnek nem is nevezhető. Hasonló szabálytalan keveréknyelvek ma is léteznek; például keleten, az úgynevezett *lingua franca*, mely közlekedési eszköz szolgál a külföldi kereskedők és a benszülöttek között, vagy Hayti szigetén a *creol* nyelv, mely grammaticai formáitól kifosztott francia s néhány afrikai eredetű néger szóból összevegyült nyelvegyveleg, írásban soha, csak közbeszédben használtatik, míg a közigazgatás, a hírlapok s miveltebb körű társalkodás nyelve a francia.

A középkor első századaiban, a tudatlanság és eszmesze-

génység ama sötét korszakában, a mindennapi szükségre szolgáló nyelvkeveréknek bő szókincsre vagy szabatos nyelvtani formákra szüksége nem volt. Az úr és szolga közötti viszony kevéssel beérte, a közöttök használt nyelv csak parancs- és hatalomszók kiadására és elfogadására szolgált. A népköltözés szüntelen mozgó folyama, mely egy barbár népséget a másikkal elsepertette, s mindig új meg új, habár rokon de mégis különböző nyelvjárásokat hozott magával, mielőtt az urat váltó szolga nép régibb urának nyelvével megismerkedhetett volna, a közlekedési eszközül szolgáló szóegyvelegnek szabályos nyelvvé alakulására időt nem engedett. Más részt az egyes helységek, megyék és szűk határu tartományok közötti közlekedés hiánya és nehézsége megakadályozta a helyenként divatozó keveréknyelveknek egymáshoz közleledését, simulását, hogy úgy mondjuk rokonulását. Így történt hogy az új nyelvjárások egyes tartományokban, megyékben, sőt helységekben is rideg elszigeteltségben maradtak, egymást nem bővítették, egyformaságra nem vergődhetek; még egy s ugyanazon tájnyelv is, rövid időközökben, tetemesen változott, a mint a népvándorlás új meg új hullámai azon átcsaptak.

Ezek első csirái az alakulandó új nyelveknek. Az élő szóbeli közlekedés szüksége idézte elő és csak ennek kielégítésére szolgáltak; írásra nem használtattak a X-dik századig, melyben a provençal nyelv kezdett állami és irodalmi célokra használatni. Mindaddig azon csekély számú egyének, a kik írni tudtak, a latin nyelvet használták oklevelekben, krónikákban, egyházi és világi költészetben, vagyis oly nyelvet, melyet azon időben latinnak neveztek, mert a barbár népek hosszas uralkodása már gyakorolni kezdte rontó befolyását nemcsak a nép által használt *lingua rustica*-ra, hanem az írói nyelvre is. E sötét korszakban is feltűntek időnként egyes miveltebb elméjű férfiak, egy Eginhard, Alcuin és mások, kik tudományos miveltséggel bírván s az ókor remekíróit szem előtt tartva, tisztább latinsággal írtak mint kortársaik. De ezek ritka kivételek; ők nem is voltak saját koruk emberei és képviselői, hanem az ókor tanítványai; munkáik rég letűnt századok szellemi életének utóhangjai.

De nemcsak az államiratok, okmányok, az egyházi és világi irodalomnak művei, úgy prózában mint versben, írtak hol tisztább hol romlottabb latin nyelven, maga a népköltészet is még a

kilencedik században s a tizediknek elején a közdivattá vált romlott latin nyelven szólamlott meg. Fenmaradt a IX. és X-dik századból egypár népies katonadal latin nyelven, de az alakulóban levő új nyelvekben egy sem. Ez bizonyosága annak, hogy akkoron ezen csecsemő nyelvek, még nem voltak alkalmasak a nép érzelmeinek és gondolatainak kifejezésére, hogy a nép emberei, vagy azok kik a kérdéses verseket a nép számára irták, magok még latin nyelven gondolkoztak, hogy czélszerűbbnek tartották a nép érzelmeire oly nyelv által hatni, melyet romlottságában is mindenki bármilyen hiányosan értett és tudott, mintsem azon keveréknyelvek valamelyikét használni, melyet talán már a szomszéd megyében vagy városban sem értettek volna.

Az említett régi katonadaloikat Sismondi kiadta: *De la Littérature du Midi de l'Europe* című munkájában, Muratori után (*Antiquitates italicae* III. kötet). Költői becsök nincsen: csak annyiban bírnak érdeklél, a mennyiben világot vetnek a korukbeli nyelvviszonyokra és különösen a latin nyelvnek romlottsági stadiumára az illető korban. Az egyik 871-ben készült II. Lajos császárnak katonái számára, kik azzal fejedelmöknek fogságból kiszabadítására buzdították egymást. Lajos császár Olaszország déli tartományáiban hadat viselt a saracenusok ellen, de frigyese Adalfiero, beneventi herczeg, hihetőleg attól tartván, hogy a hatalmas szövetséges őt talán magát akarja birtokaitól megfosztani, vagy személyes gyűlölség által indítatva, a császári vendéget saját palotájában elfogatta s három hónapig fogva tartotta. De a császári seregnek Olaszország különböző részein elszórt katonái e hirnek hallatára egybegyűltek, Benevento felé indultak, a beneventi herczeget a fejedelmi fogolynak szabadon bocsátására kényszerítendők; mely alkalommal a császári sereg harczosai a kérdéses versek által, melyekben az urokon, vezérökön elkövetett méltatlanság iratik le, egymást harcra és boszúra ingerelték. E katonának érdekessége mint mondám épen a nyelvnek teljes romlottságában áll. Benne a latin nyelv oly állapotban tűnik fel, midőn már megszűnt a régi nyelv lenni, de újjá még nem alakult át. Idegen, barbár szóelemeket még keveset találunk benne, sem új nyelvtani formákat. Még a régi latin grammaticai formákra akadunk e versekben, a szók különféle hajlításokban fordulnak elő, de ezek csaknem minden sorban ferdén vannak alkalmazva,

egymással felcserélve. Látszik belőle hogy a nép a latin szókat vagyis szógyököket még igen, de a szóknak egymáshoz viszonyát kifejező hajlításokat már nem értette, hogy a latin nyelv reá nézve már csak pusztá szóhalmazzá vált, melynek egybefűzésében szabályt nem követett, mert nem ismert. E versekben a szók egymás mellé sorolják, hol egy hol más grammaticai formában, nem a mint a mondat értelme kívánta, hanem a mint a véletlen akarta. A latin nyelv ezzel romlásának végső határát érte el, melyen nem volt megállapodás. Azon túl lépve már új nyelvvé kellett átalakulnia. A népek nyelvösztönének fel kellett ébrednie, a formátlan szavak chaoszába némi rendet és szabályt hoznia, az elkopott és értelmeket vesztett nyelvidomok helyébe újakat léptetnie, az új viszonyok és fogalmak kifejezésére elégtelen szóanyagot is idegen elemekkel bővítenie, szoval a végkép felbomlott régi nyelvet új nyelvvé vagy nyelvekké átalakítania, a mi csakugyan, mint látni fogjuk kevéssel utóbb meg is történt. Mutatványul a IX-dik századbéli nyelvállapotok és különösen a nép ajkain élő akkori latinság ismertetésére, bátor vagyok a kérdéses verseket felolvasni ¹⁾.

A másik általam említett katonaének mintegy félszázaddal később, 924 körül iratott a Modena városát a magyarok megtámadása ellen védni készülő őrség buzdítására Latinsága hibátlanabb mint amazé; látszik hogy írója nem a nép szájában forgó romlott nyelvet használta, hanem régibb irodalmi műveket követett mintául. E versek nyelv tekintetében csak annyiban is érdekesek a mennyiben rajtok az ujjabbkori költészeti formáknak kezdeteit vesszük észre; feltaláljuk ugyan is benne a német vagyis inkább a spanyol költészetben később lábra kapott és közdivattá vált úgynevezett assonantiát, mely szerint a sorok végzavai csak önhangzóik által képeznek rímet, tekintet nélkül a mássalhangzókra, mint például a szóban levő latin költeményben: *vigila, perfida, agmina, candida, numina, jubila, bellica, carmina* s így tovább; ugyanazon rímek vagy assonantiák mennek végig az egész

¹⁾ A kérdéses versek s még egyéb példái a középkori latin nyelv romlásának s az új nyelvek sajátos idomaiba átmenetelének ezen értekezéshez csatolt függelékben találhatók; nem különben a *lingua rustica*-ból fenmaradt vagy legalább annak tulajdonítható némely latin szavak és szóalakok rövid lajstroma is.

költeményen, mint a későbbkori spanyol románczokban. Ennek közlésével nem kívánom tisztelt hallgatóimat fárasztani, mert még igen sok mondani valóm van értekezésem tárgya körül.

Miután a latin nyelvet oly romlottsági állapotában mutattam fel, melyben vagy egészen elvesznie és más nyelvnek helyet engednie, vagy magának új nyelvvé átalakulnia kellett, általmegyek azon történelmi mozzanatok kijelölésére, melyek ezen átalakulást elősegítették. Hogy ez átalakulás mi módon ment véghez, az anyanyelv idomtalanságából miképen fejlődtek ki a leánynyelveknek új idomai, előadásomnak nyelvészeti részében fogom kifejteni.

Mig a népköltözés árja folytonos mozgásban volt s az elpusztított országok külön fajú lakói egymást gyűlölték, kerülték s jobbára csak harcban találkoztak, nyelveik is, mint mondám, mintegy folytonos harcban állottak egymással, egymást kölcsönösen rontották, csonkították, pusztították. Ily viszonyokban, valamint a népek, úgy a nyelvek között is, közeledésről, barátkozásról, assimilatióról szó sem lehetett. De a barbárok hódítási rohama végre meg kezdett állapodni, uralkodásuk egy vagy más országban gyökeret vert, a hódítók az általuk elfoglalt tartományt hazájuknak kezdték tekinteni, a meghódított népek pedig lassanként megszokták a reájok nehezedett, de a megszokás által tűrhetőbbé vált jármot. Bizonyos neme a rendnek és állandóságnak lépett az eddigi általános zűrzavar helyébe. Az elpusztított földet ismét művelni kezdték, a nép nagyobb helységekbe városokba gyűlt össze; a kereskedés, vele együtt gyakoribb és élénkebb közlekedés a szomszéd sőt a távolabb tartományokkal is, ujra lábra kapott. Közös érdekek támadtak a győzők és legyőzöttek, urak és szolgák között. Új ellenséges népeknek, a normannoknak, magyaroknak, araboknak berohanásai, kik ellen a közös hazát közös erővel védelmezni kellett, szorosabban egymáshoz fűzték az együtt lakó külön népfajokat. Mind ezeknek végeredménye az lön, hogy a különfajú népek egybeolvadásából új nemzetek, s ennek folytán új nyelvek is keletkeztek. Kisebb, nagyobb államok alakultak s megszilárdultak, s ezeknek határai között nemcsak az uralkodó és meghódolt népfajok nyelvei, hanem az egész állam területén a lefolyt századok alatt keletkezett sokféle tájnyelvek is, melyek addig a lehető legszűkebb határok közt divatoztak volt, egy közös nyelvvé olvadtak egybe, mely is az előrehaladó pol-

gárisodás és művelődésnek s a gyakoribb közlekedésnek szükségéhez képest mind anyagra nézve bővült, mind határozottabb, rendszeresebb és szabályosabb nyelvtani alakot öltött. Ezen újonnan alakult nyelvek, a napjainkban divatozó irodalmi és államnyelvek elterjedéséhez hasonlítva, még igen szűk körben használtattak s a latin nyelvet az irodalom és államügyek teréről még egy ideig le nem szoríthatták. Oly állásban lehettek a latin nyelv irányában mint mai nap az olasz-, francia és spanyolországi sokféle dialectusok az állam és irodalom terén uralásra vergődött toscanai, új francia és castiliai nyelvek irányában, melyek régenten szinte csak nyelvjárások, dialectusok voltak, hasonló alárendeltségben állván a romlottságá mellett is uralkodó latin nyelv alatt mint azon számos testvér nyelvek, melyeknél utóbb, a politikai és társadalmi viszonyok kedvezése mellett, annyira felebb emelkedtek. A még most is a közn'p ajkán élő dialectusok tehát képét adják az európai, különösen a déleuropai nyelvviszonyoknak a X. század elején. Ekkor kezdett a még egyenjogú új nyelvjárások közül egyik is másik is társain és testvérein felülemelkedni. Kedvező politikai viszonyok, uralkodó családok pártolása, kisebb tartományoknak foglalás vagy békés szerződések útján nagyobb államokká növekedése, vagy kitünő elméknek, lángeszű költőknek és prózairóknak feltűnése voltak azon tényezők, melyek egyes nyelveket a többiek fölé emeltek, azokat a műveltebb társalgás, a közigazgatás közlönyévé, végre irodalmi nyelvekké képezték. De azért kevésbé szerencsés testvéreik is fentartották magokat maiglan alábbrendelt és szűkebb körökben mint a köznép közlekedésének és a népies költészetnek nyelvei.

A germán és latin nyelvek vegyületéből származott számos nyelvjárások közül a X. és XII-dik századok között ily módon öt főnyelv emelkedett ki, és pedig jelentőségre emelkedésöknek időrendje szerint a következők:

1) A *provençai* vagyis az úgynevezett *langue d'oc* déli Franciaországban, nevezetesen a Provenceban, Bozon, az arles-i királyság alapítója és utódai alatt jutott, első testvérnnyelvei között, irodalmi jelentőségre a X-dik század elején. E nyelvnek uralkodását a troubadourok költészete messzire túlterjesztette e kis fejedelemség határain, nemcsak Franciaország minden déli tartományaira egész a Loire partjáig, hanem Olaszországra és a

Pyrenéeken túl Spanyolország nagy részére is; de még Angol- és Németország fejedelmi udvaraiban is viszhangra talált, mert költői és mivelői közé német császárt és angol királyt is sorolt. (Barbarossa Fridrik és Richard coeur de lion).

2) A román-wallon nyelv vagyis a langue d'oïl (d'oui)*) Normandiában, Guillaume Longue-Épée herceg uralkodása alatt keletkezett, kevéssel a provençal nyelv után, a X-dik század közepe táján, s elterjedett Franciaország éjszaki tartományában szinte a Loireig, mely mintegy határt képezett sokáig a langue d'oïl és a langue d'oc között; utóbb a normann hódítókkal együtt általment Angolországba is, hol a meghódított angol-szászok nyelvével vegyülve az újabb angol nyelvet képezte, ebbe is román elemet oltván. Magában Franciaországban abból idő folytán az újabb francia nyelv fejlődött ki, később, a Loiren túl is terjeszkedve, idősebb testvérét a provençal nyelvet a fejedelmi palotákból és a főurak kastélyaiból száműzte a földnépek viskóiba, s egész Franciaországban uralkodó állam- és irodalmi nyelvvé lön.

3) A castiliai nyelv mely eredetileg Spanyolországban csak egy részében, különösen a castiliai királyságban divatozott, honnan nevét is vette, mely a spanyol írók által mai nap is használtatik nyelvök és irodalmuk jelelésére, különös előszeretettel nevezvén azt lengua y literatura castellanának (españolá helyett); így nevezi a spanyol academia is az általa kiadott szótárban és nyelvtanban. A XI. század közepe táján nagy Ferdinand király uralkodása alatt emelkedett jelentőségre a körülötte beszélt sokféle tájnyelvek közül. Utóbb az aragoniai királyság hozzákapcsol-

1) A középkorban e nyelveket az azokban használt igenlő szócska szerint nevezték el, a provençalt az oc nyelvének, a francziát az oïl (oui) nyelvének és az olaszt a si nyelvének mondván. Már Dante „De vulgari eloquentia“ című latin munkájában e szerint osztályozza az illető nyelveket: „Alii oc, alii oïl, alii si affirmando loquuntur, ut puta Hispani, Franci et Latini.“ A provençal nyelvet a spanyoloknak tulajdonítja, mert a castiliai nyelvet, mely akkor még szűk körben divatozott nem ismerte, a provençal nyelv pedig Spanyolország keleti részein messzire elterjedett s épen Dante korában még az aragoniai királyságban virágzott, holott déli Franciaországban már hanyatlani kezdett. Egyébiránt a si-t a latin si c-ből, az oc-ot és oïl-t pedig a latin h o c-ből származtatják a nyelvészek.

tatása folytán ebben is leszorítván az államügyek és az irodalom teréről a provençal, vagy mint ott neveztetett a limousin nyelvet, végre a móroknak végképeni legyőzetése s az országból kiűzetése után uralkodává lón az egész spanyol monarchiában.

4) A portugál nyelv eredetileg csak dialectusa volt a spanyol vagy castiliai nyelvnek s mint ilyen csekély különbséggel Galiciában ma is él a köznép ajkán. Állami és irodalmi jelentőségre a XI-dik század végén vagy a XII-diknek elején kezdett emelkedni, a portugál monarchiának alapítója, Henriquez király és ennek fia Alfonso uralkodása alatt. Végre

5) Az olasz nyelv, mely legelőbb Siciliában I. Ruggiero király alatt a XII-ik század közepe táján kezdett irodalmi nyelvnek indulni, de a siciliai dialectusból kifejlődött miveltebb udvari nyelv (lingua cortigiana) gyenge költői kísérleteit, másfél századdal utóbb, messze túlszárnyalta Dante halhatatlan költeménye a Divina Comedia, mely első rohamra elfoglalta kis hazája, Florenz nyelvének, vagyis a toscanai dialectusnak, az első polczot Italia számos tájnyelvei között, melyről ez mai uapig le nem szállott.

Az itt elsorolt öt román főnyelven és azok dialectusain kívül van még egy, mely ezektől geographiailag távol esik, de nem minden alap nélkül igényt tart reá, hogy a román nyelvek közé soroztassék s ez az oláh, vagy mint magát mintegy per excellentiam nevezni szereti a román, (helyesebben rumún) nyelv. Ez, nincs tagadás benne, szintén leánya a romai nyelvnek, a fentebb elsoroltakhoz azonban már távolabb rokonságban áll, azoknak csak mostoha testvére, mert másik alkotó eleme, úgy szólván szüleje, nem a german nyelv, hanem a romai legiók által megszállott aldunai tartományok őslakóinak, a dákoknak végkép elveszett nyelve. Irodalmi nyelvvé pedig, a szó teljes értelmében mai napig sem emelkedett. Nem hibázok tehát úgy hiszem ha azt jelen vizsgálataim köréből kizárom, mit annál is inkább kénytelen vagyok tenni, mert azt alig ismerem, noha gyermek és ifjúkoromban elég alkalmam lett volna azzal közelebből megismerkednem.

Az angol nyelvbe is a normann foglalás következtében tetemes mennyiségű román elem vegyült, mint már felebb említettem, de azért még sem tartozik a szorosán úgynevezett román nyelvcsaládhoz. Nem leánya a romai nyelvnek, tehát nem is test-

vére az ettől közvetlenül származó román nyelveknek, legfeljebb sógorságban áll velök, ez pedig, közmondás szerint is, nem atyafiság. A szóanyag túlnyomó része germán, a grammaticai formák teljesen azok. A romai elem csak későn és mintegy erőszakosan vegyítettett a már meglehetősen kifejlett angolszász nyelvnek anyaga közé; és pedig a szó teljes értelmében csak közéje vegyítettett, mert azzal mai napig sem olvadt össze. Az angol nyelvnek germán és román elemei csak épen hogy egymás mellett megférnek. Minden szaván a leggyakorlatlanabb szem is első tekintetre megismeri a germán vagy román, vagy helyesebben az angol szász és a francia származás bélyegét. Nem is ősrégiségű anyanyelvek hanem leszármazott, külbefolyások által már átalakított újabbkori leány-nyelvek vegyülete képezte a mai angol nyelvet.

Mielőtt a román nyelvek alakulásának nyelvészeti magyarázatára és fejtegetésére térnék által még egy a nyelvészek közt vitás kérdést kell említenem azt t. i. hogy a latin nyelvnek melyik volt első szülött leánya a román nyelvek közül. Láttuk felebb hogy a provençal nyelv vagy a langue d'oc legelsőbben emelkedett irodalmi és államnyelvvé kedvező politikai és társadalmi viszonyoknál fogva, miből azonban nem következik szükségképen az is, hogy a testvérnnyelvek közül egyik vagy másik nem léphetett volna előbb életbe a nép ajkain és a mindennapi közlekedés terén. Raynouard, ki a provençal nyelv és költészet tanulmányozásának élete nagy részét szentelte, felebb idézett nagy munkájában vagyis inkább munkáiban, mert közös cím alatt megjelent hat kötetében több e tárgyra vonatkozó dolgozatok foglaltatnak, erősen vitatja, és nyomos okokkal, a provençal nyelvnek elsőbbségét. Csakugyan, ha e nyelvnek belső szerkezetét vizsgáljuk és a testvérnnyelvekével egybevetjük, azt találjuk hogy benne a latin nyelvtani idomok még nem annyira koptak el és az új grammaticai formák még kevesbé fejlődtek ki mint amazokban, mi csakugyan régibbségére mutat. Ebben tehát annál könnyebben megnyughatunk, minthogy ez állítást, a X-dik század előtti nyelvemlékek ritkasága mellett, alaposan és meggyőzőleg akár bebizonyítani akár megczáfolni nem igen lehet. De Raynouard még tovább megy, azt állítván, hogy a langue d'oc nemcsak a legrégebb román nyelv, hanem eredetileg minden román nyelvű országok és népek közös nyelve volt, melytől később a többi nyelvek és dia-

lectusok elfajultak és különszakadtak. Ezen állításnak több czáfolói akadtak, különösen Schlegel Ágoston Vilmos egy francia nyelven irt értekezésében : *Observations sur la Littérature provençale*¹⁾ Nem szándékom itt az említett állítás mellett Raynouard és ellene Schlegel által nyelvészeti szempontból felhozott minden okot és idézetet ismételni, mi már magában is egy jókora terjedelmű értekezés tárgya lehetne, csak néhányat említek ezek közül, melyekre Raynouard különös súlyt helyez s melyek különben is történelmi tekintetből érdekeseek.

Raynouard állítása melletti bizonyítványul felhoz egy coimbrai mór királynak 734-ben kiadott, romlott latinságú, barbar szavakkal kevert rendelvényét. (Coimbra mint tudjuk a mai Portugáliának, egyeteméről hírben álló városa). E rendelvényben, mely a keresztyén spanyol fejedelmek által hitők miatt később oly kegyetlenül üldözött mórok vallási türelmének bizonyítványa, Alboacem király, „mint a nazareti népnek Allah által rendelt ura“ keresztyén alattvalóinak saját nemzetökből választandó bírákat ad, a keresztyén isteni szolgálatot zárt ajtók mellett megengedi, sőt a lorbanoi szerzeteseket különös oltalma alá veszi, csak azt követvén ki hogy ezek Allaht, Mahomet profétát és a mór királyokat ne szidják s ne átkozzák. Raynouard ezen oklevél latin szövegéből kiemel néhány szót, melyek a provençal nyelvből valók, s ebből következteti hogy e nyelv a VIII-dik században Spanyolországban és különösen a mai Portugáliában is, divatozott. De a román nyelvekben mai nap is találatnak egymáshoz hasonló szavak, mi természetes következése a közös származásnak. Ellenben Schlegel ugyanezen oklevélben ellenbizonyítványul tisztán spanyol és portugál szavakat jelel ki, melyek ma is divatban vannak, például : *matar*, megölni, *juzgo* bíró (*Juzgo* a mai portugál nyelvben már nem használtatik ugyan, de igen az ebből származtatott ige *juzgar* bírászkodni, mely igének provençal formája *jutjar*). A mór fejedelemnek azon méltányos kívánata, hogy az oltalma alá vett keresztyén papok a mór királyokat meg ne átkozzák, a kérdéses oklevél furcsa latinságában így hangzik: *Bispi de christianis non maledicant reges maurorum*,

¹⁾ Oeuvres de M. Augusto Guillaume de Schlegel écrites en français e publiées par Edouard Böcking. Tome second. Leipzig 1846.

sin moriantur. Bispo, mint származéka a görög-latin episcopus szónak portugál nyelven még ma is főpapot, püspököt jelent, s nagyon különbözik ugyanazon szónak provençal alakjától vesque.

Még egy pár példáját hozom fel azon történelmi és nyelvészeti tényeknek, melyekkel Raynouard hypothesisét támogatni igyekszik. Egy tizedik századbéli frank kronista, Aimoin, azt beszéli hogy Justinian császár a perzsákat, kik elődje Justinus alatt a keleti birodalomnak néhány tartományát elfoglalták volt, megverte s királyukat elfogta. A többit Aimoin saját szavaival mondom el: „Quem (a fogoly királyt) in solio regni juxta se sedere fecit, et ut provincias, quas Romanis eripuerat, sibi restitueret imperavit. Cui ille non, inquit, dabo. Ad haec Justinianus respondit: Daras! Pro cuius novitate sermonis civitas eo loci constructa est, cui Daras nomen est.“ Daras provençal nyelven annyit jelent mint a latin dabis. Ezen történelmi adoma egyedül Aimoin tanúbizonyságán alapszik, az egykoru és későbbi görög írók arról említést sem tesznek. Mi súlya lehet annak mit egy tizedik századbéli francia kronista a hatodik században élt Justinian császár szavairól beszél? Igen furcsa az is hogy a perzsa király tiszta latin nyelven beszél, a görög császár pedig neki provençal nyelven felel. De ha való volna is ez adoma igen sokat bizonyítana, azt t. i. hogy a hatodik században a byzantiumi császárok udvarán a provençal nyelv divatozott, mit józanul senki nem hihet. Nyilván látszik hogy ez adoma nem egyéb mesénél, gyermekes névszarmaztatási kísérlet, hasonló s talán még képtelenebb annál mit Túróczy és Bonfin beszélnek Dézs nevének eredetéről, hogy t. i. midőn Árpád követei Szvatoplugtól kedvező válasszal visszatértek, magokkal hozva Dunavizet és földet, a magyarok e jelképeit a birtokba vételnek mintegy áldva felemelvén háromszor Deust kiáltottak, mely jelenettől a Dézs helynév venné eredetét. (I. A magyar vezérek korát Szabó Károlytól a Bud. Sz. IX. és X-dik füzetében). — Egy másik adoma, melyet Raynouard állítása mellett felhoz, de melyet Thierry is említ az avarok történeteiben (I. ennek fordítását Csengery Antal Történelmi tanulmányaiban) már nagyobb történelmi hitelességű. A hatodik század vége felé Mauritius görög császár hadvezére Commentiolus hadat viselvén az avarok ellen, történt egy éjjel hogy egy podgyással megrakott öszvér vezetője a sötétségben társaitól el-

távozott. Ezek utána kiáltottak: „Torna, torna, fratre, retorna!“ Mire Commentiolus hadnépe, közel vélvén az ellenséget, megrémült és futásnak indult. A byzanci történetírók, kik e jelenetről említést tesznek, az idézett szavakat görög betűkkel írván azt adják hozzá, hogy a kiáltásukkal e szerencsétlen rémulést okozott katonák hazai nyelvükön szólottak. Az idézett szavakat közelebből vizsgálván azt találjuk hogy a *torna, retorna* szók szabályszerű parancsoló módja a latin *tornare* igének, mely a római *classicus* írók által nem használtatott ugyan, de a középkori latinságban gyakran előfordul s hihetőleg még a romai *lingua rusticá*ból származik. Ez ige általment a román nyelvekbe, de nem csupán a provençalba, hanem a testvéryelvekbe is; ol. *tornare*, *ritornare*, sp. *tornar*, *retornar*, fr. *tourner*, *retourner*, megfordulni, visszatérni értelemben. A *fratre* szó csakugyan különbözik a latin *frater*től. *Vocativus* helyett *oblativus*t használtak az illetők. De ha feltesszük is hogy a görög *historicusok* vagy a másolók e szó leírásában nem hibázhattak, ez legfeljebb a latin nyelv kora romlását bizonyítaná, de nem a provençal nyelvnek általános divatozását, vagy a román nyelvek hajdani ugyanazonságát. — Még egy harmadik s utolsó adomát idézek. Nagy Károly korában egy spanyol megbetegedvén Németországba zarándokolt szent Liobe sírjához s ott ki is gyógyult. E szent helyen egy olasz pappal találkozáván vele szóba állt s egymást megértették. *Quoniam linguae ejus, eo quod esset Italus, notitiam habebat*, mond az egykoru író kitől Raynouard ez adomát vette. De ez mit bizonyít? Kétségen kívül a román nyelvek rokonságát, de nem egykori azonságát. Még mai nap is olasz és spanyol, mindegyik saját nyelvén szólva, egymást tolmács nélkül türhetőleg megérthetik s még sem tartja senki, Raynouard maga sem, az olasz és spanyolt ugyanazon egy nyelvnek.

De erősebben mint a régi oklevelekből és krónikákból szedett egyes szavak, melyek különben is gyérebbek és kétebb hitelűek, hogy sem az ellenvélemények bármelyikének biztos támaszul szolgálhatnának, (maga a felebb említett rendelet is, mely körül oly tudós nyelvészeti viták folytak, újabban némelyek által koholmánynak tartatik) meggyőzőbben szólnak, véleményem szerint, a történeti események, politikai állapotok és társadalmi viszonyok, merem mondani az elfogulatlan józan ész, Raynouardnak

amaz állítása ellen. Tudjuk hogy az 5-dik és 10-dik századok között a római birodalom szétbomlása és a déli Európát elborított barbar népözön folytán mily feloszlása és eldarabolása következett be az illető országoknak. Minden apró főnök az általa elfoglalt területen kényúri hatalmat gyakorolt, csaknem függetlenül vezéretől, fejedelmétől vagy királyától, kinek csak hadjárataiban tartozott szolgálatot tenni. Kereskedés, közlekedési eszközök és alkalmak, az országok és népek töredékeit egybekapcsoló közigazgatás, irodalom még nem létezett. Képzeltetni-e hogy ilyen állapotok mellett oly nagy földterületen mint Olasz-, Francia- és Spanyolország, az ezeket elválasztó hegylánczok és tengerek dacára, egy s ugyanazon nyelv divatozhatott volna? Jelenkorunkban, miután csaknem egy évezred óta tágas határú, rendes közigazgatással bíró államok léteznek, a kereskedés, a közlekedési módok a népeket tömegestől baráti érintkezésbe hozták, az előre haladt mivelődés kiegyenlítő, a különbségeket elsimító, assimiláló hatását századok óta gyakorolja, virágzó irodalmak, uralkodó államnyelvek a nemzetek kisebb töredékeit egybekötik, mind e mellett még most is oly farka seregét találjuk az egymástól tetemesen eltérő dialectusoknak. Feltenni hogy a középkor kezdetén, az általános zürzavar, feloszlás és elszigeteltség századaiban, nyelv-egység uralkodott volna azon földterületen, hol most négy uralkodó főnyelven kívül legalább is ötven különböző tájnyelvet találunk, előttem képtelenségnek látszik, mely czáfolatot is alig érdemelne ha ez állítás oly jeles és méltán nagy hírű nyelvtudóstól nem indulna ki mint Raynouard.

Felhozatik ugyanezen állítás mellett, hogy eredetileg minden román nyelv ugyanazon két elemnek, a germán és latin nyelveknek egybeolvadásából származott. Ez általános szempontból tekintve áll, és innen ered azon családi hasonlatosság, azon rokonsági bélyeg, mely valamennyi román nyelven észrevehető. De szenvedhet-e kétséget hogy a romai tartományokat elárasztott soknevű germán népségek, a longobardok, frankok, góthok, vandalok, alanok, suevek stb. magok is, habár germán, tehát rokon fajú, de mégis egymástól némileg eltérő dialectusokkal éltek? Ehez járul még hogy némely országokban más idegen elemek is vegyültek a germán és latin egyveleg közé, nevezetesen az arabok vagy mórok Spanyolországban, mely nemzetnek nyolcz százados uralkodása

által gyakorlott befolyásáról a spanyol nyelvre és irodalomra ez értekezésemnek nyelvészeti részében lesz alkalmam bővebben szólni. Másrészt a görögök és a saracenusok Olaszország déli részeiben és Siciliában szinte hatással voltak az olasz népnyelv alakulására. De a másik alkotó elem, a latin nyelv, miként már ez értekezés elején megjegyeztem maga sem maradhatott az egész római birodalomban egy és ugyanaz, s hihetőleg még jóval a népköltözés kora előtt többféle dialectusokra oszlott. Már a gyarmatosító római legiók is mennyi idegen, nemcsak germán, de szláv elemeket is foglaltak magokban, s nem kellett-e a Róma által meghódított őslakók nyelveinek is befolyást gyakorolni az általok beszélt latin nyelvre? E szerint a római birodalom tartományai-
ban sem a nyelvmesterek sem a tanítványok, vagyis sem a gyarmatosok sem az őslakosok nem szólottak a római classicusok nyelvén, hanem minden tartományban más más sajtószzerűleg el-fajult és megromlott latin dialectuson. A rómaiak bármennyire latinositották az őslakókat rövid uralkodásuk alatt azok nyelveit egészen ki nem irhatták, hiszen amaz ősnelvek maradványait még ma is találjuk úgy a bretagnei kelta mint a baszk nyelvben. Nem mondhatni tehát hogy a román nyelvek mindenütt tisztán ugyanazon két nyelvelem vegyületéből származtak volna.

Azt sem lehet tagadni hogy a provençal nyelv mulékony virágzásának századaiban, mint már említettük, messzire el volt terjedve, nemcsak azon országokban hol mai nap a román nyelvek divatoznak, de még Angol- és Németországban is. Ugy látszott egy ideig hogy a latin nyelv helyébe készült lépni, mint az irodalomnak általános nyelve, Európának miveltségre törekvő minden nemzeténél. De abból hogy a fejedelmek udvarainál, a lovagok kastélyaiban és váraiban s a hölgyek termeiben divatozott és mivelletett, nem következik hogy szintoly kiterjedésben a nép nyelve is volt. Sőt ennek ellenkezőjét tudjuk egész bizonyossággal. Ugyan-azon korban midőn a troubadourok nyelve legnagyobb kiterjedésben mivelletett, már az ifjabb testvérnelvek is jelét kezdték adni létezésüknek költészeti első kísérleteikben. Raynouard maga is a román nyelvnek állítólagos eredeti egy és ugyanazságát nem a troubadour költészet fénykorába, hanem jóval régibb időbe helyezi.

Való az is, hogy a középkori krónikások az illető országok népeinek keverék-nyelvét csak általános kifejezéssel lingua romana,

vagy romanzo, vagy lingua vulgaris névvel nevezik és különböző dialectusokról nem tesznek említést, csak később említenek különbözőtöleg langue d'oc-ot, langue d'oilt, toscanai, castiliai, s egyéb nyelvet és költészetet, midőn ezek már jelentőségre jutottak és irodalmilag miveltettek, azoknak létezését tehát többé ignorálni nem lehetett. De ez sem bizonyít semmit Raynouard hypothesisé mellett. A középkorban az összehasonlító nyelvtudományt, mely a legújabb kornak szüleménye, nem üzték. A középkori írók ellentétben a latin nyelvvel, melyet munkáikban magok használtak, a nép tömege által használt keveréknyelveket, melyek még irodalmilag nem miveltettek, egy közös elnevezésben foglalták össze, tekintetbe nem véve, s hihetőleg nem is ismerve azok sokféle árnyalatait és eltéréseit. Mindegyik csak a maga körében élő népnyelvet ismerte, a távolabb esőkről tudomása sem volt. Nem szólunk-e többnyire mi is általános kifejezéssel francia, spanyol, olasz nyelvről, mintha az illető országokban az irodalom, közgazgatás és miveltebb társalkodás közös nyelvén kívül más nem is léteznék? A nép ajkain élő számos tájnyelvekre pedig csak akkor fordítjuk figyelmünket ha tüzetesen nyelvészeti vizsgálatokkal foglalkozunk.

Ennyi, úgy hiszem, elég Raynouard hypothesisé alaptalanságának kimutatására. Azt említetlenül hagyni nem kívántam mert ő a román nyelvek alakulási történetét illetőleg nagy tekintély. Érdemei a provençal nyelv és költészet ismertetése körül tagadhatatlanok. Ő előtte a troubadourok ezernyi költeményei Francia-, Spanyol- és Olaszország könyvtáraiban, nagyterjedelmű porlepte kézirati gyűjteményekben, felejtve heverték ¹⁾. A nyelv tökéletlen ismerete, a kéziratok hiányai és sajátságos rövidítései miatt e kéziratok csaknem olvashatatlanok voltak, a tudósok által is alig értettek és használtattak, a nagyobb közönségre nézve pedig úgy szólván nem is léteztek. Raynouard volt az első ki e rendezetlen anyagba rendet hozott, a provençal nyelv homályos szerkezetébe világot vetett, költészetének válogatott műveit sajtó útján a közönséggel megismertette. Ő a provençal nyelv- és irodalomnak

¹⁾ Egy francia tudós La Curne de Sainte-Palaye egész életét a troubadourok költeményeinek felkeresésére, leírására és egybegyűjtésére szánva, huszonöt folio kötetből álló gyűjteményt hagyott hátra kéziratban.

mintegy felfedezője. De ezen érdekem nem zárják ki a tévedés lehetőségét. Ő nem egyetlen, nem első példája oly tudósnak, a ki valamely kedvencz tanulmányba elmélyedve, mintegy belészeretve, annak nagyobb fontosságot, kiterjedtebb hatást tulajdonít annál, mely azt valósággal illeti. Hozzá járul még azon nem ritkán tévutakra vezető kivánság, hogy ne mondjam tudós viszketeg, az illető tudományszakban új, meglepő felfedezés vagy elmélet által korszakot alkothatni, mi gyakran a tudományok minden szakaiban. oly állítások és feltevések szülője lett, melyek gyenge támaszokon nyugodván az elfogulatlan kritika érintésére összerogynak. A szak-tudós, előszeretettel mivel tudományának aknáiból sok nagybecsű kincsesel együtt drága ércz gyanánt néha salakot is hoz napvilágra.

Jövő alkalommal tárgyamnak nyelvészeti oldalát fogom vizsgálat alá venni, kimutatván a latin anyanyelv grammaticai szerkezetének mi módon történt átalakulását, nem különben a román leánynyelvek szókincsének honnan származását; legnevezetesebb alkatrészének a latinnak tarka, de mégis minden nyelvben bizonyos szabályokat követő elváltozásait, s az idegen, úgy mint germán, arab és kelta nyelvelemeknek beszívargását s meghonosulását. Előadásomat, a mennyire lehet, oly példákkal fogom világosítani, melyek nyelvészeti fontosságuk mellett némi történelmi érdekekkel is bírnak, világot vetvén az illető kornak és népfajoknak polgári, társadalmi és művelődési állapotára.

LUKÁCS MÓRICZ.

FÜGGELÉK A „ROMÁN NYELVEK ALAKULÁSA“

CZIMÜ ÉRTEKEZÉSHEZ.

A.

Latin versek a IX-dik századból.

Audite omnes fines terre orrore cum tristitia,
Quale scelus fuit factum Benevento civitas,
Lhuduicum comprehenderunt, Sancto pio Augusto.

Beneventani se adunarunt ad unum consilium,
Adalferio loquebatur et dicebant Principi:
Si nos eum vivum dimittimus, certe nos peribimus.

Celus magnum preparavit in istam provintiam,
Regnum nostrum nobis tollit, nos habet pro nihilum,
Plures mala nobis facit, rectum est ut moriat.

Deposuerunt Sancto pio de suo palatis;
Adalferio illum ducebat usque ad Pretorium,
Ille vero gaude visum tanquam ad martyrrium.

Exierunt Sado et Saducto, invocabant imperio;
Et ipse Sancte pius incipiebat dicere:
Tanquam ad latronem venistis cum gladiis et fustibus.

Fuit jam namque tempus vos allevavit in omnibus,
Modo autem surrexistis adversus me consilium,
Nescio pro quid causam vultis me occidere.

Generatio crudelis veni interficere,
Ecclesie quae sanctis Dei venio diligere.
Sanguine veni vindicare quod super terram fusus est.

Callidus ille tentator, ratum atque nomine (?)
Coronam Imperii sibi in caput ponet et dicebat populo:
Ecce sumus Imperator, possum vobis regere.

Leto animo habebat de illo quo fecerat;
A demonio vexatur. ad terram ceciderat,
Exierunt multae turmae videre mirabilia.

Magnus Dominus Jesus Christus judicavit judicium :
 Multa gens paganorum exit in Calabria
 Super Salerno pervenerunt , possidere civitas.

Juratum est ad Sancte Dei reliquie
 Ipse regnum defendendum , et alium requirere.

Magyar fordításban, a mennyire a szöveg homályos értelmét sejt-
 hetni, körülbelül így hangzanék :

IIalljátok, a földnek minden határai, iszonynyal és szomorúsággal,
 milyen büin követtetett el Benevent városában! Lajost elfogták,
 a szent, a jámbor császárt.

A beneventiek tanácsba gyülekeztek : Adalfiero szónokolt, s ök
 azt mondák a fejedeleennek : ha élve elbocsátjuk mi bizonyosan
 elveszünk.

Nagy büint készül elkövetni ezen tartományunk ellen; birodalmun-
 kat elveszi, bennünket semmibe sem vesz; már több rosztat is
 tett velünk, igazságos hogy meghaljon.

Lehurezolták a jámbor szentet palotájából : Adalfiero őt a praeto-
 riumig (tanácsházig) vezette, ő pedig vidámnak látszott mint a
 ki vértanuságra készül.

Sado és Saducto kimentek hivatkozván a császári jogra (?) Ő maga
 pedig a jámbor szent így kezde szólani : mint latorra jöttetek
 reám kardokkal és botokkal.

Volt idő midőn mindnyájatokat segítettelek; most azonban tanács-
 kozva ellenem felkeltetek; nem tudom mi okból akartok
 megölni?

Eljöttem a kegyetlen faj kiirtására (a saracenusokat érti) a szent
 Isten egyházának szeretetétől indítva; az e földön elontott vért
 jöttem megboszulni.

A ravasz kisértő fejére tette a koronát, a néphez imigy szólt : Lám
 én vagyok császár és rajtatok uralkodni fogok.

Örült lelkében azon a mit elkövetett : de az ördög megkinozta és
 a földre ejtette. Nagy embersereg kifutott a csudákat látni.

Nagy urunk Jézus Krisztus itéletet mondott felette : sok pogány
 nép Calabriába tódult és eljutott Salernoig, e városnak elfog-
 lalására.

Megesküdtünk a szent Isten ereklyéire, hogy a birodalmat meg-
 óvjuk és még újat is szerzünk hozzá.

(Simonde de Sismondi : De la Littérature du Midi de l' Europe
 Bruxelles 1837. Tome I. 16-dik lap.)

B.

Az itt mutatványul közlött versek nem egyedül állanak mint tantú a latin nyelv középkori romlásának. Az illető századoknak fenmaradt irataiból és okmányaiból a latin hajlított idomok felcserélésének és ferde alkalmazásának példáit, ha a tér engedné, százanként sőt ezrenként lehetne idézni. Nehányat, minden román nyelvű országból s többféle munkákból vagy okmány gyűjteményekből, a forrás idézése mellett, közölni kívánok mutatványul, — hogy azokból némileg kitűnjék a latin nyelvnek állapota Olasz-, Francia- és Spanyolországban az új román nyelvek keletkezése előtti korszakban :

Gregorius Turonensis (VI ik századbeli franciaországi író) Hist. Eccles. Habebat in servitium suum duas puellas 4. 26. Egredi de Parisius. 6. 34.

Muratorii Antiquitates italicæ Mediol. 1738. De personas nostras servi III. k. 1015. l. (796-ik évből). Habebat casa cum adjacentia sua V. 1009. l. (754-ik évből).

Espanna Sagrada por Florey y Risco. Ed. segunda XIII. k. Venientes ad Gallecia terra XL. 362. l. (757-ik évből). Cepit ad vendere XXXVI. (1015-ik évből). Qui pro emere fuisseut (1085. évből.)

Codice diplomatico di Brunetti: Ad episcopo electus 433. l. (757. évből). Si interrogatus fueris, quomodo dicere habes? 441. l. (715-ik év.) Infra ipsa terrula est uno pero (olaszul körtvefa) 479. l. (730-ik évből).

Tiraboschi: Storia della badia di Nonantola. Mod. 1785. Ad suis manibus detenebat (872-ik évből). Quae mihi pertinet ad abere (habere) 890-ik évből.

Formulae Marculfi a VII. századból: Per nostris oraculis confirmare 1. 4. In ancilla mea tibi generavi. 47.

Marca hisp. Auctore P. d. Marca. Quod ego inde habeo recipere (944-ik év). Conquestum vel ad conquirere (878-ik év). De quibusdam rebus honorare (853-ik évből).

Formulae Mabillonii: Voluntas cum manus nostras robotatas 36. Feci ei, ad dulcissimo nepote 35. De caducis rebus mercari aeterna 24. De lite quem apud mihi abuit 6. Homo apud femina 29.

Santa Rosa: Elucidario das palavras, termos e frases que en Portugal antiguamente se usavao. II kötet Lisboa 1798. Adduxerunt me pro ad morte. I. 341. (943-dik évből).

Mabillonii Annales Ord. Bened. Lucae 1739. Res illas, quae rectas sunt per Petronem (835 ik évből). Canadas duas de vinum (742-ik évből).

Papiri diplomatici ed. Marini: Excepto decem solidos (551-ik év).

Diplomata, ed. Bréquigny et La Porte du Theil:

Licentia habeat supplicare: qui sedent et sedere habebunt 635-ik évből; Hoc sunt villas nostras (721-ik évből). Excepto illos (680. év)

Codice diplomatico di Fumagalli: Tibi vel ad tuisque heredes (774-ik évből).

Histoire de Languedoc t. I. et II. Preuves: Dictas villas cum illorum fines I. 26. (782-ik évből).

Lex salica, ed. Schilter: Si quis admissario ad homine franco furaverit. — De sagitta percutere. — Unum vasum ad apis. (méhkas?)

Codex diplomaticus auctore Lupo Vol. I.: Erogatum fieri debeat (774-ik évből). Qui recta fit per Lioperto (840-ik évből). Repromitto per me et meis heredibus (830-ik évből) sat.

Számos egyéb példáit a latin nyelv romlásának és az új román nyelvvidomokhoz és szófűzéshez közeledésének találhatni Diez Frigyes idézett grammaticai munkájának harmadik kötetében, melyben a román nyelveknek szófűzése tárgyalatik. Onnan szedtem ki én is a felebb idézett példákat, melyekben nemcsak a latin nyelv romlásának szembezőkő jelei érdemelnek figyelmet, hanem még inkább az, hogy e kiáltó hibák magok már az alakulandó új nyelveknek grammaticai és szófűzési sajátosságait tükrözik vissza. Talán érdekes lenne, és szándékom is volt, minden egyes példában az alakulandó román nyelvek formáinak és szabályainak csiráit kimutatni, mi Diez alapos munkájának vezérlete mellett nem is került volna sok fáradságomba. A tudós szerző munkájának illető helyein nemcsak a román nyelvekből idéz számos példákat, hanem a hol lehetett középkori latin krónikákból, törvényekből, formulákból és okmányokból is oly mondatokat, melyek a szóban levő új nyelvszabálynak vagy sajátágnak megfelelnek, mi czélra, mint előszavában mondja, négy ezer régi latin okmánynál többet olvasott át.

De ezen szándékkal, bővebb meggondolás után, ezúttal felhagyok, hallgatóim s illetőleg olvasóim, nem magam iránti kíméletből. Kik a román nyelvek valamelyikét ismerik az idézett példákban az analogiát magok is feltalálhatják, kik pedig nem, azok hosszas, sokakra nézve unalmas nyelvészeti magyarázatok és fejtegetések után sem látnának világosabban. Kit a tárgy érdekel tanulmányaira bő anyagot talál Diez munkájának harmadik kötetében.

C.

Azon latin szók és szóalakok körül is kívánok néhányat mutatványul felhozni, melyek a római classicus nyelvben polgárjogot nem nyertek, hanem vagy úgy említetnek a latin írók által mint *vocabula rustica, vulgaria, sordida*, vagy csak a legrégebb írók (Emnius, Plautus) által használtattak egyszer másszor, vagy pedig a későbbi kor irataiban fordulnak elő, midőn a latin írói nyelv már romlásnak indult s a *lingua rustica* abba is beszívárogni kezdett. Ezen szavakból a román nyelveknek közhasználatu szavai alakulván, ebből kitészik hogy a ro-

mán nyelvanyag nagy részben a romai pórnyelv vagy úgynevezett lingua rusticából vette eredetét. Ilyenek, többek közül a következők :

a c u c u l a (Cod. Theod.). Innen az ol. aguglia, sp. aguja, prov. agulha, francz. aiguille (varrótü).

a c i a r i u m, Glossarium latino-graecum (aczel) olaszul acciaio, sp. acero, port. aço, fr. acier

a e r a m e n, Festusnál és későbbieknél; ol. rame, sp. arambre és alambre, fr. airain, (rész).

a e t e r n a l i s, aeternus helyett, Tertullianánál, ol. eternale, sp. és prov. eternal, fr. éternel. (örökké való).

a v i c e l l a, a u c e l l a, (madárka) Apulejus, Apicius és Varronál. prov. auzel, sp. avecilla, ol. uccello, fr. oiseau.

a u c a, anser helyett. Formulae Marculfi és másoknál; prov. auca, sp. és ol. oca, fr. oie.

a r t i t u s, bonis instructus artibus, Festusnál, úgy Plautusnál is, innen artitarius, artitianus. Ol. artigiano, sp. artesan, fr. artisan, prov. artisier (kézműves).

b a j a, portus helyett; Isidorus : hunc (portum) veteres a bajulandis mercibus vocabant bajas. Ol. baja, sp. bahia, fr. baie (rész, kikötő, tengeröböl).

b a t u a l i a, quae vulgo b a t t a l i a dicuntur, exercitationes militum vel gladiatorum significant, Cassiodorusnál; b a t u e r e mint köznépies kifejezés Plautusnál, Naeviusnál. Innen az ol. battere, fr. battre (verni) az ol. battaglia, sp. battalla, port. batalha, fr. bataille (ütközet).

B a l l a r e (tánczolni) Choreis et ballationibus. Isidorus. ol. ballare, sp. bailar.

b a r u s, b a r o, szabad ember értelemben Leges Sal. Rip. és Alam. Ol. barone, sp. varon, fr. baron.

b u c c a (száj) mint póriás kifejezés említették több latin író által. ol. bocca, sp. és prov. boca, fr. bouche.

b u r g u s, Vegetiusnál de art. mil. castellum parvum, quem burgum vocant, ol. borgo, sp. burgo, fr. bourg. (németül Burg).

c a b a l l u s, a román nyelvekből az equus szót egészen kiszorította. Ol. cavallo, sp. caballo, fr. cheval stb. C a b a l l a r i u s Gloss. lat. gr. ol. cavaliere, sp. caballero, fr. chevalier (lovag).

c a m i n u s, via helyett. Wamba spanyolországi gót királynak egyik okmányában : Quomodo currit in camino S. Petri. Ol. cammino, sp. camino, fr. chemin (út).

c a m i s i a (Hieronymus : „Solent militantes habere lineas, quas camisas vocant.“ Ol. camicia, sp. és prov. camisa, fr. chemise (ing).

c a m p i o n e s, gladiatores pugnatores Gloss. Isid. ol. campione, sp. campeon, fr. champion (bajnok),

c a m p a n i u s, campestris helyett a földmérők által használtatott. Innen ol. campagna, sp. campanna, fr. campagne.

c a p a (köpönyeg) Isidorus : quia quasi totum capiat hominem ol. cappa, sp. capa, fr. chape.

capanna (viskó) *Isidorus, hanc rustici capannam vocant, quod unum tantum capiāt; ol. capanna, sp. cabanna, fr. cabane.*

casale, szinte a földmérőknél major vagy tanya határa, később falu értelemben is használtatott. *Ol. casale (kis falu) sp. és prov. casal (falusi lak, major), casa, domus helyett, általment az olasz, spanyol és provengál nyelvbe.*

catūs, felis helyett Palladiusnál. Ol. gatto, sp. gato, prov. cat, fr. chat (macska).

causa, res helyett Hieronymus; ol. cosa, prov. causa, fr. chose (valami dolog).

cava, caverna helyett, a földmérők által használtatott, ol. sp. port. és prov. nyelven cava, fr. cave (pincze).

colpus, talán colaphus rövidítése, ütés értelmében Leg. Barb.; ol. colpo, sp. golpe, prov. colp, fr. coup.

coquina, culina helyett, Arnobius, Palladius, (Isidorusnál), ol. cucina sp. cocina, fr. cuisine (konyha).

cosinus, consobrinus rövidítése, fem. cosina, Gloss. sangall. Ol. cugino, prov. cosin, fr. cousin.

directum, jus helyett. Form. Marculfi. Ol. diritto, sp. derecho, fr. droit (jog).

drappus, pannus helyett, Leges Alam. Form. Marc. Ol. drappo, sp. trapo, prov. és fr. drap. (posztó).

fata, parca helyett, régi feliratokon. Ol. fata, sp. hada, prov. fada, fr. fée (boszorkány, tündér).

filiaſter, privignus helyett szinte feliratokon, ol. figliastro, sp. hijastro, prov. filhastre, fr. fillâtre.

gamba (lábszár) Glossae cassellanae. Ol. gamba, sp. gamba, prov. gambia, fr. jambe.

gluto, gulosus helyett Festus és Isidorusnál, ol. ghiottone, sp. és prov. gloton, fr. glouton.

impostor, Hieronymus ol. impostore, fr. imposteur (csaló).

focūs, ignis helyett Lex Alam. ol. fuoco, sp. fuego, port. fogo, prov. fuec, fr. feu (tűz).

fontana, fons helyett Lex Longob. De már Columellánál is mint melléknév fordul elő: aqua fontana (kútviz); idővel a melléknév főnévvé lett. Ol. sp. prov. nyelven fontana, fr. fontaine.

fortia és fortia (fortisból) erő értelemben vis helyett Leg. Barb. Ol. forza, sp. fuerza, prov. forsa, fr. force.

forestis (vadászati tilalom alatt álló erdő) a legrégebb középkori latin okmányokban fordul elő péld. Lex Long. ol. foresta, sp. floresta, fr. forêt (nagy erdő). Ez talán a német Forstból származott által a középkori latin nyelvbe.

incincta praegnans, eo quod est sine cinctu, Isidorus, ol. incinta, prov. encencha, fr. enceinte. (terhes nő).

macror, macies helyett Pacuviusnál. Fr. maigreur (soványság).

manducare, edere helyett ol. mangiare, sp. manjar, fr. manger.

matrina, *matrinia* kétféle értelemben fordul elő 1) mint mostoha anya L. Longob. 2) mint keresztanya Capit. Caroli Magni. Ol. *matrigna*, sp. *madrina*, fr. *marraine*.

Minaciae, *minae* helyett csak Plautusnál találhatik. Ol. *minaccia*, sp. *amenaza*, prov. *menassa*, fr. *menace*.

papilio, sátor értelemben Lampridiusnál és más későbbi iratokban. Ol. *padiglione*, sp. *pabellon*, fr. *pavillon*.

paraveredus (*paripa*) Cod, Theod. Cod. Justin. a középkorban *parafredus*. Ol. *palafreno*, sp. *palafren*, fr. *palefroi*.

praestare, *mutuo dare* helyett Salvianus, Venantiusnál, Lex *salica*; ol. *prestare*, sp. *prestar*, fr. *prêter* (kölcson adni).

pilare, *expilare* helyett Ammianusnál. Ol. *pigliare*, sp. prov. *pillar*, fr. *pillar*. (fosztani, rabolni).

pipio (madárka, galamboeska értelemben Lampridiusnál; olasz. *pipione*, *piccione*, sp. *pichon*, fr. *pigeon* (galamb).

plancae dicebantur tabulae planae, Festus; ol. *planca*, prov. *planca*, fr. *planche* (deszka).

propiare, *prope accedere* helyett Paulinus Nolanusnál; ol. *approciare*, prov. *apropchar*, fr. *approcher*.

sanguisuga, *hirudo* helyett. Plinius 8, 10; „*hirudine*, quam vulgo *sanguisugam coepisse appellari* adverto.“ Ol. *sanguisuga*, sp. *sanguiuela*, port. *sanguisuga*, prov. *sancsuga*, fr. *sangsue* (piócza).

sifilare, *sibilare* helyett Nonius szerint elavult szó, francziául: *siffler*.

spatha, széles vasú kard értelemben, hihetőleg a germanoktól vett katonai kifejezés. (ó-német nyelven *Spathe* szinte kardot jelent). Tacitus is használja egyszer Annalisaiban 12, 35: *gladiis ac pilis legionariorum . . . spathis et hastis auxiliarium*. Vegetius pedig *de re militi* azt mondja: *gladios majores, quos spathas vocant*. Ol. *spada*, sp. *espada*, francz. *épée*.

species fűszer értelemben Macrobiusnál¹, Palladiusnál és m. ol. *spezie*, *spezi*, sp. *especia*, fr. *épice*.

testa, koponya értelemben Prudentiusnál. Ausoniusnál, Caeliusnál; ol. sp. és prov. nyelven *testa*, francziában *tête* (fej).

vanare, *vanitare* üres beszéddel ámitani, kérkedni, ol. *van-tare*, fr. *vanter*.

viaticum, utazás értelemben Venantiusnál: *deducit dulcem per amara viatica natam*; ol. *viaggio*, sp. *viage*, *viajata*, prov. *viatge*, francz. *voyage* stb.

L. Diez többször idézett grammaticai munkájának első kötetét, mely a szóalakítást tárgyalja, és ugyanattól: *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, 1856.

E szóaljstromba felvettem oly szóformákat is, melyek csak középkori iratokban, és máshol nem találhatnak, tehát az akkori nyelvromlás szüleményei is lehetnének. De ez esetben ugyanazon szóformák nem vehettek volna gyökeret valamennyi nevezetesebb román nyelvekben, az

egész földterületen hol a római nyelv uralkodott volt, hanem csak szűkebb körben az egyik vagy másik nyelvben és nyelvjárásban. Ha teljes bizonyossággal nem állíthatni is, méltán feltehetni, hogy oly latin szók, melyeknek származékai az olasz, spanyol és francia nyelvekben egyiránt meghonosultak, eredetileg a romai lingua rusticának szókincséhez tartoztak, mely valamennyi római tartományban az alakulandó új nyelvek alapját képezte.

D.

A hang, mint értekezésem szövegében is megjegyzém, a nyelvek lényege lévén, szükségesnek tartom, hogy a kiejtésről is szóljak. A francia és olasz nyelvek kiejtésének ismeretét, úgy hiszem, olvasóimnál feltehetem, ennél fogva csak a nálunk kevésbé ismert spanyol, portugál és provençal nyelvekre szorítom megjegyzéseimet. Csak azon betűk kiejtéséről fogok szólni, melyek hangjaira nézve az illető nyelvek a magyartól eltérnek, s a hangokat a mennyire lehet magyar orthographia szerint fogom kifejezni. Természetes hogy csak az általános szabályt fogom megemlíteni a kivételekre és a tájnyelvek eltérő kiejtéseire nem terjeszkedhetvén, valamint a kiejtésnek azon finomabb árnyéklataira sem, melyeket csak a fül leshet el az élő hangtól, a szem pedig sehogy sem tanulhat meg a holt betűkre szorult írásból.

Spanyol kiejtés.

A magánhangzókra és a diphthongusokra nézve nincs különös megjegyzésem, azon egyet kivéve hogy az u, g és q után, néma marad, például : g u e r r a (háború) olv. g e r r a, q u e b r a n t a r (törni) olv. k e b r a n t á r, vagy kissé lágyabban g e b r a n t á r. Ebben tehát a francia kiejtéshez közelit, mely szerint e szók guerre, qualité így hangzanak : g e r r, k a l i t é ; az olasztól pedig eltér, melyben guerra = g v e r r a, q u a l i t à = k v a l i t á.

B, magánhangzók előtt lágyan hangzik, csaknem úgy mint a magyar v. p. o. S a b i o (büles) olv. szávio.

C, a, o, u előtt és a szótagok végén = k, e, i előtt = dz péld. c r e a d o r (teremtő) = k r e a d ó r, M o l o c = M o l o k, C e r v a n t e s = D z e r v a n t e s z, c i c u t a (bőrök) = d z i k ú t a.

Ç = dz péld. c a ç a (vadászat) = k á d z a.

ch = cs péld. n o c h e (éj) = n ó c s e.

g, a, u, ue és ui előtt mint a magyar g (az u, e és i előtt, néma maradván) e és i előtt a spanyol g, úgy mint a német ch, vagy körül belől mint a magyar kettős h, péld. g o z o (öröm) g ó z o, g u i r l a n d a (virágfüzér) = g i r l a n d a ; M i g u e l (Mihály) M i g e l ; d e g e l o s i a (féltekénység) = h h e l o z i a, g i g a n t e = h h i g g a n t e.

h, ritka kivétellel, a szók elején néma péld. h e r m a n o (fitestvér lat germanus) = e r m á n o.

J mint a német eh vagy magyar kettős h péld. Juan (János) = Hhuán, Jabon (szappan) hhabón, hijo (fiú) = ihho.

Ll = ly péld. lleno (teli) = lyéno, lluvia (eső) lyúvia;

ñ vagy kettős n = ny péld. daño vagy danno (kár) = dányo año vagy anno (év) = ányo.

s = sz péld. saltar (tánczolni) = szaltár, generoso (nemes lelkű) = hhenerószo.

x magánhangzó előtt úgy mint a német eh vagy magyar kettős hh, de az újabb helyesírás által már elmellőztetett, s helyette j használtatik; csak kevés szavakban maradt meg. melyekben úgy hangzik mint más nyelvekben, csak valamivel lágyabban = gz péld. exámetro (hexameter) = egzáméto, examen (vizsgálat) = egzámen.

Z = dz péld. alteza (magasság, fenség) = áltédza, grandeza (nagyság, büszkeség) = grandédza.

E helyen még egy különös, de igen czélszerű és követésre méltó sajátosságát kívánom említeni a spanyol helyes írásnak, azt t. i. hogy a kérdő és felkiáltó jeleket az illető mondatoknak nem csupán végére, hanem elejére is szokták tenni az írók, a mondat elejére azonban megfordítva, ily módon ¿ Que es la vida? Un sueño. (Mi az élet? Álom) ¡ A las armas! (Fegyverre!) Hogy e szokás mennyire könnyíti a helyes hangjelítést a fennhangon olvasóra nézve, kivált hosszabb periodusokban, melyek a spanyol íróknál oly gyakran fordulnak elő, nem szükség bővebben magyarázni.

Portugal kiejtés.

A portugál betűk kiejtése hasonlít a spanyolhoz a következő kivételekkel: Az ão diphthongus, úgy az m és n mássalhangzók is, a szók végén azon sajátosságos orrhanggal ejtetnek ki, melyet olvasóim a francia nyelvből ismernek, de melyet betűkkel leírni nem lehet péld. ñão vagy régibb helyesírással nam (nem) úgy ejtetik ki mint a francia n o n, s o m (hang) mint a francia s o n, homem (ember) mint-ha francia orthographiával így iratnék: homin. De megjegyzendő hogy e, i, u az orrhanggal kiejtendő m és n betűk előtt a portugál nyelvben megtartják saját szokott hangjukat, az e tehát nem változik a-vá mint a francia e m p e r e u b e n, az i nem e-vé mint a fr. i n g r a t - b a n az u nem ö-vé mint a fr. u - b e n.

A g-nek e és i előtti úgy a j és x betűknek spanyol t o r o k - h a n g j á t a portugál nyelv nem ismeri,

A többi betűkre nézve megjegyzendő:

A c betű a, o, u előtt mint a spanyolban = k, e és i előtt azonban, valamint a ç betű a, o és ú előtt is úgy ejtetik ki mint a magyar sz vagy a francia ç péld. calça (calceus) = kalsza, graça (gratia) = grásza.

A ch valamivel lágyabb hangzásu a spanyolnál körülbelül olyan mint a magyar dzs e szóban dzsida vagy mint az olasz g-e, i előtt e szó-

ban giardino; péld. chama (láng) = dzsáma. Nem latin eredetű szavakban, mint patriarcha, cherubim, chimica úgy hangzik mint kh.

G és gu mint a spanyolban; de e és i előtt a g betű, valamint a j is minden magánhangzó előtt, nem a többször említett spanyol torokhanggal, hanem úgy ejtik ki mint a magyar zs vagy a francia j péld. jamas (soha) = zsamász, l i g e i r o (könnyű) = lizseiro.

H néma marad még oly szókban is melyekben azt a portugál nyelv egy maga, ellentétben az anya- és testvéryelvekkel, írásban felveszi péld. he (lat. est) hir (lat. ire) lum (lat. unus) h betű l és n után, ezeket meglágyítja ly- és ny hangokká, péld. batalha (ütközet) = batálya. banho (fürdő) = bányo.

Q és qu úgy hangzik mint a spanyolban.

X azon szavakban, melyekben a spanyol x, vagy újabb helyesírás szerint a j, torokhanggal ejtik ki úgy hangzik mint a portugál ch, magyar dzs vagy olasz g, (e, i előtt). Oly szavakban, melyekben a spanyol gz gyanánt ejti a portugál is e példát követi, a szó végén = sz péld. calix = kálisz.

Z úgy hangzik mint a magyar z.

Provençal kiejtés.

A provençal nyelv mintegy öt század óta megszűnván irodalmi és társalkodási nyelv lenni annak kiejtése bizonytalan. Mint népnyelv él ugyan többféle rokon nyelvjárásokban, de ezek kiejtésben egymástól némileg eltérnek s ezért biztos támaszul nem szolgálhatnak. Mind a mellett a nyelvészek ezen még élő tájnyelveknek, és a provençal nyelv virágzásának korából fenmaradt grammaticai munkáknak alappán, tekintetbe vévén a provençal költemények rímeit is, bizonyos kiejtési szabályokban megállapodtak.

A provençal nyelv valamint szóalakításaiban és nyelvtani idomáiban, úgy a kiejtésben is mintegy középen áll a spanyol és francia nyelv között. A spanyoltól leginkább abban tér el, hogy annak g, j és x féle torokhangját nem ismeri, a francziától pedig abban hogy annak sajáttságos orrhangjával nem él. A francziától még abban is különbözik hogy a magánhangzókat és dipthongusokat úgy langoztatja mint a spanyol nyelv vagy mint mi magyarok szoktuk a latin nyelvben; u tehát nem ü, ai nem é, au nem ó, eu nem ö, ou nem ú, oi nem oá mint a francziában, hanem körülbelöl úgy hangzanak mint e magyar szókban: bú, báj, flauta, Európa, rojt stb.

A mássalhangzókra nézve megjegyzendő:

c betű a, o és ú előtt s a szavak végén mint k, péld. correr (futni) = korrer, renc (regnum) = renk; e és i előtt = sz péld. gracia = grácia, vincer (győzni) = venszer.

ch = cs, a szó végén is péld. chazer (cadere) = csazer, escrich (scriptus) = eszkries.

g a, o, u előtt és gu mint a spanyolban; e és i előtt, úgy a j is

bármely magánhangzó előtt, mint dzs péld. legir (legere) = ledzsír, jazér (jacere) dzsazer. Gh = g.

h többnyire néma például: hom (ember) = om. Ugyanaz l és n után e betűk hangjait lágyítja, mint a portugál nyelvben péld. cocelh (consilium) = koszely, vuelh (akarak, lat. volo) = vuely, remanha (maradjon) = remanya.

A kettős l mint a spanyol ll vagy a magy. ly

m és n a szók és szótagok végén tisztán, minden orrhang nélkül kiejtendő k, lásd felebb.

s = sz a szók végén is hangzik, nem úgy mint a francia nyelvben melyben többnyire néma, péld. flors (virágok) = flórsz, 'auzels (madarak) = auzelsz. Így a szók közepén mássalhangzók előtt is, de ekkor gyengébben úgy mint a magyar z péld. vesque (püspök) = vezke, legisme (legitimus) = ledzsizme.

Tg = es péld. viatge (utazás) = viácese.

Az sh kiejtése iránt a nyelvészek nincsenek egészen tisztában, de mégis inkább oda hajlanak hogy oly formán hangzik mint a magyar s, péld. peysh (piscis) = peis, dish (dixit) = dis.

x ritkán fordul elő, többnyire c után ex, s ekkor = ksz; ha magában fordul elő lágyabban hangzik = gz.

Z olyformán hangzik mint a magyarban; tz gyakran fordul elő kivált a szók végén; kiejtése = cz péld. letz (laetus) = lecz, potz (puteus) = pócz, pretz (pretium) = précz.

L. M.

IRODALMI SZEMLE.

PETŐFI ÚJABB KÖLTEMÉNYEI. 1847—1849. Két kötet, Pest, Emich Gusztáv sajátja 1858.

Második Közlemény.

Ha érdekes volt a mult alkalommal azt vizsgálnom, minő formában szeret a költő létet adni gondolatainak s érzelmeinek, ha jellemzőnek tartám azon költői megtestesítést, mely ha nem is kizárólag az ő modora, mindenesetre a legköltőibb modor: nem kevésbé érdekesek és jellemzők azon gondolatok és érzelmek, melyeknek ama formába öltöztetése legjobban sikerül neki. Valamint előbb a formára, úgy most a tartalomra nézve először is legsikerültebb költeményeiben akarom kimutatni geniusa hajlamát.

Petőfi, a szenvedélyes, haragos Petőfi, az enyelgés, a szelidebb humor és a legtökéletesebb lelki nyugalom és csend valódi költője, nem pedig a nagy szenvedélyeké. Mindazon setétebb jellemvonás, mely alatt az olvasó emlékezetében él, meg van a mi jeles költőnk egyéniségében; de költészete nem ama jellemvonásokban szokott tündöklenni. A mi az egyént jellemzi bennök, árnyoldalát teszi költészetének

Ily állítmánynak bizonyításra van szüksége. Nem is kell messze mennünk érte. Ha rendre veszi az olvasó mindazon költeményt, melyre a fenebbiekben mint más tekintetben is jelesebbre utaltam, úgy fogja találni, hogy a költő egész eredetiségét, s legszebb tulajdonait megörökítő

művei, a kedélyes, enyelgő vagy szeliden elmerengő lelki állapot szülöttei. Kedélyesség és igen csekély keserűséggel vegyült humor jellemzi még azon szilajaknak tetsző dalait is, melyek régibb költeményei első kötetében mint borozót, vagy az élet nyomorát többnyire kinevető embert állítják őt elének, habár se kifejezése, se képei nem oly válogatottak, hogy a tisztultabb izlés példányaiként volnának felmutathatók. Enyelgése és humora nyers, de humor marad és enyelgés. Egyik költeményében mint borozó „fejek beverésével“ fenyegetőzik, hogy mindjárt e fordulatot adhassa haragjának : „De te kis lány mit huzódol előlem ? . . .“ E drámai átmenet azonnal némi kedvességet ad nyersségének.

Az ilyféle szilajabb tréfának sokkal kevesebb példáját találok „Ujabb költeményei“ben. Lelke komolyabbá lett s kedélye, a hol csak kedélye szól, tisztultabbnak látszik. Azon nyugalom, azon tökéletes lelki csend festéséről pedig, a melynek a költészetben alig található szebb példáját, mint a már idézett „Szülőföldemen“ című vers, jóval több műve beszél az új két kötetben. Ide tartoznak leíró költeményei csaknem mind, melyek rövid ismertetését e czélra tartottam fen.

Először is két őszi dalát hozom föl a II-dik kötetből. Egyik „Ősz elején“ (41. l.) A lendületes vers e teljes elmerengésen végződik :

Órahosszat elmerengek .
 És ha egy elejtett tárgy
 Vagy harang, a mely megkondul
 Fölrasztott álmaimból :
 Elmém, nem tudom, hol járt ?

Ennél sokkal szebb a másik, a már említett „Itt van az ősz, itt van újra. . .“ (272. l.) Aludjál hát szép természet, ugymond :

Én ujjam hegyével halkán Lantomat megpenditem,
 Altató dalod gyanánt zeng Méla. csendes énekem.

Kedvesem te ülj le mellém, Ülj itt addig szólanul,
 Míg dalom, mint tó fölött a Suttogó szél elvonul.

Ha megcsókolsz, ajkainra Ajkadat szép lassan tedd,
 Föl ne keltsük álmából a Szendergő természetet.

Sajnálom, hogy helykimelésből ide nem irhatom az egész dalt, mely jellemzettsége mellett és a színezet finomságánál fogva legkedvesebb s finomabb rajzai közé tartozik : — különben is az idézett töredék csak a merengő, csendes és szenvedélytelen hangulatért van fölhozva. Részletesb festései hasonló nyugalmas lelki állapot tükröi, mint a csendes folyam, mely hiven verve vissza egész tisztaságban a tárgyakat, zavartalan méltósággal halad tovább.

A „Téli esték“ című leíró költemény egyik legszebb mű e kötetekben. Mit idézzek belőle, mit hagyjak el? mit ér kívágni egy remek festvényből egy két alakot mutatványul? A részletek is oly szépek, hogy

alig lehet választást tenni közöttök. Minden részletben tükröződik az egész; de — épen ezért nem állhatom meg, hogy, habár csak egy töredékben is ne mutassam az egésznek hangját, modorát és művészetét. Azon versszakot választom ki, a mely mintegy egygyé olvasztja a családiasság, a házi béke és népes nyugalom minden addigi képeit egy lágy harmóniába. Miután a költő leírta mondhatni egyenkint a családot, azon hangon, mely oly bizalmas és mesterkéletlenül szives, mint a vendégszerető s a családiasság szent tiszteletét képviselő házi gazdáé, a két utolsó versben már mintegy azt ábrázolja a mű, hogy a falusi téli est az udvaron és utcán is oly békés, oly bizalmas, mint benn a szobában. Az utolsó előtti versszakot idézem :

Holnap kenyérsütés napja lesz, szítál a
Szolgáló s dalolgat, behallik nótája.
Csikorog a kútgém ott kinn az udvaron,
Lovait itatj' a kocsis éjszakára.
Huzzák a cigányok valamely vig toron,
Távolról hangzik a bögű mormogása.
S e különféle zaj ott benn a szobába,
Összefoly egy csendes lágy harmóniába.

A költő a mi künn történik, nagy művészi tapintattal, a nélkül írja le, hogy eltávoznék a csendes tüzhelytől. A külsőt is mind csak a belső harmonia emelésére érinti — csak egy egy hangot véve föl a külső jelenetekből a lágy harmóniához.

Félig tájfestés, félig genrekép a „Kutyakaparó“, de mind a táj, mind magok az emberi alakok s a lak belseje csak azt mondja :

Kivül-belül szomorú csárda ez
A kutyakaparó !

Az egész költemény az elhagyatottság mélabús, egyszersmind humoros képe. A pusztulás, hanyagság, az egyhangúság sőt unalom tán soha sem volt elevenebb és érdekesebb képben állítva elénk. A kép nagyon szomorú és igen prózai volna, ha némi humor nem vegyülne az egészbe. A mint a tárgyak mintegy megszólalnak s a mint a csaplár és csaplárné beszél, épen a naivságban van bizonyos comicum :

Fejét egyik vállára bocsátá
A pufók kemenceze,
Redők gyanánt tisztos agg homloka
Meg van repedezve.

A csaplárnénak pedig egész vad öszinteségű nyilatkozata így adatik elő :

Ő sem igen beszél, s ha szól, száját
Szidalomra nyitja,
Hogy a vármegye a betyárokat
Már mind kipusztítja.

Szegény csaplárné, bizony részvétet ébreszt szíved e nagy fájdalom! — mintegy ezen gunyos megjegyzés támad az olvasóban, holott a költő az egész műben egy megjegyzést sem tesz. A környezet leírása erőteljes, merész és az egészszel a legőszhangzóbb. E némaságba csak meghalni jár a harangszó, csak eltévedt madár vetődik ide, s az sem állapodik meg, hanem tovább megy. A gyalog-bodza kedvetlenül termi itt gyümölcsét, s még az is csak egykét szál van; a nap sem süt itt úgy, mint máshol, mintha szánakozva tekintene ez árva csárdára. A kutya ott hever, nem árt nem is használ. Minden a mit látunk, árva, szomorú, hiábavaló. Fölteszi az egész költemény koronáját az utolsó versszak, mely az elhagyatottság, hiábanvalóság festésében és a humorban tetőpontot ér. A csárdától nem messze egy kopár dombon régi község áll:

Ennek is valaki egy kopott tarisznyát
 Akasztott nyakába,
 Mintha mondta volna: menj isten hírével.
 Mit állsz itt hiába!

A mily szomorú és különös e táj, ép oly méla és humoros a hangulat, s a hangulathoz rendkívül jól illik azon sajátságos, csupán e célra feltalált versmérték, mely lassúságában neki-neki ered s mintegy lankadozva esik le ismét.

Petőfi alföldi képeiben nem a szabadság azon szilajsága van megtestesítve, mely szenvedélyességét, korlátlan csapongását jellemzi. Képzetele és érzelme semmiben sem oly csendes, illő mértéket tartó, mint mikor a végtelen rónátról vesz tárgyat képeinek. Csak azért szabadul ki börtönéből „sas lelke“, hogy lassan és mintegy széles karimákban szárnyalva andalodjék el a táj felett. — A nyugalom ömlik el a „Pusztá télen“ és a „Kis kunság“ című tájképeim is, melyek e két új kötetben szintén a szebb művek közé tartoznak. A szilajságnak semmi nyoma rajtuk. A régiebb két kötetben foglalt alföldi tájképei nagyobb szenvedélyt mutatnak. Legélénkebb és szenvedélyesebb az „Alföld“ (Összes költeményei I. k. 306. l.), melyben kurjantásokat, lódobogást hallani, ménes, gulya jelenik meg, a dölt kéményű csárdát vásárra menő betyárok látogatják, fák, vetések elevenítik a tájt, s az egészbe a költő lelkének nagyobb heve van vegyítve. A „Csárda romjai“ bár csendesebb, elegiaibb hangon van előadva, a csárda lakóinak élete sorsában egy kis regény foly le előttünk, s az egészben oly mély érzelmek vannak, minőt Petőfinek kevés dalában találunk.

A zavartalan lelki békének egy tájképben való megtestesítését látjuk a „Tisza“ című leíró költeményben is. A lélek egészen elmerül a természet nagyszerűségébe és csendébe. A tárgyak mintegy a nyári alkony legének finom kódéval vannak bevonva, egyes tárgyakat alig, csak az egészet látjuk, — még a természeti hangok is alig zavarják a csendet. A távoli malom zúgása oly halk, mint a szűnyogdongás, s azon csekély

alig észrevehető pattanásokat, melyeket a vizsgáló talán egy bogárka szárnya elpercenésének vagy valamely fű magtokja felpattanásának tart, a költő, így írja le, a Tiszáról szólván :

Sima tükrén a piros sugárok
(Mint megannyi tündér) tánczot jártak.
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

Az ég, s mindjárt rá a ködös messzeség képét e sorokban rajzolja ;

Boldog órák szép emlékeképen
Rózsafelhők úsztak át az égen.
Legmesszebből rám merengve néztek
Ködön át a mármarosi bérezek.

A kép oly elragadó tündériességű néma pompájában, kevés tárgyú fenségében oly szépen van festve, hogy méltán kiált fel maga a festés végén :

Oh természet, oh dicső természet!
Mely nyelv merne versenyezni véled!
Mily nagy vagy te! mentül inkább hallgatsz
Annál többet, annál szebbet mondasz.

A leírás e versszak után megszűnik, s a mű is elveszti tündéries szépségét, a mű pedig az öszhangot. A következő két szakban az van leírva, mint megy a költő vacsorára, s mint dicséri társainak a Tisza jámborságát. Az utolsó két versszakban a jámbor Tiszának az áradt Tiszával való ellentéte van röviden festve. Az egészet e versszak fejezi be :

Mint az örült ki letépte lánczát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bögve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot.

A szilaj áradás e leírásában már nem találjuk azon tisztaságot, s egyszerűséget, mely az előbbi csendes rajzot oly nagygyá teszi. Az örült-hez való hasonlítás után a vágtatás következik, mely szilaj paripát juttat eszünkbe, aztán maga a Tisza töri át a gátot — s végre ez is elenyészik a nagyításban, midőn el akarja nyelni a világot. Itt a tárgynál többet mond a költő — s az egyszerűséggel együtt a rajz fensége is oda lesz.

Petőfi „Ujabb költeményei“ nagy részét, a komolyabb szenvedélyesebb szerelmi dalok teszik. Általánosan szólok e dalokról s ügyekszem közös jellemvonásaikból állítani határozott képet az olvasó elé, figyelmeztetvén, hogy e helyen kevésbé szólok a formáról, mint a tartalomról; nem annyira a művészi alkotó tehetséget, mint az írói egyéniség érzülete módját tartom szem előtt. S épen ebben van vizsgálataim e pontjának nehézsége. Mi azon érzelem, mely egy egyszerű dallá ne volna átalakítható? Egyetlen felsehajítás, egyetlen ötlet, néha a kedélynek a végetlen

kicsinynyel határos egyetlen mozzanata dallá tud átídomulni, úgy hogy a kritikának a költészet végetlen kicsinyeivel van dolga, s bajos, ha nem is az igazságtalanság és tulszigor, legalább a szörszálhasogatás vádjától menekülnie.

Én csak az általános benyomást akarom visszatükröztetni — s e benyomást veszem, mint kritika legbiztosabb kiindulási pontját, rövid fejtegetésem alapjául.

A Petőfi lelkületében a szelidebb érzelmekkel, csöndes hangulattal szembetett sark nem az érzelmek mélysége vagy emelkedettsége volt, hanem a szenvedélyesség, az indulat, a vér és képzelet fölhevülése.

A hatás, melyet szenvedélyes szerelmi dalai tesznek, nem azon sympathia, melyet megindulásnak nevezünk. Nem is hasonlítva őt a nagyobb mértékben sentimentalis költökhöz, csak Bérangerhoz, lehetetlen észre nem vennünk, — mert hisz közvetlenül érezzük, — mennyivel mélyebb az emotio, melyet a chansonak lelkünkre tesznek, midőn a francia dalmok komoly hangon szólal meg.

Ez összehasonlítást azért teszem, mivel minden olvasó, úgy hiszem, megtevé alkalom szerint, a mint Petőfi költeményei között Béranger néhány fordított dalára bukkant. Petőfi komolyabb dalaiban tüzes, lángoló s ritkán vannak könyei. Emelkedni sem tud azon eszményi magasságig, mely némely költők szerelmi dalainak a pathos hangját kölcsönzi és föl-magasztalja, mondhatnók megszentesi az emberi szív ezen természetes hajlamát. Nem említem Vörösmartyt avvagy Schillert — Byron is minden tüze és heve mellett, mennyivel eszményiebb, és patheticusabb a szerelemben!

Költőnk egyénisége elütött a szerelmi dalmokok legnagyobb részének egyéniségétől. — Kevésbé mondhatjuk szerelmét — mint fenebb is megjegyzém — betegeskedőnek. Költeménye tárgyait, s hozzá a képeket közvetlenül az életből meríté többnyire. A képzelgő ábrándozás, a kétségek, a töprenkedés, a magába merülő önkínzás, nem volt szokása: ő határozottan, magában nem kételkedve, és elszántan nyújtja ki kezét a virág után, melyet birni ohajt. Dalaiban a forró vágyak, s a tette és vágyai céljának elérése kedvéért mindenre kész lelket látjuk; vagy pedig a boldogság küzdelem nélküli elragadtatása van megénekelve. Lelkének a szerelemben is pozitív iránya volt. A benyomások egyszerű elfogadása, s a heves ifjui léleknek kifelé törekvése jellemzik őt e részben is, kevés magába szállással, még kevesebb tünődéssel, mely a keresztyén költészetet megkülönböztetőleg jellemzi, s mely a szenvedélyek és a külső benyomások feletti uralkodási vágyból, ezen telyes hite mellett is kétkedő, s tökélyre törekvése mellett is megalázkodó elvből meríti nagyobb szellemiségét, magasztosságát, s ugyanez teszi mélyebbé, szívrelatóbbá is. A sentimentalismus az önfeláldozás és a természeti vágyakkal való küzdésből, saját gyengeségünk elismeréséből s a resignatióból foly, melytől Petőfi idegen volt.

Petőfi nem volt a fájdalomak, az elérhetetlen vágyak, az események felé törekvés költője; hanem volt a szív gerjedelmeinek egyszerű és sa-

bad tolmácsa, — a természet „vadvirága“, mint önmaga nevezi magát.

Hogy a vágyak, szenvedélyek, a hevület egyszerű érzésének dalba öntésében kevesebb idealismus van, mint ama sentimentalismusban, mely az újkori lyra legtöbb személyeseit jellemzi, a sok közül csak egy példát. Az „Itt a gyűrű“ című dalban éneklí :

Csókolj, csókolj, senki sem lát
Szíjad, szíjad ajkamat,
S ha látnak is? jegyeseknek
Csókolózni már szabad.

Addsa ajkad, addsa orezád
Homlokod, szemeidet . . . sat.

E sorokban a boldogság szellemisége igen kevés. Megjegyezhetjük egyszersmind, hogy e jelenetben, habár itt is szemünk elé állítja magát a költő, s a jelent festi, azon drámailag lélektani előállítás nem találjuk, melyet érzelgőbb s csendesebb lelki állapotot festő dalaiban kiemeltem, hiányzik benne az, a mi Petőfi eredetiségét, mondhatnók genialitását képezi. A szenvedély valóságában hiszünk, de a művészi előállítás hiányzik, s valamint csak ugyszólván a felhevülés szól, a lélekre is felületes benyomást tesz, minden komolysága mellett e rajz.

A költő e sorok után leírja szerelmi mámorát, mely miatt kedvese karjába dől. — Elragadtatásba menvén át, egészen elveszti a valót, a földet, lába alól. Emelkedni akar s a végtelenbe, képtelenségbe téved.

Túl jutottam már a felhők
Tarka vándor táborán;
Csillagok között repülök,
Mindenik egy csaló gány! sat.

Az ily képtelen képek messzeségébe a lélek egyáltalában nem tudja kísérni a költőt, s következőleg a szavak semmit sem mondanak : nem festenek elénk lelki állapotot, nem ébresztenek rokon érzetet, szóval kívül esnek a költészet körén.

Különbén ez elcsapongás, melynek egy példáját bemutatám, idegen az ő költészetétől. Ki ismerne Petőfíre az ily sorokból? (II. k. 148. l.)

Szép szemeinek esti csillagát
Bámulva nézik szemeim,
Miként ha most látnák először
E csillagot.
A melynek mindenik sugára
A szerelemnek egy patakja,
Mely lelkem tengerébe foly.

Az érzelem mélységét a következő versszakokban is ilyen „égberepített“ képek akarják pótolni. Csak az utolsó két sorban szólal meg a kedély a maga egyszerűbb őszinteségével :

Édes szép ifju hitvesem
Minek nevezelek?

Tetszhetik sokaknak az oly vers is minő az idézett; de a túlvitt képek e töredékeinek vegyülete mindennapi tünemény. Az ilyféle költészetnek oly sok hive van a középszerű s néha tehetségtelen versírók közt, hogy Petőfi az ily neműek által soha sem lett volna oly kitünővé — soha sem gazdagította volna irodalmunkat hallhatatlan névvel. A maga korában tán örömet, de nem lelkesedéssel fogadott költő lett volna, az utókor előtt pedig nem válaudott azon csillaggá, melynek eredeti, nem kölesönzött fényéből ismerünk első rendű nagyságára.

Általán véve tüzesebb, komoly szerelmi dalai többször mutatják a Pegasus e szabadjára eresztett elcsapongását, a miből, minden szerelmi dalát összevéve, feltűnő őszhangtalanság áll elő. Ő a valót legtöbbször a maga valóságában szereti festeni; látjuk, hogy szerelmi tárgya nem ábrándkép, hanem e világból való, annyira, hogy még világi körülményei is megénekeltetnek; — versei számos életbeli viszony tükröi és se magát, se mást nem igen tüntet föl eszményi megvilágításban. Másfelől s ennek daczára, a magasztalás legtulzottabb képeket hajlászsza olykor. Ugy látszik, önmagát tagadja meg, ha igen magasán akar emelkedni.

Költészete mintha idegenné válnék, legalább elveszti otthonos biztosságát. Az érzelmek nemesítését, az eszményítést, a tulhajtásban keresi. Költészete ilyenkor csak szemképrázató és nem hat a lélekre. — Komoly szerelmi dalai inkább érzékiek, mint szellemiek; inkább az egyszerű felhevülés, mint a megindulás kifolyásai. Nem mondom, hogy e dalok azon értelemben érzékiek, hogy kéjelgőknek nevezhetnök, hanem érzékiek azon értelemben, hogy inkább a vérmérséklet hevét, a felizgatott képzelet játékát tolmácsolják, mintsem a szív és lélek világát tárják föl előttünk. S az újabb két kötetben az ily versek teszik a szerelmi dalok többségét. Mindent összefoglalva, talán azért halványabb és kevésbé változatos az újabb gyűjtemény, mint a régi.

A vér uralmát, a szellemi tartalom csekélyebb adagát látjuk más nemű szenvedélyes dalaiban is. Az indulat gyakran pótolja az érzelem helyét. A haragot és gyűlöletet alkalmas költői motívumnak véli a lyrai költészetben. Nincs talán lyrai költő rajta kívül, a ki még dicsekedni is szeretne haragjával és gyűlöletével. Még ódát ír a haraghoz, melyben nem e indulatnak nevezi azt, s csaknem szégyelve említi, hogy az, a kit barátjai „haragos Petőfi“-nek neveztek, rég nem volt haragos. Ilynemű dalai néha gyermekekessé is teszik őt.

Hát csendes házimadár
Lesz az erdei sásból,
Mely körmeit egykor
A bőszi zivatar
Hátába ütötte,
És rajta lovagla
Kevély diadallal?

írja, a „Haraghoz“ című versében.

Költőnk hazafias dalaiban az indulatok éles kitörésével találkozunk többször. Tüzes, boszús és dorgáló, mint a tettekre mohón vágyók, a türelmetlenek szoktak lenni. Szenvedélyesen szerette ugyan hazáját, a j e l e n é r t, a földért, melyet a föld kerektségén legszebb országának nevez, a jövőért, melyet számára álmódott; de m u l t j a nagyságából csak azon daczos vonás tetszik neki, hogy egykor leborult előttünk az idegen. Néha pirul azon, mint elmaradtunk más nemzetektől, sőt a nemzet gyalázatját is emlegeti, habár e gyalázatjában is hön szereti hazáját. Villámokat, mennyköveket szor, mint a „Magyar ifjakhoz“ című dalában, a hol többek közt azt írja, hogy lelke felhővé alakul s úgy vonul át a hon felett,

Ha volna mennyköve, mint van a felhőnek
Csapásitól ifjak, sokan hevernétek
A port élettelen.

Általában Petőfi azon politikai ódái, melyek nagyobb hévvel vannak írva, az indulatok, a szenvedélyek, a boszu fölzaklatását tűzik ki célul az érzelmek nemesítése, a lélek fölemelése helyett. Democraticus irányu ilyenkor nem a nép iránt igyekszik rokonszenvet ébreszteni, hanem az urak ellen való boszankodásban tör ki. „Misera plebs contribuens“ című verséről azt hinniök, a szegény népen esik meg szíve; de az egész nem egyéb a nemesség ellen intezett nyers fenyegetőzésnél, egy két invectivával vegyítve, minő a „győri vitézség“ fölemlítése. Az egészben Dózsa György föltámadt szelleme szól:

Nem hallottátok Dózsa György hírét?
Izzó vas trónon őt elégetétek;
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz; úgy vigyázzatok:
Ismét pusztíthat e láng rajtatok!

E vers, ha a bosszu e hangját nem vesszük költészetnek, nem egyéb rimbe és versszakokba szedett hírlapi cikknél, melyet egy jóra való hírlap legfelebb azért nem fogadna el, mivel a gondolatok ép oly közhelyek, a mily mindeunapi a hang e költeményben.

Költőnk világfájdalma sem egyéb ez élénk gyűlöletnél, mely csak a türelmetlenség kifolyása: bosszankodás, miért nem teszi a világ rög-tön, a mit ő ohajt.

Megvetésem és utálatomnak
Hitvány tárgya, ember a neved. . .

— — — — —
És ha tetszik engem fölemelned,
Ám emelj fel mint bálványodat;
Ha fölültetsz fejed tetejére,
Majd kirugom szolgálodat,

mond egy helyen régi költeményeiben. — Bármily „nemes indok“ból származik e boszankodás, nem költői. A politikai irányu dalokban is a

költő hivatása nemesíteni az érzelmeket, s emelni a lelket, nem pedig szenvedélyeket zaklatni fel, vagy saját felzaklatott indulatját foglalni versbe. Különböző a népszónok és a költő feladata. Amaz a tömegek gyöngéit, épen nem nemes indulatait is felhasználja, ha kell czéljára; míg a költészet tartalmát illetőleg, csak az érzelmelek nemessége, az eszmék emelkedettsége és eszményisége jöhet szóba. Ha a költő műve lélekemelő és nemesítő, a tartalom költői. Ellenben ha bármely szép czélból, ha mindjárt e czél a legszentebb volna is, nem a lélekhez, hanem az idegekhez és a vérhez szól, nem költészet többé. Valamint erkölcs-tanunk nem ad helybenhagyást a haragra, indulatokra, a gyűlöletre, bármily nemes eszmék érdekében támadjanak, s az ily felbuzdulást nem lelkesedésnek, legfeljebb fanatismusnak ismeri el, úgy a költészet sem fogadja be a lyrába ez indulatokat; mert ez már realismus, a vérrealismusa.

Petőfi mind szerelmi, mind politikai irányu szenvedélyes b dalaiban többször csik ezen realismus hibájába, nem mindig képes benyomásait eszményesíteni, a mit pedig a művésztől és bármely nemű költőtől megvárunk.

Ámbár e szót „eszményítés“ többnyire a képirásban és képfaragásban, továbbá a drámai és elbeszélő költésben szokták használni, s ellentétéül realismusnak nevezik midőn a művész vagy költő a külsőségek előállítására és kidolgozására fordított figyelem mellett nem állít elő valami idéát, vagy épen a külsőkre fordított gond miatt a rut és szép között nem téve kellő választást, a szép eszméje ellen vét. De a realismus nemcsak erre terjed ki. Realismus az is, midőn a költő vagy művész nem a lélekhez, hanem az érzékekhez, indulatokhoz, úgy szólván csak a vérhez és idegzethez szól. Így a mai költők és művészek realismusa abban is nyilatkozik, hogy a tömegek érzékiségét vagy indulatait és vad szenvedélyeit ügyekeznek fölkelteni nemes és emelkedett, vagy kellemes és kedves gondolatok és érzelmelek helyett. A költészetben nemcsak a szép ideáljának, hanem ép oly mértékben kell uralkodnia az erkölcsi ideálnak is, — ennél fogva meg van nemcsak a szép ideáljának ellentéte a művészi realirány, hanem azon másik real irány is, melyet fenebb a vér realismusának nevezetem. — A költők idealismusa tehát nemcsak abban áll, mily szép külső formába tudják öltöztetni érzelmeiket, hanem abban is, és főleg abban, menyire nemesek és emelkedettek az érzelmelek. A két idealismusnak egygyé kell olvadnia a költészetben, de szükség volt itt némileg elválasztanom annak kimutatására, hogy a lyrában ép oly joggal beszélhetünk realismusról, mint a képző művészetekben.

Midőn fenebb Petőfinek érdeméül számítottam be, hogy sikerültebb, s egész eredetiségét teljes fényben felmutató dalaiba s leiró költeményeibe az élet valóságát viszi be, ezt nem neveztem realismusnak. A költő és művész alkotási eszközei az élet és természet képei. Az élet és természet valóságának a költészetbe vitele csak akkor válik hibává, midőn az eszköz czéllá tétetik. A legnagyobb eszményiség is megfér az élet

és természet realis képeinek a költészetbe való hozásával, ha ama képek csak szorosan a gondolat és érzelem hiven kifejező tárgyaiul vannak fölvéve. Petőfi felhozott kitünő műveiben a legnagyobb művészi tapintatot mutatja abban, hogy a természetből és életből épen csak a gondolat megtestesítéséül szolgáló legjelemezőbb, egyetlen vonással megelevenítő képet tudja kiválasztani. A hol valami rut van költeményében, többnyire a gondolat és érzelem az oka, mely nála olykor nem költői.

A mit szerelmi költeményei egyrészének csekély emelkedettségéről mondék, semmit sem von le azon e g y s z e r ü kedélyes dalai érdeméből, melyekben mint nagy mestert mutattam be.

A kedély kellemes és enyelgő, vagy a jó kedv szeszélyes fellobbanásai a teljes lelki béke és nyugalom, vagy a humor ha nem emelkedettek, ha magasb eszme és érzelmi körökbe nem ragadnak is, lehetnek kellemesek, lelki gyönyört okozók s mint ilyenek, költőiek is; mert a kellemes és ezzel rokon lelki érzelmek ép úgy a költészet körébe tartozók, mint a mélyebb érzelmek, magasb rendü eszmék régiói — sőt a lélek ezen alsóbb rendü érzelmei magokban is több szabadságot engednek a költőnek, hogy a valót költeményébe vigye. Egy vigjáték pl. mindig közelebb járhat az élet valóságához mint egy tragoedia, habár az első ép annyira szellemi származásu, mint az utóbbi.

A mint láttuk, alig van nagyobb mester a lélek egyszerűbb, szelidebb hangulatainak megtestesítésében nálánál; de a szenvedélyeknek nem mindig tud költői nemességet adni; s az emelkedés többször hiányzik műveiből. Ő egyszerűbb, kedélyesebb műveiben tútesz tán valamennyi költőnkön; de ódáiban messze marad jobb költőink mögött. Az ódát Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty visszavitték hajdankori felségére: Petőfi egészen az élethez szállította le, azon nyersséggel vivén be a költészetbe a politikai eszméket, a mint a nyilvános élet szenvedelmes küzdelmében élnek. Mintegy a gyakorlati élet pora fedi el eredeti tisztaságukat.

Se a magasság, se a mélység nem az ő hazája. Mindenben, úgy sikerült, mint nem sikerült műveiben azt mutatja, hogy geniusa, mint a népdaloké, a földszinén találta magát leginkább otthon.

Mint ez ismertetés első szakában megjegyeztem, az élet szolgáltatja neki nemcsak a megtestesítés eszközeit, hanem az inspirációt is az kelti föl benne. Legsikerültebb művei mutatják ezt. Az tette kitünő költővé, hogy nagy képességgel birt a benyomásokat elfogadni, s azokat hiven testesíteni meg.

De másfelől, hibáinak egy része is ezen forrásból ered. Szenvedélyesebb komoly dalai néha épen e benyomások — az ingerek nyers kifejezése miatt veszítik el költőiségöket.

A mint az életen felül akar emelkedni, gyakran a bizonytalanba, képtelenbe csap át, s költészetének eredetisége elenyészik. Vannak más, nem szenvedélyes művei, melyek tagadólág még világosabban bizonyítják, hogy ő csak az élet benyomásaiból tud költeni. Nem ismertetem azon dalait, melyekben philosophál, elmélkedik vagy valamely érzelmet

elvonttan akar megénekelni. Ezekben is elenyészik eredetisége. Midőn eszmékre, elvontabb tárgyakra akar emelkedni, szegény az inventióban. Az eszmék közhelyek, a nyelv mindennapi. E tüzes költő ilyenkor nagyon alászállott hangon beszél, s többször szólal meg Muzsája ily kelletlenül:

Miért kisérsz minden lépten-nyomon
Te munkás hazaszeretet?

Ily nemű dalainak is meg van az az érdemük, hogy könnyen folyók, lendületesek: — de e könnyű haladás az üres szekér könnyűsége. Eszméi lazák, elnyújtottak, s itt látszik főleg stíljének azon általános jelleme, mely az őszpontosítást, a kevés szóval sokat mondást nem szereti: stílje olyan, mint lelkiülete, nem concentrált, hanem változatosság s inkább gyorsaság mint mélység által tűnik ki.

Geniusának mindig az élet benyomásait követő természetéből magyarázom részemről, hogy költőnk elbeszélő művei nem sikerülnek, s ezek közül kevésbé azok, melyek a rá nézve ismeretlen multból vannak véve. Az előttem fekvő két kötetben két bevégzett költői beszély van, (ide nem számítván a „Lehel“ czimű töredéket). Elmondhatjuk jó lélekkel, hogy az „Arany Laczinak“ czimű páratlan gyermekvers sőt a „Föl-szedtem sátorfám“ is nagyobb dicsősége lantjának, mint a „Szécsi Mária“ czimű tíz akkora költői beszély. A költő ez utóbbiban se az élet eleve-néből elfogadott benyomásokból nem vehetvén lelkesedést, se az ismert jelenből külső ruhát, középszerű, s mondhatnám holt művet írt, melyben csak az ügyes, s gyakorlott verselő ad némi kárpótlást. Minden részben csak az inventio hiányát látja az olvasó; — jellemzése oly halavány, oly általános, hogy se Vesselényi se Szécsi Mária nem egyéb ködképnél, mely többszöri olvasás után sem hagy valami határozott benyomást a lélekben. A lélek küzdelmének alig van más jele, mint hogy a hős Vesselényi nem tud aludni sátrában a szerelem miatt, s kibujdosik, hogy egy darab kövön háljon. A fő momentum rendkívül könnyen van előadva, s a csomó rögtön kettévágva. Mihelyt Szécsi Mária választást enged Vesselényinek, hogy vagy pártját és elveit hagyja el, vagy meghal — Vesselényi minden habozás nélkül a halált választja. Ez egyetlen egy vonásban Petőfi mintegy önmagát rajzolja. Valamint ő nem tud kételkedni és habozni, s a jellemnagyság legmagasb fokát a daczban látja, úgy hősét sem tudja másként festeni. „Hunyadi László“ czimű balladája sem tűndöklik nagyobb érdemekkel. Bezzeg sikerültebb az e két kötetet megnyitó „Bolond Istók“, melyben a hős nem más, mint a kit a „Vándor legény“-ben is látunk: a szegény, éhes, rongyos, csak a bizonytalan jó reménységben bizó, a jó kedvet el nem veszítő, s a nyomorral gúnyolódó kalandor, szóval ugyanazon alak, melyben Petőfi egykori énjét szereti előállítani. Kevésbé sikerül neki az öreg ur megtestesítése, a ki nem egyéb mint a világytűlölet s életunalom feletti okoskodásnak egyik állítmánya — a világytűlölet más emberi tulajdonok nélkül. A bonyolítás hiányzik itt is, s kivéve egyegy mozzanatot, melynek „Bolond Istók“ egyönisége ad érdekességet, az egész mű mind eseményeivel és embereivel együtt

nem igen hasonlít az élethez. Petőfiben, mint leíró költeményei s genreképei mutatják, nem az objektivitás hiányzott, melynek hiánya miatt számos kitted lyricus nem képes a drámai és elbeszélő formában jeleskedni. Az ő lelke, mint a daguerreotyp, az élet egyes momentumait sugározta vissza nagy tisztasággal. Azon tekintetben volt ő kiválóan a lyrára utalva, hogy az egyszerű, s mintegy csak pillanati benyomáson túl nem volt képes emelkedni. Hiányzott nála azon tartékonyság, türelem és kitartás, hogy nagyobb látköröket részleteivel együtt fogjon fel, hogy egy nagyobb mérvű cselekvénynek ne csupán a vázát szedje versbe, hanem lelkében megnépesítse s emléke tárházából több oldalú élő benyomásokkal termékenyítse. Befolyással volt e részben tett kísérletei nem sikerültére, hogy morálja rendkívül egyoldalú, küzdelmet, habozást nem ismerő, s csak a jónak és rosznak feltétlenül hódoló természetű.

Petőfi merőben ösztönszerű költő volt, a ki versbe szedte élete minden állapotját, minden ötletét, minden szenvedélyét és indulatját, akár költői volt, akár nem. Mondhatni történetesen akadt a valóban költői sugallatokra, melyeket aztán méltóan tud költeményekké teremteni. Összes versei ép annyira hasonlítanak valamely naplóhoz, mint költői művek gyűjteményéhez. Ép oly komolyan, ha nem komolyabban vette az életet, mint a költés művészetét — kivált élete utolsó szakában, midőn — ha szabad e hasonlattal élnem — mint egy hadvezér a hadi jelentéseket és kiáltványokat csak mellékes dolognak tekinti magokhoz a harcokhoz képest. Sőt nem lehetetlen, hogy már fényes irodalmi pályája kezdetén is a költészet félig eszközü volt, hogy olthatatlan tett és életszomjának tágasb, zajosabb s dicsőséggel járó tere nyíljenek. Ép oly nehezen tudott volna el lenni az élet zaja nélkül a magános költészetben, mint költés nélkül az életben.

A külső benyomások, az élet hajhászata már mint mondhatni gyermeknek nem enged neki nyugtot. Mint diák iskoláról iskolára, aztán felnőtt korában mint katona és vándor-színész hányódik-vetődik az országban maga sem tudván mi ezéلبől. Kedve telt, a bár sanyaru, kalandori életben. Éhséget szomjúságot tűrt, csak hogy lelki szomját kielégíthesse. Bátorságát, vidor kedélyét tán soha sem vesztette el. Az életharczot könnyítette az, hogy ifjúi lelkének magával tán soha, csak a külvilággal volt dolga. Aligha eszébe jutott önmagát vádolni, vagy magában kételkedni. Nem azon merevség és dacz tartotta fen őt, melyet később szeret mutogatni; alkalmasint csak a küzdelem után jutott eszébe büszke lenni a kiállott szenvedésekre — ekkor sem komolyan, hanem többnyire humorral. Őt azon hajlékonyság tarthatta fen, melyet könnyű vérenek vagy könnyelműségnek is nevezhetünk. Az élet mostohasága nem volt képes őt mélabússá tenni. A mennyire megharagudott olykor az emberekre és világra, ép oly könnyen ki is békiült. Naiv lelke őszintén tudott bosszankodni, heveskedni, de őszintén örülni és gyermekké lenni a kedélyességben. Mint ismerősei mondják, még hires ember korában is jól tudta magát találni a legkülönbözőbb társaságokban; hamar otthonossá lett az idegen családok kebelében, s mintha a családtagja lett volna.

Szüleit nem közönséges gyöngédséggel szerette mindvégig, s a szelidebb örömök iránt mindig fogékony volt. A zaj kedvelője és az ingerlékeny vérmérsékű jellem, egyszersmind tudott igen csendes, szelid és enyelgő lenni. Lelke fogékonyságát s mintegy benyomásmos természetét mutatja mindkét szélsőség. Még erkölcstana is beérte az ösztönszerítéssel. Élénken szeretni, élénken gyűlölni, a mit jónak lát, az elfogultságig a végletekig elfogadni, s abban sohasem ingadozni, ebben állt morálja, s ezen egyoldalúság adott olykor barátságtalan szint jellemének. Ez egyoldalúság tette önérzetét elbizakodássá, függetlenségét dölyffé, bátorságát a daczczal határossá.

Lelkében a tettvágy uralkodott s nem a meggondolás. A mily mértékben szerette az élet hatásait lelkére, ép oly mértékben vágyott hatni is; s a mily kevéssé szeret elmélkedni, hanem a benyomások szerint itélni, ép oly kevéssé tud fontolgatni. Inkább megtörténik, hogy a mit tesz, meg ne fontolja, mintsem hogy a mit lelke ösztöne sugalt, meg ne tegye, vagy ki ne mondja. Mihelyt híres, elismert íróvá lett, nemcsak hogy minden gondolatját megírta, hanem megfontolás nélkül ki is adta. Ez időben majdnem oly lelki szükségévé lett, hogy hatás eszközéül használja a költészetet, mint maga a költés. Arany Jánoshoz irt egyik leveleiben mondja, hogy míg e költőnk „Toldi“-jával egész koszorut kap egyszerre, ő (Petőfi) csak levelenként szerzi azt. Épen e levelenként szerzésben telt öröme. Neki az élet nem lett volna élet a lapok közlékenysége és a mindennap tapsai nélkül. Neki mindennap ingerre volt szüksége, s azt szerette, hogy a világ mindennap foglalkozzék vele. A dalokban a dicsvágy, az élet és tett szomja uralkodott. Kétségkívül nagyon érezte költői hivatását; de sokkal többre vágyott, mint a-mennyit e hivatás érzete sugallott.

Nem érte be a költői hatás dicsőségével. Szerepelni akart a politikában is. Petőfi könnyen elhiszi, hogy a költőnek vezéri, hangadó szerep jutott az ország dolgaiban, s szóval tettel irányt kell adnia a nemzeti politikának. Ő, a kinek nem sok alkalma volt színről színre látni a nemzeti élet főbb mozzanatait a selmeczi lycaeumban, a laktanyákon és vidéki szinpadokon, már oly jól tudja egypár év múlva, mi kell Magyarországnak, mint azok, a kik életökben sem tettek és tanultak egyebet politikánál. Szereplési életkedve oly nagyra nő már, hogy kezdi félreértetni tehetségét. Ekkor éneklí, hogy azon költőre, a ki nem tud egyebet elmondani, mint saját fájalmát és örömet, nincs a világnak szüksége, s azért tegye le a lantot, e szent fát; — holott a mint láttuk, senki sem volt inkább hivatva saját fájalmait és örömeit dallani, s ebben van egész írói dicsősége. „Eddig csak irtam, hol van még a tett?“ mond más helyen.

Szereplési vágyában is az ösztönszerítéség jellemzi.

Vérmérséklete egész hevével ragaszkodott nehány, az akkori közéletben forrongó eszméhez. Az élet zajából vette politikai nézeteit; nem alkotott önálló pártot, nem volt önálló nézete, hanem a leghevesebb, a tetteket leginkább sürgető párthoz csatlakozott. Talán nem

annyira az elvek, mint szélsőséget kedvelő, türelnet nem ismerő jelleme vonzották ahhoz. Az, hogy népköltő, s a népdalok szellemében költött, nincs vagy igen távoli rokonságban van democraticus szereplésével; mert a mint láttuk, semmiben sem áll távolabb a nép költészetétől, mint politikai elveket megcselelő dalaiban. Béranger politikai dalaiban is népköltő. Petőfi csak akkor valóban az, midőn átengedi magát a tisztán költői sugallatnak s nem akarja költészetét bizonyos eszmék szolgájjává tenni. A nép dalnoka és a nép szószólója benne két oly különböző egyén, hogy alig ismerik egymást. — Különben is idevágó nézeteiben sajátos ellenmondásra akadunk, mely azt mutatja, hogy lelkében a democatia nem az egyéniség szükségéből folyt, vagy az érzelem által kigondolt rendszer volt, mely szoros értelemben vett elveken alapulna. A nép szószólója volt, a nélkül, hogy a nép szenvedésein szánakoznék. A szánalmat nem igen ismerte. Sőt ellenkezőleg, ő, a ki a nép felszabadítása mellett beszél, arra buzdítja a népet, legyen rá büszke, hogy nem úr, mint a „Palota és kunyhó“ czímű versében. E művében szebb, boldogabb jövőndőt ígér a népnek; — de másfelől nagy lelkesedéssel beszél arról, hogy minden a mi az emberiség történetében nagy és dicső, a kunyhókból került ki, hogy a jó szív csak a kunyhókban található! Azt kérdehetjük tehát, mi szükség a kunyhót kőházzá emelni, a népet anyagilag fölségíteni szegénységéből, ha e szegénység, ez egyszerűség oly dicső dolog, s annyi jó háromlik abból az emberiségre? — Ezt ő megfjejtetlen hagyja. Hasonló következtelenséget mutat a „Kutyák dala“ és a „Farkasok dala.“ A két ellentett allegoriából nem tudja az ember, melyik nagyobb nyomor: a szolgaság-e vagy a szabadság? — A nép megköszöni az oly vigasztalást, hogy legyen büszke szegénységére, vagy hogy inkább lőtt farkasként bujdokoljon, mintsem házi kutya legyen! Petőfi szerette a végletekig vitt kevélységet és vad függetlenséget, melyek e verseknek egyedül képesek értelmet adni.

Függetlenségi hajlamát jellemzi, hogy a munkát s rendszeres foglalkozást szolgaságnak tartotta; ő az egyéni szabadság embere; de a lehető legtávolabb áll attól, a mint Franklin és Washington értette az egyéni szabadságot, s ennek azon értelmét személyesíti, mely az Ázsiából bevándorlott népeket jellemezte a közép korban, mielőtt áttértek a keresztény vallásra.

Nem az akaratnak, hanem az impulsusoknak engedő munkátlan tevékenység és mozgalmasság jellemzi egész életét, a mi ha nem volna hízogó a tettek emberére, üdvös volt azon költészetre nézve, mely az élet benyomásai nélkül nem tudott ellenni. Ha ennek tulajdoníthatjuk nem sikerült műveit, ennek köszönhetjük legszebb diadalait. Midőn hibái egy törül hajtanak legszebb érdemeivel, ki merne követ dobni rá? Látva azon kapcsolatot, kényszerűséget, mely jellemét egygyé teszi, s mely haláláig kíséri, kiengesztelődünk hibáival; ha a hiba és tévedés nevet le nem vehetjük is a hibáról és tévedésről. Majd minden szép tulajdonának meg volt a fonákja, s minden hibájának fényoldala.

Csak egy észrevételt még e vázlatához. Az ismeretlenségéből egy-

szere s oly ifju korban jutván a dicsőség magas polczára, alig maradt ideje lelkének, hogy nyugodtan fejlődhessék, s tanulmány, gondolkodás által nyerjen emelkedettséget. Azon éveket, melyekben a lélek legalkalmasabb a magasztosabb eszmék és érzelmek elfogadására, az élet nyomorával való küzdelemben, vándorlásban töltötte. Ha jótékony befolyással volt azon költészetre, mely sajátjának mondható, az étellel való sokoldalu érintkezés; ha az elvontabb tudományokba nem mélyedvén, lelke ment maradt a költészettel némileg ellentétben álló analysálás és abstractio szellemétől: másfelől sajnálnunk kell, hogy a tanulmány nem tette szélesebbé látókörét s hogy az élet prózai szenvedélyessége, indulatai sem maradtak nyom nélkül érziületére és izlésére.

Ennyit az író egyénisége jellemzésére. Nem akartam életrajzot írni. A költő élet- és jellemrajzát kimerítően írta meg Gyulai Pál az „Uj Magyar Muzcum“ 1854-iki folyamában, ily czim alatt: „Petőfi Sándor és lyrai költészetünk.“ Én a költő jellemének csak egy két, — úgy hiszem főbb — vonását akartam kiemelni, a mennyiben költészetére befolyt. Különben csupán műveiből akartam őt ismertetni. A műveiből vett közvetlen benyomások egyszerű tolmácsa ügyekeztem lenni, se fényoldalait se gyöngéit nem akarván nagyobbaknak vagy kisebbeknek mutatni, mint a minők valóban. Műveivel tartottam magam, s az azokból vonható legközelebbi következtetésekhez. A mennyiben ily értekezés köre megengedte, magokat az adatokat és mintegy magát a költőt beszéltettem.

Hátra van még azon előrebocsátott kérdésre felelnem: mi az a mit Petőfiben nyert, s mi az, a mit benne nem nyert nemzeti költészetünk?

A fenebbiekben csaknem minden el van mondva, a miből maga az olvasó megfelelhet e kérdésre, s feleletem nem is egyéb, mint a mondottak rövid összefoglalása.

Közvetlenül az életből vevén mind a sugallatot, mind a tárgyat, megvan műveinek azon eleven, örökzöld színezete, mely a szabad természetben nőtt virágokat az üvegháziaktól megkülönbözteti. Jótékony hatással volt azon lyra ellenében, melyet szobai költészetnek nevezhetünk. Hangja különbözött korábbi lyránk feszes szónoklati hangjától is. Példát mutatott, mint lehet a gondolat és érzelem egyszerű nyelvvel nagy hatást tenni.

De az élethez való eme ragaszkodás, az őszinteség e közvetlensége számos esetben nem költői eszmék tolmácsa. — Ő megmutatta, mint lehet az élet benyomásait azonnal a költészetbe ültetni át, olykor azonban arra is mutat nem követendő példát, mint lehet a költészetet az élethez alázni le. Az előtte divatozott, gyakran széllal bállett idealismus ellenében megmutatván, mint lehet a valódi érzelmet testté idomítani, a költés művészkete sokat nyert a lós ág dolgában, de nagy eszmék és az érzelmek nemessége dolgában keveset. Ő egyiütt érzett korával, de nem tudott felül emelkedni benyomásain; ő eltalálta a kor hangulatát, de nem a költő dolga, hogy a napi kérdések és szenvedélyek hangján szóljon.

Vörösmarty annyira a kor embere volt, mint bármely más költő; de soha sem akart a nap hőse lenni.

Habár nem újak a formák, melyek költészetére oly jól illenek, ő adott új életet azoknak, s szerzett új érvényt és nagy részben diadalt számukra az újabb magyar irodalomban. Ez nagy remény és fontos diadal; mert e formák a magyar költészet hagyományos és legtermészetesebb formái. De mint némely újtó és úttörő nem használta föl teljesen az elődöktől kivívott eredményeket. Sőt Petőfi némileg ellensége lőn azoknak. Főleg a finomabb ízlés követel lerovásokat nagy érdemeiből.

Nyeresség, hogy a czifra szavakkal, a hangzatosság és rímek üres csengésével való mesterkedést nem ismerte; hogy tisztán a gondolathoz mért, s előttünk minél érthetőbb, t. i. a nép formáit választja tárgyaihoz; de néha a prózai gondolathoz igen helyesen választott prózai forma és kifejezés a Kazinczy kora óta divatozott nagyobb csin és műgond ellenében első példát mutat, mint lehet a költői formát és nyelvet oly közel vinni a nem is művészi, hanem mindennapi prózához, hogy alig van köztök határvonal. Az, hogy a szót egyszerűen a gondolat jelének veszi, elszoktatta némileg a kifejezések megválasztásától és bírálatától. A magyar ígék olykori helytelen hajlítását nem is említve, a roszt magyarsággal írók műveiből néha idegen, nem-magyar kifejezéseket vesz át, minő: gyümölcsöt hozni (e helyett teremni), vagy a „régierzemen lenni“ (értsd úgy érezni, mint régen), melyek idegen eredetét fölösleges bizonyítom.

Igy áll a dolog, ha költeményeinek javát rosztát, jó tulajdonait és hibáit összekeverjük, ha fölteszszük, hogy a közönség és írók ép oly örömmel olvassák nem sikerült és nem költői műveit, mint azon kitűnő műveket, melyek e gyűjteményben elvannak szórva. De ha összes műveinek színaranyát különválasztva képzeljük, oly gyűjteményt bírnak benne, mely egy jóval hosszabb irodalmi pályának s a leggazdagabb irodalomnak is dicsőségére válnék. Petőfi „válogatott költeményei“ a legszebb kötet volna, melyet irodalmunk e nemből felmutathatna.

Egy ily kötet egyszersmind elenyésztetne minden homályt és eszmezavart igazi érdemeire nézve. Ha ily gyűjtemény bocsáttatnék közre: bizonyítani, vitatni sem kellene, mi a lényege Petőfi költészetének. Kitiűnőké egyszersmind, mennyiben nevezhetjük őt nemzeti költőnek.

Petőfi nemzeti költő kétségtelenül, a mennyiben minden valódi költő a világon, bármily nemből írjon, az epostól a genreképig, tartozik is, kénytelen is nemzeti lenni. Nincs valódi költés, mely akarva, nem akarva magán ne hordozná a nemzeti bélyeget. A költő a szó teljes értelmében nem tehet róla, hogy bizonyos nemzetheli szülőktől származott, hogy a hazai tájak, a hazai nyelv, és társadalmi viszonyok és emberek kitérülhetetlen benyomást tesznek lelkére. Különösen főtárgyát az embert, érzülete és eszelekvési módjában, s egyedüli eszközt a nyelvet, csak a nemzet életéből és ajkáról tanulmányozza. Mi rokonabb és tanulmánynyal, mint ugyanazon nemzet irodalmából venni a példányokat, meglevő formákat, s ugyanazon nemzet történetéből a nemzeti jellem

bővebb, s nagyban való ismeretét? Petőfi, ha ezen tanulmányoknak mindenikén nem is, de egy részén keresztül ment.

Legtöbbet tanult pedig Petőfi a nép dalaiból. Innen vette formáit, nyelvét s a költés azon közvetlen, ugyyszólva drámai formáját, mely ha nem is kizárólagos tulajdona a népdalnak, mindenesetre jellemző tulajdona s keletkezése módjából foly. Petőfi mintegy ösztönszerűleg sajátította el e formát, s ha tőle eltér, többnyire annyi, mintha egyéniségétől térne el. De ez által csak annyiban tette nemzetiebbé költészetünket, a mennyiben a népdalokat nemzeti költészetnek nevezhetjük.

A népdalok a nemzeti jellemnek és érzületnek kétségkívül igen becses töredékeik foglalják magokban, s nyelv és forma dolgában tanulmányul szolgálhatnak nem mint különálló tér, hanem mint az összes irodalom egyenjogu részei; de népdalaink összes tárháza még kevésbé lehet nálunk nemzeti költészet, mint másutt; mert nem terjednek túl a jelenen, csak a szív egyegy mozzanatát egy egy életviszonyt tárgyaznak s romanczainak idealismusa nem emelkedik magasbra a szegény legény alakjánál és sorsánál. Ebben tükröződik-e a nemzeti élet és jellem, mely a nemzeti költészet tárgya? — Petőfi geniusa ezeken túl a tájfestésig tudott emelkedni sikerültebb műveiben.

Nyilván egyoldalúság és helytelen a köznépet tartani nemzetnek; ép oly egyoldalúság, mint a köznépet kizárni e név alól; de a Petőfi korában divatba kezdett jöni csak a népet tartani nemzetnek, s a népköltőt nemzeti költőnek. Divattá vált a nemes, a ki mindez ideig századokon át képviselte a nemzetet, gúny tárgyává tenni, habár ez osztály a moldvai határszélről Stiriáig s a Kárpátoktól az al-Dunáig megtartotta a magyar nemzeti bélyeget, nyelvet és jellemet, s a környező másajkú népek csak annál feltünőbbé teszik az ellentétet. Ezen osztály érzülete módját, jellemét híven előállító költő nem hogy ne volna nemzeti költő, hanem még ellentétben sem állana a nép költővel; csak ez osztály és a nép jelme alapvonásainak e g y s é g ét látnók műveikből. Azon irány, melyet Petőfi képviselt, nyilván egyoldalú volt, mivel a nemzet legnagyobb súlylyal bíró osztályát mintegy meg akarta tagadni. Ez irány maig is tart példája nyomán. Az egykori nemesi osztályból származott írók is még mindig önmaguk megtagadásával a népköltészetben keresik az eredeti magyarságot, s mit nyer vele a nemzeti költészet?

De azon népköltészet, melynek képviselője Petőfi, nemcsak e részben korlátozott. Nemcsak a nemesi osztálylyal száll szembe, hanem multunkkal, a nemzet történeti nagyságával, hogy a magyar jellem ideálját egy bojttárban, hősiségét legfeljebb egy huszárbán énekelje meg. Mivel lett költészetünk nemzetiebbé azon időtől fogva, midőn Vörösmarty e szavakat írta :

„Régi dicsőségiünk, hol késel az éji homályban“,

egészen azon datumig, midőn Petőfi így énekel :

„Tedd le bojttár a subádat.“ ?

A nemzeti jellem nemcsak a jelenben élő, széles értelemben vett nemzetnél nyilatkozik, hanem ép oly híven és eredetiséggel a nemzet történetében. Történetünk magában foglalja mindazt, a mi a nemzetben szép és dicső, a mi hibáiban és erényeiben nagy, a mi tragicus katastróhákat idézett elő s fényes tetteket szült. A mult különben is nagyobb tápot nyújt a költői inspirációnak, mint a jelen, a mire azonban népköltészetünk nem tud emelkedni, s maga Petőfi sem. Arany mutat rá példát, mint lehet a nemzeti költészet különböző forrásait művészi diadallal egyesíteni.

Igy áll a dolog, ha Petőfi sikerült műveinek akarjuk kimutatni helyöket a magyar irodalomban.

Őt a magyar költészet *genre*-festőjének nevezhetnők; de többnek alig. A maga nemében jeles, páratlan — s akármely művész beéri emnyi dicsőséggel. Ő eredeti, valóban szép műveiben hallhatatlannította nevét, s azt hiszem, akkor ünnepeljük méltóan emlékét, ha nem mint kiválóan nemzeti költőt koszoruzzuk meg, hanem mint *genre*-költőt minden költőnk fölébe emeljük. A maga nemében oly jeles, hogy feledtetni bírja tévedéseit. De hogy valóban élvezzük, a maga saját nemében kell becsülnünk.

Sok szép tulajdona mellett voltak gyengéi, sok jeles műve mellett számos gyenge és középszerű költeménye; — de semmi sem gátol hogy művei közül azokat élvezzük, a melyek valóban szépek, a gyengét pedig gyengének mutassuk ki. Ha szeretjük őt, ismernünk is kell, hogy ne hibáiban, hanem hibái mellett sőt hibái daczára is szeressük — érde-
meiért.

E cél elérésére tettem meg én is a magamét jelen cikkemmel.

SALAMON FERENCZ.

A NEMZETGAZDASÁGI IRODALOM UJABB MOZZANATAI.

II. *)

A francziák fáradozása az utóbbi két évtized folytán a nemzetgazdaság tudományának terjesztése és kifejtése ügyében valódi elismerésre méltó; s ha talán mély belátás és tapintat tekintetében az angolokkal, tudományos rendszerezés és részletekbe ható alapos vizsgálatok tekintetében a németekkel nem is versenyezhetnek, tagadhatlanul nagy érdemeket vívtak ki maguknak e téren, a minék azután tulajdoníthatni azon körülményt is, hogy többnyire csinosan írt kellemes olvasmányt nyújtó dolgozataikkal Europa szakkedvelő és szakművelő közönségénél inkább találkoznak, mint bármely más nemzet irodalmi termékeivel.

Nem említve tüzetesen, hogy Franciaországban az utóbbi három év folytán a nagytekintélynek örvendő Michel Chevalier előadásai s értekezései második kiadásban (*Cours d'Économie Politique* czim alatt) jelentek meg; valamint azt sem, hogy Németország

*) Az első cikket lásd az V-dik kötet 119 s k. lapjain. — Szerk

legkötőbb szakembereire is oly annyira ki kezdék a francziák terjeszteni figyelmüket, hogy az ismeretes protectionista irányú író Richelot Lis tnek nemzetgazdászati művét már két kiadásban bocsátá közre, V o l o v s k y pedig hazánkfíával J. E. Hornnal, Roscher classicus munkáját jegyzetekkel kísérve francia nyelven adá ki; — nem említve, mondjuk, ezeket, csak azon kitiünőbb művekre akarunk itt utalni, melyek az utóbbi három évben a politikai gazdaságtan terén önálló és nagyobb befolyást gyakorlandó nyomozások alapján megjelentek, s a szakember figyelmét teljes mértékben megérdemlik. Ilyen először Villiaum é : „Nouveau Traité d'Économie Politique“ czimű dolgozata, mely 1857-ben két részben tétetett közzé, sajátlagos irányánál fogva csakhamar ismeretessé levén. Villiaum é egyike azon francia nemzetgazdának, a kik a híres S i m o n d i által kifizűtt nyomon haladván, a Smithianismus rideg irányával némileg ellentétben, a nemzetvagyonnak és jövedelemnek ethikai és társadalmi politikai oldalát is figyelembe veszik, a javak megosztása, az arányos népvagyonosság, az erkölesi jóllét föltételeire fő súlyt helyeznek, s a modern industrialismus számos kinövését és baját orvosolni is törekszenek, — azonban ez egyébként igenis dícséretes működéseikben nem ritkán socialistikai eszmékbe és tévedésekbe is bonyolútnak, s alapelveik végkövetkeztéseiben oly tanokra is jutnak, melyek az orvoslandó bajokat nemcsak hogy nem kisebbitenék, hanem még növeszteni és terjeszteni is képesek volnának. Ez iskolához kisebb nagyobb joggal lehet számitani S i s m o n d i u kívül D r o z o t, R a m b o t, G u y a r d o t, B l a n q u i t, V i d a l t, P e q u e u r t, meg a német száumazásu s 1851. megjelent jeles nemzetgazdasági rendszere, valamint egy szabadelvű irányban dolgozott Világtörténeti munka által ismeretessé lett O t t - o t. — Villiaum é munkája tudományunk összes rendszerét tartalmazza, elég bőven és alapos szakismerettel szól a tudomány jelleme s feladata, a vagyon, hitel és forgalom természete, a munka, a jövedelem és fogyasztás elméleti alapelveiről, s több javaslattal is lép fel, melyek a munka és tőke közti viszony és ellentét kiegyenlítésére, a nemzetjavak arányosb megosztására, a munka társalmi szervezése meg az adók tüzetesb reformjára vonatkoznak, s a mennyiben tiszta meggyűződés, lelkiismeretes tanulmány eredményei daczára igenis merész jellemöknek, a szakbúvár figyelmét minden tekintetben megérdemlik. — Nem kevesbbé alapos, de sokkal gyakorlatiabb irányu B a u d r i l l a r t n a k 1857-ben koszorűzott pályamunkája : „Manuel d'Économie Politique“, mely egy erős kötetben jelent meg, s Franciaországon kívül is méltánylattal fogadtatott. B a u d r i l l a r t, az ismeretes „Journal des Economistes“ főszerkesztője, Michel Chevalier segédtanára a párisi Collège de France-ban, rövid idő alatt annyira megkedveltette dolgozatait a közönséggel, hogy mind 1853 közzétett jeles műve B o d i n felett, mind számos kisebb értekezései a legnagyobb figyelemmel olvastatnak, s az erkölesi és politikai tudományok akademiaja is már többizben fényes diakkal koszorűzta azokat. Említett kéziköny ve öt szakaszban a tudomány

minden alaptanát magában foglalja, s a francziáknál meg angoloknál szokásos módszer nyomán még a financerudomány némely fő tanaira is, például a közadózásra, államadósságra is kiterjeszkedik. Elveit illetőleg a szerző a szabadelvű angol iskolához tartozik, Smith Ádám nyomain jár s világhírű utódainak, Malthusnak és Ricardonak elveit csak azon módosításokkal fogadja el, melyek csak a dolog természete — mindenoldalú önálló átvizsgálásának lehetnek eredményei. Így jelesen Ricardo sokszor megvitatott geniális földjüvedelmi elméletét némely alapföltételeiben megtámadja, s inkább azon iskola véleményéhez szegődik, melyet legújabbán a híres Carey Amerikában, Banfield Britanniában, Bastiat meg Fontenay Franciaországban, Rodbertus, Kirchnann, Arnd Max Wirth és mások pedig Németországban képviselnek e tekintetben. Egyik sajtószereü jellemvonása Baudrillart munkájának, hogy szerzője — daczára a legújabb időkben a nagytekintélyű Dunoyer Hermann, Roscher s mások által megállapított elveknek, — a nemzetgazdaságtan körébe csak pusztán az anyagi javakat veszi fel s a szellemieket valamint a nem anyagi termeléssel kapcsolatban álló tüneményeket, ép úgy mint a fentemlített John Stuart Mill Angliában, onnan kizárja. Egy felette jelentékeny s önálló gondolatot képez Baudrillart munkájában végre még a határozott odatalalás a szabad-ság a felelősség és harmonia elveire, mint három oly társadalmi sarkalatos elvre, mely az összes gazdasági létszert fentartja és tökélyesbíti; — a mi által a szellemdús író egyszersmind egy hatalmas fegyvert ragad ki a socialisták kezéből, másfelől pedig azon fontos helyre is figyelmeztet, melyet a moral és észjog tanai és követelményei a nemzetek anyagi életszerkezetében elfoglalnak. Az egész műről egyáltalában azt mondhatni, hogy nem tekintve egyes kisebb hiányait és hézagait, egyike a legjelesb compendiumoknak, a melyek tudományunk legújabb világirodalmában megjelentek, s a melynek tanulmányozását kivált nem mély buvárlatokkal foglalkodó szakkedvelőknek bizony ajánlhatni. — Az említett műnél sokkal csekélyebb beccsel és jelentőséggel bír a Saulniers által 1857. közzétett „Esquisse d'Économie Politique“ ozimű munka, mely csak a tudomány egyes kérdéseivel foglalkozik tízetesen, egyébként pedig pusztán positiv helyi érdekeknek és igényeknek iparkodik alárendelni az egyes tanelveket. — A legújabb tudományos kézikönyv, mely méltóan sorakozik a nemzetgazdaság legutóbbi irodalmi termékei közé, a már több jeles dolgozatairól ismeretes Courcelle-Seneuil által bocsáttatott közre: „Traité théorique et pratique de l'Économie Politique“ czim alatt, 1858. Párisban. A szerző, ki néhány évvel azelőtt Stuart Mill munkáját francia nyelven kiadta, s legújabbán Chilibe, San Jago fővárosba az ottani „Instituto nacional“ tanszékére hivatott meg, e munkában jobbára önálló irányban akar haladni, céljául a tudomány körébe eső tények és tünemények új átvizsgálását, az alapelvek határozottabb kifejtését, kiegészítését, jelesül pedig a termelés, a népesség és árkeleti elméletek új elvek szerinti átnézetét, valamint a gyakorlati résznek a tisztán elméletitől kü-

lönvázlatzását tűzte ki, s egyes szakaszokban elismerést érdemlő módon azt meg is közelítette. Az eddig megjelent első részt Plutologiának is nevezi, a melynek bevezető fejezeteiben arra is utal a tudomány újabb mozgalmainak színvonalán álló szerző, hogy a nemzetgazdaság némely alaptüneményei, például a tulajdon, a csere, és az érték meg az ezekkel kapcsolatban álló tünemények nem mint absolut érvényű örökké maradáno szükséges tények, hanem csak mint bizonyos világkorszakban eredő és hatályban álló vagyommegosztási formák és föltételek veendő szemügyre; oly állítvány, mely nézetünk szerint csak a historiai iskola vagy a socialistikai rendszerek ferde fölfogásának következménye, s amál vesélyesb, minél inkább van kitéve oly félreértéseknek és balmagyarázatoknak, melyekből épen a tudományunk elleni fegyverek szoktak kovásoltatni. Ohajtandó egyébbiránt, hogy a sok jelességgel bíró mű második kötetének megjelenésével mielőbb teljessé és bevégezté váljék.

A most említett rendszeres dolgozatokon kívül Franciaországban az utolsó három év folyamában még egyéb felette nagybecsű monographiák és értekezések jelentek meg, melyek a szaktudós és a szakkedvelő figyelmét nagy mértékben vonják magukra. Igy nem csekély szolgálatot tett az irodalomnak néhány kitünő tudós az által, hogy elszörva megjelent régibb és újabb értekezéseiket egybegyűjtve közrebocsájták, s így az átnézetet és a tudományos használatot is könnyítették. Igy jelesül a nagytekintélyű Rossi utódai az 1848. kimult jeles szaktudós kisebb műveit „Mélanges de Philosophie et d'Économie Politique“ czim alatt 1857. tették közzé, hol egyebek közt azon essayk is foglaltatnak, melyeket Rossi a görög nemzetgazdasági eszmék fejlődésére meg Malthus népességi elméletére vonatkozólag írt. Hasouló gyűjteményt képeznek a nemrég meghalálozott Léon Faucher classicus értekezései, melyek 1856. „Mélange d'Économie Politique“ czim alatt megjelentek, s több jeles tanulmányt tartalmaznak főleg oly tárgyak felett, melyek a munkabér és munkaszervezés, adóügy és hitelviszonyokkal állanak összeköttetésben. Ép így adta ki legújabbban Fr. Passy eddigi kisebb dolgozatait „Mélanges d'Économie Politique“ czim alatt, melyek a jeles szerzőt nagyobb körökben is megismertették. Legbecsesb irodalmi újdonság azonban e nemű dolgozatok közt a múlt évben (1858) Baudrillart által kiadott „Études de Philosophie morale et d'Économie Politique“ czimű essay-gyűjtemény, mely két meglehetősen terjedelmű kötetben a szellemdús szerző több jeles értekezését, melyek közt nem egy jutalmazott is van, foglalja magában; s a melyek közül legyen elég csak a Turgot, Peel, Colbert, Rousseau és Royer Collard feletti tanulmányokra, a tulajdon jelentőségét, s a tudományok sarkelveit tárgyaló dolgozatokra hivatkoznunk.

Ezen művek mellett végre az említett időkörből még több más kitünő értékű dolgozat is lett ismeretessé. Igy Thiers beces tanulmánya La w felett, mely már egypár évtizeddel ezelőtt jelent meg első kiadásban; — Seneuil remek munkája a bankügyre vonatkozólag, mely mind el-

méleti mind gyakorlati szempontból egyike a legjelesb szakműveknek; — Leymarie és Rapet pályaműveik „Manuel d'Économie Politique et de la Morale“ melyeknek fő célja a nép számára egy e két ismerzakot egybefoglaló munka előállítása; — továbbá: Parieunek a tekintélyes szakembernek jeles adóörténete „Histoire des Impôts généraux sur la propriété et le revenu“ 1856.; — Lavergne jeles tanulmányai Britannia és Franciaország mezőgazdasági viszonyai felett; Lebastier; Théorie de l'Equilibre Économique 1856. megjelent protectionistikus irányú dolgozata; Sudre becses műve a Communismus történeti fejlődéséről és jelen állapotáról, mely rövid idő alatt már öt kiadást ért; Levasseur kitünő értekezése az aranytermelés legújabb mozgalmai jelentőségéről stb. Mindenesetre pedig egyike a legsajátságosabb és legérdekeseb könyveknek tudományunk összes irodalmában azon nagyszerű munka, (1855. 1856.) melyben egy kitünő szakember és tanár F. Le-Play „Les ouvriers européens, études sur les travaux, la vie domestique, et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe“ czim alatt, korunk nevezetesb államainak dolgozó néposztályát, különös tekintettel gazdasági állapotaira, rajzolja, s egyebek közt 36 különböző nemzetiségű és származású munkás család életmódját, háztartását és anyagi helyzetét írja le. A többi közt egy magyar munkáscsalád is találtatik, melynek viszonyai ily irányban és czéllal bővebben leiratnak. Azon bajos körülmény mellett, hogy a munka csak kevés példányban tétetett közzé, s így nehezen szerezhető meg, még az is némileg csökkenti becsét, hogy a pusztá leírás elméleti fejtegetéseket és következtetéseket nem tartalmaz, és így a szakember az eredmények megállapítása tekintetében felette sok nehézségekre akad.

Ez volt az utolsó három évben a francziák munkássága tudományunk terén. A többi nemzetekről külön cikkben fogunk tüzetesen szólni.

KAUTZ GYULA.

MAGYAR LÁSZLÓ DÉLÁFRIKAI UTAZÁSAI. 1849—57. években. A magyar tudományos akadémia megbízásából sajtó alá egyengette és jegyzetekkel ellátta Hunfalvy János, m. t. ak. ltág. Első kötet. Egy földképpel s 8 köirátú táblával. Pest, 1859. XVI. és 464. l. Ára 4 forint új pénzben.

Nemsokára a Dél-Afrikáról újabb időben megjelent összes utazási munkákat fogjuk a „Budapesti Szemlé“-ben megismertetni s akkor alkalmunk lesz, Magyar László, derék hazánkfia munkájáról is bővebben szólni. Mostan tehát annak csak tartalmát fogom röviden előadni. A munka 10 fejezetre van osztva; az első fejezetben a szerző leírja Benguelát és környékét, a mundombe népség életét és szokásait, a karavá-

nok szerkezetét s a maga terveit és készülleteit a belföldi tartományok beutazására. A következő négy fejezetben előadja utazását a Kísszangysi, Kiáka és Hambo tartományokon keresztül Bihé országba, s egyuttal a nevezett tartományokat s népeiket is leírja. Az utazás számos kalanddal volt összekapcsolva, s Magyarr majd e kalandokat beszéli el; majd a természet különböző jeleneit: a puszta sívatakokat s az ezekkel váltakozó buja növényzetű vidékeket, a folyókat, hegyeket és helységeket írja le; majd a benszülöttek életét és szokásait, társadalmi és állami intézeteiket, babonáikat s vallási szertartásaikat tárgyalja. Elbeszélése eleven és változatos s nemcsak mulattató, de tanulságos olvasmányt is nyújt. A hatodik fejezetben Magyarr leírja letelepedését Bihében, háza felépítését, eselődése megszerzését, látogatását a fejdelemnél, házasságát a bihéi fejdelem leányával, s végre Bihéország természeti, földirati, társadalmi és állami viszonyait adja elő. A hetedik és nyolczadik fejezetben a Kimbunda nemzet részletes és felette érdekes leírását találjuk; a nyolczadik fejezet az elébb még le nem irt összes Kimbunda országok leírását foglalja magában s végre a tizedik fejezet a Kimbunda népek nyelvét tárgyalja. Magyarr tehát e munkában a déli szélesség 9—14 s a keleti hosszúság 13—18 fokai között terjedő országokat és népeket írja le, oly részletesen és alaposan, mint azt eddigelé megjelent egy könyvben sem találjuk. Azon egész földterületet a Koanza folyam keletről és északról határolja; a Koanza északi oldalán s torkolatjától délre az Atlanti tenger partjai mentében több portugál telep és várdá van, Benguela portugál gyarmat s a loandai főkormányzó alatt álló benguelai kormányzó névleges uralma az ottani egész partvidéket illeti. De valósággal a portugál kormány befolyása csak a telepek közvetlen környékére terjed ki; a mundombe, szelles, kimbunda s egyéb benszülött népségek teljesen függetlenek, s eddigelé az európaiak előtt jobbára csak nevökről voltak ismeretesek. Magok a partokon élő portugálok sem ismerik a beljebb való országokat és népeket s mind Tams, ki 1842-ben járt Benguelában s onnan Loandába hajózott, mind pedig Livingstone arról panaszkodnak, hogy az ottani portugálok általában kevés tudomással és ismerettel bírnak azon tartományokról, melyeket Magyarr talán első irt le részletesebben. Livingstone pl. a kimbondákról csak három négy sorban emlékezik, a bihéi karavánt egy vagy két helyen említi meg, Bihé fekvését épen nem tudta meghatározni, azt sem tudta, hol van a Koanza forrása, micsoda mellékfolyók ömlenek belé. A Kunéne és Kubango nagy folyókról eddigelé még kevesebbet tudtunk, mint a Koanzáról; még a híres Cooley is azt gondolta, hogy e két folyó egymással egyesül. Ugyancsak Cooley a Benguelától északra levő Kubale vagy Inandanha folyónak lételet sem sejtítette. Mindezekből kitetszik, hogy Magyarr jeles munkájában oly országokkal és népekkel ismert meg, melyekről eddigelé nagyon hiányos vagy épen semmi tudomásunk sem volt. Azért az nemcsak a mi szegény irodalmunknak válik becsületére, de az európai tudományosságát is becses adalékkal gazdagítja. — Magyarától e munkája előtt csak egyes levelek s naplótöredékek jelentek meg, élébb

elszörtan a Budapesti Hirlapban és P. Naplóban, azután 1857-ben a m. t. akadémia költségén külön röpiratban is. E tudósítások Petermann Földirati közleményeiben is megjelentek, s e forrásból azután más német lapok is közltek kisebb nagyobb töredékeket. Egyik rövid tudósítása Magyarának az angol királyi geográfiai társulat évkönyveiben is megjelent. Végre, mint e társulat évkönyveiből látom, 1856-ban a „Boletim e Annaes do Conselho Ultramarino“ portugál folyóirat 22 számában 238. s k. l. megjelent Magyarának részletesebb tudósítása két rendbeli utazásáról. E tudósításait megemlíti Macqueen (The Journal of the Royal Geographical Society, XXVI. 128 s k. l.) s többi közt így nyilatkozik Magyarról: „Egészen a déli szél. $40^{\circ} 41'$ -ig s a keleti hosszúság $25^{\circ} 45'$ -ig nyomult elő . . . s igen sok felette fontos tudósítást és adatot szerzett azon belső vidékekről. Második utja hasonlólag fontos. Benguela és Bihé felől délkeletről menve a déli szél. $20^{\circ} 5'$ -ig s a keleti hosszúság $22^{\circ} 40'$ -ig jutott eddigelé egészen ismeretlen országokon keresztül . . . kilencz hónapot a Kunéne és Kubango között elterülő Quinhama (Kanyáma vagy Okanyáma) országban töltött. Egészen új és nagyon fontos azon tudósítása, hogy a Kubango az északról jövő Kuituval egyesül s azután a Riambege-be vagy Liамbye-ba ömlik, s a Brochado által gyűjtött adatok megerősítik e tudósítást, stb. Lá sz l ó, az az M a g y a r L á s z l ó utazásainak teljes elbeszélése épen most sajtó alá készül, s ha majd az ígért földképekkel együtt megjelenik, bizonyosan felette érdekes munkát fogunk nyeri.“ — Ezt mondja egy külföldi, Anglia egyik legjelesebb geographusa, szavainak hitelt adhat az is, ki, ha én magasztalnam a megjelent munkát, hajlandó lehetne, a dícséjét valami önző érdekeknek tulajdonítani. Nem dícsérgetem tehát Magyar munkáját, s a hozzászatolt saját jegyzeteimről se szólok, csak azt óhajtom, olvassák bár minél többen a megjelent kötetet, s adja az Isten, hogy a hátralevő két kötetet is magyar nyelven adhassuk ki, mielőtt portugál vagy más nyelven megjelenhetne. Az első kötethez csatolt földkép és rajzok a munka becsét bizonyosan nagy mértékben nevelik.

HUNFALVY JÁNOS.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK 1859-BEN.

Január 3. Nyelv- és széptud. osztály. — LUGOSSY JÓZSEF rendes tag székfoglaló értekezése ily cím alatt: „Nyelvészeti irányeszmék és skyth-europai szómaradványok.“ — HUNFALVY PÁL r. tagtól: „A magyar igeidők használatáról.“

Január 10. Philos, törv. és történelmi osztály. — ÉRDY JÁNOS r. t. a bessenyő nemzet különféle neveiről értekezett. — WENZEL GUSZTÁV r. t. tanulmányait kezdte előadni: Magyarország megyei rendszeréről. Mindenek előtt a forrásokat és a tárgy irodalmát ismertette. Jól jegyezte meg a többek közt, mi nagy hiánya volt eddig történelmi irodalmunknak, hogy nem volt kellőleg szervezve, tudósaink összeköttetés nélkül, elszigetelten dolgoztak, honnan tudományos irodalmunkban tetemes hézagok támadtak; s a tudomány jelentősége sem volt kellőleg méltányolva a gyakorlati életben, mi miatt nem egy kitünő tehetség vonult vissza a nem igen hálás iránytól. Mi általában értekező előadását illeti: több pontra osztotta fel azt. Ezúttal csupán a megyerendszer eredetéről s a megyék számáról kezdetben adta elő vizsgálatai eredményeit. Máskor fog szólni a megyék eredeti szervezetéről, a megyei rendszer külső és belső történeteiről, a megyék koronkinti országos jelentőségéről s azon különbségekről, melyek a hazai és külföldi hasonló intézetek közt léteztek. A megyei rendszer eredetét Wenzel ur szent Istvánnak tulajdonítja; s rendre czáfolta azon okokat, melyeket e nézet ellen fel szoktak hozni. Hogy a nagy királytól nem tudunk felmutatni e részben írott oklevelet: épen nem csuda. Akkor általában szűkebb tere volt a codificationnak; s a legnevezetesebb intézmények a viszonyok közvetlen szüleményeiként állottak elő. Igaz ugyan, hogy több vár, mely utóbb megyei székhely lett, már a vezérek, már Árpád korában fenállott; de a megyei rendszer, e központok körül, csak későbbi fejlemény. Igaz továbbá, hogy a megyékről csak a XIII. században találunk kimerítőbb tudósításokat; de e kor okirataiban magok a fejedelmek szent István intézményeire utalnak. Semmi kétség tehát, hogy ő adta meg hazánknak europai politikai formáját, a vezérek alatt divatozott

s zállás- és törzs rendszerrel ellentétben, a melynek mintáját a kunok és erdélyi székelyek ösviszonyaiban láthatjuk. — Azon kérdést illetőleg : hány megye volt kezdetben ? mindenekelőtt megjegyezte értekező, Schwandtnerrel, hogy a török foglalás, Erdély kiterjedése, a katonai végvidékek szervezése, s több megye egyesítése megannyi körülmény volt, mely a megyék eredeti számát kevesbitette. Értekező Rogerius és más régi írók nyomán úgy hiszi, 72-re tehetni az ősmagyar megyék számát. Sokkal bajosabb tisztába jöni azon megyék neveivel. Kiemelte itt értekező, hogy e részben Horváth István, Fejér György s mások mily tetemes botlásokat követtek el. Spruner historiai atlaszában Magyarország régi térképe Horváth István útmutatása után készült ; s megyékkel találkozunk e térképen, melyek csak századokkal később állottak elő ; s említés sincsen oly nevekről, melyekről megmutathatni, hogy már kezdetben léteztek. Értekező tömördek fáradtsággal és hosszas kutatás után ekkép sorolta elő a legrégebb magyar megyék neveit : a Duamellékén : Pest, Solt, Bács, Bodrog, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Liptó, Trencsin, Nyitra, Galgóc (vagy Sempte?), Pozsony. Mutatja ez elősorolás, mi alaptalan a morva írók állítása, kik szerint a Mátraíig terjedtek a morva határok ; s a lengyel íróké, kik szintén a Dunát mondják határunknak. Azonban folytassuk a megyék neveinek elsorolását ; a Dunán tul : Fejér, Pilis (Visegrád?), Zala, Gethke, Locsmánd, Sopron, Vasvár, Babocsa, Veszprém, Szolgagyőr (Bakony?), Mosony, Győr, Komárom, Somogy, Segusd, Esztergom, Tolna, Baranya. Tiszamellék : Ujvár, Szepes, Sáros, Beregh, Borsua, Ung, Zemplén, Gömör, Borsod, Heves, Szolnok, Csongrád. Tizán tul : Becse, Berén, Bihar, Csanád, Karako (Kraszna), Keve, Horom, Krassó, Temes, Zaránd, Orod, Roiha, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa. A Dráván tul : Valkó, Veröcze, Busán ; Slavoniában : Zágráb, Gerzencze, Varasd, Zagorja. Ezekhez járul a hét erdélyi megye. E nevek közül egyik és másik ellen értekezőnek is vannak némi kifogásai.

Tanulmányainak előadását e tárgyban folytatta Wenzel ur a febr. 7-ki ülésben. A megyék eredeti szervezetéről szólt. Bármi elszigetelten munkáltak eddig, monda többek közt, egyesítő kapesok hiányában, íróink : e tárgyban már irodalmi előzményeink teljesebbek, egymást kiegészítők. Különösen kiemelte értekező Kollárt, kinek mindazáltal hibául róttá fel, hogy a megye-rendszert, mint külön intézményt tárgyalta s nem az ország összes intézményeivel összefüggésben fogta fel. Wenzel ur úgy hiszi, magasabb szempontra kell e vizsgálat közben emelkedni s szent István alkotmányával őszhangzólag fogni föl a kérdést ; már annál fogva is, mert bizonyos, hogy a szent király reformjainak létesítésében is vezetes tényező volt a megyerendszer. Azt már előbbi értekezésében kifejté előadó, hogy őseink, a honfoglalás után, az ugynevezett „lex scythica“ szerint rendezték ez országot ; s e rendezés fenmaradt mindvégig a vezérek alatt. Már előbbi értekezésében, melyről szintén értesítettük olvasóinkat, megmutatta értekező, hogy sz. Istvánnak kell tulajdonitanunk az ősi intézmények átalakítását. Nagyon könnyíté e feladatot azon körülmény, hogy

Magyarországban a hódító és hódított népek közt nem volt az a politikai és jogi dualismus, mely a germán népek által megszállott római tartományokban. Mindemellett a megyerendszer, mint honvédelmi és közigazgatási szervezet, kezdetben szükségkép tökéletlen volt, csak később, László és Kálmán királyaink alatt fejlett ki, s még sokkal utóbb vált politikai intézménnyé. Különben egy alapon fejtett e rendszer az egész országban, a dalmát megyéket kivéve. A megye központja volt a királyi vár, melyhez bizonyos vidék volt kapcsolva s a fenálló jog értelmében alávétve lakosaival, királyi jövedelmeivel együtt. Kovachich téved, midőn külön királyi és külön nemesi megyékről beszél. — A megyék eredeti hatásköréhez tartoztak: a honvédelmi, közigazgatási és pénzügyek. A legrégebb megyei tisztségek neveit (comes, bilochus, pristaldus stb.) Kollár után sorolta elő értekező, mint legjobb forrásból, visszautasítván némely szláv tudósok szójátékokat üző etymologizálását, kik e nevek egy részéből, sőt a „vármegye“ nevezetből is kiindulva, szláv eredetűnek állíták megyerendszerünket. A szlávok, mint értekező megmutatta, megfelelő intézményeket és hivatalokat másképp neveztek. S a mi a „vármegye“ nevet illeti: a „vár“ oly kevésbé szláv szó, mint a „megye“ (szerintünk = tér, melyet körülmenve határozunk meg; az osztyák nyelvben is, úgy tudjuk = járást jelent.) Hogy a törvénykezés a közigazgatástól nem volt akkép elválasztva, mint szervező, rendező korunkban, önként értetik. Nehezebb dolog a megyék jogkörét a lakosok irányában meghatározni. Wenzel ur sok érdekes idézetből következtette, hogy a megyerendszer az egész országot magában foglalta, s hogy a főurak és nemesek is belül álltak azon, habár némi előjogokkal és kiváltságokkal.

Január 17. — Mathem és természettudományi osztály — GYÖRY SÁNDOR r. t. Armellino hangolási módszeréről értekezett.

Január 24. — Philos. törv. és történelmi oszt. — PODHRADCZY JÓZSEF r. t. székfoglaló előadása: A magyar nevezet történetéről és jelentéséről. — HUNFALVY PÁL r. tagtól: „Arisztoteleszi tanulmányok. I. A kategóriák.“

Január 31. — Nyelvtud. oszt. — LUKÁCS MÓRICZ tiszt. tag székfoglaló értekezése: A román nyelvek alakulásáról. Egy részét jelen füzetünk közli egész terjedelmében. CZUCZOR GERGELY r. t. folytatta még a múlt évben megkezdett értekezését: „A zönhangokról.“ — FOGARASY JÁNOS r. t. jegyzéket olvasott: „A hangsúlyról a magyar nyelvben.“

Február 3. — LUKÁCS MÓRICZ folytatta előadását: „A román nyelvek alakulásáról.“ Közelebbi füzetünkben közöljük.

Február 7. — Philos., törvényt. és történelmi oszt. — BARTAL GYÖRGY tiszt. tag székfoglaló értekezése: „Egy XVII. századbeli záloglevél, adalékul a magyar örököségi jog történelméhez.“ E záloglevél értekező egyik

ösatyjának, szintén Györgynek, s fivérének Lázárnak ettrekarchai kis örökségéről kelt. Az örökösök per utján kiváltván s ma is bírván az e levélben elzálogosított jószágot, családi tekintetben nem bir az fontos-sággal; de annál nagyobb nyomatékkal bir azon nyilatkozatra nézve, melyet előadó egy értekezésben e szavakkal tett: „Verbüczy (II. 5 cz. 12 §.) a Robert Károly alatt megváltoztatott bírói eljárásról szólván, sokkal, igen sokkal többet jelent, mintsem mond.“

Verbüczy ezen szavait, mint értekező kifejté, helytelenül vették jogtanáraink csupán a megváltozott per és bírói eljárás rendszerére; holt parányiság a pörrendszer s maga a bírói eljárás is Anjoui Károlynak itt jelentett s Verbüczy idejében már a gyakorlati életbe átment nagyszerű ujtításához képcst, melyről ez (II. 6. 13, §.) nyilván mondja, hogy ennek megváltozása által a nemesi jogoknak zavarba kellene jönnök. — Még Frank sem tett különbséget a magyar jognak az Árpádok népszerű szellemével végzett s az Anjoui Károly királyi uraságával kezdett új szakasza közt. Már pedig elég szembeszökő az ellentét például III. András 1291-iki egyik cikkének ezen szavai közt: „minden nemesnek szabadságában áll rendelkezhetni mind örökös, mind pedig mindennemű jószágával,“ — és Robert Károly 1332-iki oklevelének e szavai közt: „egy nemesnek sem áll szabadságában örökségét királyi engedelem és helybenhagyás nélkül fiajn kívül valakinek másnak adni.“ Verbüczy tehát nem hibázott munkája I. R. 64. czimében, melyet az első letelepedési földek szabadságára emlékezve irt. Van azonban még lényegeseb különbség a két szakasz közt. A magyar már az első vérszerződésben örök hűséget esküdött fejedelmének, s ettől fogva azt „természetes urá“-nak, s szent László: „Nemes László királynak és természet szerint való országos urának“ vallotta. A koronáról még említés sem volt. A korona ugyanis a szabadságra büszke nemzetnél soká nem tudta legyőzni azt a gyanút, melyet annak akkor nagyobb részt pogány őseinktől nem ismert külhatalomtól lett származása s e hatalomnak a hadi foglyok ingyen szabadon bocsátása iránt tett első követelése támasztott. Főleg szent László népszerű országglásával s ereklyéje tiszteletével a korona tisztelete is nőtt ugyan, úgy hogy már akkor „szent“ és „angyali“ melléknév nélkül alig említik: mindamellert a nemzet és az Árpádházi királyok a fejedelmi név és hatalomnak a vérszerződésben kifejtett fogalmánál maradtak, s egész III. Andrásig fentarták az ország törvényében e szólásformákat: „a király legyen az örökös,“ a „királyra,“ „királyi kezekre,“ a „fiscusra“ száljon. E kifejezést: „szálljon a koronára“ az Árpádok törvényeiről írva, még a metonimia szabadságába bizva sem használhatni. Anjoui Károlytól kezdve kapott fel a szólásmód, már nem mint tropus, hanem mint természetes következménye azon eszmének, melyet ő a hajdani vérszerződés helyébe, a nemzet összes jogainak ugyan a nemzet végzése erejével önként a szent koronára lett átruházásáról, a korona kizárólagos tagjairól, a „nép“ szónak csupán ezekre szolgálható politikai értelmezéséről, a nemesi birtokképeségről s más köz- és magánjogi kérdésekről felállított, királyi törvényszékeinek sza-

hályul kijelölt, s ez úton a szokás erejével életbe hozott. E szokás-szentesítette szabályokat azután Verböczy összeszedvén, oly lelkesedéssel hirdette ki, mintha ezek tartalmát bizonyítaná az összes magyar jogtörténet.

Már csak a mondottak is mutatják, hogy nemcsak a porrendre, hanem a nemzeti élet minden erére kiterjedtek Robert Károly újításai; mutatják, mi nagy a különbség jogtörténelmi szempontból az Árpádok korszaka és azon korszak közt, mely az Anjou-házzal kezdődik. Frank megjegyzi, hogy az időben, mikor a leánynegyedről szóló országos szabályok keletkeztek, a törvények lelke sokkal inkább kegyelte a nem nemeseket. Kétségkívül, mond értekező, mert — a mint Zsigmond VI. törvénykönyvének 24 cikke is mondja — az Árpádok korából eredtek azok. Utóbb lett elvvé, hogy nemesi jószágot csak nemes bírhat és pedig Verböczy szorosb tana szerint, oly nemes, ki az általa szabott mértéket megíti. Zsigmond e szabály szigora alól az atyjok vagy fivérek engedelme- és beleegyezésével nem nemes férjhez ment nemes leányok nem nemes ivadékait, az anyjuk leánynegyedéből reájok szállt jószágot birtokára nézve felmentette ugyan: de ezzel ő is csak félig teljesítette az ősrégi szokást, mely szerint az ily leánynegyedes nemes asszonytól származott gyermekek nemesek közé is emeltettek. Mátyás örök időkre alkotott törvénykönyve 26-ik cikkében (11. §.) visszaállította az ősi szokást. Ulászló azonban ismét visszaállította Zsigmond törvényét s ez által egy új néposztályt alkotott.

Robert Károlynak a rokonság általános fogalma is visszatetszett, mely az arany bulla 4. cikkében foglaltatott. Ő tehát a rokonság fogalmát csupán azokra szorította, kik a magvaszakadttal azonagy törzstől lett származásukat s a kérdésbeli jószágból osztályos voltak be tudják bizonyítani. Verböczy mondja, hogy az általa összedett szokásbeli törvények már ő előtte több mint száz évvel is divatoztak. A királyi törvényszékeknél igen is, mond értekező; de az országban még Verböczy munkája után is sok idő telt bele, míg az érintett törvény szigora lábra kapott. Adatokkal igazolta ez állítást értekező. Hasonló adatul szolgált a most bemutatott záloglevél is. E szerint az Anjoui Károly ideje után az Ettore-Karcsai ősnemzetségek közül kettőnek magva szakadt. Mindkét család után a többi Ettore-Karcsai nemzetségek osztoztak, mint rokonok, nem Verböczy szoros szabálya, hanem az előbbi régi szokás szerint. S midőn egy idegen 1581-ben a magvaszakadtak jószágot, az abban rejlő királyi jog czíme alatt, fölkérte: a királyi curia ítélete szerint is győzött az ősi szokás az újabb szabály ellenében.

Ennyi a tartalmas kis értekezés lényege, mellőzve egykét különben szinte érdekes kitérést.

Február 14. — Math. és természett. oszt. — PÓLYA JÓZSEF r. t. székfoglaló értekezése: A gerjekeről általában. — NENDTVICH KÁROLY r. t. Budavidéke dolomitjeiről értekezett. A természettudományi társulat, mint tudjuk, feladatul tűzte Buda-Pest vidékének természettudományi leírását. Eddig már készen van a geológiai leírás, melyre Szabó József, — s az ásványvizek vegyöntása,

melyre Molnár vállalkoztak. Nendtvichnek jutott Pest-Buda vidéke sziklanemeinek vegybontása. E munkát a budai vidék dolomitjein kedte; s ezen vizsgálatai eredményéről tön jelentést az akadémiának, igérvén, hogy a mint munkájában előhalad, folytonos közlésekkel szolgál.

A dolomit, mondá ez alkalommal Nendtvich ur, Buda határan tetemesen ki van terjedve, és pedig egy részről Buda-Örstől kezdve a trachyt-határig, más részről a Duna-parttól Jenő felé húzódik. Innen a budai vidék saját geológai jelleme; ez az oka, hogy a budai határon előforduló mészkő is többnyire dolomitizálva van, azaz áthatva magnesiával, legalább a hol a dolomittal érintkezik; mi miatt a budai mészkő nem is igen alkalmas mészégetésre. A dolomit magnesia tartalma pedig minden válfajában akkora, mint az ugynevezett normal dolomitban. A dolomit ezen válfajai a budai határon következők: 1. Tömördolomit, mely a lég hatásának erősen ellenáll, nem omlik, sőt kalapácsütésre is nehezen törik. Szerkezete apró jegezes, só- vagy salétromsavtól kissé pezseg, csak hosszabb idő múlva vagy hevítve olvad fel, kovasavat hagyván hátra finom darabokban. Legtisztábbnak találjuk a Gellérthegy délnyugoti lejtőjén kiálló szikladarabokban. Szürkés fehér s némileg a finom ezukorhoz hasonló. A Sashegyen azonban, mely nagyrészt a dolomit ezen fajából áll, sötétebb színű. Egész tömegét kovasav hatja át, és pedig némely válfajában 50 százaléknál is több. A Gellérthegy faj sulya 2,815, a sashegyié 2,845. 2) Omlatag dolomit. Legelterjedtebb Buda vidékén. Ez nyújtja az utak behintésére használt köport. Legnagyobb ilyen köpor-bánya van a kis Gellért délnyugoti lejtőjén stb. Összeálló tömegből látszik állani e dolomitfaj, de a kalapácsütésre, a lég hatása folytán, apró, éles szegletű darabokra omlik. Oly részek is vannak azonban közte, melyek a lég hatásának inkább ellenállnak. A köpor-ások ez erősebben összeálló szikladarabokat bántatlanul hagyják, honnan a köpor-bányák labirinthféle alakja s a dolomit-hegyből itt ott kiálló sziklaoszlopok, mint a Zugliget magánosan kiálló szirtei. Azt állíták, hogy az elmállás oka az itt szóban forgó dolomitfajban a vasoxydul, mely a lég élenye által oxyddá válván, felbontja a dolomit összefüggését. De a legtömörebb, legkevesebbé málló dolomitfajban is van vasoxydul sőt a dolomit egy nemében, a barnapátban a szénsavas magnesia is nagy részben szénsavas vasoxydul által van helyettesítve s még sem mutat hajlamot elmállásra. A savtól az omlatag dolomit is kevésé pezsg, de utóbb, erősebben hatván reá a sav, feloldja, kisebb nagyobb quartz-darabokat hagyván hátra oldatlanul. Itt azonban a kovasav nincs az egész tömegen akkép elterjedve, mint az előbbiben. Az omlatag dolomit fajsúlya 2, 818. — 3.) Dolomitdara. Áll apró hófehér kristály-szemekből, mintfinom fővény, mely gyakran egész dombokat és hegyeket alkot. P. o. a Svábhegy délkeleti részének csúcsa tiszta dolomit-daraból áll, televény földdel fedve. Budaörs felé, a Lipótmező és a Csendilla közti magaslaton is található. Az általa képezett hegyek többnyire kúpidomuak, kopárságukról feltűnők s itt-amott krétafehérek. Ily hegycsoport veszi körül a szentiványi völgyet. E dolomit-dara a föleresztett só-

savtól keveset pezsg, majd egészen felolvad abban, kevés agyagos rézeseket hagyván oldatlanul. — Fajsúlya 2,806.

Mindhárom dolomit-faj megegyez alkatrészei természetére nézve, csak azok mennyiségére nézve van eltérés némelyiknél. A vegybontás, melynek eredményeit számokban kifejezve előadta értekező, mindhárom válfajban szénsavas magnesiát, szénsavas mészoxydot, vasoxydul, aluminiúmoxydot és kovasavat mutatott. Némelyikben a kovasav tartalma oly sok, hogy a többi alkatrészeket felül is mulja, másban igen csekély mennyiségű. A vas szintén csekély mennyiségben van meg valamennyi válfajban, a tömör dolomitban többnyire mint szénsavas vasoxydul, az elmálló válfajokban pedig nagyobbára mint vasoxyd. A vas, aluminiúmoxyd és manganoxyd összesen véve is csak egynél halad túl félszázalékot. A kovasav mindenütt oldhatlan állapotban létezik. A vegybontások összes eredménye végül azt mutatta, hogy a budai dolomit valamennyi faja az u. n. „normal dolomit”-hez tartozik, melyben t. i. egy vegysúly szénsavas mész van vegyülve egy vegysúly szénsavas magnesiával. A többi alkatrész mind mellékes, mint a melyek kevésbé folytak be a dolomit főanyaga képezésére.

A vegybontás eredményeinek előadása után egy érdekes kérdés fejtegetésére tért által értekező, t. i. a dolomit képződésére, mely még mindig meg nem oldott rejtélye a geológiának. A geológok nagy része ugyan most is a metamorph sziklanemok sorába számítja a dolomitot s azt hiszik, hogy más kőzetek, különösen a mészkő átváltozása által képeztetett. A dolomit kristályos szerkezete, a réteges szerkezetnek legtöbb esetben hiánya, s azon körülmény, hogy többnyire vulkáni vagy plutonféle képletek kíséretében fordul elő, arra mutatnak, hogy e szikla nem magasabb hőfok befolyása alatt képeztetett. Másfelől különféle vízi állatok maradványai inkább nedves uton képeztetésre utalnak. Értekező alapos bírálat alá vetvén az e tárgyban felállított nézeteket, különböző helyeken egyaránt elfogadhatónak mondá Haidinger, valamint Favre és Marniac elméleteit. Haidinger tapasztalván, hogy a dolomitnak csaknem allandó kísérője a gipsz, azon nézetet állítá föl, hogy a dolomit képeztetése infiltratio útján történhetett, a mészkő rétegein által keserű só azaz kénsavas magnesia-oldat szivárogván. E magyarázat, mond értekező, leginkább ott vehető fel, a hol a dolomit kisebb térre van szorítva, mintegy kisebb szigeteket alkot, tulajdonságára nézve egymástól lényegesen különbözik, s a hol a mészkő is, melylyel összeköttetésben találjuk a dolomitot, kisebb nagyobb mértékben át van hatva magnesiával. Nem alkalmazható ez elmélet a nagy kiterjedésű, jegezes szerkezetű és vulkáni képletekkel összefüggő dolomitképletekre, minőkkel déli Tyrolban találkozunk. Favre és Marniac nem ok nélkül hiszik, hogy e képletek oly tenger fenekén rakódtak le, a mely folyvást áttörő augittuffal volt ellepve. A szünet nélkül működő vulkánok hasadékaín részint kénsav, részint sósav gőzölgött ki, melyek a magnesiát felolvasztották, azt részint kénsavas magnesiává, részint magnesium-chloriddá változtatván, melyek szénsavas mészzsel találkozáván, azt 200

foknyi hőség mellett, s a mély tenger nyomása alatt dolomittá, és pedig jegeczes tömegiüvé alakították.

Hát a budai dolomit mi módon képeztetett? kérdi az olvasó.

Nendtvich ur így felel e kérdésre:

A budai dolomit a fehér lias-mészben fekszik, felül pedig numulit-mészszel van fedve. Az alatta levő lias-mész tisztán el van választva tőle, s a többi mészfajoknál, melyek a vidéken előfordulnak, tisztább és a magnesiától mentebb. Ellenben a felül lévő numulit-mész legtöbb esetben magnesiát tartalmaz, sőt itt-amott egészen dolomittá van átváltoztatva. Az eredeti dolomit legtöbb esetben nem mutat réteges szerkezetet. A hol mutat is, a közte kivált szarukőnek tulajdonlandó. Valódi réteges szerkezetet csak a dolomittá alakult numulit-mész mutat. Továbbá szerves maradványok nyomai sem találhatók a budai dolomitban. Megannyi körülmény, mely arra utal, hogy a budai dolomit magasabb hőfok befolyása alatt képeztetett. Más részről azonban nem látjuk, hogy a dolomit bármelyik része közvetlenül vulkán-képletekkel állana érintkezésben. Szabó József akadémiai tag és Peters egyetemi tanár egyértelmű nézete szerint a szent-endrei trachyt sokkal fiatalabb a dolomitnál, sőt az azt fedő numulitmészszél is, egykoru lévén, Peters szerint, a lajtla-mészszel. E szerint, az eddigi tapasztalatok nyomán, nem lehet fölvenni, hogy a budai dolomit a szent-endrei trachyt befolyása alatt képződött. Másutt pedig nem találkozunk plutónféle képlettel, mely a budai dolomit képezésére befolyhatott volna. Nincs tehát egyéb hátra, mint Haidinger hypothesisét fogadni el. Csakhogy itt meg az a nehézség adja elő magát: honnan kerülhetett a magnesia, mely a dolomit egyik alkotórésze? A keserű források, melyeket a Gellért déli lejtőjétől elnyúló térségen találunk, inkább a dolomitnak köszönik létüket, hogysem dolomitképezésére alkalmat adtak volna. A Gellért és Sashegy közt az agyagban található kevés gypsz a legfiatalabb képződmények közé tartozik, az ott előforduló vaskovand elmállása folytár: állván elő. Hogyan képződött tehát a budai dolomit? Egyik talánya ez is azon tudománynak (értjük a geológiát), melyben csak a nagy és általános szempontok vannak még megnyerve, bármi óriási előhaladást tett az utóbbi korszakban, — a részletek kikutatása és kidolgozása a jövő feladata.

Február 21. — Philos, törvényt. és történelmi oszt. — KISS FERENCZ lev. tag értekezett: „a történelem előtti korban fizetésre és ékszerül használt karika- pénz- nemről s annak szabályozott pénzrendszerre történt fokozatos átmenetéről.“

Ez értekezés, úgy tudjuk, az akademia archaeologiai tárában fog megjelenni. Az előadásra kiszabott idő rövidségéhez képest csupán vázlatát hallottuk ezuttal. Igen érdekessé és tanulságossá tette azonban e rövid előadást a legrégibb érmek bemutatott számos ritka példánya, értekező magán gyűjteményéből.

Előrebocsátván Kiss Ferencz ur nézeteit a csereüzlet kifejléséről az emberiség őskorában, megjegyzé, hogy — a mint egyebek közt

a bibliában és Homerban is olvassuk — kétségtelenül a szelid házi állatok voltak ez üzlet első tárgyai. Elmondá ezek után azon tekinteteket, melyek más csereeszközöket tettek szükségessé, s kiemelte a fémek azon sajátosságait, melyeknél fogva e végre már az ó-korban leginkább ki-nálkoztak. Az ily fém- vagy érezelemek között pedig, ugymond értekező, a k a r i k a p é n z e k e legrégiebbek, minöket a polgárisultság legalsó fo-kán álló népek között ma is találunk s a melyek gyűrűk, orr- és karpe-czek stb. közé soroztatnak rendesen a régiségtárakban. Ilyen karperecz volt, a melyet a biblia szerint Rebeka kapott nászajándokul. S Brugsch egyiptomi utazásából vett idézettel támogatta értekező, hogy az ily ka-rikapénzek Mózes előtt már több századdal divatoztak Egyiptomban.

Ez ös karikapénzeket három osztályba sorozta értekező.

Az első osztályba tartoznak, a melyeket e s u p á n f i z e t é s r e s ékszerül épen nem használtak. Ezek többnyire gömbölyűek, szilárdak; félig vagy egészen üreseket alig találunk. Végökön rendesen felszarv alakulag görbülnek. Külsejük vízszintes, rézsut vagy függőleges vona-lokkal czifrázva, Arany, ezüst és barna érezből is fordulnak elő. A me-lyeket értekező megmért, ha jól hallottuk, 4649 szemernyitől 20 szem-e-rig fokozatos súlyarányt mutatnak. Bajos levén a karikapénzek értékét szemmértékkel meghatározni, a fenecziaiak a súly mértékével kezdték bélyegezni ez érmeket. Egy ily fenecziai érmet is mutatott be értekező. Ráuk nézve igen érdekesek e fölött a tolesvai kettős sirban 1844-ben talált példányok. A köbhalta, melyet e sirban találtak, a kökorszakra utal még. Jele, hogy idegen földről kerültek e földre az érme. S miután ez érezdús országban a fémek használata szükségkép igen régi: mutatja ez adat egyszermind a talált karikapénzek rendkívüli régiségét. Ezt mu-tatja a szintén ott talált fenecziai üveg is, melyet az idő fogától több he-lyen át meg átéve találtak.

Második osztályba sorozta értekező az é k s z e r ü l i s h a s z - n á l t karikapénzeket, melyek már vékonyabbak, ruganyosak, az emberi test különböző részeire, fülbe, orra, karra illök, különben egyezök az előbbiekkal.

Végre említendök a l á n c z k a r i k á k , melyek egy ujj-nyomás-al könnyen szétnyilnak, meg egybeilleszthetök.

Miután a szabályos pénzrendszerre történt átmenetel: hosszas ideig a karikapénz jegyét is ráverték az érmekre. Így a fenecziaiak, így a cel-ták is. Ez utobbiak közül a miveltebb fajok ugyan a görög és római ér-meket utánozták a pénzverésben: miveletlenebb fajrokonaik számára mindazáltal az ös karikapénz jegyét is rányomták érmeikre. Rajta talál-juk e jegyet azon római pénzeken is, melyeket a barbár népek számára vertek. — Így többi közt egy római assison, Kr. előtt a III századból. S e szokást még a császári korszakban is kimutatta értekező egész Kons-tantin idejéig Oly fölfedezés, melyet szemmel látható adatokkal igazolt Kiss Ferencz ur nagy beesü éremgyűjteményéből.

Azonban legyen elég a vázlat vázlatából. A kiket e tárgy köze-lebbről érdekel, az illető ábrákkal illusztrálva, föltalállatja az értekezést,

melyet előadó maga uttörőnek mondott a tudomány terén, az akadémia régiségteni füzeteiben.

— Ugyanez ülésben SZILÁGYI ISTVÁN lev. tagtól olvasott fel a titoknak egy értekezést: „a szatmári békepontok szövegének egy behasonlító vizsgálata körül.“ Célja volt értekezőnek az említett békepontokat igaz alakjaiban tenni a történelem birtokává. Közlötte e végett a Móricz család levéltárából az érintett békekötésnek Károlyi Sándor által közlött eredeti szerkezetét; s aztán ugyane békének két fejedelmileg kiadott példányát, egyiket Eleonora királyné, a másikat Károly király aláírásával. Ez utóbbi fejedelmi példányból egyet az akadémiának is ajándékozott a tisztelt értekező. Mindezen példányokat pedig egymással és a Katona által közzétett Lambertiféle példányul egybevetve, kimutatta ennek hiányait, kijelölte egyik és másik szövegnek egyben és másban eltéréseit. Olynemű előadás, mely a különböző szövegek közlését tenné szükségessé, az eltérések kimutatása végett. Legyen elég ez okból egyszerűen a Történelmi tárra utasítanunk az olvasót, — hol az eltérő szövegek is közölve lesznek.

Február 28. — Nyelv- és széptud. oszt. — BALLAGI MÓRICZ r. t. olvasta VÁMBÉRY ARMIN hazánkfia értekezését a törökcsagatai nyelvről.

Idrisz Bidliszi és Szaad-ed-din szerint, — írja Vámbéry Konstantinápolyból, — a török néptörzs a Kaspi tenger keleti vidékeiről Kis-Ázsiába terjedt el: egy részét a szeldsuk szulejmán sáh szolgálatába vette, mely később Oszmancsik (Kis Oszman) első fejedelme nevével oszmanlinak neveztetett; a másik, nagyobb rész pedig, ősi honától nem messze, Ázsia délnyugoti részeire széledt el. Az egyszerű török nyelv, miután az oszmanli Ázsiában és Európában nagy foglalásokat tön, nem felelt meg az államférfiu szükségének, nem a keleti költő határtalan ábrándjainak; s a török író ez akkor virágzó perzsa nyelv gazdag kincstárát kezdé kibányászni. De az izlam sem csekély hatással volt az új irány követőire. A Korán sehol sem hirdeti a nemzetiségek fentartását: egy nemzetet ismer s ez az izlam. Így történt, hogy a mint a persa nyelv a költészetre, úgy az arab nyelv a társas életre és irányra tulnyomó befolyással volt. Vallási rajongásukban oly szót is kölcsönöztek az arabtól, melyre a törökben két kifejezés is volt s az írásban mindenki az arab használatát sürgette. Eredeti, tiszta törököt használni írásban és beszédben egyiránt vétek és szégyen volt; s jelenleg is gúny tárgya az egyszerű kis ázsiai török, ki arab-persa keveréket nem vegyit anyanyelvébe. E visszaélés következtében a török nyelv a fenső körökből egészen kirekesztetvén, a népnél is hanyatlani kezdett, csak a fővárosok befolyásától távol eső helyeken, főleg kis Ázsia bensejében s a Káspi tengertől délkeletre fekvő Turan és Turkesztán tartományokban őrizvén meg eredeti tisztaságát. Ez azon nyelv, melyhez a magyart is leginkább lehet hasonlítani. Ezen nyelvet hallja az ember a Stambulba Ázsiából érkező török szájából. Sok oly szó van ezek beszédben, melyek a magyarral egyértelműek, csekély kiejtési különbséggel s a melyeket török szótárakban (Meninszky vagy Bianchi

szótáraiban például) hasztalan kerestünk. Ily nyelv a csagatai török nyelv, mely — a keletiek nézete szerint — az oszmanlinak anyja. Anynyi bizonyos, hogy sok oly gyökszót foglal magában, melyeknek származékai az oszmanliban és magyarban ma is divatoznak, a nélkül hogy azoknak eredeti gyökét eddig tudtuk volna. Másik érdeme: hogy takarékosabban használja az idegen elemeket és így valódi nemzeti irodalommal bír. Kitiünö kö'tő e nyelven Mir Ali Sir, a kitől a „Szók bírálata“ című nyelvtani értekezés is jelent meg. Azonban az irodalom termékeihez nem könnyű jutni. A török nevetségesnek tartja, ha valaki csagatai könyvek után tudakozódik, csudálkozván, mit érdekelhet valakit e durva, idomtalan nyelv. Értekező eddigi kutatásainak eredménye egy kis csagatai szótár, ismeretlen szerzőtől, ki azt Mir Ali Sir műveiből állítá össze, mindenkor idézvé az egész tételt, a melyből egyegy csagatai szót merített. Kár, hogy a tősgyökeres altaji nyelveket az arab nyelvrámájába igyekszik erőszakolni. Mindemellett a csak 150 lapnyi könyvecske a magyar nyelvészethez becses adalék. E forrásból meríté értekező hasonlító szótárát. A magyar és csagatai török szók közt feltüntetett hasonlatok e szerint háromfélék: 1) gyökbeli ek, mint a k a b-(ar mak) = h a b-(ozni), hol k a b megfelel a h a b nak, a r m a k és o z n i pedig igeképző ragok; 2) tőbéli hasonlatok, mint c s i k a r-(mak) = k i h u z n i, magyarul c s i k a r-(ni). A hasonlatok ezen osztálya legnagyobb. S érdekes, hogy a nemzetek ifju korában szükséges dolgok nevei annyira megfelelnek egymásnak e két nyelvben. Így a magyar k a r d, h a r c z, m é n, k é m, s á t o r szokat mind feltaláljuk a csagatai g o r d, k a r g, m i n, k i m, s a t y r szókban. Végre: 3) az összetett szókban, feltünő hasonlatok. Ezek után a török magyar nyelvhasonlításban tekintetbe veendő néhány szabályt érint meg értekező.

— Ugyanez ülésben TOLDY FERENCZ r. t. felolvasta MÁCSIK J. egyetemi tanár értekezését: „A birtokragok alkatrészei és azok csodálatos szerkezete a magyar nyelvben;“ s az értekezést a felolvasó részint czáfoló, részint méltányoló észrevételekkel kísérte.

— Végre CZUCZOR r. tag a mássalhangzókról általálában értekezett.

„Bugát Pál — monda többek közt Czuczor, — 1854-ben a beszédhangok elméletét általán véve szószervi elvekből kiindulva alaposan fejtegette; mert ha elvont tanait gyakorlatilag a nyelvekre s különösen a miénkre alkalmazzuk, mindinkább meg fogunk győződni, hogy azon változatok, hangcserék, melyek a nyelvekben divatoznak, nem valami önkényen, hanem jobbára szószervi okszerűségeen alapulnak. Ezek szerint akármely nyelvnek nem csak belviszonyait láthatjuk világosabban, hanem összehasonlításában is észszerűbben járhatunk el. Azokban a physiologok dolga fejtegetni a beszédhangok képzése s különféle árnyalatai mily összeköttetésben állanak a szószervek idomosságával; a gyakorlati nyelvész csak azon tüneményekre figyel, melyeket különféle nyelvek illetőleg tájejtések beszédhangjai körül észlel, s utólagosan okoskodva

azok okát a szószervek alkotása, idomossága, s az illető beszélők más-más koponyaalkotására viszi vissza. Innen van, hogy a majd ezer éven át köztünk lakó tótok, midőn több szót kölcsönöztek tőlünk, valamint mi is ötlők, sem a zárt ajakkal ejtendő *a*, sem a nyílt *e* vagy *ö ü* önhangzókat el nem sajátították, míg a *gy, ly, ny, ty, zs* mássalhangzóknak megegyeznek, melyeket ismét a századok óta köztünk lakó németek oly nehezen képesek utánozni, mint mi a németek toroklehes *ch- kh, th* vagy épen zárthangu *pf*-jét.

Ez észrevételek után a mássalhangzók gyakorlati fejtegetésére tért által értekező.

A mássalhangzók, mint tudjuk, szószervre nézve a) ajk i a k (*b, p, m, v, f*); b) nyel v g y ö k i e k (*g, h, k*); c) nyel v h e g y i e k (*d, t, s, sz, z, n, l, r, j, zs*). Ez utóbbi osztályba tartoznak általában az összetett hangokból állók is, mint *cz, cs, ds, gy, ly, ny, ty*. Minden osztálybeli mássalhangzó önnön szervi társához áll legközelebb, s egymásnak kisebb nagyobb árnyalatai. Innen van, hogy a nyelvekben minden mássalhangzó a maga szervi társával szeret főleg váltakozni, sőt némelekben általán fölcserélve is ejtetnek, p. o. a németben a *b* és *p, d* és *t, sz* és *z, g* és *k*. Ennek tudomása egyik kulcs mind a bel, mind a kül nyelvbeli szók összehasonlítására és rokonítására. A *z* és *d* például egyaránt nyelvhegyiek lévén, *bűz* és *bűd* (bűzös és bűdös) egyjelentésiek.

De a mássalhangzók nem csak szószervi, hanem más tulajdonsági viszonyoknál fogva is osztályozhatók, u. m. a maguk nemében.

a) kemények (*f, k, p, s, sz, t, ty*), vagy lágyak (*v, g, b, zs, z, d, gy*). Ha ragozásban vagy összetételkor a lágy után közvetlenül kemény következik, amaz szószervi szükségkép keményen hangzik, s gyakran úgy iratik is, pl. scrib-si helyett scripsi; dobsz kiejtésben dopsz, szívtelen szíftelen, nyugszik nyukszik. Olykor az írásba is átmegey a változás, pl. lepke, ered. lehge. Ellenben a lágyak előtt többször a kemények meglágyulnak: *akgat* *aggat*, *csapzik* *csabzik*. Néha a gyök előbetűjét követi a második is, ha az első keményre változik, a második is azzá lesz és viszont, pl. *bűb* *púp*, *biggyed* *pittyed* stb. A lágy és kemény mássalhangzók ezen viszonya a szóelemzés második kulcsa.

b) érü l k ö z ö k, melyek kiejtésük az ajkak egymást (*b, p*) vagy a nyelv a fogakat (*g, k, n, l, r*), vagy a szájpaddást szorosabban érintik. Az m kiejtésük a nyelv az ajkakat, de a szájpaddást is érinti. Nem érü l k ö z ö k azon mássalhangzók, melyek kiejtésük az ajkak össze nem szorulnak, u. m. a kemény fuvó *f* és lágy fuvó *v*, a fogak között könnyen átsikamló *sz, z, s, zs, s* a lágyan lehő *j, h*. Innen van, hogy ezen párosak inkább szeretnek egymással, mint más szervrokonáikkal váltakozni, a következő rokonság szerint: *b, p; v, f; d, t; g, k; sz, z; s, zs; m, n; l, r; j, h*. Ez a szóelemzés és hasonlítás harmadik kulcsa.

Továbbá a *b, d, g* különböző szervüek ugyan, de egyeznek abban, hogy a maguk nemében lágyabbak és érü l k ö z ö k, honnan kivált a fejlet-

len gyermeknyelvben fölcserélődnek, mint bondor, gondor, göndör; hasonlóan a *p*, *t*, *k*, mint a maguk nemében keményebbek és ériüközök, pl. kurkál, turkál, csutka, csupka stb. S ez a szóelemzés és hasonlítás negyedik kulcsa.

A *v*, *f* egyfelől s a *h* különszervüek, de egyeznek a) hogy ériüközés nélküliek, b) hogy a két első ajaklehes, a *h* pedig toroklehes, honnan vinnyog, hinnyog; kova, koha; vöntörög, föntörög, höntörög. Továbbá a *v*, mint gyöngefuvalu, felcserélődik a szintén légylehű *j*-vel, mint táv, táj; szívós szijas; fúvok, fújok; sőt a *j* révén átnegy néha a keményebb *l*-re; szivos, szij, szilánk; növök, nőlk; fővök főlk. Az *f*, mennyiben ériüközés nélküli és kemény, átváltozik néha *s* re, *sz*-re: fanyar sanyar; fedd szid; füzfa Baranyában szüzfa. Ismét egy kulcs a szóelemzéshez és hasonlításhoz.

Vannak végre oly hangváltozások is, melyek esetleges okát vagy a beszélők hibás szószerveinek vagy a rossz hallérzéknek, vagy annak kell tulajdonítani, hogy miután az emberek a nyelvet csak úgy gépileg tanulják, az egyes szók alapítványára nem figyelvén, csupán a hangokat veszik által s kényök kedvök szerént módosítják. A szóelemek nemtudása okozza főleg az eredeti szók és nyelvek korcsosodását s elromlását. Midőn valamely nép lassankint elhagyogatván saját ősi nyelvét, bizonyos idegent, rokont vagy nem rokont veszen által, azt rendszeren a magáéhoz alkalmazva s hovatovább rongálja s kivetkőzteti eredeti alakjából. Így romlott el a latin nyelv a gallusok, frankok, longobárdok, dákok s más népkeverékek szájában. Így rongálja, vagyis a magáéhoz alkalmazza minden nép az idegen szókat, mit kivált a keresztnevek elferdítésében tapasztalunk. Úgy bánnak ez átalakuláskör a szókkal, mint merő hanganyaggal, melyet szószerveik szokottsága és saját izlésök szerént faragnak, nyiesnek, simítanak vagy toldanak foldanak s gyakran azt forgácsolják el belőlük, a mi lényeges bennök. Ily szók eredeti értelményét nyomozni s földeríteni szinte lehetetlen, hacsak a kutfőt nem tudjuk, melyből merítvük. Ez áll a tájszókra nézve is, melyek a világosabb eredetiektől elütöttek, s önmagukból nem elemezhetők, pl. a palóczos: „ne poró avvó a govó“ e helyett: ne porolj azzal a galylyal. Hála nyelvünk nemtőjének, még a valódi nyelvérzék a magyar népség nagyobb részében él, mely a szókat, kevés kivétellel, épen, romlatlanul ejti, s ha az eredetibb régítől némelyekben eltávozik is, azt a nyelv értelmességének rövidsége nélkül teszi, megtartván azon jegyeket, melyek nyomán a szóelemeket kimutatni nem lehetetlen.

Ezeket előre bocsátván, a mássalhangzók részletes fejtegetésére tért által értekező. Mindenekelőtt azonban a szóelemzésről szól általában Vannak, ugymond, a nyelvekben bizonyos alapszók, melyekből vagy belváltozás vagy toldás által, más más, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók származnak. Amazokat a nyelvészek gyökszóknak, emezeket s z á r n a z é k o k n a k szokták nevezni, sántikáló hasonlattal, midőn a szókat úgy tekintették, mint szervezetes de lelketlen, szellemtelen növénytesteket, melyek elemeit s fejlődési

viszonyait a teremtő úgy meghatározta, hogy kényszerű szükségkép időről időre bizonyos módon tenyészszenek. Minthogy azonban a nyelv az ész műve, vagyis az észszel felfogott tapasztalati tárgyak s ezektől elvont fogalmaknak hangokban előadott képes kinyomata, s minden nyelv az illető nép ismerettárát foglalja magában : úgy kell azt tekinteni, mint gyakorlati bölcsélet rendszerét, melynek vannak általános elvei, de alkalmazásban, mint a történelem bizonyítja, sokféle ágaznak egymástól, a mint t. i. a felfogások, a kiindulási pontok, a nézetek, az ismeretszükségek stb. különböznek.

A nyelvismeret többfokozatu lehet. A ki valamely nyelvbeli szókat bevett jelentéseikkel ismeri s azokkal saját eszméit kifejezni képes, az közönséges nyelvismerettel bír. A ki a nyelvnek tanszabályait is elvontan tudja, annak illető ismerete már magasabb fokon áll és okszerű. A ki pedig mélyebb kutatás által azon elemeket is kimutatni képes, vagy legalább törekszik, melyekből a szók alkotvák, az a nyelvtudománynak még fensőbb fokán áll, mint a vegyész, a ki a testeket alapanyagaikra föloldja. Eddig terjed a természettudós netovábbja, a mennyiben a testek alkatelemeit meghatározhatja, de a teremtés rejtélyébe nem hatliat, mert ez a teremtő erő műve. Ellenben a mit saját esztünk szüle, annak nemződési módját és okszerűségét vizsgálomás, (reflexio) utján kutathatjuk. És ezen alapszik a tulajdon értelemben vett nyelv-bölcsélet, melynek feladata ellesni és elvonni az eszmék ama kiindulási pontjait, melyektől a szók alkotásában s viszonyításaiban kieredt; elvonni azon időről időre szétágazó irányokat, melyek a nyelvet másmás fejlődésre vezették; elvonni azon viszonyokat és hasonlatokat, melyek az illető eszmetárgyak és szóképek között léteznek, szóval a nyelvalkotó eljárást mind általánosan, mind egyes nyelvekre alkalmazva vizsgálma s egymáshoz hasonlítani.“

Most a gyökszók illetőleg tölemek sorozatára tért által értekező, a következő megjegyzéseket bocsátva előre : 1) Hogy nyelvünk a beszédhangokban oly gazdag, hogy másokkal hasonlítva ritkítja párját. A jelenen élő európai nyelvek között e tekintetben legközelebb állnak hozzá a szláv nyelvek, csakhogy ezeknek ő és ü hangzójok nincs. 2. A tölemek valódi jelentését csak úgy határozhatjuk meg, vagy legalább gyaníthatjuk, ha bizonyos szó-családdal állítjuk össze. 3) Bizonyos más-salhangzóval kezdődő gyökök száma mindig nagyobb, mint az avval végződőké, minek két főoka van : a) mert a más-salhangzók gyakran előtéttek, csak ritkán utótéttek ; b) mert a gyökök előhangja gyakoribb vál tozásnak van kitéve, mint véghangja. 4) Minden bettisorozat után hasonlítás végett a latin nyelvvel közös szókat jegyzi fel értekező, de nem az olyanokat, melyekről világos, hogy kölcsönzöttek, hanem az olyanokat, melyek mindegyikben saját szócsaládot, vagy épen terjedelmes szónemzetséget képeznek, melyek közeredetét a nyelvalkotás legősibb korában kell keresni.

Martius 7. — Philos. törv. és történelmi oszt. — ÉRDY JÁNOS r. tag a magyar arany forint és más számítási forint ere

detéről és viszontagságairól értekezett. Előrebocsátván az arany érmekek eredete történetét, Róbert Károlytól fogva az egész magyar történeten által majdnem évről évre nyomozta értekező a magyar arany forint értékét, viszonyát más pénzemekhez. Olynemű előadás, melynek érdeke nagy részint épen az adatok teljességében van. Ugy tudjuk, a Sz.-István társaság Encyclopaediájában fog megjelenni.

— Ugyanez ülésben PAULER TIVADAR r. tag, mint szerényen mondá, a dalékokat kívánt nyújtani a halálbüntetés kérdése újabb fejleményéhez. Ez adalékok azonban az adatok teljességével állíták elének e nagy érdekű jogi kérdés újabb állását az utóbbi tiz évben, tekintettel az ó és új világ törvényhozásaira, törvényszéki gyakorlatára és irodalmaira. A rendkívül tartalmas értekezés következőkben foglalható egybe :

Beccaria ideje óta a halálbüntetés körüli vita állandóvá lett; hazánkban e század elején Cházár Endre és Fejér János képviselték az ellenkező nézeteket; a mult évtizedben az akademia pályakérdése, az országos választmány büntetőtörvénykönyvi javaslata, az a fölött folytatott országos és megyei tanácskozások élénk eszmeeserére szolgáltatott alkalmat e tárgy fölött; azóta nálunk alig pendített meg többé; folyt azonban a vita a külföld törvényhozási termeiben és irodalmaiban, a nélkül, hogy a kérdést eldöntöttnek mondhatnók.

Ezen ügynek főleg az utolsó évtizedben történt fejleménye ismeretétét tűzvén ki feladatául értekező, mindenekelőtt a törvényhozásoknak arra vonatkozó rendeleteit, miután ezek jelenleg a büntetőjog leggazdagabb forrásait képezik, vette szemügyre.

Azok részint e büntetés alkalmazása, megszüntetése, részint végrehajtása eszközei és módja iránt intézkedtek.

Az első szempontból a francia alkotmányozó gyűlés 1848-ban a halálbüntetést a politikai bűntettekre nézve megszüntette; a német birodalmi gyűlés az alapjogok 9. §-ban mint rendes büntetést végleg eltörölte és a hadi állapotra szorította, minek következtében 1849-ben több német államban meg lön szüntetve; — utóbb a viszonyok változtával ismét visszaállított legvégül 1856. Szász-Weimarban, nagyrészt azonban kevesebb bűntettekre szoríták.

Ily szellemben készültek az újabb német törvénykönyvek, melyek a halálbüntetést fentartották; nevezetesen a porosz (1851) ausztriai (1852.) bernburgi, nassau, waldecki, szász (1855), a bajor és mecklenburgi javaslatok. — A thüringeni 1850. bünt. törvény a halálbüntetést a rendes bűntetések közé nem sorozta ugyan, de utóbb a thüringeni államban is visszaállított az.

A svájcei törvénykönyvek közül a szövetségi (1853.) minthogy csak politikai bűntettekről és a szövetségi tisztviselők törvényszegéseiről intézkedik, amazokra nézve pedig az 1848. alkotmány a halálbüntetést megszüntette: azt nem alkalmazza; nem ismeri továbbá a fribourgi és neufchateli törvénykönyv sem (1851. 1855.); fentartották ellenben a berni, graubündeni, aargau, sz. galleni (1857.) és urii törvénykönyvek.

Olaszországban megszüntette a halálbüntetést 1847-ben Toscana, hol már azelőtt Bölcsek Leopold alatt el volt törölve; és a san-marinoi köztársaság 1848.; visszaállított azonban az előbbiben 1852. és annak folytán a toskánai 1853-ki büntetőtörvénykönyvben is előfordul. Szárdínia 1857-ben ezen büntetést a legsúlyosabb esetekre szorította; fentartotta azt az 1855. modenai törvénykönyv. és a máltai javaslat, mely a codificationalis rendszert a britt törvényhozás módszerével egyesíteni törekszik.

Belgiumban az új még törvény erejére nem emelkedett javallat a halálbüntetést négy esetre szorította. Németalföldön 1854-ben csak a legsúlyosabb büntetésekre alkalmazandónak rendelék; — ily szellemben készült az 1852. portugalli törvény is, mely valamint a belgiumi javaslat, a politikai bünteteket halállal nem fenytí.

Az északamerikai Egyesült államok közül többen már azelőtt el-törölvén a halálbüntetést, példájokat Rhode-Island is követte 1852. míg Wisconsin a nép kívánatára azt 1858. visszaállítá.

A hol azonban fen is maradt, rendszerint a legsúlyosabb büntetésekre szorítottatott, több státusban a gyilkosságnak csak első fokára, azaz legsúlyosabb beszámításu eseteire; Maineben (1837.) és Massachusettsben (1852.) a kimondott halálbüntetés végrehajtása egy évig függőben tartatik; annak lefolyta után az elnök a tanács kihallgatása után vagy elrendeli annak foganatosítását, vagy életfogytiglani börtönre változtatja, mely rendszabály általánosítása ellen azonban a büntetések természetéből és az emberiség méltánylatából vont több fontos ok szól.

Míg ezen törvénykönyvek nagyobb kisebb mérvben az újabb törvényhozás szellemének hódolnak, Montenegro 1855-ki törvényei rég lejárt idők emlékéét költik fel, és a halálbüntetést gyakrabban alkalmazzák.

A mi a kivégeztetés módját illeti: a legújabb intézkedések annak egyszerűsítésére irányozvák; a gépezet, hulló bárd vagy pallos általi végrehajtást Hassia példájára, több német állam elfogadta, míg az akasztás Ausztriában, Modenában, Németalföldön az újabb törvények szerint is gyakorlatban van; — de nagyobb jelentőségű az intramuran, kerítésen belőli kivégeztetésnek nagyobb elterjedése Németországon, miután 1851-ben Poroszország azt, több északamerikai állam nyomán, törvényesítette, ebbeli példáját Szászország, Würtemberg, Baden stb. Schweizban a sz. galleni canton követték; — míg Belgiumban a kivégeztetés ezen módját határozottan visszautasíták, és Angliában az 1856-ki parlamenti bizottmánynak ilyenmü javaslata még törvényes erőre nem emelkedett.

A törvényszéki gyakorlat hatása jelenleg a codificatio korában kevesebb fontos a büntetőjog képezésére; minthogy azonban kellő figyelemmel a kegyelmezési jog gyakorlatára is bizonyosságot téveszen a törvények miként alkalmazásáról, — fölötte tanulságos.

Értekező a nélkül, hogy részletes statistikai kimutatások elősorolásába akarna bocsátkozni, korunk törvénykezési irányzatának jellemzéseül is hozott fel néhány adatot.

Angliában, hol e század elején még 223 bűnesetre szabott halálbüntetést a törvény, s a kivégeztetések száma 1811—20-ig 897 volt,

a törvényhozás főleg 1830 óta a Peel és Russel-féle acták által nagyban enyhült, minek, valamint az esküdtek eljárásának s a kegyelmezési jog gyakorlatának tulajdoníthatni, hogy a kivégeztetések száma 1831—40. közt 250, 1841—50-ig 107, 1851—56 közt 61 apadt; hasonló eredményeket mutat Skócia, hol 1850—55. hét kivégeztetés volt.

Még szembetűnőbb a törvénykezés emez irányra Franciaországban, főleg 1832 óta, a midőn az esküdtek arra jogosítottak, hogy az „enyhítő körülmények“ határozatukhoz csatolt záradéka által a büntetés rendkívüli enyhítését egy vagy két fokkal leebb szállítását eszközölhessék; mert míg 1825-ben 134 halálítélet után 114 kivégeztetés történt 1850—54 összesen 274 halálítélet és 163 kivégeztetés, 1855-ben 61 ítélet után 28, 1856. pedig 46 halálítélet után 17 kivégeztetés fogantatott.

Némileg eltérő tapasztalatokat nyújtanak Németország több államai, különösen Poroszország, hol 1818—1840 a halálítéletek és kivégeztetések száma leszállt, azóta főleg 1852 óta növekedő félben vannak a kivégeztetések úgy hogy 1851—56 a halálítéletek száma évenként 37—60, a kivégeztetéseké 14—28 között lebegett; legujabban azonban trónbeszédében a porosz kormányzó a bűnvádi esetek ritkulását örömmel említi. Bajorországban, hol 1817—50 a kivégeztetések ritkábbak voltak, és a Rajnán inneni kerületekben $183\frac{2}{3}$ — $184\frac{1}{8}$ évenként átmérőleg csak hat halálítélet hozatott, $185\frac{3}{4}$ — $5\frac{6}{7}$ 68 halálítélet után 18 kivégeztetés¹ hajtottak végre. Más német tartományokban ellenkezőt tapasztalhatni, nevezetesen Szászországban, hol 1838 óta a felségárulási perekben hozott halálítéletek mint szabadságbüntetésekké változtattak.

Németalföldön a múlt évtizedben növekedett a halálítéletek száma, de ritkult a kivégeztetések aránya. 1841—50. 115 halálítélet közül csak 10 hajtattott végre; 1851 és 1852. egy kivégeztetés sem történt.

Belgiumban, függetlenítése után, ezen büntetés ritkán hajtattott végre. 1831—49 összesen 28 kivégeztetés volt, azóta több gyilkossági eset következtében a kegyelmezési jog nagyobb megszorítással vétetik gyakorlatba, minek folytán 1850—56-ig 196 halálítélet közt 19 hajtattott végre.

Olaszország államai közül értekező Sárdiniára és Toscanára hivatkozott; az előbbiben 1824—39 közt 229 halálítélet és 163 kivégeztetés, 1840—55-ben 200 ítélet és 109 kivégeztetés volt; az utóbbiban 1853 óta, a visszaállított halálbüntetés se a bíróságoknál, se a népnél vizsgálgra nem találván, egyetlenegy halálítélet hozatott (1856), és azt is átváltoztatta a nagyherczeg kegyelme.

Svéciában, hol Spanyol és Írország után a legtöbb halálítélet hozatott, és 1850—54-ig azok évenként tulhaladták a 80 számot, a kir. kegyelmezés gyakorlatánál fogva a kivégeztetések 2—11 közt állapodtak meg.

Északamerikában az esküdtek igen gyakran a bűnösség kimondásánál a büntettet úgy minősítik, hogy az halálbüntetés alá nem esik; a törvényes egyértelműséget legnehezebb halálos vád eseteiben eszközölhetni; és több államban az esküdtek felesketése előtt szükséges aziránt

bizonyosságot szerezni, vajjon nem tartoznak-e a halálbüntetés elvileges ellenei közé és gyakran 5—6 személy is elmozdítandó a miatt az esküdti működéstől.

Áttért azután értekező a büntetőjog harmadik forrásának, a törvénytudományak irányára. Ennek hatása, ugymond, ha nem is közvetlenül, de közvetve fölötte nagy korunkban is, főképp oly kérdéseknél, melyek, mint a jelen, a tudomány alapigazságaival, a büntetőjog elméleteivel, szoros összefüggésben állanak.

Ezeknek a terén nem szüint ugyan még meg a véleményytusa, de a polgári (társadalmi) igazságnak Rossi által megalapított elmélete mindinkább elterjedésre talál, és nem maradt befolyás nélkül a halálbüntetés körüli vitázatra.

Azon elmélet szerint a büntetés csak annyiban levén polgárilag igazolható, a mennyiben jogos és szükséges, az újabb írók nagy része leginkább a halálbüntetés szükségének vagy szükségtelenségének kimutatásába helyezi okoskodásai fősúlyát.

Ennek bebizonyítása végett áttért értekező a főbb irodalmak újabb fötermékeire.

Fraucziaországban, ugymond, e társadalmi igazság elméletének elterjedése Barrot és Hélie irataiból világosan kitünik; annak a szellemiben tárgyalják a halálbüntetés kérdését is jobbadán mint Bertauld és Trebutieu munkái bizonyítják.

Angliában legújabbban (1857.) Neate határozottan e büntetés ellen szóló munkát irt; azt igazságtalannak, czélszerűtlennek, szükségtelennek tartja; — a többi angol újabb iratokban vagy a keresztyén vallás szempontjából, vagy tapasztalati adatok nyomán tárgyalatik. Ez utóbbi tekintetből Hill, Davis Robert értekezései nevezetesek. Ezen a téren mozog az északamerikai írók többsége is; Bemis régibb irata (1846.) még mindig kiváló figyelemre méltó.

Olaszország élénk jogbölcseleti irodalmához képest számosan foglalkodtak e kérdéssel. A halálbüntetés legújabb védői közül Soria de Crispan, Giuliani Mathias, Mori stb. említendők; közéletet tartott Buonfanti, határozott elleneihez számítandó Albini, Mancini, Setti, Giovanelli, Amari Conforti stb.

Schweiczbán a híres Camperio e büntetés védelmére kelt. Németország virágzó jogirodalmában a jogászok többsége mellette nyilatkozik, mire nézve Abegg, Bluhme, Heffler, Birnbaum és Stahlra stb. hivatkoznai elégséges. Az utóbb nevezett azon törvényhozást, mely az emberi életet a legfőbb biztosításban a legsúlyosabb büntetés által nem részesíténé embertelennek, igazságtalannak mondja. A halálbüntetés melletti okoknak sommás előadását azon büntetés visszaállítását tárgyazó bizottmányi jelentésekben és Clemens értekezésében találjuk. — Közvetítőleg nyilatkoznak Arnold és Zachariae H.; a halálbüntetés ellen határozottan gr. Reigersberg, a keresztyén vallás szempontjából Trummer nyilatkoznak; mind inkább e nézethez közeledik Mittermaier, ki a tapasztalati adatok összegyűjtését nemcsak sürgeti, hanem önmaga is dicséretes buzgalom-

mal teljesíti; legújabbán (1857.) Schlatter külön értekezésében nemesak a régi védveket állítá egybe e büntetés ellen, hanem azokat újjal is törekedett megerősíteni.

A büntetőjog eme három tényezője egybevetéséből következtetéseket vonva, értekező szerint a halálbüntetés kérdésének fejleménye az utóbbi évtizedben következő eredményekre mutat.

A halálbüntetés kérdése az utóbbi 20—25 év alatt majd minden országban szóba jött. A törvényhozások többsége, mint igazságost, szükségest fentartá e büntetést; s hol rövid ideig meg is volt szüntetve, jobbadán visszaállították.

Másfelől azonban mindinkább általánossá kezd válni a törvényhozásokban az elv, hogy minél ritkábban és csak a legsúlyosabb büntetésekre alkalmaztassék e büntetés, nevezetesen a gyilkosságra és a felségárulás legsúlyosabb eseteire.

A kivégzés módjára nézve a korlátolt nyilvánossága, ugynevezett intramuran (kerítésen belüli) végrehajtás terjed mindinkább, s még oly államokban is, hol az ellenkező eljárás divatozik, mint Ausztriában a pártolókra talál. Elég e részben Hyere utalni.

A kivégzés eszköztét illetőleg a hulló bárd vagy pallos használata terjed leginkább; s az ünnepélyességek mind arra irányozvák, hogy az igazság eme szomorú végrehajtása minél komolyabban, egyszerűbben és kevesebb fájdalommal történjék. A súlyosított halálbüntetések teljese el vannak mellőzve.

A törvénykezésben, ritka kivételekkel, hasonló irány kezd mutatkozni, mint a törvényhozásokban. A törvényesen megállapított esetekben is hajlam mutatkozik a szelidebb felfogásra, az enyhébb büntetésre; s némely országokban, hol a törvényhozás a nép jogérzetével lépést nem tartott, oly állapotra vezetett e körülmény, mint Franciaországban, a hol az enyhítő körülmények gyakori alkalmazása, még a halálbüntetés elenei szerint is, a jogszolgáltatás alapját, a jog biztosságát kezdi megtámadni, rést nyitván a bizonytalanságnak.

A fejedelmek és elnökök szintén minél nagyobb mérvben gyakorolják a kegyelmezési jogot, csak akkor szorítván meg, mint Poroszországban és Belgiumban történt, midőn nagyobb szükség mutatkozik; és így közvetítik a hosszabb időre kiható törvény elveinek szigorát, a társadalmi igazság érdekében, az állam szükségleteivel.

A tapasztalás továbbá azt látszik mutatni, hogy a büntettek, a melyekre a halálbüntetés eltöröltetett, nem szaporodtak, ott viszont, a hol e büntetés újra behozatott, nem ritkultak,

A tudomány terén a halálbüntetés kérdése körül folyvást tart ugyan a tusa: de a védvek, az elvek nagyobb részint a már felhozottak. Azonban mindinkább általánosabbá válik azon nézet, hogy a halálbüntetés kérdésének eldöntése szüksége vagy szükségtelességének bizonyításától függ főleg. Ez által szorosabban kijelölt tételre szorítkoznak a vitatások, a védvek és adatok az észlelések és teendő tapasztalatok körét kijelölték, sőt az ellenfeleket, ha nem is az elvre, legalább az alkalma-

zásra nézve, közelebb hozták, miután kevés oly ellene van a halálbüntetésnek, a ki azt, mint hajdan II. József császár, ujabban a német nemzetgyűlés, háboru vagy vész perczében, tehát rendkívüli eszközként, rendkívüli módon, kivételesen alkalmazhatónak nem találná, habár nem mint büntetést, hanem védeszsközt; s viszont a halálbüntetés védői közt sincs, a ki annak a legkritikább esetekre alkalmazását, lehető megszorítását ne pártolná, minek eredményeiül tekinthetjük a törvényhozás és törvénykezés terén feltűnt tapasztalatokat, mint a tudomány által megérlelt közvélemény követelményeit és vívmányait.

Ha a jogászok többsége elméletben is e büntetés fentartását védelmezi, — korántsem valamely megrögzött előszeretetiknek tulajdonítandó, hanem, mint politikai pártszínezet nélküli vegyes táboruk mutatja, azon meggyőződésnek, hogy a halálbüntetés elleni okok nem döntheték meg előttük annak igazságát, miután következetesen alkalmazva, ugyanazon okok minden büntetés, az Istentől adott szabadság megszorítása ellen is jobbra alkalmazhatók, míg a jelen műveltségi állapot szemléletéből annak szükségtelességéről sem győződhetek meg, se a törvényhozások nyilatkozataiból, se a nép jogérzete követelményei nyomán.

Kitűnik ezekből, hogy mindeddig nem mentek teljesezésbe azon vérmes remények, melyeket sokan tápláltak, midőn Beccaria ihletett szózatát a halálbüntetés ellen fölemelé, s a midőn Leopold Toscanában, II. József birodalmában e büntetést megszüntette, Katalin félig művelt tartományaiiban végre nem hajtatta. Valamint a természetben, ugy a társadalmi életben sincsenek szökkenések, s a haladás tartóssága csak annak korszerűségétől, lassu meggyökerezésétől függ. Ha mindazáltal összehasonlítjuk a jelen állapotot azzal, melyben e kérdés nem mondjuk a mult század közepén, csak a mostaninak elején volt, — félreismerhetlen a haladás a törvényhozás és törvénykezés terén, a haladás az emberiség, igazság létesítésének célja felé, a büntetések szelidítése, az emberi méltóság méltánylása felé a büntető-jog terén is.

Mikor teljesül azon remény, melyet a portugál miniszterium, s a hassiai törvényhozó bizottság is kijelentett; mikor érkezik el az idő, mikor a halálbüntetést szükségtelemnek fogják mondani? Ki tudná megmondani? Annyi bizonyos, hogy a büntető-törvények szelidítésének ügye a polgárisodás ügye és kérdése egyszersmind; s valamint az eddigi haladást csak a valódi humanismus és jogosság tisztelete terjesztésének köszönhetjük, közvetve tehát azon ismereteknek és tudományoknak, melyeknek hatását becsmérteni oly sokaknak kedves foglalkozása napjainkban: ugy annak további fejlődését, a cél megközelítését is csak a szellemi és erkölcsi tényezők közremunkálásától, az azokat ápoló, felkaroló intézetek közreműködésétől várhatjuk. A vallásos és erkölcsi érzelmek szilárdulása, az emberiségnek és jogainak minél nagyobb becsülése, a józan növelés és oktatás terjedése azon eszközök, azon föltételek, melyek nélkül a társadalmi és állami élet terén nincs előlépés, nincsen üdv.

Ékes szavakban tüntette fel értekező, előadása végén, az ugynevezett reáltudományok hasznait melyeknek újabb vívmányai az emberi

ész megannyi diadalai : egyszersmind azonban ijesztő színekkel festette, hová jutna a társadalom, ha az egyoldalú reál-irány mellett, elveszne önméltóságunk érzete, eltompulnának erkölcsiségünk ama nemes rugói, melyeknek köszönhetjük az ó és újabb kor azon cselekményeit, a melyek nemünk fensőbbiségének, nemességének megannyi oklevelei, s ha a társadalom a felszabadított, fékezetlen érzékiség által izgatott, önző, haszonleső, csupán élvezet után sovárgó egyének szövetkezésévé aljasulna. Ez esetben, ugymond értekező, le kellene mondanunk a haladás minden reményéről — a büntető-jog terén is. Mert a büntetőtörvények, mint a közerkölcsiség hőmérői, azzal emelkednek, azzal hanyatlanak. Bármű készséggel adjuk meg ez okból minden tudományos munkálkodásnak az érdemlett koszorút : kétségtelen, hogy az erkölcsi tudományok főleg azok, melyek a míg egyrészt tanaik, elveik terjedése által a társadalmi haladást eszközlik, annak eredményeit is egyedül képesek biztosítani.

Martius 14. — Mathem. és természett. oszt. — ENCFERENCZ lev. tag székfoglaló értekezése a bor zamatos alkatrészéről. — A titoknok olvasta TÖRÖK JÓZSEF r. tag jegyzékét : A kaba-debreczeni lebkőben Wöhler göttingai tanár által fölfedezett szerves anyagról. Már a múlt évi dec. 6-kán tartott ülésben jelentette értekező, hogy az érintett lebkőben Wöhler szenet s még egy más szerves anyagot talált, mely utóbbit a fölfedező, az általa vizsgálat alá vett anyag csekély mennyisége miatt, nem volt képes meghatározni. Azóta új részletet nyert a tisztelt göttingai tanár, s alkalma volt meggyőződni, hogy a kaba-debreczeni lebkő, a szabad szénen kívül, csakugyan még egy széneny tartalmu, könnyen megömlő anyagot tartalmaz, mely, ugylátszik, némely szerves eredetű, széneny és könenyből álló ásványokhoz, milyenek a földi viasz fajai, ozokerit, schererit stb. hasonlít, s szerinte kétségtelenül szerves eredetű. Ezen anyagra vonatkozólag oda nyilatkozik Wöhler, hogy valószínűleg csak csekély maradványa ez azon nagyobb mennyiségnek, mely a lebkőben eredetileg létezett s a tűztütemény pillanatában szédűlátott, azon szén kiválása közben, mely jelenleg a tömegben szabadon, azaz vegyületlenül találatik. A lebkő darabjait porrá dörzsölte s tökéletesen tiszta lánggal (alcohol) kifőzette Wöhler. Ekkor a folyadék átszüretett és elgőzöltetett, mire egy szintelen, lágy, tetszőleg jegeczes tömeg maradt vissza, mely gyöngé, határozatlanul illatos (aromaticus) szaggal bírt. Ezen tömeg alcoholban újra feloldható volt és az oldat, lepárolt víz hozzatöltése következtében, tejedzövé lett. Égényben (aether) ez anyag apró olajcseppekre oszlott szét, mintha feloldhatlan folyékony s feloldható szilárd alkatrészekre bontatott volna el. Az égény elgőzöltetése után az utolsó alkatrész világosan jegeczes szerkezetben maradt vissza. — A légen hevitve ez állomány fejjér, gyöngén illatos gőzök képében szállott el. Ha ellenben szűkvilágu csőben izzítattott, igen könnyen megömlött s magasabb hőfoknál fekete szén kiválása és zsírhoz hasonló szag kifejlése közben elbomlott. Égető szikélegben ez állomány változatlanul maradt. A lebkőnek lánggal kezelt pora majdan élenyben izzítattván, egy

kevés gőzt s még csekélyebb lengületet (sublimatum) adott; ellenben egy jókora nagyságu viz-cseppet, bármely gondosan megszárittatott is előlegesen. Az izzításra fahéjbarna színűvé lett lebkőpor, vízzel leöntetve megmelegedett, minthogy már ekkor nagy mennyiségű, vízzel kivonható kénsavas keseréleget s egy kevés nickelsót tartalmazott, mely a lebkőben levő vasfelkéneg kénje által képződött.

Ez előadásra megjegyzé N e n d t v i c h rendes tag, hogy nem első eset, midőn meteorikőben szént találtak; hihetőleg többször is találtak volna gondosabb vegybontás útján. Fontosabb a másik felfedezés, a szénből és hydrogenből álló szerves test.

M a r t i u s 10. — R e n d k i v ü l i ö s s z e s ü l é s. — SZILÁGYI SÁNDOR lev. tag székkfoglaló értekezése: Bánffi Dénes kora és halála.

Tudjuk, monda Szilágyi, hogy Cserei historiája mindazon nyomokat, melyek Erdélyt a XVII-dik század végén érték, főleg a bujdosóknak tulajdonítja, kik a magyországi mozgalmak elnyomása után Erdélyben kerestek menedéket. Kivált pedig a Teleki nyakára hárítja a vád egész terhét, — a ki, mint tudva van, pártolta kezdetben a bujdosók ügyét. Különösen két ember állt nagyravágyása útjában, kiket ő minden áron el akart tenni láb alól. Ezek egyike Bánffi Dénes, a kinek megöletését Teleki sok ármánynyal vitte keresztül. Ime a Cserei felfogása, mely azonban egyéb forrásokkal, főleg Bethlen János „Historia continuata“-jával egybevetve, nem állja ki a kritikát.

Bánffi Dénes megöletését, ugymond értekező, se kiválóan Telekinek, se csupán az 1674-diki eseményeknek nem tulajdoníthatni. Ő az ugynevezett német párt feje volt Erdélyben, s mint ilyen bukott. Már Kemény János által megkísérlette a bécsi kabinet befolyást gyakorolni Erdély sorára. Ennek bukása és halála után fiát nem támogatta ugyan elég erélylyel; de miután annak ügyét végkép elejté, sem vonta ki egy ideig Erdélyből seregeit. Ez idő alatt azonban megtudta nyerni Bánffit, a kit egy izben már Kemény, majd Apafi követül küldött volt Bécsbe. Midőn a vasvári béke felzaklatá Magyarországon a kedélyeket: lassanként nyílt és hosszas forrongás tört vala itt ki, melyet részint repressaliák, részint az alkotmány felfüggesztése által törekvék elnyomni a bécsi kormány. A kedélyek ingerültsége azonban még inkább növekedett, s a bujdosók Apafit és a Portát tényleges beavatkozásra nógatták. A Porta örökös biztatásokkal tartotta őket, hogy titkos terveire kénye kedve szerint felhasználhassa. Többet nyertek Apafinál, a kit Rákóczi és Bethlen Gábor példája is ösztönzött, s a kinek udvarában Telekit is megtudták nyerni. 1671-ben már Petróczy és Szepesi blanqueteket kaptak Apafitól, melylyel a hajduságot fel voltak ültetendők. Bánffi kitudta e dolgot, s kieszközölte a fejedelemtől a blanquet-ek visszavételét S miután Teleki valósággal be is ütött Magyarországra, de onnan visszavertett, az országgyűlés is irterpellalta a fejedelmet: mit tön a bujdosók ügyében? A fejedelem bevállá először, hogy a portánál már kérdést tettek, honnan tiltó rendelet is érkezett minden ilyen beavatkozás ellen; de

a német párt nemsokára egészen más színben mutatta fel a dolgot, elhíttetvén a fejedelemmel, hogy e miatt méltósága szenvedett csorbát. Ráizent ez okból a fejedelem az országgyűlésre, hogy jövőre, felségi jogánál fogva, eltílt mindán interpellálást. S most Bánffi is a tanácsosok ellen fordult. A gőgös és erőszakoskodó jellemű férfi meghasonlása Béldi Pállal ez okból még inkább növekedett. Nevelte az elkeseredést egy év mulva (1673) azon körülmény, hogy Bánffi erőszakosan elfoglalta és lerontotta Szentpáli Ignác béldi udvarházát. Az e miatt támadt ingerültség közepett jelenté Teleki az országgyűlésen, hogy a fejedelem jó szolgálatai fejében, méltóságos czimmal ruházta fel Bánffit, 1674-ben pedig báróságot nyert Bánffi a bécsi udvartól. E megtsiztetetés végkép tönkre tette hitelét az ellenpárt előtt. S midőn úgy látszott, hogy a mit eddig tőn, csak kezdete annak, a mit a bécsi udvar érdekében ezután elkövetni akar: Teleki egy ligában egyesíté a főurak jelentékeny részét — Bánffi megbuktatására. Ennek értelmében a székelységet felültették s ellene vezették. Bánffi egy perczig habozott, ne támadja-e meg praesidiáriusaival a ligát; e tervvel azonban, veszélyesnek tartván, hamar felhagyott, s békélni akart. Most fogták el azalatt megnyert saját katonái. Az országgyűlés formulázta ellene a vádpontokat, számszerint 31-et, s egy bizottmány által Bethlenbe küldte, hol a fogoly volt. Bánffi megezáfólá ezen pontokat, azokon kívül, a melyek a német szövetségre vonatkoztak. S ez volt a főpont, mely miatt elítélték. Az ítéletet a fejedelem is aláírta, s Csákyt gyorspostán küldték Bethlenbe — azt végrehajtani. A fejedelemasszony kegyelmet nyert ugyan az elítéltnek, — de az étekfogó, minden sietése daczára sem érkezett meg jókor. Bánffi már le volt fejezve. Az országgyűlés törvényczikkelybe iktatta notáztatását, s circumscribálta fiát. 1678-ban mindazáltal már eltörülék e circumscriptiót; 1682-ben magát a ligát is eltörölték; s utóbb mindkettőnek megsemmiték Bánffi Györgyre nézve ártalmas pontjait. Ezen Bánffi György lön utóbb Erdély első kormányzója — az osztrák ház alatt.

Mart. 28. — Nyelvt. osztály. — CZUCZOR r. t. folytatta előadását a mássalhangzókról. — FOGARASSY JÁNOS r. t. a magyar számszavak eredetét fejtegette.

Mart. 30. — Jelentés a gróf Karácsonyiféle 1858-ki jutalomért versenyző vigjátékokról.

A bíráló választmány GREGUSS ÁGOST lev. tagot kérte föl, hogy a verseny sikeréről jelentés tegyen.

A pályaművek közül kettőt előadásra sem tartván méltónak, kiemelte a jelentéstevő a „Telivér“ és a „Műszeretők“ című vigjátékokat. E két vigjáték, ugymond, irodalmunk színvonalán áll, habár meg kell vallani, hogy igazi cselekvény, be és kibonyolítással, voltakép egyikben nincs; egyik is másik is nem annyira dráma, mint inkább életkép.

Mindkét mű meséjét röviden érintvén, ekkép folytatá Greguss előadását:

„Cselekvényi egység tekintetében a Telivérnek elsősege van

a Műszeretők fölött; színpadi alkalmazásra nézve azonban, a műnek, ha szabad ugymondani, nem műbeli szerkezetére, de merőben színpadi összcállítására nézve az elsőség a Műszeretöket illeti. A beszélgetések az érdek fokozásának oly tiszta belátásával vannak fonva s a figyelem ki nem fárasztásának oly gazdálkodó kiszámításával mérsékelve, a jelenetek amnyi színpadi ismerettel és jártassággal egymásba kapcsolva, az előadás minden vonz eszközei egy megválogatva s beillesztve, apró csinjai binjai, fogásai oly ügyesen felhasználva, hogy e műnek színpadi hatást, a közönség tetszését, szóval jó sikert bátran jósolhatunk.“

„És a mű hatását még egy más körülmény is látszik előre biztosítani: az, hogy a benne előforduló személyek egyes vonásai találnak egyes színészeink játszási módjával, — egyes mondatok és teendők oly szemmelláthatólag vannak azoknak juttatva, kik épen azt legjobban tudják elmondani és megtenni, hogy e vigjáték személyei egyes, szinte egyenként megnevezhető színészi egyéniségeink másolatainak látszanak. Így a színpadi ismerethez hozzájárul a színészek ismerete, a színi előadás minden hathatós elemeinek ügyes felhasználása párosul a színen működők ügyességeinek felhasználásával. Mindenik szerep egy bizonyos színésznek van írva; a színészeknek jóformán be sem kell okniok illető szerepökbe, nem kell szerepökhöz alkalmazkodniok, mert ezek vannak ö hozzájuk alkalmazva — és ez uton egyszerre kettős czél van elérve: az előadás könnyebb, a siker biztosabb.“

„De, uraim, ez épen a baj. A színiköltészet mesterei, az igazi költők az életből kiemelt, tisztázott emberi alakokat, minden színészi egyéntől függetlenül, csak a lélektan és műszerkezet igényeihez képest güm-bölyitik önálló egyénekké; nem szerepeket irnak, de jellemelek eredeti képeit adják. Nem a színészre függesztik szemüket, midőn valamely személyt alkotnak: mert nem másolhatják azt, kinek épen az a hivatása, hogy a költő személyeit másolja. A kit a költő lelkünk elé tüntetett, azt tüntesse szemünk elé és szólaltassa meg a színész, hogy ne csak képzeljük, de lássuk és halljuk is. A költő a színésztől azt kívánja, hogy alakjainak jellemét, egyéni mivoltát kitanulván, azzal önmagát felruházn, azt magára ölteni iparkodjék, nem pedig, hogy a maga egyéniségét borítván a költői alakra, ez alak helyett csak ön magát mutassa fel. Mihelyt a színész csak saját virtuozsága fitogtatását nézi tennivalójának, vége az igazi művészetnek; mert a mi csak eszköz lehet, mint czél van kitzve.“

„A színésznek a költő tolmácsának kell lenni, szolgálnia kell öt, nem szabad urává lennie. Mind a színirodalom, mind a színészet csak úgy lehet virágzó, ha e viszony az író és színész között nem fordul el-lenkezőre. A színirodalom mostani hanyatlásának egyik fűjelenése, hogy a színész az író fölé kerekedett s a közönség nem annyira színművet, mint inkább csak színészt megy nézni a színházba. Kölsönös lévén a hatás a közönség részéről az irodalomra és színészetre, meg viszont az irodalom és színészet részéről a közönségre, a közönség eleinte tán z-ugolódva fogadja az izlésrontó mutatványt, lassankint azonban hozzá szo-

kik. a jobbat nem kívánja meg többé, sőt utóbb még el is utasítja: így a baj saját magából táplálkozva, folyvást nő, az izlés metelye mind erősebben harapódzik el, s lám! mai korunkban már nem egy színmű kapott világhírré, mely még alárendeltebb viszonyban áll egyik vagy másik színészhez, mint a legsilányabb operaszöveg az opera zenéjéhez. Az ily műnek, természetes, hogy némi önálló becse csak igen ritkán lehet: hiszen oly valamire van építve, oly valamihez van támaszkodva, a mi reá magára nézve merőben idegen, merőben külső. Nem is nevelhet az színészt, mert csak a kész színésznek nyújtott hódolat, — az ő különös képességeihez és modorához van hozzá szabva: a mű léte a színész életétől, néha kényétől függ, — s a színésszel együtt a mű maga is elvész.“

„Hogy ily áron, t. i. maga a mű árán a színpadi hatás igen drágán van megvásárolva, fölösleges bővebben mutogatni; elég volt a hajra utalnom.“

„Azt sem szükséges kiemelnem, hogy midőn a T e l i v é r nek oly színpadi hatást, mint a M ő s z e r e t ő k n e k, igérni nem merek, ezzel az előbbi művet nem akarom az utóbbinál alábbvalónak mondani. Sőt azt, hogy a T e l i v é r előadása nem lesz sem oly könnyű, sem oly biztos sikerű, mint a M ő s z e r e t ő k é, inkább érdemül hozzon fel. A T e l i v é r ben előforduló személyek jellemei megkívánják a színész tanulását, igénylik ha nem is annyira fölfogó erejét — mert tarkázatlan egyszerűségük és természetes őszinteségüknél fogva könnyen megérthetők — de igénylik az alakítás azon képességét, mely behatolván a feltüntetendő egyén jellemébe, saját egyéniségét annak alávetni, annak szolgájává, merő eszközévé tudja tenni, s midőn a fölvett új egyént másodszer alkotja meg, azt jellemének minden lényeges vonásaival, de csak is ezekkel ruhazza föl s mint kerekded egészet, minden bohózatos cifrák nélkül, sallangos toldalékokkal sem terhelve, hiánytalanul, de cziczomáztalanul is, a maga természetes összhangjában adja elő. Az alakítás ezen mestersége, nyilvánvaló, igazán csak ott érvényesülhet, hol alakításra méltó tárgyat kap. Alakításra méltó tárgyak pedig a szabatos, élethű jellemek, nem azon természetlen csodák, melyeket a valódi művész mindenkor szelidíteni, mérsékelni, mintegy visszatermesztésíteni törekszik, melyekből azonban a legjobb esetben is jobbadán csak torzképeket lehet csinálni. A M ő s z e r e t ő k személyei — nem lehet tagadni — nagyon ily torzképnek való alakokhoz hasonlítanak. A mellett, hogy általánosságaikban, fővonásaik s egymáshoz való viszonyaik tekintetében minden eredetiség nélküli, ócska s elhasznált színpadi alakokat mutatnak, az eszményítés tisztító tűzén pedig keresztül nem menve, a közönség életének teljes prózaiságát viselik magokon, a merő színpadiasság színe is nagyon rajtok van, mesterkéltek, nem természetesek s ennél fogva nem valószínűek. A tánczosnét, ki rendkívüli ártatlanságában igazi fehér holló, nem is említvén, csak azon szerelmes urakról emlékezem, kik oly tulságos bolondulással vetik magokat utána, hogy ezen fajból egy példány is utíg elég volna, nem még három. E tulságot a szerző is érezni látszott, mert jeligéjében mintegy mentegeti bolondjait a közmondással: „Terem a bolond, ha nem vetik is.“

„A Telivér alakjai ellenben természetesekek, nem tulhajtottak, mind magokban mind a műegység kellékeivel öszhangzók. De szini előadásuk sikerét épen ez okból is oly bizonyosnak, mint a Műszere tükét, nem tarthatjuk. Minél szabályosabb az arcz, a képiró annál nehezebben találja el; másfelől ellenben, minél erősebben adja ki rajta magát oly valami, a minél fogva a rendes alappjellegtől eltér, mentül különbözőbbek, kirivóbbak vonásai, annál csekélyebb ügyesség kívántatik hozzá, hogy a másolat találó legyen. Színtigy, minél természeteseb, a szabálynak megfelelőbb, öszhangosabb valamely jellem, előadója, színészmásolója annál hamarabb fogja azt elvéthetni, s az elvétel annál érezhetőbb lesz. Mihelyt valamely alakban valami torzvonás van, mely azt a maga szabályszerű formájából kiveszi, mihelyt kerekdedségét szembeszökő élek és szögletességek rongják, mindjárt könnyebben esik azt utánózni s ráismerhetőleg előadni, szóval eltalálni.“

„Mindezekon kívül még egyéb is van, a mi a Telivér előadását nem kevésé nehezíti. Ez egyebet színirodalmunknak egyik, mondhatni tetemes hiányában kell keresni.“

„Azon irány, mely mintegy másfél évtizeddel ezelőtt egész irodalmunkban hatalmassá lett, a népiesség — a dolgok természetes folyama szerint — a szinpadra is átterjedt, s a népsziműnek adott életet. Minden felülkerekedő iránynak meglevén jó és rossz hatása, ez itt sem maradt ki. A népszimű a német bohózatot leszorította szinpadunkról, s a magyar életet, első sorban különösen a magyar népéletet kezdte ott meghonosítani; de épen a népélet rajzolásánál fogva a nyersebb elemeket is bővíben fölkapván s a tömegnek látványosságokkal is kedvesedvén, fele részében ugyszólván bohózatnak maradt, mégis — kivált nemzeti szinezete alapján — több akart lenni, s a finomabb társalgási szimű helyét is maga foglalta el. Nálunk — meg kell vallani — az igazi társalgó vigjáték szaka még eddig nem állott elő; a min egyébiránt nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy szimművészetünk — újabb eredeti fejlődésében — ép azon elemeket hanyagolta el leginkább, melyek a társalgó vigjátéknak a legbővebb anyagot s legalkalmasabb egyéniségeket szolgáltatják. Így például egy egész osztály, a felsőrendűek osztálya figyelembe sem vétetett, vagyis inkább — a mi művészeti szempontból még rosszabb — csak politikai oldalánál fogva vétetett figyelembe, írónk a mágnásokat nem magán-, de közéleti viszonyaikban, nem otthon, nem benső körükben, de a társaság harczaiban szerették fölüntetni, — és a magyar szimű már csak azért is félszeg és csonka maradt. Korántsem akarom én egyes magasb járdalatu műveinknek, mint teszem „A fátyol titkai“, „Éljen az egyenlőség“ meg mások, érdemét leszállítani; de az csakugyan tagadhatatlan, hogy az uri terem szinpadunkon eddig képviselve nem volt. Hogyan is lett volna képviselve a magyar szinpadon, holott jóformán a magyar életben sem volt képviselve? ha pedig volt is, de az írónak és színészeknek, a kik hasznát vehették volna, nem igen állott nyitva? E miatt akár az egyik félnek kellenél kizáróbb természetét, akár a másiknak — mondjuk ki — bi-

zonyos faragatlanságát és — mint nevezik — salonképessége hiányát akár megróni, akár menteni egyaránt fölösleges: a társadalmi viszonyok kényszeriése okozta, és elég — itt legalább elég — megállapítanunk, hogy úgy volt. Azóta, hála Istennek, a terem is a sajátlagos magyar élet egyik kiegészítő része kezd lenni — s lám, a *Telivér* színpadunkra is hozza már.

„Örömmel üdvözljük ez új vendéget! Neki rég érzett hiányt kell pótolnia. Tőle várjuk, hogy a nemesebb társalgási vígjátékot életbe léptesse, a finomabb, fensőbb rendű komikumot színpadunkon meghonosítsa.“

„Hogy a *Telivér* szerzője teljes öntudattal tüzte magának a czélt föladatul, már jelgéje is — „A vígjáték nem bohózat“ — világosan előre jelenti; az pedig, hogy személyeit mind az előkelők osztályából szedi, ugy szintén a tárgy egész kidolgozása, melyben minden nyersnek, közönségesnek, látványosnak még csak árnyéka is gondosan mellőzve van, kétségtelenné teszi. A cselekvény tárgya s a kör, hol az lefoly, szintén előmozdítja szerzőnket a választott czél megközelítésében, — jól lehet nem szabad feledniünk, hogy erre nézve a tárgy magában még nem volna elegendő. A magasabb komikumnak ugyanis kizárólagos körét nem magasabb osztályok, de magasabb műveltségi fokok képezik, s tapasztalás bizonyítja, hogy az alsórendű komikum nemcsak az alsórendűek közt üti fel magát. Továbbá megjegyzendő, hogy az ugynevezett finomabb társalgási művek — mint ezt nevezetesen a francziáknak jobb darabjaiban is látjuk — igen könnyen oly finomokká és társalgókká lesznek, hogy az egész nem egyéb merő érdekes beszélgetésnél, minden igazi cselekvény és fogható komikum nélkül. A *Telivér*ben szerencsésen el van kerülve mind az, hogy a magasb osztály lássék a magasb komikum kisárlóság képviselőjének, mind pedig az, hogy a komikum csak elmés társalgásban álljon: egyfelől ugyanis személyei egytől egyig a műveltség oly színvonalára emelvék, hol a nemesebb komikum mellett valami alacsonyabbnak nincs helye, s még a gyöngé elméjü és közlelkübb Everard is annyira van, hogy sem fajankóvá, sem bohóczczá nem sülyedhet; másfelől a furcsaság magvai magok a szereplők jellemében s fölfogásában tétetvén le, a vígjáték valóságos és fogható komikumot tartalmaz természetben, — nem azon képzelget, elpárolgót, melyet a párbeszéd fogásai merterségesen és pillanatra idéznek elő.“

„Elismert tény, hogy színészeink a finomabb társalgási színművekben, az ugynevezett saloni vagy frakkos darabokban leggyöngébbek: ez okból tehát aligha csalódom, midőn a *Telivér* színpadi sikerét salonisága által is nehezítve hiszem.“

„És még valami van, a mi az előadásnak rövidségére fog szolgálni. A két vígjáték, mint tudjuk, versben van írva; a verset pedig — akármit mondjanak is a formáknak minálunk oly számos ellenei — úgy kell szavalni mint verset. A vers gördületét, föl- és leszállását — természetesen nem az értelmi kapcsolat rovására — éreztetni, a rimek egybeszendülését, gyöngéden bár, de jelezni mégis kell; és a mit a költő egy-

mással összekötött, szétszakgatni nem szabad. Ugyde ha valaki a verses lejtemet és rimet éreztetni akarja, azt előbb magának is éreznie kell; a mi színészeink pedig nem az érzékeny hallású francziák, vagy olaszoknál, de a nyelv zenéjét kisebbre tartó németeknél jártak iskolába s még Vörösmarty jambusaira sem fogékonyak. A jelen két vigjátékban a rim is segítségükre lévén, ezen körülménynél fogva s a tavaly színre került „Fenn az ernyő nincsen kas“ után is ítélve, remélhetjük, hogy a verset — legalább végképen — kiforgatni nem fogják. E reményünket azonban inkább csak a Műszereőkre kell szorítanunk, mint a hol a sorok rövidebbek (tiz-tizenegy taguak), a rimek többnyire tőszomszédosak s az egész verselés — az itt előforduló rimetlen sorok mellett — ha nem is szabatos, de igen folyékony: a hangozatot tehát mind felfogni, mind kitüntetni könnyű. A Telivér magyaros alexandrinokban van írva s e szerint tizenkéttagu sorokból áll, rimeit általában szépek, de gyakran keresztbefontak s távolabb esnek egymástól, a sorok is többször megszakítvák, a verselés pedig egészben véve épen nem nehézkes ugyan, de valamennyire mégis gyakorlatlanabbnak látszik, mint a Műszereőkben: oly elemek, melyek a helyes szavalást csak nehezítik.“

„Itt jó alkalom nyílnék megvitátunk, kicsoda vers illenék a magyar színműbe, névszerint a vigjátékba leginkább? nem idegenszerű-e a shakspearei ötös, nem közönséges-e — kivált Arany mesterisége nélkül — az alexandrin? e két alakon kívül nem lehetne-e valami másfélét is megkísérteni, és minőt? a vigjátékban különösen a rhythmus mellett mi teszi kívánatossá a rimet is? . . . De mindez messze vezetne — és sietek tán kelletlenül hosszabbra nyult előadásomat bevégezni.“

„A mondottakat összefoglalva s még néhány apróbb észrevétellel megtoldva, a szóban forgó két műről röviden azt állítjuk, hogy a nyelv és beszélgetés mind a Műszereőkben, mind a Telivérben természetes, fesztelen; amott mégis pongyolább, itt finnyásabb és választékosabb; amott nem ritkán nyers, itt finom és gyengéd; a verselés mind a kettőben kielégítő, a Műszereők versei azonban több gyakorlatlóságot mutatnak; — az egésznek összeállítására a Műszereőkben kiváló színpadi ösmeretet s hatásra számító ügyes tapintatot bizonyít, míg a Telivér inkább csak művészi ösztönnel van összeállítva; de épen e művészi ösztön a Telivérnek egyik előnye a Műszereők felett s ha a tárgyalás a Műszereőkben élces és elmés, a Telivérben költői is; — továbbá a Műszereők akár a mesében akár a jellemekben semmi leleményességet nem tanusítanak, valami új irányról pedig épen szó nincs; a Telivér ellenben, a mese és jellemek eredetisége mellett, új utat is nyit, a termet hozza színpadunkra.“

„Ezekben öszpontosítván véleményemet, most veszem észre, hogy a miről tán legelől kellett volna szólnom, a művek alapeszméjéről még mindeddig hallgattam. Vagy ezt, mint némelyek tartják, keresni sem szükség?“

„Valahányszor valamely művet olvasunk vagy nézünk, önkénytelenül mindig azt kérjük magunktól: mi a tanulság belőle? — Minden

műből ki kell valaminek sülni, a minek a mese, a szerkezet csak teste, a mi annak lelke, s a mi nélkül a mű igazán lelketlen. Kiteszem magamat, hogy pedans moralistának, szük látkörű puritánnak tartsanak; de nem tehetek róla: engem a nagy költők és nagy művészek arra kényeztettek, hogy minden műben vigyázzam meg, marad-e valami utána? ered-e, sül-e ki belőle valami, a mi nem a mű maga, de a miből van a műnek szellemi kivonata, szóval tanulsága, erkölce? — A mely műből nem sül ki semmi, a melyben semmi tanulság, a melynek erkölcsi magva nincs, oly művet utóvégre írni is kár volt: gyönyört az nem adhat, mert az ember akarva nemakarva üresnek és meddőnek itéli, s czéltalan játékban, merő szemképráztató látványokban vagy épen érzéki élvben is több mulatságot talál. Az ily műben valami kéjelmetlen, boszantó lézag tátong, melyet semmivel sem lehet betölteni, de csak eltakarni sem.“

„Ily lézagot pedig, valami érdemes alapeszme hiányát kell fájdalom tapasztalnunk a Műszere t ő k b e n , — s már e hiány sem engedi, hogy a műnek maradandó becsét tulajdonítsunk.“

„A T e l i v é r ellenben szép alapeszmét is foglal magában s kor- és nemzetszerű kérdést mozgat; korbéli kérdést feszeget, a mennyiben az ész felsőségét hirdeti a pénz fölött; nemzeti kérdést vitat, a mennyiben a nemzet előkelőinek részvételét hirdeti a nemzet szellemi munkáiban. Pénz dolgában bármelyik hitvány ember tultehet, tul is tesz a derék férfiún; ott kell tehát sikra szállani, honnan a profanum vulgus számfizve van s hol a hivatottak a legüdvösebben, legkihatóbban s legméltóbban működhetnek: — a szellemi munka ez, mely a nemest még nemesebbé teszi, s melynek osztályosai szintén született nemesek.“ —

A bíráló válaszmány, a fentebbi okokból, a jutalmat a T e l i v é r n e k ítélte.

Felbontatván a feligés levélke, abból ez ismeretlen (valószínűleg ál) név tünt ki: P é t e r P á l .

— Ugyanez ülésben HUNFALVY PÁL rendes tag székfoglaló értekezésül egy v o g u l m o n d á t ismertetett.

Rendes taggá lett választását, monda többek közt, alig köszönheti meg hathatósban, mint ha tehetségéhez képest siet Reguly hagyományát a magyar, s ennek révén az európai tudománynak közhasználatúvá tenni. Örvend, hogy csak ennyire is birt már haladni e munkában, hogy e vogul mondát bemutathassa; hisz ezzel sem vesz el többé Reguly fáradsága, ezzel is tetemes tanulságot nyújt a magyar nyelvtudománynak.

Mindenekelőtt azonban szükségesnek tartja értekező némi szóval felvilágosítani azon nyelvészeti feladatot, melyet maga elé tűzött. Mert mind az akadémiai értekezésekből, mind külső irodalmi nyilatkozatokból úgy tapasztalja, hogy az egybehasonlító nyelvtudomány iránt nem világosak az eszmék.

Kérdés tehát: mit akar értekező egybehasonlító nyelvészete?

Szándékosan szól értekező az ő nyelvészetéről. A külföldi tudósok, egykettőn kívül, a magyar nyelvvel nem igen törődnek, más nyelv-

körökben munkálkodnak; míg értekező határozottan az áltaji nyelvek körében forog, a magyar egybehasonlító nyelvészetet ezen körben gyakorolja. A kinek tehát kifogása van az egybehasonlító nyelvészet hibái ellen, ám rója meg; de mondja meg világosan, mikor értekező állításait illeti, s mikor másét, de kivált külföldi tudósokét.

„Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem?“ kérdi Hunfalvy ur.

Kettőt ígér, felelé: szorosán nyelvtudományit és történelmit. Szorosán vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó nyelvtani felvilágosítást. Ígérete ezen része csak azt tárgyazza, a mi van és mint van: miért van ennyi, s nem több vagy kevesebb, s miért van úgy és nem másképen? az ő nyelvészkedése nem ígéri megmondani. — Ígéretének másik része történelmi, melynél fogva kötelezi magát, mennyiben töle kitelik, világosságra hozni azon tények tanulságát, melyek a szókban rejlenek s melyek a rokon nyelveken beszélő népek ősi lakhelyeit és külső történeteit annyira mennyire földérik.

A magyar egybehasonlító nyelvészet legkonokabb ellensége — monda folytatólag értekező — a magyar nyelv úgy vélt eredetisége. Lássuk, mennyi értéke van ez állításnak? Az eredetiség másra nézve, nem magában való. Meg kell tehát mondani azon más nyelveket, melyekre nézve a magyar nyelv eredeti, s a melyek aztán vagy kevesebbé eredetiek a magyarnál, vagy olyanok, mint az. E szerint annak meghatározása is: „a magyar nyelv eredeti,“ nyelvhasznítást teszen föl okvetlenül. — Tehát, kérdi értekező, mely nyelvekhez képest eredeti a magyar nyelv? A föld valamennyi nyelvéhez képest-e? Hogy ezt megítélhessük, ismernünk kell a föld valamennyi nyelvét, s így okvetlenül ismerni, legalább tanulni kell a lapp, finn, szamojéd stb. nyelveket is, bármint haragszunk azokra. A ki ezen előismeretek nélkül vitatja a magyar nyelv eredetiségét, hivatkozzék bár nyelvészetre vagy akármire, — mind hiába, mértékének nincsen tudományos értéke.

De talán nem a föld valamennyi nyelvéhez, hanem bizonyos nyelvkörökhöz kell mérni a magyar nyelv eredetiségét. Értekező az áltaji nyelvek körében forog, hová tartoznak a finn, lapp, eszt, szürjän, votják, osztják, vogul, magyar, mordvin, cseremisiz, csuvasz, török, tatár, jakut, szamojéd, mongol, mandzsú. Rokonság-e ezen nyelvek? Régóta mutogatja értekező. De hátha a magyar nyelv az árja vagy a sémi nyelvekkel rokon? Értekező, hogy erre is felelhessen, tanulta és tanulja ezen két körbeli nyelveket is, s állítja: hogy 1) azon rokonságon kívül, mely az emberi nyelvek közt van, mert emberi nyelvek: 2) azon rokonságon kívül, mely az áltaji, árja, sémi nyelvek közt van, mert nemcsak mind hárman azon egy földrészen, Ázsiában, keletkeztek, hanem mert népeik a történelem hajnalodása óta s épen a nyelvtények tanuságánál fogva, még annak előtte való kor óta is, mind együtt és egymással hatottak úgy Ázsiában, mint Európában, — ezen két rokonságon kívül nincsen fajbeli rokonság a magyar nyelv és az árják vagy

sémiek közt. Azért értekező a magyar nyelv eredetiségét az áltaji nyelvekhez méri.

Mint járhatunk el e részben?

A magyar ló szónak megfelel a vogul lú, az osztyák la u (lyau, tyau) t l a u, a finn h v o, a török a t. Melyik hang ezek közül az eredeti? Mit tetszik eredetibbnek venni, a teljesebb hangot vagy az ellenkezőt? Ha amazt, a t y a u, t l a u az eredeti, azaz régiebb: ha ezt, a l ó, l ú az eredeti; s a kettő közt annál kevesebbé találhatunk különbséget, minthogy nálunk is l ú nak ejtik. Tehát e tekintetből a magyar és vogul egyenlően eredeti volna.

Vegyünk más példát.

A magyar fej szónak megfelelője a finn p ä ä (pee) eszt p ä, vogul p o n k, régi török b e j, azután b a s, jakut b a s z. Melyik itt az eredeti? Ha az első példában a rövidebbet vettük, itt is f e j, p ä ä, b e j, tehát a finn, eszt, török, magyar az eredeti. S melyik e négy közül a legeredetibb? A három szó közti különbség a p. f. b-én fordul meg; melyik hang fejtett ki előbb, a p vagy a b stb.? S nem változtak-e időjárástól e hangok, minélfogva p-ből mind f mind b válhatott? Ime mennyi kérdés, mennyi kétség, ha meg akarjuk határozni az eredetiség szót. S már ezen két példában ellenkeznénk magunkkal. Az első szerint a magyar és vogul osztozott volna az eredetiségben: a másik szerint már hátramarad a vogul s a finn meg a török lép helyére. Nagy kérdés e felett, a teljesebb hang volt-e előbb meg s fogyott lassankint kopás, hangok egybeolvadása stb. által vékonyabbra: vagy ez volt eredetiebb s hizott lassankint teljesebbre? A hol a nyelvek történetei meglehetősen világosak, mint az árja nyelvkörben, ott a szók teljesebb hangját találjuk régiebb időbelinek, a vékonyabbat pedig újabb időbelinek. Lehet-e gondolnunk, hogy az áltaji nyelvek ellenkező irányban fejlődtek?

Általános tapasztalás, hogy a régiebb állapotú nyelvek mind gazdagabb idomuak, névszerint a kettős számbeliség (dualis) megvan a régiebb nyelvekben, s kiveszett azokból, melyek történeti fejlődésükben újabb állapotba jutottak. Az árja nyelvek közül megvan a kettős számbeliség a szánszkritban, görögben, góthban; nincs meg a latinban, a német nyelvekben stb. Az áltaji nyelvkörben is megvan azon szám a lappban, osztyákban, vogulban, szamojéd nyelvekben: de nincsen meg a finnben, magyarban, törökben stb. Bár ezen nyelvek belső történetei sokkal homályosabbak az árkácinál: annyit mégis tudunk a külső történetekből, hogy épen a finn, magyar, török, mongol, mandzsu stb. áltaji nyelvek, a melyekben nincsen meg a kettős számbeliség, nagyobb surlódásnak voltak kitéve amazoknál, melyekben még megvan azon szám. Lehetetlen, hogy a magyar nyelv nem változott volna inkább, mint a szamojéd, a vogul, osztyák, a lapp: ugye ezekben van dualis, abban meg nincsen. Már e tekintetekből is állíthatjuk-e, hogy a magyar nyelv eredetibb azaz régiebb állapotú a többi áltaji nyelveknél?

De ha az egybehasonlító nyelvészet így akarja meghatározni az eredetiség fogalmát: nem árt-e a magyar hirnévnek?

A tudomány, ugymond Hunfalvy, komoly dolog, s követeléseai szigorúak. A valósággal ellenkező hír, vélemény, szappanbuborék. Ártana ezen nyelvészkedés, ha a világot, a történeteket a mi véleményyünk teremtené; de minthogy véleményyünk a világnak, a történeteknek tartozik hű tükre lenni, csak azon nyelvészkedés hasznos igazán, a mely a mértékek gyanánt kellő fogalmakat meghatározza. — De a magyar vitézség s a lapok? — A történetek alig ismernek népet, a mely nem volna vitéz. S aztán ebbeli hiúságunkat bőven kielégíti a hunok, mongolok, törökök hajdani vitézsége. A tudomány előtt a magyar vitézségről vett bizonyíték csak megerősitené, a mit tagadni akar, ha szükség volna is rá. De nincs rá szükség.

Azt állítják a magyar egybehasonlító nyelvészetről, hogy a magyar nyelvet a finntől vagy lapptól származtatja.

Merő ráfogás, melyet csak az eredetiség bal felfogásából s onnan magyarázhatni, hogy a szókat eredeztetni akarják. A hasonlító nyelvészet egybegyűjti és leírja a rokon tényeket, de nem bírja megfejteni, következkép nem is akarja egymástól származtatni. Értekező példában mutatta meg, hogy akarva sem származtathatjuk rokon nyelvekből a magyart, mint nem származtathatjuk egymástól a testvéreket, vagy a testvérek utódait.

Többször előadta értekező, hogy az áltaji nyelvek körében nyelvcsoportokat veszen észre, minélfogva a finn és török csoport közé kell helyeznie a magyar csoportot, melyhez a mordvin, magyar, vogul, osztják nyelvek tartoznak. Ennélfogva is lehetlennek találja a finn-lapptól származtatni a magyar nyelvet. De még a magyar csoportot sem származtathatja értekező egymástól. A vogul és osztják nem lehetne leánya a magyarnak, mivel kettős számuk van, mi nincsen meg ennek: a magyar meg nem lehet amazoknak leánya, mivel igéje alakai számosabbak az időre és módosító képzőkre nézve.

A magyar egybehasonlító nyelvészet tehát nem akar egyebet, mint összegyűjteni és leírni a rokon nyelvtényeket, s nagyon meglegészik azon grammatikai felvilágosításokkal, melyekhez ezen uton jut; másodsor világosságra akarja hozni a nyelvtényekben rejlő történeti tanúságot, mely a rokon nyelveken beszélő népek külső és belső történelmét földerítheti. De a szókat megfejteni, azaz az őket alkotó hangok eredeti értékét meghatározni nem bírja, a magyar nyelvet mástól származtatnia nem is lehet, mert amazt sem bírja.

E bevezető észrevételek után áttért értekező előadása sajátképeni tárgyára: a vogul mondára, mely a föld teremtéséről szól, s melyet eredetiben és fordításban, szótárral és nyelvtani bevezetéssel ellátva mutatott be az akademiának, igérvén, hogy a vogul nyelvről kimerítőleg, s azon viszonyról, mely a vogul és rokon nyelvei közt van, vagy ezen rokon népek multjába enged pillantanunk, külön, nagyobb munkában fog szólni. Ezuttal csak töredékeket adott elő értekező a mondához irt nyelvtani bevezetésből. Többi közt kiemelte a számneveket: äk (egy); k it és k i t i (két és kettő); k ó r o m (három); n y i l e (négy); ät (öt);

kat (hat); szat (hét); nyala-lu (nyol-cz); antalu (kilen-cz); la u (tiz); kúsz (hús); nelimen (negyven); ätpen (ötven) stb. Felolvasa végül értekező a monda hű fordítását. Cosmogoniai monda, eredeti naivságában, a mint a helyi körülmények hatása folytán a vogul (vagy, mint magokat nevezik, manesi) nép között kifejlett. Annál becsesebb, minél kevesebb eredeti cosmogoniai mondát tudunk mind- eddig az áltaji népek ős vallásos mondaköréből fölmutatni. A hű fordítás az egyszerű költői forma szépségeit is feltüntette.

April 4. — Philos., törv. és történelmi osztály. — SZILASY JÁROS tisz. tag székfoglaló értekezése a nemzeti és egyéni fejlődésről. Ezuttal csak első részét olvasá fel a titoknok, — mely a nemzeti fejlődésre vonatkozott. — Továbbá KONEK SÁNDOR egyetemi tanár és akad. lev. tag, szintén székfoglaló beszédül Magyarország bünvádi statistikáját adta elő 1855, 1856. 1857. évről. Érdekes tárgy már magában is, csupán mint táblázatos kimutatást tekintve, s még érdekesebb azon eszmék világánál, melyek a számok nyomatékát megítélnünk tanítanak, az adatok bölcselemét foglalják mintegy magokban. Értekező ily világításban tüntette föl az előterjesztett adatokat.

Mindenekelőtt a statistikai adatok fontosságáról, a statistika feladatáról szolt értekező. Kiemelte továbbá, hogy a három év (1855—1857), melyről hivatalos forrásokból nyert adatokat közöl, rövidebb idő szak ugyan, hogysen örök igazságok megállapítására szolgálhatna: de vannak viszonyok, melyek, ha csupán három éven tűnnek is föl egyenlő számarányban, elég anyagot nyújthatnak gondolkodásra.

A tárgy bőségénél fogva ez alkalommal csupán a büntettek miatt elítélteknek személyes viszonyaira szoritkozott értekező; máskorra halasztván a vétségek és kihágások vizsgálatát.

A büntettek miatt perbefogott személyek száma Magyarországon 1855-ben 12,691, 1856-ban 12,606, 1857-ben 13,689-re ment. Az utolsó évben tehát 10,9% szaporodás. A büntettek miatt való- sággal elítélt személyek száma pedig: 1855-ben 8701, 1856-ban 8919, 1857-ben 9785. Az utóbbi évben 9,7% szaporodás; mi azonban nem csupán a büntettek emelkedésének, hanem egyrészt a hatóságok gyorsabb eljárásának eredménye. Ez adat szerint, Magyarország öt hely- tartósági osztálya 8 millió 746,992 lakosát véve számítási alapul, nálunk 894 lélekre jöne egy elítélt bünös, holott az összes ausztriai biro- dalomban 1210 lélekre esik; itt 23,7%, nálunk 29%. Csak a két ausztriai főhgség, Salzburggal, mutat mostohább arányt, hol 726 lélekre esik egy büntettes, mi a bírodalmi székváros tetemesb jutalékából könny- nyen magyarázható. Az olasz tartományokban már 2393 lélekre jö egy büntettes. Még kedvezőbb az arány Gallicziában és Bukovinában, mely körülményt, ha csak az ottani hatóságok eljárásában nem lel magyarázatot, a szláv ajkuaknak a büntettek iránti cse- kélyebb vonzódásából is indokolhatni. Értekező nem ereszkedett an- nak fejtegetésébe, mi lehet e csekélyebb vonzalom alapja: tünább vér-

mérséklet-e, vagy félelem a büntetéstől; erősebb erkölcsi érzés, mint a minő van a magyarban és németben, bizonyára nem. Mi a külföldi államokat illeti: azokkal a büntetteknek a különböző törvényhozások szerint különböző értelmezése nem enged tökéletes összehasonlítást. Így például a büntett fogalma nálunk sokkal tágasabb, mint Franciaországban. Pedig éppen az apróbb lopások nagyszáma okozza viszonyaink mostohább voltát. Franciaország büntetti statistikájában csak 5051 lélekre esik egy büntettes. Mennyivel másképp áll az arány, ha a „tribunaux correctionnels“ előtt folyó bűnvádi eseteket is beszámítjuk: ekkor 140 lélekre esik egy vétkes. Hasonló körülmények forognak fenn, ha Anglia, Belgium, Németalföld stb. bűnügyi statistikáját akaránk a miénkkel egybevetni.

A büntettek személyes viszonyára nézve különös fontosságú a nemi különbség. A női kebel már a természettől gyöngédebb, érzékenyebb, kevesebb fogékony a büntetetre. Független helyzete és a családi kör, mely távol tartja az élet zajától, alkalmat is kevesebbet enged büntettek elkövetésére. Hazánkban különösen kedvező e részben az arány a nőnemre nézve. A három évi átalag szerint az elítéltek közül 12,39 százalék esik a nőnemre; holott a birodalom többi tartományaiban 19%, a két ausztriai főhercegségben 23,53, Morvában 23,90, Csehországban 24,11% esik. Kedvezőleg áll viszonyunk más államokhoz mérve is. Poroszországban (1854—57) 15, Angliában 19, Franciaországban 18, Németalföldön 21—22%-tel jelenik meg a nőnem a vádlottak sorában. Megfontolandó azonban, hogy nálunk a nőnem számaránya a férfiakhoz képest kevesebb, mint Europa északi és nyugoti államaiban. Általános ethnographiai tapasztalás, hogy a két nem közötti számkülönbség kelet és dél felé mind inkább elenyészik, s a déli és keleti vidékeken rendszerint az ellenkező áll be, t. i. a fi-nem számbeli túlsúlya. Így a birodalom havasi tartományaiban 7—9, Morva-Sziléziában 11, sőt Csehországban 13%-tel mulja felül a nőnem a fi-nemet, midőn hazánkban csak 2%-tel több a nő, mint a férfi. Dalmátországban már egyensúlyozza a két nem magát, s a nők csak 10,70%-tel szerepelnek a büntettek közt. A Bánságban a nőnem 10%-tel kisebbségben van a fiakok irányában, s 9%-tel vesz részt az elítéltek létszámában. Még kedvezőbb az arány Lombardiában, hol a nőnem két százalékkal marad a férfi-népesség mögött. — Különösen sujtják a magyarországi bűnös nőket a súlyos büntettek. Szomorú tapasztalás, hogy a gyöngédebb jelleméből kivetkőzött nő mélyebben sülyed, s a bűnös cselekvőség hamar második természetévé válik. 1856-an az összes birodalomban gyilkolás miatt elítélt 50 asszony közt 18 magyarországi volt. 1857-ben összesen 1243 magyarországi nő íteltetett el. Száz elítélt nő közt 7 lakolt gyermekgyilkolás, magzatelűzés és kitevés miatt. Ennek oka nyilvános szülő- és lelenezházak hiánya. Lombardiában, mely köztudomás szerint legjobban el van látva ily intézetekkel, egész 1856-ban egy hasonló büntett sem fordult elő. Tapasztaljuk továbbá, hogy a büntettekbe visszaesés 1856—7-ben 100 elítélt nő közt 1150-nél fordult elő, míg a férfiak közül sem volt több megrögzött bűn-

tettes 1856-ban 15, 1857-ben 13%-nál. Itt sem kell azonban felednünk, hogy az idegenkedés, melylyel a közönség az elítélt, bár megjavult büntettes iránt viseltetik, sokkal nagyobb a megsikamlott nő iránt; előle jobban elzárják a kereseti források. Az ily nőket is egyesületeknek kellene támogatni a bünbe sodratás ellen.

Ezek után az életkorok jellemzésére tért által értekező, a szerint, a miut minden korosztály kisebb nagyobb cselekvőségi erélyt fejt ki, mely a jóban és roszban egyaránt nyilvánul. Szólt a zsenge fiatal korról, midőn az érzelem tulnyomó, a kebel az erkölcsi benyomásokra fogékonyabb; továbbá a fű l s e r d ű l t korról, melyben a szenvedélyek nehéz küzdelmei állanak be, a meggondolatlanság és fű l b r e d t é r z é k i s é g könnyen bünbe ragad; a teljesen érett korról, mely inkább megfontolva, kiszámítva tesz jót rosztat; végre az a g g k o r r ó l, midőn a vér hanyag, a szenvedélyek lecsilapulnak, a tetterő megtörök. Ezen korosztályokat tekintve Magyarország bünvádi statistikája következő arányt mutat a szóban forgó három évről:

14—20 évesek	19.02 %
21—30 „	37.16 „
31—45 „	33.40 „
46—60 „	9.25 „
60-on felül	1.17 „

— A fiatal büntevök száma nálunk, fájdalom, nagyobb, mint a birodalom többi tartományai-ban, a két ausztriai főhercegséget (21.5%) és Lombardiát (20.9%) kivéve, és az európai államok nagy részében. Az ifjabb koru vétkeksek rovatában a tolvajság nálunk a fű s z e p l ő. 1856-ban 1823 elítélt (21 éven alul levő) ifju közt 1537 vagy 84.26% volt lopásért büntetve. Azonban más súlyosabb büntettek is fordulnak elő:

rablás miatt elítélt	329	egyén közt	31	vagyis	90%
emberölés (agyonütés) miatt	107	„	13	„	12 „
gyilkosság	92	„	13	„	14 „
gyujtogatás	34	„	10	„	290%

ifju volt 21 éven aluli. A fiatal gyujtogatók nagy száma azon lélektani állitmányt igazolja, mely a másutt is tett hasonló észlelet magyarázatát ösztönszerű hajlamban keresi. Egyébként az ifju büntevökre nézve is meg kell jegyeznünk, hogy sajnosan nélkülözzük a mentőházakat, minők több német államban léteznek, vagy az oly egyleteket, mint Franciaországban a „société de patronage“, s a francia és németalföldi „Metray-féle“ intézetek, melyekben az árva, gyámoltalan gyermekek, lézengő sulanczok, kiszabadult fiatal vétkeksek fűlvételt, megfelelő keresetet, oktatást nyernek. — Kedvezőbb az arány hazánkban az aggkoru büntettesekre nézve. Franciaországban és Belgiumban kétszerannyi aggastyán fordul elő az elítéltek közt, mint nálunk. A mi vén bünöseink nagyrésze megrögzött tolvajság.

Lássuk most a polgári állapot szerinti különbséget.

Nézzük, mely arányban vesznek részt a büntettekben a n ő t l e n , h á z a s é s ö z v e g y állapotban levők. A házasság legerősebb biztosítéka

az erkölcsiségnek : minden ország büntügyi statistikája ezt tanúsítja. Nálunk fordul elő csupán azon kivételes eset, hogy az elítéltek közt több a nő, mint a nőtelen. A jelen adatoknak alapul szolgáló három (1856—57) évi időköz átlaga szerint a magyarországi elítéltek közt a nőtlenek 42.72, a házások 51.39 s az özvegyek 5.89 százalékkal szerepelnek, holott az összes birodalomban csak 40.4% esik a házásokra. Legalább 7—12%—tel kedvezőbb az arány a házásokra nézve Franciaországban, Belgiumban stb. is. Mi ennek oka? Nem bir-e a házasság nálunk azon erkölcsi véderővel, mint másutt? Értekező szerint e visszaszünetny okai a következők : 1) Magyarországon a házások száma nagyobb (42%) a nőtlenek irányában, mint a birodalom több részeiben, hol a házasság személyek átlag szerint az összes lakosság 36—37 (az egyes tartományokban még kevesebb) százalékját teszik. Hasonló az arány Franciaországban s még kedvezőbb Poroszországban, Belgiumban. 2) Nagy befolyással vannak továbbá a nálunk oly gyakori kora házasságok is, melyek ritkán ígérnek tartós boldogságot; s a férj aztán a házi körén kívül keres szórakozást. A házassági frigy erkölcsi véderőjére a válóperek számából is vonhatni következtetést; de e részben még csak most gyűjti értekező az adatokat. Azt azonban adatok mutatják, hogy a házasság mentő ereje nagyobb a nőnemre, mint a férfjekre nézve. 100 elítélt férfi közt 1856-ban 52.19 volt nő, 1857-ben pedig 53.53. Ugyanezen két évben 100 elítélt nő közt csak 36.42 illetőleg 37.40 volt férjnél. Más országokban a férjnél levő nők magasabb arányban terhelvek.

A foglalkodás és kereset mód szempontjából tekintve a büntvádi statistikát, a három évi átalag szerint esik évenként az elítélt büntettesek közül :

a minden kereset nélküliekre	10.01 %
a napszámosokra	26.60 „
a cselédekre	25.74 „
az ipariüzleti legényekre és gyári munkásokra	5.63 „
a földmivelői osztályra	27.12 „
az iparteleppek és gyárak birtokosaira	3.57 „
mítáni, művészeti és tudományos foglalkozásuakra	0.58 „
tisztviselőkre	0.75 „

Ez adatoknak azonban nagy hibája, hogy a népnek foglalkozás szerinti osztályozását tökéletesen nem ismerjük; nem tudjuk pontosan, hány földmivelő, iparos, napszámos van Magyarországon. A népességi összeírások eddig hiányosak voltak. Értekező a pénzügyi miuizsterium adóügyi adatait használta a fentebbi számarányok földterítésére. Mi egyébiránt a fenebbi kimutatást illeti : feltűnő, hogy Magyarországon, a hol több napszámos van (729,372 azaz 8.3%), mint a birodalom többi tartományaiiban (az összes népesség 7.5%), a napszámosok a büntettesek közt kisebb számarányban fordulnak elő. Annál kevesebb kedvező arány mutatkozik a cselédségre nézve. Az elmarasztott összes büntettesek 1/4-de cseléd. Csak a két ausztriai főhercezség, Stiria és Karinthia mutat még szomorubb arányt e részben; másutt mindenütt kedvezőbb. Leg-

kedvezőbb Lombard-Velenczében, hol 8—9°/_o jö a cselédosztálybeli büntettesekre. Igaz, hogy itt legkevesebb a cselédség száma. De Magyarországon sem sok (377,630, vagyis az összes lakosság 4.3^o/_o; míg az összes birodalomban 5.4^o/_o a köznépeességnek). Csehországban az egész népszám 7°/_o-jét teszik a cselédek, mégis csak 14.0^o/_o-tel járulnak az elitáltak létszámához. Ime tehát a magyarországi gazdák panaszát a cselédség romlása ellen igazolják a büntügyi adatok. Leginkább terhelők pedig ez adatok a nőcselédségre. — A fentebb érintett 377,630 főnyi cselédség közt ugyanis csak 164,089 nőcseléd van, s a büntettes cselédeknek jóval több felénél (17°/_o) nőcseléd, holott az összes nőnem csak 12°/_o-tel szerepel a büntettesek közt. Valószínű végre, s ez is megjegyzendő a cselédség büntügyi statistikájára nézve, hogy a büntető hatóságok a béreseket, kanászokat stb. szintén a cselédek közé sorozták. Főbb bűnök, melyek a cselédeket leginkább terhelik: a tolvajság, sikasztás, rablás és csalás. — Hogy a földmivelőkre 27 százalék esik a büntügyi statistikában: oka nem lehet egyéb, mint hogy földmivelőkből áll a magyar nép nagy része, s a „Landleute“ rovat alá hihetőleg a mezei munkáknál alkalmazott napszámosok és segédmunkások is feles számmal sorolják.

Mellőzzük e kivonatos ismertetésben a foglalkozási mód szerint felosztás többi rovatait; s áttérünk a szellemi képzettség és műveltségi fokozat szerinti különbségre. A 3 évi átlag szerint van az elitáltak közt:

- 69.87 ^o/_o a kik se írni, se olvasni nem tudnak.
- 6.71 „ a kik csak olvasni tudnak.
- 21.22 „ a kik olvasni és írni tudnak.
- 1.43 „ a műtani képzettséggel bírók.
- 0.77 „ magasabb tudományos képzettségűek.

Mindenek előtt feltűnik az oktatás nélküliek nagy száma, nagyobb mint a birodalom többi, főleg jó népiskolákkal ellátott országaiban. Csak a népiskolák dolgában alantabb fokon álló illyr tengerpart, Erdély (81.9^o/_o), a temesi bánóság (85°/_o), Krajna (81°/_o), Horvátország (90°/_o), Galliczia és Bukovina (92°/_o) mutat még rosszabb arányt. Egyébiránt a fenebbi adatokkal sem igen van mit szégyelnünk magunkat egyes oly országok irányában, melyek magokat a polgárisodás zászlóvivőinek tartják. — Franciaország bünvádi statistikájában ugyanis a minden oktatás nélküliek 45—47°/_o, az olvasni tudók, de az íráshoz nem vagy tökéletlenül értők 38—40°/_o: magasabb arány, mint a fenebb közölt két első rovat. Angolországban magában is 12 évi közép számítás szerint 90 van 100 elitált közt, a kik semmi oktatásban nem részesültek, vagy csak rosszul irnak és olvasnak.

Vallás tekintetében az egyes hitfelekezetek mondhatni ugyanazon arányban szerepelnek a bünvádi statistikában, a mely arányban áll létszámuk az összes népeességhez képest. Az 1857-iki adatok, melyek egyeznek az előbbeni évekkel, ily arányt mutatnak:

a köznépeségben, az elítéltek közt.

római katolikusok	53.8 ‰	58.41 ‰
görög katolikusok	8.8 „	6.04 „
görög nem egyesültek	5.2 „	4.22 „
ágostai hitvallásuak	9.4 „	8.29 „
helvét hitvallásuak	18.5 „	18.70 „
izraeliták	4.2 „	4.26 „

A vagyoni állapotot tekintve, részesülnek a büntettekben a három évi átlag szerint :

a vagyontalanok	71.89 ‰	százalékkal,
a módosok	26.89 „	„
a gazdagok	1.22 „	„

A magyarországi vagyontalanokra nézve kedvezőbb az arány, mint a minőt a birodalom bármely országa mutathat. Értekező Anglia közgazdasági történeteiből vett adatokkal mutatta meg, mennyire jótékonyan foly be a közerkölcsiség javítására az alsóbb néposztályok kereseti képességének növekedése, az anyagi jólét emelkedése stb. Nálunk érdekes volna szintén vizsgálni a nemzetgazdasági viszonyok (adónemek, fogyasztás, forgalmi viszonyok) hatását a közerkölcsökre : e vizsgálatokhoz azonban még nincsenek előttrünk elég adatok. Értekező mindazáltal az alsóbb néposztályokra nézve adatokkal ügyekvék megmutatni, hogy közgazdasági állapotainkból nem magyarázhatni ki a bünvádi viszonyok kevesebb kedvező voltát; azon körülményt, mely szerint a személy- és vagyonbátorság ellen intézett támadások száma nálunk aránytalanul nagy, s a súlyosabb büntetésnemek is aránylag nagyobb mértékben alkalmaztatnak ez országban. Midőn ugyanis Magyarország öt helytartósági kerületének elítélt büntettesei 29 százalékkal szerepelnek a birodalom összes büntettesei közt, esik Magyarországra :

a tolvajságok miatt elítéltekből	30.4
közcsendháborítás „ „	33
kettős házasság „ „	35.7
agyonütés „ „	40.5
gyilkosság „ „	40.7
rablás „ „	56.7

A büntettekre nézve az 1857-dik év szaporodást mutatott.

1856- és 1857-ben így áll a súlyosb büntetésre elítéltek statisztikája :

	1856.	1857.
felségsértésért elítéltetett . .	41	101
nyilv. erőszakoskodásért . .	281	365
gyilkolás és ölés miatt . .	199	261
gyermekgyilkolásért . .	34	59
súlyos testi sértésért . .	465	800
gyújtogatásért	34	47
lopásokért	6721	6970.

Mi a büntetéseket illeti: 1856-ban 122 halálbüntetésből hazánkra

66 esett; 21 életfogytig tartó börtön-büntetésből 7; 306 tiz egész husz évi börtönbüntetésből 96. A három évi időköz átlaga szerint évenként 60 halálbüntetés hozatott, s a két utóbbi év mindenikében 10 esetben lett kegyelem utján más büntetésnemre átváltoztatva. Ennélfogva nálunk valóságos kivégzés 1856-ban 56, s 1857-ben 53 fordult elő; míg Franciaországban 1850—56-ig 35 milliónyi népesség mellett átmérőleg évenként 54 halálítéletből 29—30 hajtatott végre; Angliában pedig 58 halálra ítélt közül ugyanazon évkörben évenként csak 8—9 végeztetett ki; Belgiumban végre 28 halálítéletből csak 2—3 lön valósággal végre-hajtva.

Megjegyezzük egyébiránt ez összeállításra, hogy három, talán épen kivételes (minőnek tetszik előttünk különösen az 1857-ki) év nem látszik elegendőnek oly adatok összeállítására, melyekből minden tekintetben biztos következtetéseket lehessen vonni. A halálbüntetések nagy számára nézve megemlítendő a rögönitélő székek kivételes működése is.

April 11. — Mathem. és természett. oszt. — NENDT-VICH KÁROLY rendes tag székfoglaló beszéde: A természettudományok szelleme és befolyása az emberiség fejlődésére. — Továbbá a titoknok olvasta FEST VILMOS r. t. értekezését: az első kötégla-út Somogy megyében.

Az útépités ezen módjára — melyet a hollandiak évek óta oly nagy sikerrel használnak — hivatva van mintegy a magyar alföld s hazánk számos lapályos vidéke, hol kő nem található; föltéve, hogy az ily közszegény vidékhez közel van alkalmas agyag és tüzelő szer, fa, köszén vagy tőzeg kötégla-égetésre. Mintegy két év előtt történt, hogy az utépités ezen módja nálunk is szóba jött; s most már tapasztalásra hivatkozhatunk, mely a siker felől nem hagy kétkednünk. Értekező kiemelve azon közlekedési vonal fontosságát, mely Mohács és Kanizsa közt Kaposvár irányában elvonul, s Baranya és Somogy megyét a most épülő buda-kanizsai és sopron-kanizsai vaspályákkal köti össze, — megemlíté azon nehézségeket, melyekkel e vonal kiépitése Kaposváron túl Kanizsának, a kőhiány miatt, jár vala. Ekkor történt, hogy a kötégla-épités szóba hozatott. Műtani számításokat tőnek, melyek az útépités ezen módját az érintett vidékeken előnyösebbnek mutatták. A javaslat ez okból fensőbb helyen elfogadtatván, 1857-dik évi június közepén Inke helység mellett, a hol legroszabb volt az álladalmi ut, megkezdek a munkát. Értekező részletesen műtanilag, ábrákkal is kísérve előadását, — adá elő mindazon munkálatokat, melyeket az útkészítés ezen módja megkíván, s a melyek mind a legszigorubb pontossággal hajtattak végre. Ut hónapja immár, hogy e vonal át van adva a közlekedésnek; s ez idő alatt, mihez a téli idő mostohasága is járult, legkisebb kopás sem tapasztalható a téglauton.

De hát a költség? fogja kérdeni kétségtelenül mindenik olvasó.

E tekintetben is részletes kimutatást közölt értekező, miből kitetszik, hogy 1128 ölnyi hosszú útszakasz 28,800 pftba került, míg a közönséges kőút 55,350 ftba, tehát kétszer annyiba került volna. Áltá-

lában egy mértföldnél a költség legalább 100,000 pftal rugna többre. A kőtéglá-útnak továbbá fentartása is kevesebb költséget igényel. Megjegyzendő azonban, hogy a kőtéglához egy közel pusztán találtak alkalmas anyagot, bizonyos sárga szürke színű agyagot, melyben 5 rész tiszta agyag s egy rész homok.

Végül magasztalólag kiemelte értekező Mihalik János ur érdemeit, a ki írással és tetteleg legtöbbet tön eddig az érintett útépítési rendszer meghonosítására.

Jelenleg a Nagy-Kanizsán át vezető országúton foly a kőtéglauté építése.

Ápril 14. — Mathem. és természett. oszt. — WEISZ ÁRMIN JÁNOS műegyetemi tanár és lev. tag székfoglaló előadása: A képzésekkel szoros összeköttetésben levő néhány alig ismert vonalok tulajdonságairól. — Továbbá NENDT-VICH KÁROLY rendes tag folytatta székfoglaló értekezését: A természettudományok szelleme és befolyása az emberiség fejlődésére.

Előbbi előadásában mindenekelett azon kérdést vizsgálta Nendtvich, veszélyeztetik-e hazánk szellemi érdeke a természeti tudományok terjedése által? Érdekes volt továbbá, a mit értekező a valódi természettudós hivatásáról mondott, a ki nem úgy tekinti a természeti tárgyakat, mint az asztalos a fát, melyből dolgozik, s a fazekas az agyagot, — hanem a világ szellemét kutatja mintegy, azon örök és változhatatlan törvényeket, melyek szerint az anyagi, sőt némileg a szellemi világban is előforduló tünemények történnek. Megkülönböztette a tudomány napszámait is, kik csupán az anyagokat hordják egybe a tudomány épületéhez, a valódi tudósoktól, a magasabb, rendező szellemektől. S miután rendre czáfolta azon balitéleteket, melyek a természettudományok ellen, azoknak elleneitől, hallhatók; s miután általában kiemelte e tudományok hasznait az emberiségre, mint a melyek nemcsak az anyagi, hanem a szellemi fejlődésnek is eszközei, előmozdítói: az egyes természeti tudományok hatása ismertetésére tért által, kiemelvén a mi azokban mind anyagi, mind szellemi tekintetben hasznos, egyszerűs mind lélekemelő. Párhuzamot vont nem csupán anyagi jólét, hanem erkölcsiség szempontjából is, rágalmozott korunk és a magasztalt régiebb korszakok közt, — amannak előnyére. S okoskodásait mindenütt a tények, az adatok bősége követte. Általában az egész előadáson a meggyőződés azon melege ömlött el, mely a szakembert jellemzi, a ki tudománya fontossága érzetétől át meg át van hatva.

Nem kétkli e sorok írója, hogy a többi szakosztályban szintén sokan vannak, a kik hasonló lelkesedéssel csüggenek szakmájukon; s talán egy közelebbi alkalommal tanúi leszünk azon magasztalásnak, mely a bülszelkedés üdvös befolyását az emberiségre nézve minden más tudományok fölött kiemeli. Részünkül örömet meghallgatjuk e tudomány képviselőit is; attól sem tartva, ha a polemia hevében egyik is másik is némi egyoldalúság színében tűnnék föl. Kiegészítik egymást; s a ki a tudo-

mányok terjesztése mellett buzgólkodik hazánkban, örömmel üdvözöljük minden téren; meg levén győződve, hogy a magyar, körülményei közt, csak szellemi fensősége által tarthatja fen vezéri szerepét a polgárisodásban azon népiségek fölött, melyek közt, melyekkel együtt élünk.

Azonban térjünk vissza az előadás ismertetésére.

Az ápril 14-ki ülésben folytatván Nendtvich úr értekezését, mindenekelőtt azon változásokat emelte ki, melyeken a természettudományok közelebb átmertek. A mint a szakembertől vártuk, legkimerítőbben vázolta a vegytan haladását és befolyását a többi tudományokra. Mennyire hatalmas lendületet adott az iparnak: különösen a francia és angol ipar történetéből vett példákkal adta elő. A sok adat közül legyen elég egyet kiemelniünk, mely bennünket közelebbről érdekel. Hazánkat Isten bőven megáldotta sziksóval; Angliában az ipar állítja ezt elő: s az angol sziksó mégis hazánkban is sokkal olcsóbb a magyarnál, úgy hogy a szegedi szappanos glasgowi sziksót használ, míg, ugyyszólván ajtaja előtt használatlanul hever az egykor oly híres „soda hungarica.“ Egyik fénypontja volt az értekezésnek kétségkívül az angol ipar nagyszerűségének rajza, s az angol nép magasztalása, mely az anyagi érdekek kifejtésében oly magasan áll, a nélkül, hogy a szellemi érdekekről megfeleledkeznek. Egy nemzet sincs, mely ez utóbbi tekintetben is annyit áldoznék. Miután végre a vegytan átalakító hatását különösen az élettanra és mezei gazdaságra hosszasan kimutatta értekező: körülbelül a következő nézetekkel fejezte be előadását.

Czélja volt értekezőnek bebizonyítani, hogy a természettudományok, szellemünkél és hasznuknál fogva, a legnagyobb befolyást gyakorolják az emberiségre; megismertetik azt azon örök és változhatlan törvényekkel, melyeknek minden, a mi létezik, alájok van vetve, s melyektől eltérés soha sem gondolható; megismertetik nem csak az u. n. élettelen anyag törvényeivel, hanem feladatuk az élet magyarázatáig, azon törvények kutatásáig emelkedni, melyeknek a szellem is kénytelen hódolni. Igaz ugyan, hogy e tárgyban még eddig nem haladtunk igen messzire: de hiszen alig mult félszázada, hogy a természeti tudományok saját lábaikon kezdtek fejlődésnek indulni a természet-kiszabta uton, melyen lépcsőnkint haladva emelkednek az egyszerű és első kutatásoknak leginkább nyitva álló tünemények vizsgálásától mind inkább bonyolultabbakra. Az eredmény rövid idő alatt is rendkívüli. A tudomány legfelsőbb és legutolsó feladatai megoldását követelni, mikor még csak alig indult utnak, annyi, mint azt akarni, hogy az ut kezdetén már találja fel azon tárgyakat, melyekkel természet szerint csak az ut végén találkozhatik. A természettudomány fejlődése nem ötven, száz vagy ezer év alatt éri végét; tart az, valameddig az emberiség él e földön. Addig terjed e tudományok köre, a meddig maga a természet s a meddig ezt az ember felfogni és észlelni képes. Mennyire halad az emberiség a természet titkos törvényei magyarázásában: ki tudná előre meghatározni; a mit ma, ismereteink összegéből ítélve, kimagyarázhatatlannak tartunk, holnap már teljesen kimagyarázható lehet. E nézetben a természettudó-

sok mindnyájan egyetértenek s csak nekik lehet e részben szavuk. Csak ők ismerik kutatásaik horderejét. Liebig tekintélyével támogatta értekező ez állítása igazságát.

Mindamellettt azonban, hogy ennyire barátja értekező a természeti tudományoknak, s erősen hiszi, hogy az emberiség szellemi haladásának végeztelját a természettudományok segítségével és azoknak uralma alatt érheti el; mindamellettt, mondjuk, nincsen ember, a ki, mint értekező maga mondá, inkább ellensége volna az egyoldalú réal-irányú növelésnek. Minden kornak megvannak hajlamai, saját igényei. Az emberi lélek, korához és fejlettségéhez képest, különböző táplálékot igényel. A természeti tudományok, ha játékot nem akarunk azokkal üzni, érett, komoly és higgadt észet kívánnak. Valamint a népek életében vannak korszakok, melyekben azok, szellemi fejlődésök fokozatához képest, kitünő hajlomot mutatnak a költészetre, történelemre és természettudományokra szintugy mondhatjuk, hogy a mese a gyermek, a költészet és szépirodalmi tanulmány s a történelem elbeszélő része az ifju szellemi tápláléka marad örökre, s e táplálékot a szellemi fejlődés kára nélkül elvonni nem szabad. A komoly matematikai és természettudományok nem gyermek észéhez valók, sőt érettebb fiatal embernek sem lehet mindennapi és kiváló szellemi tápláléka. A mely gyermeket egész nap, egész gyermekségén keresztül csupa matematikai és természeti tudományokkal sanyargatnak, — annak esze elfásul. Hogy a természeti és mathem. tudományok szellemét felfogjuk, ahhoz folytonos erőfeszítés kell, mi nem a fiatal, fejlődésben levő emberhez való.

Következik ezekből, hogy értekező nem tartja az ifju természetével s az oktatás céljával megegyeztethetőnek azon oktatási rendszert, mely az újabb korban csaknem fél Európában divattá lett, s mely főleg Poroszországból csaknem egész Németországra kiterjedt. Azon 10—16 éves gyermek, ki naponként 6—8 órát tölt iskolában komoly tudományokkal elfoglalva, s a ki, ha kötelességének meg akar felelni, otthon legalább is még annyi órát kénytelen ugyanazon tanulmányokra fordítani, nem fejlődhetik ugy testileg lelkileg, mint ép embertől várhatni. Teste elsatnyul, lelke elfásul. A tanítót aztán, midőn a legszebb igazságokat és természeti törvényeket magyarázza, közönnyel hallgatják. Holott a ki érettebb észszel lát e tanulmányokhoz, annál inkább törekszik magát kiművelni, minél kevesebb fáradt ki esze a sok tanulásban gyermekkorában. Sajnosnak mondja ez okból értekező az oktatás azon közép Európában fölmerült irányát, mely az u. n. réal- és humanisticus tanulmányokat merőben elválasztá. Azon gyermekek, a kik életpályájukra kizárólag a réal-iskolákban nyerik előkészületeiket, már leggyöngébb korukban annyira terhelhetnek komoly és éretlen észöket kifárasztó mathem. és természettudományokkal, hogy tán ügyes számláló gépekké lesznek utóbb, de nem önálló gondolkodású tudósokká; ellenben ifju koruk természetes táplálékától, mint mondók, a költészet és történelemtől s a classica litteraturától megfosztatnak, vagy legalább nem áll természetes arányban, a mi ezekből nyújtatik nekik, a réal-tanulmányokkal. Nagy tekintélyű tudósok egyeznek abban, hogy a réal-iskolákból a polytech-

nicumba átlépő tanítványokat, mindamellett, hogy több előkészülettel bírnak, csakhamar túlhaladják a gymnasiumokból jött ifjak. Nem is lehet máskép. A classika litteratura összes tudományos művelődésünk alapja; s valamennyi mathem. és természeti tudományok műnyelve latin-görög. Ha tehát technicusainkból nem csupán mérnököket és rajzoló gépeket, hanem oly tudósokat akarunk növelni, kiknek ideálját a világ egy Humboldt Sándorban tiszteli: szükséges, hogy a humanisticus tanulmányokra nagyobb gond fordítottassék, mint most szokásban van. Ha a gymnasiumokban a mathem. és természeti tudományoknak több idő és szorgalom szenteltetnék, mi a gymnasiumi tanulóknak is jól esnék; ha általában a reál-irány és a gymnasium kellékei egybeolvasztatnának, mi a tanuló túlterhelése nélkül könnyen történhetnék: akkor a reáliskolák általában szükségtelenek volnának; középtanoda csak egy volna, melyben a különböző szaktudományokra szükséges készütséget egyaránt meg lehetne szerezni; az elágazás csak a legfelsőbb osztályban történnék. Ez által nemcsak azt nyernék, hogy egy válaszfalal kevesebb lenne a társaságban, hanem a gymnasiumok is jobban megfelelénének a jelenkor igényeinek, mint jelenleg, midőn a természeti és math. tudományok csaknem kirekesztvék azokból, s nem ápoltatnék azon mindinkább felkapott nézet, hogy életrevaló dolgokat csak a reáliskolákban tanul az ifju. Más részről a reáliskolák szerkezete jelenleg nincs a mesteremberek igényeihez szabva; leendő mesterember azokban egyrésztől sokkal többet, másrésztől kevesebbet tanul, mint mesterségéhez kell. Legyenek tehát mesteremberek, vagy polgári üzletek számára szervezett iskolák is, az érintett nézetek szerint rendezett gymnasiumok mellett. Legyen ezek mellett kereskedelmi, gazdasági, bányászati stb. iskola. Ne feledjük Humboldt szavait: „A mely népek az általános iparos munkásságban, a mechanica és ipari vegytan alkalmazásában s a természet anyagainak gondos megválasztásában és feldolgozásában hátra vannak, a melyeknél az ily munkásság tisztelete a társaság minden tagját át nem hatja: — azok jólétökben feltartóztatatlanul alább szállanak, főleg ha a szomszéd államok, melyekben a tudomány és ipar mesterségei egymással élénk közlekedésben állanak, ujitott ifju erővel törnek előbbre.“

EGYKORÚ LEVELEK II. RÁKÓCZY GYÖRGY

LENGYEL HADJÁRATÁRÓL.

Noyers Péter, a lengyel királyné titoknoka, Bouilland Izmaelhez 1655—59 közt írott levelei, szám szerint 287 oklevél, egy terjedelmes kötetben nem rég jelentek meg ily cím alatt: *Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la Reine de Pologne et de Suède de 1655 á 1659*. E levelek — néhány közbeszótt fontosabb álladalmi okmány kivételével — barátságos, s gyakran jól értesült tudósításai egy az államtitkokba avatott embernek, ki nem elfogultság nélkül ugyan, de közepette az eseményeknek s érdekeltette általok, a napi híreket közli barátjával azon alakban, a mint neki a kabinetben, vagy azon kívül tudomására jutottak. A mit ír tehát, az nem mindig történet, de mindig fontos adat egy bíráló történetíró kezében.

S maga a lengyel-svéd háború is a század egyik legkiválóbb, s minket is közelebbről érdeklő eseménye. Azon országok sorsára, melyek benne részt vettek, döntő befolyást gyakorolt. Erdélynek bukásul, Poroszországnak emelkedésül szolgált. Ama kis ország fejedelmei nem egyszer vetették tekintetüket a lengyel trónra, mióta Báthory István e nemű törekvéseit siker koronázta. De mindig siker nélkül. Épen e nagy ember halála után nyerte el a Svédországban uralkodó Wasa ház a lengyel trónt (1587). Midőn ezen királyok által kormányzott köztársaság trónja 1648-ban megürült, I. Rákóczy György szerette volna azt magának megszerzeni. Azonban a *respublica* az ő mellőzésével a meghalt király testvérét, a barátjának nevelt Kázmér Jánost választá koronás fejévé. Ez a gyenge ember néhány év múlva egy másik trón felé is vetette szeméit, midőn Gusztáv Adolf leányának lemondásával Svédország X. Károlyt (a Wasa ház mellékágából) juttatá a trónra. El nem ismervén törvényes uralkodónak, ürügyet szolgáltatott Károlynak, hogy nagy számu és harezedett katonaságának foglalkozást szerezzen. 1655 tavaszán Brandenburgon át hadseregével Lengyelországban termett, s nem sok idő kivántatott hozzá, hogy János Kázmér egész birodalmát fővárosaival elfoglalja: ki elhagyatva seregétől, fűraitól, maga is III. Ferdinánd birtokaiba menekült.

1655 késő őszen, midőn már az elfoglalás véghez ment, kezdőd-

nek a levelek, melyek közül a harmadik már Glasgowban kelt, hova a király és neje menekültek. Ettől fogva egész jun. 27-ig (1656) innen irta tudósításait a titoknok, mikor már visszaindultak hazájokba közel nyolcz havi távollét után. Noyers kétségtelenül éles eszű férfi. Már első leveleiben, közepette a legnagyobb elhagyottságnak, midőn távol az országtól Kázmér csak egyedül hiú alkudozásokban kereste szabadulását, belátta ő, hogy éjszak Pyrrhusa maga buktatandja meg magát. Nagy súlyt helyezett ennek minden nyomon elkövetett eszélytelenségeire, ebben helyezé legfőbb reményét s a diplomatai alkudozásoktól kevés sikert várt. Nem bízik a brandenburgi választó kétszínű politikájában, nem a római császárnak, kiről azt hiszi (XVII. levél) „hogy fiát, Leopold főherceget“ d' Inspruck „akarná trónörökössé feltolni“, s ezért biztatja a követeket, s a segélykérésre sem igenlő, sem tagadó feleletet nem lehet tőle nyerni. E bizalmatlanságát az erdélyi beavatkozás irányában sem tagadja, mely országnak fejedelmével már 1655-ben folytak az alkudozások. Opolból ez évi nov. 25. írja: „az erdélyi fejedelem ajánlkozik, hogy katolikussá lesz, s egész erejével segíti Lengyelországot, ha a király fiát adoptálja s örökösévé nevezi ki. Ez iránti levelei kezembön vannak.“ A történet eddigi tudomásával ellenkező adat, mely az ez iránti ajánlatot Kázmértól származottnak hitte. Azonban e levelek névtelen kiadója ama sorokhoz egy jegyzést csatolt, mely alig 16 sorban sok tudatlanságot árul el. II. Rákóczy Györgyöt socinianusnak írja, ennek fiát „Frideric“-nek nevezi, s ennek viszont két fiat tulajdonít. De érdekes, mit e jegyzetben felhoz, hogy a brandenburgi választó ügynöke az angol protector udvarában, urának írja „Observebatur Ragotzium valde a Cromwello aestimari; quem et maluerat Poloniae regno, quam Svecum potiri.“

S míg a titoknok Károly eljárásaiban folytonosan registrálja a gyűanyagokat, a fölkelés Lengyelországban és Litvániában általánossá lett. Igaz, hogy a svéd hadsereg e csapatok ellen diadalmasan harezolt, de őket soha sem győzhette le, sőt pártja, a főurak, sorkatonák (quartianok) egymás után elhagyák, hogy régi zászlójok alá esküdjének. Végre Kázmér Varsót is visszafoglalta, sőt a varsói három napos ütközet — melyről kiadó egy terjedelmes és érdekes jelentést csatolt a róla írott levélhez — minden fontosabb eredmény nélkül maradt. Erdélylyel e közben a svéd király sikeresebb alkudozásokat folytatott, habár eleinte úgy látszott, hogy azon párt fog győzni, mely a Kázmérnak adandó segélyt sürgette. Lubomirski tábornagy egy olasz levelének másolata (XVII.) mutatja ezt következő szavaival: (1655. dec. 12.) „Erdély fejedelmétől kaptam az ide zárt leveleket, melyeket átküldök a király ő felségének. Én nem sokára a hadsereghez megyek, hogy megerősítem azt az engemességben, csupán addig tartózkodom itt (Lubowniában) míg Miklis (tán Mikes?) megérkezik Rákóczy fejedelemtől küldve, s az alatt, hogy az én késedelmem miatt baj ne történjék, a sandomiri várparancsnok urat küldöm a sereghez.“ Ez alkudozások célhoz nem vezettek s végre 1656. nov. 20-án a svédek és Rákóczy közt létre jött a véd- és dacz-szövetség.

Midőn a fejedelem kardját a háború mérlegébe vetette, Kázmér ügyei már forduló ponton állottak. A tatárkámnak egy Baksiseraiból 1656. márt. 20-án a brandenburgi választóhoz írt levele nemcsak hangosan hirdeté Mohammed kám szövetségét Kázmérral, hanem amazt is hasonlónak szólítá fel (XXXVII.). Azon vereségek folytán pedig, melyeket a svédek a részökön lévő lengyel párt teljes felbomlása következtében szenvedtek, a király, s utóbb a királyné is hazájokba tértek (LXV.) Varsó visszafoglaltatott (LXVIII.) a muszkák nagy sereggel nyomultak a lengyelek segítségére (LXXIII.) s majd szövetséget kötöttek ezekkel (XCVII.) — események, melyek a diadalmas varsói csata eredményét meghíusíták.

Épen ezért azon időben, midőn a svéd-erdélyi szövetség alakulóban volt, s már róla bizonytalan hírek kerengettek, kevés aggálylyal írja Noyers 1656. sept. 1-én Lancutból „a svéd azt ígerte az erdélyinek, hogy Krakót kezébe adja, ha mellette nyilatkozik. Nem tudjuk ennek czélzatát, de úgy látszik fenyeget“; azonban 5 nap mulva Lublinból már épen nem hiszi a beavatkozást. „Azt hiszem — írja — nem fog az erdélyi mozogni, megvárja a háború végét.“ Több aggályt árulnak el két hó mulva (nov. 4. Wolburg) írott sorai: „ijesztgetni kezdenek az erdélyivel, hogy ez csapatokat indított határaink felé; s hacsak ő nem segíti meg Krakót (melyet épen akkor ostromoltak a lengyelek) bizonynyal beveszszük azt.“ De már a következő nap is nyugodtan tekint ez eshetőségre: „Bienisiki visszatért Konstantinápolyból, teljes biztosítással a nagy úr barátságáról, ki arra nyilvánosan megesküdött; s mindkét hospodárhoz és a szilisztriai basához rendeletet küldött, hogy mihelyt a király parancsolja, segítségünkre siessenek; a kámhoz is bocsátott hasonló kiadványt, és Kmielnickihez (a kozákok hetmánja), kinek tudtul adta, hogy ha csak legkisebb ellenségeskedést is mutat ellenünk, sergeit ellene küldi, s a budai basához, hogy ügyeljen az erdélyi fejedelem magaviseletére.“

Rákóczy a svéd szövetség megkötése után hozzá fogott a hadi készületekhez. A székek és megyék fölkelése megparancsoltatott. Sergeit szaporítá, a pattantyúsokat gyakoroltatta, s 1656-ik év végén s a következő elején mindentűn gyűlekeztek a kopjás, lovas, puskás csapatok, a hajdúk, bandériumok, mezei hadak, fejedelmi sergek, ellátva minden-
nel, mi egy hosszabb táborozásra szükséges, kísérve löporral, golyókkal, kincsekkel rakott kocsiktól, társzekerektől Viskre, Máramarosban, hova januar 14-re volt a táborba szállás ideje kitzívze.

A rendelt időre Viskre érkeztek a sergek. Maga Rákóczy fényes bevonulást tartott itten, hová családja s a helytartókká nevezett Rédei Ferencz, Serédy István és Barcsai Ákos kíséretében érkezett. A muszka czár követséggel kereste fel e helyen, hogy vállalatától álljon el, — de ő már utjában előbb haladt, hogysem e figyelmeztetésre hallgathatott volna. Tanácskozásuk végeztével, jan. 18-án megindult 40,000 fűnyi sereggel északnyugoti irányban, Máramaros-Bereg határpontjánál szándékozván Galicziába rontani. Az év nagy hideggel köszönte be, s szokatlanul sok hó esett, de a reménytelenül beállott lanya idő következtében

ez most olvadni kezdett, s az e miatt megindult ár a társzekerekben és hadakban sok kárt tett. De az ár ép oly hirtelen megfagyott, mint támadt, s e véletlen változás nagy pusztítást tett a seregben. A csapások itt sem értek véget : a fagyra tömérdek hó hullott, s a havasok vidéke csakhamar el lőn borítva, úgy hogy a szekerek számára lapáttal kelle útát csinálni, s a társzekereket és ágyúkat csak csigák segítségével lehetne felhúzni. Kemény János egy csapattal előre elindult, a fűsereg jan. 26-án követte s 28-án Hidegpatakára ért, utolsó faluba Mármarosban, — honnan lengyel földre lépett. Itt gondolhatólag más nemű akadályokra talált, melyeket Noyers is megemlít leveleiben, ki ezután folytonosan közöl tudósításokat az erdélyi interventio sikeréről.

Kalish jan. 20-áról írja : „Az erdélyit illetőleg azt írja ön dec. 1-én levelében, hogy az inkább valamely magyarországi város ellen, mint ellenünk akar menni, biztosíthatom önt, hogy ez nem úgy van; kezeink közt a szerződés eredetije, melyet a svéd királylyal kötött, s melyben osztályrészül ezen király neki engedi Lengyelországot a Bug és Notecig, csakhogy segítse neki elfoglalni a többi részt, s a két Poroszországot; — melyből megláthatja ön e király hitetlenségét s a brandenburgi választó elvakultságát.

„Az erdélyinek 28 ezer embere van, kikkel Krakót meg akarja segíteni s magának elfoglalni. A ben levők azt mondák, hogy azt neki védelmezik. Erdély felől a hegyeken levágtattuk a fákat s harezosokat küldtünk oda. Krakó ostroma foly, s hacsak segítség nem érkezik, elesik. Rákóczy a kozákokkal egyezkedett, kikkel csatlakozni akar, s a tatárok elégtelenek, mert a muszkákkal fegyverszünetük van.“

Hét nap mulva, jan. 27-éről több aggálylyal írja : „Tegnap kaptuk Rákóczy dec. 30-kán kelt kézirati nyilatkozványa eredetijét, mely által hadat izen nekünk — de a lehető leghízelgőbb kifejezésekkel. Hivatkozik a barátságra, mely elődjei s e királyság közt volt, mely több követség által kért tőle segílyt s magát a trónkövetkezést is megajánlotta, s látván, hogy ezt minden oldalról nyomorgatják s ennek megsemmisülését nem nézhetvén, felhív mindenkit, kiben még egy csepp hazaszereget van, hogy siessenek hozzá csatlakozni, s minél hamarabb nyilatkozni, mert különben azokkal, kik ezt meg nem teszik, a háború véginségét fogja éreztetni. Mert már nem kételkedhetik ön, hogy ellenünk tör. Megvallom ez új ellenség nagyon nyugtalanít bennünket, s a császár meg fogja mutatni, igaz-e, hogy csak a münsteri békét nem akarja megszegni, mely gátolja őt, hogy minket megsegítsen, mert az erdélyi nincs e békébe befoglalva. Ez bizonynyal fölmenti Krakót az ostrom alól, melyet a svédnek neki fognak átadni. Arra is van kilátás, hogy a kozákok csatlakoznak vele.“

„Most kapjuk a hírt, hogy a tábornagy, ki Krakót ostromolja, elhatározta megütközni az erdélyivel, mihelyt az ez országban megjelent.“

Febr. 14-ről Slawkowból írja : „A császár velünk történt csatlakozásának hire hamis ugyan, de a nyitrai érsek magyarországi alkor-

látnok *) a császár részéről Rákóczy nál van (csak febr. 23-kán történt meg, mikor Szelepesényi Rákóczyval Valyavarán összejött) s egy más követ Chmielnickinél (kozák hetman), hogy őket lebeszéljék. A magyar nádor egészen a mi részünkön van, s Rákóczy halálos ellensége, 12 ezer embere készen áll, s hiszem, nagyon fog örüdeni, ha megengedik, hogy az erdélyit megtámadja.“

Egy másik, ugyane napról írt levelében még kedvezőbb színben látja a lengyel viszonyokat. Ekkor már tudni akarja, hogy a császár megízente Chmielnickinek, hogy föl ne lépjen a lengyel király ellen, ha nem akarja, hogy birtokait megtámadja. A tatárok még többet tettek. Készen áll 6000 emberök, kikkel Ukraniaába üssenek, ha a kozákok megmozdulnak. Ezért követeket küldött az erdélyihez, kik kimentsék, hogy nem csatlakoznak. Ennek láttára a tatároktól fenyegetett moldvai és oláh vajdák is megvonták 20,000 embernyi segítségüket. „Az erdélyi fejedelem — folytatja — a lengyel nemesekhez Premislibe felhívásokat küldött, kik oda gyűltek, hogy azok tartalmát lássák, de a követ jelenlétében széttépték azokat, habár a leghízelgőbb kifejezésekkel voltak is szerkesztve. E fejedelem látva, hogy intézkedései czélszerűtlenek, s hogy Kis és Nagy-Lengyelország egész nemessége gyülekszik, hogy a tábornagy seregéhez csatlakozzék, mely már Krakó alatt 20,000 emberből áll, megállt Erdély határszélén, s hogy a késedelmezésnek színe legyen, rendes országgyűlést összehívta. (Ez nem való). E közben a nyitrai érsek, magyar alkornok hozzá érkezett (későbbi dolog) s tudatta vele, hogy a magyar nádornak a császártól rendelete van Erdélybe rontani, ha ő Lengyelországba üt. Ez egészen leforrázta a fejedelem szándokait, melyek a lengyeleket csak ingerelték volna ellene, s elvonták volna azon hajlamot, melylyel háza iránt viseltettek, s mely talán utóbb rá nézve hasznos is lehetett volna.“

Néhány nap mulva, febr. 12-én Dankowból nem tagadja, hogy az invasio, legalább részben megtörtént. „Utolsó levelemben azt írtam, hogy Rákóczy a határszélén megállt, ez igaz, s még mai nap is ott van, de serge egy részét előre küldte, mely már Sambor tájékán tanyáz, s mely kényszerite minket felhagyni Krakó ostromával s ez ellen sietni. Ha csatára kényszeríthetjük s a micink erre el vannak határozva, úgy hiszem meg fogjuk verni, nem lévén jobb katonák a micinknél, s a mellett még újonczok. Nem tudom említettem-e, hogy nincs arra emlékezet, hogy erdélyi fejedelemnek valaha gyermeke lett volna. Volt azelőtt, hogy a trónra jutottak, de mióta azon ülnek, azóta niues; ez az előtt született, hogy az atya erdélyi fejedelemmé lett, s két fia azelőtt született, hogy ő azzá lett, s bárha ő és neje is elég fiatalok, nincs több gyermekök; szomorú csillagzatnak kelle uralkodni midőn e tartomány fejedelemsséggé lett.“

Itt elhagytatnak levelei egy időre az erdélyi ügyekről. Rákóczy

*) Így nevezi Szelepesényi György esztergomi érseket, ki a nyitrai egyház administratora volt.

diadalmas ugyan, bár lassu előnyomolása nem tartozott volna a kellemes hírek közé, s ő ki már annyiszor hirdeté az ügyek jobbra fordulását, reményeit nem szerette volna széttépve látni. E lassu előnyomulást mart. 12-én Czenstochowban arra használta fel, hogy annak ingadozásáról tegyen tudósítást. „Mondják, hogy az erdélyi sem előre sem hátra nem megy; várja Bécsből egyik rokonát, kit gyorspostán küldde oda. Irtják nekünk, hogy egy d' Humayn (hühetöleg Homonnai) gróf, kit e fejedelem megsértett, barátaival 15 ezer embert gyűjtte össze, s benyomult az erdélyi fejedelem tartományaiba, hogy boszút állhasson. E hír valóságáért a népség számát illetőleg nem állok jót, különben az való.“

„Rákóczy irt a kamienieci kormányzónak, hogy állomását tegye le az ő kezébe. Azt felelte, hogy a király nem lévén jelen, nem fogadhatja ugy, mint érdemlené, de azért van annyi pora és gránátja, hogy jó ebédet adhat neki; e válasz utjából visszatérite. Onnan Leopold alá ment, honnan ágyukkal kergették el. Még mindig azt mondják, hogy Krakó alá siet, hogy azt birtokba vegye. A svédek e nyomorú várost addig is borzasztóan kirabolták.“

Ugyanekkor arról is tudósítá barátját, hogy a császár végre elhatározta neki segélyt adni, s néhány nap mulva mart. 13-án már a tatárok előnyomulásáról irt, kik legjobb barátai s kik „Moldva és Oláhországot feldúlták, mert e tartományok vajdái az erdélyit ellenünkben segítették: ezeket, mint mondják, a porta már visszaparancsolta. A svédek nem harcolnak a tatárok ellen, félnek a krimiai utazástól, mely nem is kellemes. Elfogtuk Würtz (svéd tábarnok Krakóban) jegyekkel irott leveleit az erdélyi fejedelem melletti svéd rezidenshez; azok jegyeit kiolvasván (dechiffrées), látható, hogy a svéd király amazt meg akarja csalni, s nem tartani meg semmit a mit ígért. Másolatait a nyitrai érsekhez küldtük, ki a császár részéről a mondott erdélyi mellett van, hogy azokat ennek mutassa meg, s ha akarja az eredetiket is elküldjük hozzá.“

Tíz nap mulva már nem tagadható Rákóczy előnyomulását, sőt azt következő érdekes sorokkal írja le: „Rákóczy érkezése nélkül a svéd király elveszett volna, nem annyira a mi erőnk, mint saját gyengesége által. Végre is csak az által tarthatja fen magát, hogy jobb rendet tart, mint nálunk van.“

„Az erdélyi megtámadta Lantzhutot, hol 800 embert vesztett, onnan Prsemysl megrohanására ment, mely városban nagy számu nemeség vonta meg magát; s mivel féltek, hogy ott bezáratnak, a hely nem lévén elég erős, kényszeríték a parancsnokot Rákóczyval alkudozni, ki fenyegette ötet, hogy minden faluikat leégeti. Végre megkötetett a szerződés, hogy neutrálisok maradnak, s megígérték, hogy a fejedelmet uroknak ismerendik, ha lengyel királylyá fog választatni, mivel mindenütt azt mondja, hogy uralkodónak hivatott meg, s mégis ez ideig egyetlen senator sem állt részére. Most Krakó felé közeledik, de abból ítélve, mit néhány elfogott levélben láttam, attól tartok, hogy a svédek meg akarják csalni, s nem adják át ígérteik szerint Krakót. Azt mondják, hogy csa-

pataiból 15,000 kozák átlépett a Visztulán, hogy ez oldalra kerüljön, s hogy Rákóczy nyomukban van. Ha ez igaz, a királyné sziléziai jószágába menend. A tatárok jövetelének hirt nem valósult. A császár seregei megérkeznek, mihelyt a vele kötött szövetség ratificalva lesz; már megindultak.“

Apr. 2-áról már csak „kellemetlen újságokkal szolgálhat, mint írja. Az erdélyi Krakóban van, de a svéd parancsnok nem akarta megengedni, hogy a várba szálljon, miért az erdélyi nagyon neheztelt. Egy esauz érkezett hozzá, tudatni vele, hogy a nagy ur eljárását kárhoztatja s azt parancsolja, hogy visszavonuljon; úgy látszik, nem akar engedelmessé válni. A moldvai és oláh hospodároknak is hasonló rendelet adott, kik már csapatjaiknak ki is adták a rendeletet, hogy visszavonulnak. Azt látom, hogy a császár nem akar segíteni, mikor a kívánt feltételekre ráállunk, új nehézségeket csinál, csak hogy időt nyerjen s a szerződés bezárását megátolhassa. Mindamellett seregei a határszélen készen állanak. A svéd király közeledik, hogy Rákóczyval csatlakozzék. Azon vagyunk — írja alább, midőn azt említi hogy az oláh hospodárt a porta kitette — hogy az erdélyi is elűzessék, s helyébe a krakói palatinus egy testvére (Mohila) ültetessék. Szándékunkat, hogy a sereghez menjünk megváltoztattuk, holnap Sziléziába indulunk, s ott maradunk addig, míg a tatárok megérkeznek, kiknek hánja és alhámjától levelet kaptunk.“

E latin nyelven irt fontos oklevelek közölve vannak e gyűjteményben, s minthogy főként Rákóczy eljárására vonatkoznak, egész terjedelmében közlöm a nagyhámét:

„Felséges és győzhetlen uralkodó Kázmér Jánosnak, Lengyelország királyának, Litvánia, Orosz-Poroszország, Samogitia, Livonia, Smolensk, Czernihov nagyfejedelmének, a svédek, gótok, vandalok örökös királyának, testvérünk és barátunknak: Istentől szerencsét és boldogságot kívánok én, nagyságos Mehemet Gerei, krimiai chánja a krimiai, okakovi, nahaji, prekopi, cserkesz, budzi-i, dobrai, kisiezai, vrambatoli, oracolati, monsorati, mamajoli, nem különben a tatár és megszámlálhatlan sokaságu nagy hordáknak:

„Tudva van felséged előtt, minő feltételek alatt kötöttük a múlt években a barátságot, melyhez, hogy annál erősebbé legyen, járult mindkettőnk kölcsönös esküje, még pedig oly szándékkal s föltétellel, hogy a mi barátságunknak erős kötele barátainknak vigaszt készítsen, ellenségeinkre végromlást hozzon; kik közé hogy Erdély fejedelme Rákóczy tartozzék, arról, mint bizonyosról értesültünk, ki ön birtokaiba fegyverrel készül rontani, s buzgolkodik önt királyi méltóságától megfosztani, valamint tartományait elfoglalni, szövetkezvén e hadra az oláhok, moldvaiakkal, s némi kozák csapatokkal és pénzt rakván össze. Ugyane Rákóczy sürgette leveleivel a török császárnál, hogy adjon néki engedélyt Lengyelország elborítására s önnek országaitól leendő megfosztására; kinek a császár azon módon válaszolt: hogy ha csak egyik lábodat is foglalási szándékkal teszed be Lengyelországba, magam személyesen mérek rád

büntetést, s seregimmal tógedet s az egész általad gyűjtött csöcseléket semmivé teszem. Ugyane nevezett magyar a császári fenyegetést füle mellett eleresztvén (flocci faciens), seregével az ön birtokaiba ront, azokat pusztítandó, a mint erről biztos tudomásunk van. Ezért először internunciusunkat a török császárhoz küldöttük, hogy adja elő neki Rákóczy ellenségeskedését, s berontását az ön tartományaiba. A császár tüstént kiadta parancsát a szilisztriai, budai, rumeli-i basáknak, mint Erdélylyel szomszédosoknak, hogy seregeikkel Rákóczyt támadják meg. Miután mi összes csapatainkat ezekéhez csatolandjunk, reméljük, hogy Isten kegyelméből az ottoman ház ezen ellenségét szétzúzandjuk, s barátaink ez ellenségét a végpusztulásig semmivé teendjük. A moldvaiakhoz és oláhokhoz is küldött a török császár fenyegető parancsot oly tartalommal: hogy ha mertek Rákóczynak segítséget adni, a rátok küldött seregeinktől végrombolás vár rátok. S ez ügyben a mi barátságunk sem hagyott fen kívánni valót; mert mi is küldtünk a moldvaiakhoz és oláhokhoz oly határozatot: hogyha birtokaitokból csak tíz férfit is küldtök a Rákóczy seregére, rátok, mint ellenségeinkre oly erővel s buzgalommal törünk, mintha kivületek más nem is volna. Megrettentve ezen fenyegető nyilatkozatunk által, már esküsznek, hogy nem küldtek Rákóczynak katonát. De ha küldtek is, az ellenség ily ereje előttünk nem félelmes. Ezért Isten nevét híva föl, mi személyesen megyünk az ellenség ellen, fogunk fegyvert, s már ülünk a lóra; a török sereg is a szilisztriai, budai, rumeli-i basák alatt mely készül, már ha megszámláltatnék, megközelítené a százezret. Ön viszontag Isten segedelmével seregeivel siessen velünk csatlakozni, haladék és késedelem nélkül. Ha mi birtokainkból kilépünk, a török sereg is mozogni fog. Ugy adhatja Isten, hogy az ellenséget bekerítjük. Sok idő folyt le, mióta önről s élőmenetéről mit sem hallottunk; bigyje el ön, mi sem lenne nekünk, ön barátja s tesvérenek kedvesebb, mint hogy önről s hadi élőmeneteléről halljunk, s továbbá hogy gyakori levéllel érintkezésünk legyen, e közeledéssel szükségessé vált. Ohajtjuk, hogy a sereg vezéreit s a palatinusokat nevéinkben üdvözölje ön. Isten kegyelméből nem sokára találkozzandunk; mivel pedig a Dunán könnyebb átjárás végett mártius elején indulunk birtokainkból, szándékunk april 15-én ön oszága határán állani. Egyébiránt óhajtom, hogy Isten segedelmével páncélozva, egészségben legyen. Ön jóakaró testvére Memhet Ghery, a nagy hordák hájja.“

A másik levél, melyet albán Kazy aga küldött, tudatja, hogy a hán és ő, mint bialogradi hordák vezére, a szultán parancsára Erdély meghozására készülnek.

Mind e biztos kilátások mellett is nem gátolhatták meg Rákóczy előnyomulását. Ezt Noyers egy april 12-én irt levelében a lengyelek rossz fegyelmezésének tulajdonítja, „beeresztők a nélkül, hogy a síkon megütköztünk volna vele; a foglyok azt mondják, hogy 30,000 embere s 20,000 kozákja van, de haszontalan, s korán sem harczedett fegyveres nép. A svéd király csatlakozni akar vele, s a szorosokat nem erősítettük meg, mi által a csatlakozást meggátolhattuk volna, mert nem volt

gyalogságunk, csak lovasságunk.“ Ugyanekkor tudatja azt is, hogy a császár halála késlelteté az általa ígért segítyt, de csapatok már nyomulnak.

Május 9-éről Krepitzből már tudatta „hogy a svéd király már csatlakozott az erdélyivel Sandomirnál, de mihez sem fognak; mondják hogy Zomose-ot egyiutt akarták ostromolni, de nem hiszem, hogy megtegyék, bármennyire szeretnék is megszabadítani Wittenberget s a többi svéd foglyokat. A török ugy látszik roszaolja, hogy az erdélyi minket megtámadott. Megparancsolá a szilistriai basának, ki bolgár, s bosnyának és budainak, hogy rontson ez országba, fossza meg Rákóczyt trónjától, ültessen abba egy basát. Azon mesterkedünk, hogy oda a krakói palatinus nejének testvérét tegyék be, a ki az oláh hospodár fia, s a ki fiatal korában küldetvén Konstantinapolyba, a mohamedán vallásban nevedett fel. (Ez Mohila Bogdán volt.) Ámbár ő Görögországért nagyon érdekeltetik. A török az oláh és moldvai hospodárokat is meg akarja fosztani, s helyükbe basákat ültetni, mi ránk nézve veszélyes következményü volna, habár azt szinli is, hogy minket akar segíteni s megbozulni. A császárt is kérte, hogy csatolja seregeit az övéhez, az erdélyi ellen s az osztrák ház készül, hogy Erdélybe sereget küldjön. A porta elfogváu Rákóczy némely leveleit, melyekből beláthatta, hogy ez az elsővel, ki őt haddal fogja megtámadni, csatlakozik, s azon hittel levén, hogy sok pénze van, meg akarja őt aláznia. A király hivatta Czerneckit, hogy értekezessék vele, s ez a lengyel seregtől ezer lovassal elvált. A svéd király és Rákóczy nyomában voltak 5000 emberrel, de nem érhették el, átjött a Visztulán Varsóba, mely még a miénk . . . A kán egy követe azt mondja, hogy ura személyesen indult el Erdély ellen.“

Ez Erdély ellen készülö fergetegeek közegett a lengyelek, hevándók a dánokkal folytatott alkudozások eredményét, az osztrák segítséget, a muszka gyámolítást, még mindig védelmi állapotban tarták magokat. „A svéd király és Rákóczy — írja Noyers maj. 15-ről — üldözik a mi seregeinket, melyek azokat Vollyniába akarják csalni, mely telve van mocsárokkal és szorosokkal.“

S valóban azon diplomatikai kiszámítások most nem csaltak. A segítség minden oldalról érkezett. „Az osztrák ház segélyének — írja Noyers jun. 13-ról — mult vasárnap kellett volna megérkezni; néhány napig a zért késleltették, mert egy levelet vártak Bécsben a portától, mely levél meg is érkezett; ebben a nagy ur kéri, hogy fenyítsék meg az erdélyit, mit ő is tüstént megteend a maga részéről s ezért csapatokat kell küldeni Erdélyországba Magyarország felől és felöle egy időben. E fejedelem szeretné, ha ujra kezdhetné a dolgot. Én is azt hiszem, el van veszve, mihelyt a svéd királytól elvált; míg egyesülve vannak, megpróbálták átmenni a Visztulán, hogy Varsót ostromolják, melyet kevésbé ujolag meg erősítettünk; de azt eddig elé nem eszközölhetvén, mondják Poroszország felé akar fordulni.“

„Két új hírt kaptunk: egyik hogy a lithvániai sereg a svéd és

erdélyi sereg egy nagy részét legyőzte, s hogy 2000 ellenség maradt a csatatéren, a föld két mértföldnyi távolságra azzal boritva.

„A másik hír, hogy egy követ, kit Konstantinápolyba küldtünk, Magyarorszában az erdélyiek által elfogatott, s levelei széttépettek. A szomszéd basa, kinek nevét elfeledtem, fenyegetődzött, hogy egész Erdélyt tűzbe borítja, ha szabadon nem eresztik, a mit tüstént megtettek. A porta annyira megsértve érezte magát, hogy az erdélyi követet vasra vervén, hörtönbe vettette, keményen fenyegetvén urát.“

Néhány nap mulva jun. 20 ról Czenstochowból panaszkodik, hogy a sok eső hátráltatja a segítség érkezését. „Mindamellet a svédok átmentek a Visztulán s ostromolták Varsót; az erdélyi a tulsó oldalon maradt. Szeretne otthon lenni, hova a szilisztriai s temesvári basák beittöttek a tatárokkal s 4000-rel a mi lengyeleink közül, kik ott borzasztóan pusztitnak. Az erdélyi fia, kinek számára atyja elindulása előtt megnyerte a porta beigtatását, ide követeket küldött, hogy mentse magát azért, mit atyja tett, hogy ő abban épen nem hibás. Követei mihelyt megérkeztek, vasra verettek. A budai basa volt az, ki követünk letartóztatásáért zajt ütött, miről mult levelemben irtam, s ki magába Erdélybe küldött egy kíséretet, hogy őt Konstantinápolyba vezesse. .“

„A tábornagy személyesen ment Erdélybe, hova az érintett basák is beittöttek.“

„Tegnap este Czarnecki tudatta velünk, hogy Rawánál Varsótól két mföldnyire, ezer svéd, erdélyi és oláh lovas csapattal találkozott, s hogy ott 400 halott maradt a csatatéren, s hogy ezen találkozásban 2000 lovat nyert. Azután Varsó felé nyomult, melyet az ellenség ostromol, hogy e helybe segítséget szállítson.“

De Varsót ez sem menthette meg. Már közelebbi levele jun. 27-ről elfoglaltatását írja. „Ügyeinket illetőleg ezekben állanak: a segítség (az osztrák) megérkezett, mondják 18,000 emberből álló; 5000 Krakó alatt áll; kik elfoglalták a só bányákat, melyeket az ellenség felakart gyujtani. Spor itt van, a többi Hatzfeld és Desouches-val jön; Montecuculli közelebről jövend. . . Krakót fogják ostromolni, melyben 6000 részint svéd, részint erdélyi katona van.“

„Rákóczy mindamellet elfoglalta Varsót (jun. 14) egyezkedés útján, hiányozván a várban a lőpor, annyira gondatlanok vagyunk. E királyság tábornagya Lubomirski annak országába ütött, s pusztította, mint Rákóczy Lengyelországot. — Közel 40,000 ember követte, hogy rabolhasson, a nagy rész tönkre jutott nemesség, parasztság s cselédségből áll, mert csak 4000 katona van vele; meglepte Munczaków várat (Munkács), hol Rákóczy anyósa van, ki csak nehezen menekülhetett a várba, mely nagyon erős, s hol a fejedelem kincse van, s melyet a mieink ez alkalommal nem foglalnak el. De a svéd király elvált tőle. Czarnecki másod izben verte szét ezer lovasát. Egy felől a lithván sereg nyomul felé. Másfelől Czarnecki nyomandja, kihez 2000 német lovasat küldnek.

„A lengyel sereg elvágja útját, melyen haza mehetne, a segítség oldalra nyomul, mi őt nagyon megijeszté s kényszeríté, hogy követek ál-

tal fegyvernyugvást ajánljon, hogy egyezkedésről alkudozhassunk. A fegyverszünet egyszerűen visszautasított, s nincs más egyezkedés, mint hogy távozzék az országból; minden erősséget, mely kezei közt van, adjon át, s minden svédet, a ki csak Krakóban van, hol ő az erősebb; s azt hiszem kényszerítve lesz ezeket elfogadni, vagy annak teszi ki magát, hogy semmivé legyen, daczára hogy 3000 embere van, mert ezek rosszul fegyverkezettek, s még rosszabbul fegyelmezettek, s már is, mint mondják, egész serge reszket, mihelyt azt hallja, hogy a mieink közelednek. Egy csapat kozák van vele, kik Chmielnickinek nem akartak engedelmeskedni, s csupán ezek jó katonák.“

De az alkudozásokat Rákóczy még mindig folytatta. Jul. 4-ről irt levélből olvassuk: „Rákóczy ellen még mit se tettünk, ez egy trombitást küldte a királyhoz egy levéllel, melyben békét kér, s igéri, hogy a svéddek nélkül is egyezkedik, mindamellott is van 30,000 embere, de rosszul fegyelmezett. Azt akarják, hogy mindenk fölött Krakót adja vissza, s a mi németjeinknek olyan kedve van kirabolni azon 60,000 kocsit, melyeket, mint mondják, lengyelországi zsákmánnyal töltött meg, hogy nem hiszem hogy el engedjék menni, a nélkül, hogy meg ne támadják. Egész seregünk megy ellene, mondják, hogy valami szorost keres, hogy a csatát kikerülje; minden arra mutat, hogy ez ügy nyolcz nap alatt bevégeződik. A svéd király Poroszországban van, rá venni a választót, hogy csapatait a fejedelem segítségére küldje; de ő ebbe nem akar beleegyezni, s különben is már késő volna. A tábornagy rendeletet kapott visszatérni Erdélyből, hogy a német sereghez csatlakozzék, s azt hiszik, hogy már nincs messze. Csapataink két erődöt foglaltak el Posen mellett, mi miatt e hely nem fogja magát tarthatni. Anton ezredes, kozák, ki Rákóczyval van, nem akart visszavonulni, midőn Chmielnickitől parancsot kapott, s most ő és az erdélyi egyik sem bízik a másikban, s e kozák külön táborozik 7—8000 emberrel, kik a Rákóczy seregének legjobb csapatai.“

S még aggasztóbb körülményekről ir jul. 11-iki levelében: „Rákóczy hat nap alatt négyszer küldött a királyhoz, hogy tőle békét kérjen; utolsó ajánlatai voltak a két vár átadása, melyeket Lengyelországban elfoglalva tart, zsoldfizetés a mi sergünknek, az övé egy részének átadása és ligára lépés a svéd király ellen, mindez saját kezével meg erősítve. Reménnyel tartják őt, de azért nem engedik, hogy egyenesen haza menjen. Ezen megjíedt s tábori batyúit megégetvén, átment a Visztulán (jul. 4.) Sandomirnál; midőn megtudta, hogy a mieink Pinczowban vannak, melynek svéd- és Rákóczy-féle őrsége feladta magát, visszavonulását a mennyire csak tudja, oldalvást tartja, az inkább futáshoz, mint egyébhez hasonlítván. Mégis van 30,000 embere, de mint mondám, rosszul fegyelmezett. A wlnai palatinus 5000 lovassal üldözi, Polubinsky 3000-rel, Czarniecki, ki a folyón ott ment át, hol ő, 5 vagy 6 ezerrel, s a lengyel főtábornok serege többi részével, melynek nagyrészt a tábornagnak adta, hogy Erdélybe menjen, a hol ez még most is van. E csapatokon kívül 6000 tatár, mely segítségünkre jön s már Krosnóba

érkezett, szembe fogja találni s hat futárt küldtek a tábornagnak megmondani, hogy térjen vissza s állja el a hegyek szorosait, hogy itt Rákóczy visszavonulását meggátolja.

„Tegnap este értesültünk, hogy az irt csapatok megérkeztek s egyesültek Lezaiskóban, honnan az erdélyi nem volt meszebb tőlök, mint három mföldnyire; s így reméljük utolérük. Nagyon panaszkodik a svéd király ellen, ki mint mondja megcsalta. Azt mondjuk, hogy akarnánk vele alkudozni, most midőn kiszabadult, és sajnálják hogy feltételeit nem fogadták el; de azt hiszem hogy ha megvárta volna a mieinket, megverték volna a nélkül, hogy rá hallgassanak. Mindamellet ma hozzá fognak Krakó ostromlásához, hova a királyné közelebbi pénteken vagy szombaton menend, mi meg fogja gátolni, hogy közelebbi alkalommal önnök irjak. Ma kaptunk Konstantinapolyból értesítést, hogy a svéd és erdélyi követek egész nap alkudoztak a francia követtel; kihallgatást nyertek a nagy vezérnél, de nem a nagy urnál, hogy mindhárman mindent elkövettek, a mit csak lehetett, hogy megváltoztassák a rendeletet, mely az erdélyinek kiadatott, hogy Lengyelországból távozzék; hogy a mi követünknek két nap alatt meg kell érkeznie, hogy a török Drinápolyba szárazai sereget gyűjt, nem tudni miért. Varsó kezünkbe esett.“

S itt Noyers tudósításai több mint egy hónapra megszakadnak. Ez alatt a lengyel és erdélyi sereg Miedziborznál (jul. 21.) találkozott s jul. 23-án megkötötték a békét, mely Rákóczyt földig alázta. Ez alatt a tatárok is mindinkább közeledtek, s a fejedelem elválva seregétől, sietett vissza hazájába. De a lengyelekkel kötött béke nem gátolta meg, hogy Kemény János a tatároktól ármánynyal el ne fogattassék s az erdélyi sereg semmivé ne tévessék. Jobb sorsa volt azon csapatnak, mely Bethlen János parancsnoksága alatt Krakóban maradt, s melyről Noyers august. 19-én Krakó alól irt levelében ekkép emlékezik:

„A mieink már 15 nap óta alkudoznak Würtztzel, a svéd csapatok krakói parancsnokával, mely idő alatt nem akartuk megengedni az erdélyieknek, hogy távozzanak, ő nekik kelletvén e helyet nekünk feladni. Würtz mindamellet oly ügyes volt, s a többiek oly otrombák, hogy ezeket ügyesen bezárta Casimerihe, a városnak a többinél gyengébb részeibe, mely köfallyal van körülvéve, s a Visztula egy ága által elválasztva; de csak a katonákat, épen oly ügyességgel visszatartván a tiszket, mi megtörtévn azt mondá, hogy a svéd király épen nem adta az erősséget az erdélyieknek, hanem seregeit azért fogadta fel, hogy az övét segítse a város védelmében, s hogy erre az övéi is elegendők, lévén 4000 embere. Az alkudozás alatt folytonosan munkáltatott a városban s mi minden támadást megszüntettünk, azt hívén, hogy a kiegyezés létre jövend, midőn egy nevétséges czikk miatt, mit ők kívántak, hogy t. i. irt egyezkedés nem a király, hanem Hatzfeld tábornok nevében kötéssék, a mi biztossáink széttépték a czikkeket s visszavonultak. Más nap Würtz, ki mint mondám elzárta az erdélyieket, azokat kitette a városból, mi tegnap történt szám szerint 3000 emberrel, kik jó emberek s ismos kinézésűek, de kevésse fegyelmezettek, s a világon a legnevétségesebb tisztek. Kisé-

retet adnak melléjek, hogy hazájokba térjenek vissza; a nagyobb rész mindamellet velünk akar maradni, főként a szerviánok, kiknek nyelvében sok olasz és spanyol (!) szó van.

„Würtz látván hogy keményen ostromoltatik, hogy rosszul járhat, ujjlag kérte az alkudozások megújítását. Tudjuk hogy nincs több mint 1200 embere, s hogy vagy alkudozik, vagy rövid idő alatt el lesz fogva.“

Aug. 26-án már tudatta Noyers Krakó feadását.

Rendszeres tudósításai Erdélyről itt megszűnnek. De Rákóczyról s azon nyomorokról, melyek a lengyel hadjárat következtében ennek feje felett gyülekeztek, azután is megemlékezik néha. Ezek azonban munkájának már kevésbé érdekes pontjai.

A mit ez ideig följegyzett az erdélyi ügyekről, a fentebbi sorokban bemutattam az olvasónak, ki bizonynyal nem egy új eddig ismeretlen adatot találhat benne, s némely részben új oldalát látja e szerencsétlen következményeiben oly fontossá lett vállalatnak.

SZILÁGYI SÁNDOR.

TARTALOM.

ÖTÖDIK KÖTET. — 1859. ÉV.

XV. FÜZET.

	Lap.
GOETHE. Élet- és jellemrajz I. (Lewes nyomán.) — Szász Károlytól	3
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, különös tekintettel történeti irodalmára. (V. Fej. vége). Szilágyi Sándortól	32
GUIZOT, mint államphilosoph. II. (A képviselői rendszer története.) — Kecske-móthy Auréltól	58
EGY PILLANTÁS A KÜLFÖLD TUDOMÁNYOS MOZGALMAIRA. a közelebbi években. — Hunfalvy Jánostól	66
ADATOK A FÖLDBIRTOKI HITEL' KÉRDÉSÉHEZ. — Lónyay Menyhérttől	90
IRODALMI SZEMLE. — Ethnographie der oesterreich. Monarchie, von K. Freih. von Czoernig. Wien II. és III. köt. (Második czikk : Magyarország ethnographiája.) H. P. — A nemzetgazdasági irodalom újabb mozzanatai. I. — Kautz Gyulától	94
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA. Elnöki beszéd, bevezetésül.	124
VIRÁGOK A KÜLFÖLD SZÉPIRODALMÁBÓL. III. Isten és a bajadér. (Goethe után) Szász Károlytól. — IV. Oláf lovag. (Heine után.) Pap Endrétől	133
Melléklet : az ausztr. birodalomban betáblázott adósságok táblázata.	

XVI. ÉS XVII. FÜZET.

A MAGYAR VEZÉREK KORA. — II. Zsolt. — Szabó Károlytól	140
GOETHE. Élet- és jellemrajz. (Második közlemény.) Szász K.-tól.	186
A LEGÚJABB MAGYAR LYRA. — (Első közlemény.) — Erdélyi Jánostól	211
A NEMZETKÖZI JOG TÖRTÉNETE. — (Harmadik közlemény.) Az újkor az utrechti békéig. — Pauler Tivadartól	233
A ROMÁN NYELVEK ALAKULÁSA. — Első közlemény. — Lukács Móricztól	254

	Lap.
IRODALMI SZEMLE. — Petőfi újabb költeményei. — Második közl. Salamon Ferencztől. — A nemzetgazdasági irodalom újabb mozzanatai. II. (A francia irodalom). Kautz Gyulától. Magyar László dél-afrikai utazásai. Hunfalvy Jánostól	288
MAGYAR TUD. AKADEMIA. Osztályülési előadások 1859-ben Január- ápril havi előadások	313
EGYKORU LEVELEK II. RÁKÓCZY GYÖRGY LENGYEL HADJÁ- RATÁRÓL. (Pótlékul az irodalmi szemléhez.) Szilágyi Sándortól	337

Igazítás

A jelen kötet 91-dik lapján előforduló kis táblázatban az olasz és lengyel tartományok milliókban kitett terhe megfordítva áll. Így kérjük igazíttatni :
 2, az olasz tartományokban 392
 3, a lengyel tartományokban 111 millió. — S ehhez képest a többi számok is felcserélendők a táblázat ezen két rovatában.

Pest, 1859. Nyomatott Herz Jánosnál.

Melléklet a 90-ik laphoz.

Ingatlan vagyónra betáblázott adósságok.

A koronaország neve.		Terület osztrák mérf	6%		5%		5%-ten alul		Kamatkítétel nélkül		Öszvesen			
			p. for.	kr.	p. for.	kr.	p. for.	kr.	p. for.	kr.	p. for.	kr.		
I.														
A német szövetséghez tartozó országok:														
1	Alsó-Ausztria	345 ⁷⁶	2,695 531	—	203,854.290	—	7,247.502	56	6,636.567	8	220,433.891	4		
2	Felső-Ausztria	208 ²⁹	— —	—	149,119.080	16	34,762.448	47	807.341	23	184,688.870	26		
3	Csehország	902 ⁸⁷	1,929.950	—	245,734.132	58	26,948.626	20	5,569.541	17	280,182 250	35		
4	Stájerország	390 ⁹³	— —	—	103,553.962	28 ^{3/4}	4,069.632	54 ^{3/4}	— —	—	107,623.595	23		
5	Karinthia	179 ⁷⁶	— —	—	30,777.705	3 ^{3/4}	2,196.104	44 ^{3/4}	— —	—	32,973.809	48		
6	Karniolia	173 ⁴⁹	— —	—	28,767.152	17	1,144.778	12 ^{1/4}	— —	—	29,911.930	29		
7	Morvaország	386 ⁸³	1,838.135	1	103,459.701	38	710.843	39	2,693 610	41	108,702.291	1		
8	Szilézia	89 ⁵⁰	53 000	—	20,256.185	12	1,343.582	—	1,076.495	35	22,729.262	47		
9	Görz, Gradiska, Istria, Triest	138 ³²	12,452.559	—	15,512.125	—	9,515.908	—	7,407.463	—	44,888.055	—		
10	Salzburg	124 ⁷¹	— —	—	3,928.117	34	14,196.865	11	1,373.198	8	19,498.180	53		
11	Tirol és Vorarlberg	500 ¹²	— —	—	8,661.706	—	9,289.882	—	— —	—	17,951.588	—		
Öszlet		3,470 ⁵⁹	18,969.175	1	913,604.158	27 ^{1/4}	111,426.174	44 ^{3/4}	25,564.217	12	1069,783.725	26		
II.														
Lengyel tartományok.														
1	Galiczia, Lodomeria, Bukovina	}	1358 ⁷⁰	— —	38,376.285	24	18,666.350	57	— —	—	57,042.636	21		
2	Krakkó			1,189.870	47	9,888.689	40	644,683	32	14,157	—	11,737.390	59	
Öszlet		1358 ⁷⁰	1,189.870	47	48,064.975	4	19,311.034	29	14,157	—	68,780.027	20		
III.														
Olasz tartományok.														
1	Lombardia	375 ⁰⁹	— —	—	158,223.945	38	120,880.939	54	— —	—	279,104.885	32		
2	Velence	414 ⁹⁹	— —	—	106,962.812	4	6,183.390	30	— —	—	113,146.202	34		
Öszlet		790 ⁰⁸	— —	—	265,186.757	42	127,064.330	24	— —	—	392,251.088	6		
IV.														
A magyar koronához tartozó országok, és igazgatási kerületek.														
1	Buda-pesti igazgatási kerület :	}	3,644 ⁴⁷	10,328.942	59	7,953.738	40	281,368	42	354.857	41	18,918.908	2	
2	Pozsonyi kerület			11,576.706	48	9,309.769	45	913 734	11	232.849	56	22,033.060	40	
3	Soproni kerület			2,948.696	37	7,347.123	19	618.999	52	445.515	26	11,360.335	14	
4	Kassai kerület			5,129.352	46	2,266.199	13	1,292.181	23	600.668	38	9,288.402	—	
5	Nagy-Váradi kerület			3,759.460	6	2,532.448	17	302.556	42	1,900.814	19	8,495.279	24	
6	Bánság			7,884 350	2	5,562.119	2	1,521.549	21	2,550.317	39	17,508.336	4	
7	Erdélyország			1054 ⁷⁹	15,507.320	56	6,445.941	34	1,387.193	2	2,244.259	50	25,584.705	22
8	Horvát és Tótország			318 ²⁶	4,079.209	26	1,898.034	2	1,216.365	54	174.322	9	7,377.931	30
Öszlet		5017 ⁵²	61,214.039	39	43,315.373	52	7,533.949	7	8,503.605	39	120,566.958	16		
a	A cseh Landtafel, és német-cseh Landtafelbe jegyezve	— —	1,836.586	36	72,651.468	24	12,906.101	12	533.802	—	— —	—		
b	Galicziai Landtafelbe jegyezve	— —	— —	—	26,603.038	—	15,922.614	—	— —	—	— —	—		
c	A morva Land- és Lehntafelbe jegyezve	— —	— —	—	23,580.007	—	— —	—	— —	—	— —	—		
d	Az alsó-ausztriai Landtafelbe jegyezve	— —	233.500	—	15,900.519	—	2,645.496	—	537.980	—	— —	—		

